709

891.99.09
S-21

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ԱԽՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՆՔ

3:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱԵՓ·

ՄԱՄԱՆԱՊՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՍՆ Բ·

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1901.

891.99.09
S-21

19 NOV 2011

ՄԱՍՄԱՆԱՊՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԵՏԱՋՈՏՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐՔ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ, Է—Ժ

ԽԻԿԱՐ ԵՒ ԻՒՐ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ, ԱԳԱՊԵՏՈՍ ԵՒ ԻՒՐ ՑՈՐԴՈՐԱԿԱՆՔ ԱՒ ՑՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ, ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՒԳՈՒՐՈՒ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՍՏ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՓԵՍՈՍԻ, ԵՒ ԳԷՈՐԳԱՑ ՊԻՍԻԴԵԱՑ ՎԵՑՕՐԵՄԵՑՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1901.

3819-86

Ա Զ Դ

Հաւաքմանս առաջին մասը լոյս տեսած է իբր վեց տարի յառաջ (Վիեննա 1895, Ազգ. Մատ. Ժ.Զ.) պարունակելով ուսումնասիրութիւնները գրոց Նեմեսիոսի, Պրոկղի, Խոսրովիկայ, Եպիփանու եւ Սեկունդոսի՝ քանի մը քնագիրներով միասին: Իբր երկրորդ մաս դիտուած էր "Վարդապետութիւն Առաքելոց„ անվաւերականն եւ յարակից Թադդէի Կանոնքն եւ Կողբատոսի թուղթը, բայց գործոյն ընդարձակուելովն անկախ լոյս տեսաւ. (Վիեննա 1896, Ազգ. Մատ. Ի:) Ուրիշ զբաղումներ արգելք եղան երկար ժամանակամիջոց մը՝ հաւաքման շարունակութեան. եւ այսպէս այսօր միայն լոյս կը տեսնէ ներկայ հատորը՝ նախընթացին փոխարէն՝ իբր Երկրորդ մասն գործոյն:

Ծրագիրն եւ այլ հանգամանք ի հարկէ նոյն են, միակ տպագրական փոփոխութեամբ մը՝ որ կը ցաւինք թէ չէ գործադրուած արդէն առաջին մասին: Քանի որ գործս շարունակութիւն է, եւ պիտի յառաջ տարուի՝ որչափ պարագանները կը նեղեն, քնական է որ նիւթերու կարգաթիւերը շարունակեալ են (տես՝ Ը–Ժ.) եւ նոյնը պիտի ըլլայ յաջորդներուն ալ: Ասկէ կրնար դիւրաւ շփոթութիւն ծագիլ եւ գործածութեան դժուարութիւն: Դիւրութեան եւ որոշութեան համար աւելցուցինք իւրաքանչիւր իջի վրայ վերնագիրներ՝ որ Հաւաքման Մասը կամ Հատորն, իւրաքանչիւր ուսումնասիրութեան կարգաթիւը, նիւթն եւ մանրաքաժանումները կը ցուցընեն:

Ներկայ հատորիս մէջ պարունակուած են չորս ուսումնասիրութիւնները, որոնք լոյս տեսած են նախնաբար "Հանդիսի„ մէջ, առաջինը կամ Խիկար արդէն 1899ին[1],

---

1 Համմ. "Հանդ. Ամս.„ 1899, էջ 33—8, 74—9, 112—6, 129—33, 173—6, 198—201, 236—8, 272—7, 295—9, 334—8 եւ 372—7:

միւնները՝ 1900ին[1]: Սակայն՝ ինչպէս միւս մասերը՝ նաեւ ասոնք ունին հոս այլեւայլ յաւելուածոյ մասեր, որոնք յիշեալ թերթին մէջ չէին առնուած: Հոս յատկապէս կը յիշենք Ագապետոսի բնագրին ծանօթութիւնքն ու համեմատութիւնքն:

Տպագրական քանի մ'ուղղելեաց եւ նմանները՝ մասին կը յուսանք թէ ընթերցողք ներողամիտ կ'ըլլան:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

---

[1] *Համմո. Ագապետոս՝ "Հանդ. Ամս.„ 1900, էջ 37—40, 77—81, 116—121, 165—172 եւ 201—7. — Թղթակցութիւն Ազգարու՝ անդ, 1900, էջ 257—270 եւ 321—8. — Գէորգ Պիսիդէս՝ անդ թ. 9—10, էջ 308—315. թ. 11, էջ 341—6 եւ թ. 12:*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ազգ էջ Ե–Զ
Բովանդակութիւն Ը–ԺԲ
Ը. Խիկար նա. իւր իմաստութիւնքն. . . . 1–152:
Նեղաձութիւն, 1–6: – Խիկար անունը Հայոց բով, 1: – Գ. եպ. Այվազովսկիի կարծիքը, Խիկար եւ Սենեքերիմ, 2: – "Խիկար„ անուն գրուածքնեը, 4: – Իմաստութիւնն, գինձէ քաղաք եւ Առաքել Անեցի, 5:
1. Մատենագիտական, 6–16: – Խիկար եւ "Հազար ու մէկ Գիշերնեը„, 6: – Խիկար եւ Եսովպոս, 8: – Տովբիթայ գրոց Ախիկար, 9: – Սլաւ թարգմանութիւնն եւ նոր քննութիւնք, 10: – Թաթարերէնը, 12: – Փլլիխի քարբաւոմն, հայ գրուածքնեը, 13: – Կոնիքերի, Ռ. Հարիսի եւ Ագնէս Սմիթ Լիուիսի հրատարակութիւնն, հայերէնը եւ ձեռագիրք, 14:
2. Խիկարայ պարունակութիւնը, 16–26: – Զրոյցն ըստ հայերէնին, 16: – Ասորի խմբագրութիւն եւ ձեռագիրք, 23: – Արաբերէնը, 24: – Եթովպականը. 25:
3. Նախնականն եւ Տովբիթ, 26–45: – Տովբիթայ կրկին խմբագրութիւնքն, 27: – Համեմատելի տեղիք, 28: – Աքիկար-Խիկար, 31: – "Խիկար„ անունը, 33: – "Նաթան„-Նադան, 35: – "Բաւղան„-Նաբուզարդան, 36: – Սենեքերիմ եւ ժամանակագրականք. 37: – "Աքեստան„, 40: – "Աբուամաք„, 40: – "Սենիքար„, "Աքիկամ„ եւն. 41: – "Բելիար„ եւն 42: – "Բէշշիմ„ եւ դիք, 43: – "Աբծուեաց„ դաշտ, 45:
4. Խիկար-Եսովպ, 45–60: – Եսովպոսի գործք, մատենագիտականք, "Սոփոս„, Բաբրիոս եւն, 45: – Հայ թարգմանութիւնք, 47: – Վարք Եսովպոսի գործ Պլանուդէսի, եւ թարգմանութիւնք,

48: – Վարքն եւ Խիկար, 49: – Ծաւալ ի Բաբելոն եւ Եգիպտոս, 52: – Խնդիր առաջնութեան եւ փոփոխ աղերսն, 57–60:

5. Խիկար գրականութեանց մէջ, 60–76: – Ծննդց քով՝ կղեմէս Աղեքսանդրացի, Ստրաբոնի "Աքայիկարոս„, Թէոփրաստի "Ակիկարոս„, Ակիկարի "արծան„ Դեմոկրիտեայ, նման առածներ են. 60–5: – Բար-Բահլուլի "Ախիկար„, հրէական աղբերք, Սուկասաբտատի գիշերաց նամղա արքայն են, 65: – Արաբաց Լոկման եւ Խիկար, մատենագիտական եւ արաբ գրականութիւնը, Ազուր են, 66–74· – Սինտիպաս են, 74:

6. Նախնականն եւ Ս. Գիրք, 76–98: – Աքիկար եւ Տովբիթ, 78–83: – Սիրաբայ առածք, 83: – Առակք, 84: – Հարցումն թագաւորաց որդւոց, Հուտայ եւ Բաղիայն, Պիտարիոս, "Բանք Ագուրի„ են, 85: – Սաղմոք, 88: – Դանիէլ, 89: – Նոր-Կտակարանի առակք, 91: – Առակ չար ծառային, 92: – Առակ թզենւոյ, 95: – Պետրոսի թղթոյն առած խոզի, 96–8:

7. Ցետագայ խմբագրութեանց Ս. Գրքէն փոխառութիւնք, 99–110: – Համեմատութիւնք Ժողովողի, Առակաց եւ Սիրաբայ, 100–5: – Խիկարի առածք, 105: — Օդեղէն աշտարակ, Տարւոյ հանելուկ, 107: – Հետեւութիւն, 109:

8. Հայերէնը, 111–143: – Աղաւաղն, տպագրութիւնք Պոնձէ քաղաքի, 111: — Համեմատութիւն հնոյն եւ նորին, 112–6: — Ընթերցուածներ, 116: – Նորին նոր նիւթերը, 117–20: – Կոնիբերի հրատարակութեան ձեռագիրք, 120: – Ուրիշներ, 121: – Հին թարգմանութեան ժամանակը, Ղազար Փարպեցի, 123: – Եղիշէ, Եզնկայ խօսքը, 125: – Թովմ. Արծրունի, Ուխտանէս, Լաստիվերտացի են, 128: – Ն. Շնորհալի, Վարդան են, 130: – Վարդան Այգեկցի, 132–5: – Հետեւութիւն, 136: — Հայերէնն աւտրերէնէ մը թարգմանուած, բացատրութիւնքն, 137: – Արդի բնագրին աղաւաղմունք եւ ամփոփումն, սխալմունք, լեզու են 140–3:

9. Թաթարեբէնը, 143–152: – Մեր Մատ. Թ. 468 ձեռագիրը, 144: – Թարգմանութեան տեղը եւն, հայերէնէ եղած, հայ բառեր եւն, 145: — Թաթարեբէնի որպիսութիւնը, 147: – Պակասները, 149: – Համառօտութիւն Բ մասին, 150: – Վերջաբանը, 151–2:

Ը. Ագապետոս եւ իւր յորդորակաւոր առ Ցուստինիանոս 153–255:

1. Ներածութիւն, 153–9: – Ագապետոս Հայոց քով, 153: – Կ.Պոլսոյ տպագիրը, 155: — Մեր Մատ. ձեռագիրը, 156: – Մեր հրատարակութիւնը, 158:
2. Բնագիր. "Արտադրութիւն յորդորական գլխոյն Ագապետոսի Սարկաւագի Սրբոյ եւ մեծի եկեղեցւոյն Աստուծոյ առ աստուածային եւ բարեպաշտ թագաւորն մեր Ցուստինիանոս", համեմատութեամբ յոյն բնագրին եւ ծանօթութեամբք, 160—191: – Տարբերութիւնք Տպագրին, 192—9:
3. Ագապետոս Սարկաւագ, վարքն ու գործքը, 199–207: – Մատենախօսականք, 200: – Ագապետոս անուն այլեւայլ անձինք, 201: – Սարկաւագն, 203: – Ոճը, նիւթը, 203–5: — Աղբերք, 205–7:
4. Համեմատութիւնք աղբերաց հայ թարգմանութեամբք, 207–215: – Ցովասափ, 207: – Բարսեղ եւ Նազիանզացի, 208: — Լեզու թարգմանութեանց, 209: – "Բանք իմաստասիրաց" եւ Սեքստոս, 212: — Հայ գրականութեան մէջ, 213–5:
5. Տպագիրն եւ Գէորգ Պալատեցի, 215–36: – Նոր խմբագրութիւն է Տպ. 215: — Ցիշատակարան Տպագրին, 217: — Տպագրիչ Գ. Պալատեցի, 218: – Տպագիրը տարբեր է ձեռագրէն, լեզուն, 219: – Պալատեցի է թարգմանն, իւր այլ թարգմանութիւնք եւ լեզուն, 222: – "Կիւրղի ճառը", 224: – Գիրք Պարապմանց հին թարգմանութիւն, 227: – Պատճառ շփոթութեան եւ "Գէորգ Բանասէր". 228: – Կրկին Պալատեցւոյ յիշատակարանն եւ "Բանասէր", 231: – Ձեռագիրք Ս. Ղազ Թանգարանի, 232: – Պալատեցւոյ սխալմամբ տրուած թարգմանութիւնք Ձեռնադրութեան եւ Ցովհ.

Հոլով, 233: — Ղուկ. Վանանդեցի եւ "Պատկերասէր", 235:

6. Տպագրին նոր խմբագրութիւնը, 236—55: — Տպագրին տարբերութեանց որպիսութիւնը, սրբագրութիւնք, համեմատութիւնք, 237: — Սրբագրութեանց արժէքն եւ նպատակը, 242: — Անսովոր, յունաբան ասութիւնք փոխուած, 245: — Մթին եւ նիւթական թարգմանութիւնք պարզաբանուած, 248: — Մեր Մատ. եւ վենետկոյ ձեռագիրքն, 252: — Հետեւութիւն, 253:

Թ. Թղթակցութիւնն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ ձեռագիրս արձանագրութեանն Եփեսոսի, 256—320:

1. Բորմանի քանախօսութիւն, 256: — "Բազմավէպ" եւ նմանահանութիւնը, 257: — "Բանասէր" եւ իւր յօդուածը, 259: — Աւստրիական Հնախօսական Տարեգիրքն, 260: — Աբգարու խնդիրն եւ Հայք, 262:

2. Արձանագրութիւնը, 263—78: — Պեղիչ Հեբերդէյի տեղեկագիրը, 263: — Արձանագրութեան պատճէնը, 265: — Մըրըէյի կարծիքը, 266: — Արձանագիրը հին չէ, 267: — Թղթակցութեան զանազան խմբագրութիւնք, պահպանականներ են, 268: — Ցոյն թարգմանութեան հնագոյն օրինակք եւ Եւսեբիոս, 270: — Արձանագիրն Եւսեբեայ հետեւող, 271: — Արձանագրութիւնը՝ յունարէն եւ հայերէն, համեմատութեամբ Եւսեբեայ ու Պապիրոսի եւ Խորենացւոյ, 272—8:

3. Արձանագրութեան տարբերութիւնքն, 278—98: — Հայերէնն եւ Խորենացի, 278: — Տարբերութիւնք Աբգարու նամակին՝ յորի սրբագրութիւնք են, 279: — Աւետարանի մէկ խօսքը, 281: — Արձանագրին շփոթութիւնը, 282: — Աբգար Ոկկամա, "Ընչամ" են, պատմական մասն՝ Եդեսիոյ Աբգարներ են, 283—7: — Քրիստոսի պատասխանին տարբերութիւնքն, 287—9: — Վերջաբան-յաւելուածը՝ Եդեսիոյ օրհնութիւնը, անոր պատմութիւնը եւ ծագումը, 289—96: — Ս. Եփրեմ, 292: — Ցեսու Սիւնակեաց, Ցակոբ Սրճեցի, 293—4: — Պրակք Թադդէի, 295: — Վերջաբանը յոյն

օրինակաց մէջ, 296: – Ցաւելուած է եւ անվաւեր, 297:

4. Նւսեբեայ աղբիւրը եւ Լաբուբնա, 298–312: – Ուստի առած է Նւսեբիոս, "գրաւոր վկայութիւնն„, Դիւանք Ուռհայի եւն, 298–302: – Նւսեբիոս ինքը թարգմանած է յունարէնի, Կեսարիոյ մատենադարանը, 303: – Լաբուբնա, 304: – Թղթոցս ասորի օրինակներ, վարք Մարեայ, 305: – Բնագիր թղթոցն Լաբուբնայի եւ հայերէնը եւ Մարեայ վարուցն՝ համեմատութեամբ Նւսեբեայ եւն, 307–312:

5. Թղթերն եւ Հայք, 3 2–20: – Թղթակցութիւնն անվաւեր, 312: – Ս. Հարց վճիռը, 313: — Հայ մատենագիրք Խորենացւոյ կը հետեւին, 314: – Ուխտանէսի օրինակը, 315: — Պատմութիւն Իւդոյն Եղբորոտայ, 316: – Եպիփան Հռետոր եւն, 317: – Ցայսմաւուրաց գրուածքներ, 318: – Պտմ. Սրգարու եւ Ընծեռազործ պատկերին (բնագիրք), 319—20:

Ժ. Դեոդոզայ Պիսիդեայ վեցօրեայք . . . 321–384

1. Ներածութիւն եւ մատենախօսականք, 321–32: – Հայ թարգմանութեան Պատառիկը եւ Սուքրեան, 322: — Անտոնեանց ձեռագիրը, 324: – Մասնական հրատարակութեան փորձեր՝ "Պատկեր„ եւ "Բազմ.„ 325: – Է. Տեզայի գրութիւնը, 326: – Հ. Ա. Տիրոյեանի ամբողջական հրատարակութիւնը՝ յունարէն եւ հայերէն, 327: – Վենետկոյ Պատառկին ձեռագիրը, 329: – Միջազիւղի Անտոնեան Հարց ձեռագիրը, 331:

2. Դէոդզ Պիսիդէս եւ իւր գրութիւնք, 332–345: – Վարք եւ Գործքերը, 332: – Վեցօրէից հրատարակութիւնք եւ թարգմանութիւնք, 333: – Սլաւ թարգմանութիւնը, 335: – Հայերէնը, եւ իւր թերութիւնքն, 327: – Կարգի խառնակութիւնը, 339: – Վերջաբանը թերի եւ նմանները, 340: – Նոր տողեր, 341: – Պատառկին տարբերութիւնք, 343:

3. Հայ թարգմանութեան որպիսութիւնը, 345–364: – Սովորական շփոթութիւնք եւ գրիչներ, 345: – Թարգմանչին շփոթութիւնք ընթերցուածոց,

347: – Նիւթական փոխադրութիւնք եւ հելլենախօսութիւնը, 348: – Անհասկընալի թարգմանութիւնք, եւ նմանները, 350: – Թարգմանութիւնք յատուկ անուններու, 353: – Ներմուծեալ մեկնաբանութիւնք եւ վարդան, 355: – Լեզու Պիսիդեայ, յունաբանութիւնք ևն, 356: – Խնդրական ընթերցմունք, ցանցառ բառեր եւ նմանները, 357: – Գիտնական եզրներ սակաւ, անորոշութիւն, 362:

4. Պիսիդէս հայ գրականութեան մէջ, 364–384: – Թարգմանչին մասին այլեւայլ կարծիքներ, 364: – Թարգմանութեան ժամանակը, 366: – Ուշ ժամանակի երեւոյթներ, 369: – Ժամանակագրական յաւելուածոյ տող մը, 370: – Հետեւութիւն, 371: – Վարդանայ Մեկնութիւն ծննդոց եւ Պիսիդեայ գրքէն փոխառութիւնք, համեմատութիւն, 372–381: – Ն. Լամբրոնացի 382: – Գր. Նարեկացի, Անանիա, Մագիստրոս եւ ուրիշներ. 383:

ՊԱՏԵՆԱԳՐԱՊԵՏ

ՄԵՆՔ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՆՔ

Է.

ԽԻԿԱՐ ԵՒ ԻՐ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ

Խիկար հռչակուած անուն մըն է Հայոց քով՝ իբրեւ իմաստուն եւ առակախօս անձի, թէեւ ոչ ոք պայծառ գաղափար ունեցած է այս իմաստնոյն մասին: Իւր հռչակն այնչափ մեծ է որ մինչեւ անդամ ազգային թերթ մը՝ Հայոց Համբաւաւոր երդիծաբան Պարոնեանէն հրատարակուած՝ "Խիկար" անունը կրած է[1]. պատիւ մը՝ զոր Խիկար ուրիշ որեւէ ազգի մէջ չէ վայելած: Նաեւ իբր մարդու անուն բաւական գործածուած կ'երեւայ: Ա յսպէս ինծի ծանօթ են՝ ի միջի այլոց՝ երկու կանայք՝ "Խիկար" անուանակոչութեամբ. մին ԺԵ. դարու կամ ճշդիւ 1455ին, միւսը 1627ին[2]: Միւս կողմանէ նաեւ իբր ածական գործածուած կը գանենք, ընդհանրապէս "իմաստուն" իմաստով արդէն Ընտրհալւոյ քով, որ աղուիսուն համար իւր

---

1 "Խիկար, Հանդէս ամսեայ", խմբ. Ց. Ց. Պարոնեան. կ. Պոլիս (Ա—Դ տարի) 1884—9:

2 Առաջինը տես մեր "Ցուցակ", էջ 425. երկրորդը Ս. կանայեանց, "Ցուցակ Հայ. ձեռգր. Ներսիսեան Դպրանոցի" (Տփ. 1893) էջ 40:

առակաց մէջ կը գրէ՝ "խելօքն ծով է ու խիկար„[1]։ Այս իմաստով արդէն բառարանաց մէջ մնած է բառս, նաեւ Հիւպշման հայագիտին առուգաբանական քերականութեան՝ արաբերէնէ փոխառեալ բառից շարքին մէջ[2]։ Մեր ռամկագիր բանաստեղծներուն մէջ ալ կայ "Մուրատ Խիկար„ մը, որուն "Մարան կու գայը ծաղկներով„ 16 տուն տաղը հրատարակեց Կ· Կոստանեանց ԺԲ· դարու ձեռագիրներէ, թէեւ նոյն տաղն ուրիշ տեղեր առհասարակ անանուն է, իսկ Հ· Ալիշան Ամգայ եպիսկոպոսին Մկրտչի նաղաշի կը վերագրէ[3]։

Խիկարի անունն այսչափ հռչակուելէն ետքն՝ բան հինաւուրց առվորութեան պինքը հայացընելու փորձ միայն կը պակաէր։ Դարուս կէսէն վերջն այս պակասն ալ լեցուց Գաբր· արք· Ալվազովսքի, որուն "Հազար եւ մի առակաւոր բանք„ գրքուկին[4]

---

1 Տես Մատենագրութիւնք Շնորհալւոյ, տպ· Վենետ· 1830, էջ 562, Առակ Թ։ Նման խօսք մը "Խելօքն եւ խիկար արտուժ է„ ունի՝ տես մեր "Ցուցակ„ էջ 167։

2 Հմմտ· Հայկազն· Բառ· (Ա 494) "Խիկար„ ուր բաց ի Շնորհալւոյ յիշեալ տեղէն յառաջ կը բերուին սա վկայութիւնք՝ "Խիկար եւ աղուաշ։ Պատմութիւն Խիկարայ իմաստնոյ։ Ո-ՅԻՓ·„։ — Հայագէտն Փր· Մուլլեր ի Թերթին WZKM, VIII, 281 նկատած էր որ "Խիկար„ ալ առնուելու է արաբերէնէ փոխառեալ բառերու շարքին մէջ, ուստի եւ Հիւպշման ալ ընդունած է իր քերականութեան մէջ· (Hübschmann, Arm. Gram· I, 268 եւ 516) իր = haiqār·

3 Տես Կ· Կոստանեանց, "Ժողովածու„, Բ, 5—7, գործածելով երկու տաղարաններ՝ 1647 եւ 1695 տարիները գրուած, յետոյ գանելով նաեւ 1617ին գրուած տաղարանի մը մէջ ալ (Նոր Ժողովածու, Գ, էջ Զ)։ Տաղիս վերջին տունը կը սկսի "Մ՚ոբաթ Խիկար եղար յուսով„ ունի։ Թերի են տաղիս մէս հրատարակութիւնքն (տես "Բզմ·„ 1862, էջ 66· Ալիշանի "Ցուշիկք„, Ա, 184· Միանասարեանց "Քնար Հայկական„, էջ 378—9), որոնց մէջ Մուրատ-Խիկար չի յիշուիր։

4 "Հազար եւ մի առակաւոր բանք ազգայինք եւ

մէջ ամէն քայլափոխին կը հանդիպի Խիկար անունը՝ իբրեւ նշանաւոր առակախօս հայ ներկայանալով: Այվազովսքի ասոր պատճառը մեկնելու համար՝ երեք էջ տեղեկութիւն կը գրէ Խիկարայ վրայ Ցառաջաբանին մէջ. (էջ Ը—ԺԱ:) "Խիկար իմաստունը, կ'ըսէ, մեր ազգին մէջ գրեթէ նոյն համբաւն ունի, ինչ որ ունեցեր է Ցունաց մէջ Նսովպոսը, Արաբացւոց մէջ Լոգմանը, Տաճկաց մէջ Նասրէդդինը . . . : Թէպէտեւ առուգութեամբ յայտնի չէ մեզի թէ մեր Խիկարը ո՛ր ժամանակի մարդ է, եւ իւր առակներն ու խրատները գրով ալ աւանդեր է թէ ոչ: Ընորհալւոյն անունով գըտնուած հանելուկներէն մէկուն մէջ Խիկարայ անունը այս կերպով յիշուած է " . . . Խելօքն ծով է ու Խիկար„: Աւսյ կրնայ կարծուիլ թէ Խիկարը Ընորհալիէն առաջ կամ գէթ նորա ժամանակակից անձ մի է. բայց շատ կարելի է որ այդ հանելուկն ալ Ընորհալւոյն օրերէն յետոյ շարադրուած լինի: Նմանապէս հին Ոսկեփորիկի մը մէջ համառօտ հատուած մի կայ խրատական խօսքերու. եւ այն խրատները՝ հանդերձ առասպելական պատմութեամբ Խիկարայ՝ տպագրուած են ի Կոստանդնուպոլիս 1807ին Պ[illegible]-ն անունով գրքուկին մէջ: Բայց այնպիսի եւ այնքան միայն աշխատութեամբ անկարելի էր որ այն համբաւը առանար Խիկարը մեր ազգին մէջ. պէտք է որ ուրիշ շատ գրաւոր եւ անգին յիշատակներ թողած լինի նա իւր իմաստասիրութեանը: Մեզի կ'երեւի թէ մեր ազգին մեծ մասին բերանը մինչեւ յայժմ

օտարք„, կ. Պոլիս, տպ. Արամեան 1874 12° էջք 286: Այս գրքուկիս մէջ Խիկարայ մասին ըսուածներուն մատրութիւն ընել կը հրաւիրէ նաեւ Ն. Քարամեանց (Verzeichnis der arm. Hss. Berlin 1888, p. 65), յաւելով որ Խիկար առասպելական անձնաւորութիւն մըն է որուն կը տրուին բազմաթիւ առածներ, եւ թէ իւր մասին քննութիւն մ'ընել կարեւոր է:

պարտող առակներուն ու առածներուն մեծ մասը Խիկարայ հնարածներն են, եւ Նասրէդդին Խոճայի անունով պատմուած առակներուն եւ նոցա բերա-նը դրուած առածներուն մէկ մասն ալ մեր Խիկա-րայ իմաստնոյ հնարածներն են . . . : Ցանկալի է որ առեն[ով] նաեւ գրաւոր աւելի ընդարձակ եւ ստոյգ տեղեկութիւն գտնուի հին ձեռագրաց մէջ նորա անձին եւ առակներուն վրայ: Խիկար իմաս-տունը՝ ուր թէ Ասորեստանեայց Սենեքերիմ թա-գաւորին առենադպիրն է եղեր (ինչպէս որ Պղնձէ քաղաքին անհամ ու անժուռ պատմութեան հե-ղինակը հնարեր է), հապա ինչպէս մենք կը կար-ծենք Ըրշրու-Նեռ Սենեխերիմ թագաւորին օրերուն, այսինքն ասկից 850 տարիի չափ յառաջ, Հայաս-տանի մէջ անուանի եղած զուարճաբան առակիսո-է- ժողովրդական յօդուածներ էր:„

Խիկարի "ձէր„ բլլալէն եաքը՝ կը մնար միայն պրպտել այն "գրաւոր եւ անգին„ յիշատակները ձեռագրաց մէջ: Զուր աշխատանք անշուշտ· բայց վերջապէս "Խիկար„ ստորագրութեամբ մէկ երկու կտոր բան կրնար գտնուիլ: Արդէն նոյն անունը կը կրէ "Ամծախօսի„ զրոյցը, քանի մը տող բան, որուն սկիզբն է "Ի յԸստանբօլ քաղաքն մէկ քարէ մարդ էր շինած եւ անունն Ամծախօս„ եւն[1]: Եր-կրորդ պատառիկ մը՝ գարձեալ "Խիկար„ անուամբ սա խորագիրը կը կրէ "Զգինին հէնց խմեցէք որ գառիւծն ապանէք„[2]: Ասոնք ի հարկէ Խիկարի հետ գործ չունին· արդէն կը գտնուին այլուր "Ա-կաւոր բանից„ խառնակ հաւաքմանց մէջ, ուր ամէն կողմէ զրոյցներ եւ առակներ եկած թափուած են՝ նաեւ բուն Աղուեսագրոց կից[3]:

---

1 Տպագրուած՝ "Բզմ·„ 1870, էջ 253:

2 Տպ· "Բզմ·„ 1870, էջ 263—4:

3 Հմմտ. ի միջի այլոց մեր մատենադարանի թիւ 31 Բ (Ա-կաւ Բ), թ· 398, թզ· 1ա (Ա-կաւ Ա). "Ցուցակ„ էջ

Միայն մէկ գիրք մը կայ, որուն հետ կապ ունի Խիկարի անունը, այն ալ ճիշդ Այվազովքիի այնպէս "անհամ ու անժուր" հռչակածն է, այսինքն՝ "խբոտ+" կամ "խմասո-ին խիկոբոյ" հանդերձ իւր պատմութեամբն. գիրք մ'որ "Հայ" Խիկարի գործ չէ, այլ թարգմանութիւն արեւելեան հին եւ տարածուած վէպի մը։ Անշուշտ այս այլեւայլ տեսակիտով՝ նշանաւոր վէպս եղած է՝ Խիկարայ հռչակին պատճառը Հայոց մէջ։ Արդէն սիրուած գիրք մ'եղած է՝ բազմաթիւ տպագրութիւններ ունեցած ըլլալով, միշտ "պղնձէ +ոլո+է" պատմութեան՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ նոյն կարգի վէպերուն կից[1]։ Ատոնք արաբերէնէ թարգմանուած այլուսաւ ալ հանրածանօթ վէպեր են։ Յատկապէս "Պղնձէ քաղաքի" թարգմանիչն է "Առաքել վարդապետ" որ թարգմանած է "ի տաճիկ (= յարաբ.) լեզուէ ի Հայոց լեզուս"[2]։ Այս թարգմանն է թերեւս Առաքել վրդ. Անեցի կամ Շիրակվանեցի, որ ՈՀԱ (= 1222) թուականին նոյնպէս արաբերէնէ հայերէնի փոխադրած է "Թու-

178, 850։ Վերջինս տես նաեւ Հ. Ղ. Ցոլճանեան "Հեռագրութիւնք" եւն Բ, 283։

1 "Գիրք պատմութեան վասն Պղնձէ քաղաքին եւ Հարցմունք աղջկանն եւ մանկան եւ պատմութիւն Խիկարայ եւ փահլուլ թագաւորին" եւն. Կ. Պոլիս 1708. նոյն 1731 (տես "Մատենագիտ." էջ 583)։ Սակայն գիրքս յաճախ տպուած ըլլալով՝ Խիկարայ խմաստութիւնն ալ յաճախ լոյս տեսած է. այսպէս տպ. 1807, էջ 71—106. տպ. 1834 էջ 72—105. տպ. 1850, էջ 69—102. տպ. 1861, էջ 73—105 եւն։ Հին տպագրութեան մը մէկ մասը տես "Ցուցակ" էջ 996 (տպ. էջ 49—80)։

2 Հմմտ. մեր մատենադարանի թիւ 88, Ը եւ 466, Գ⁵, ("Ցուցակ" էջ 354, 942) "պտմ. Պղնձէ քաղաքին զոր թարգմանեալ է Առաքել վրդն. ի Տաճիկ լեզուէ ի Հայոց լեզուս"։ Այս վէպիս մասին տես նաեւ Հ. Ղ. Ցոլճ. "Հեռագրութիւնք". Բ, 331—7։ Այս գործքիս եւ իւր արաբական բնագրին մասին ուրիշ անգամ։

փառ Մուլքին„ կամ "Աղէկոօ„ երազահանը[1]: Այսու հանդերձ Խիկարայ պատմութիւնը յետոյ մտած ըլլալու է միւս վէպերուն շարքը. նախնաբար գաս եւ հնագոյն թարգմանութիւն մըն է՝ չենք տարակուսիր արդէն Ընորհալւոյ ծանօթ: Եթէ միայն "պղնձէ քաղաքին„ կիւ բոլորովին ոամկախօս հայերէն բնագիրը ծանօթ ըլլար, կրնար անոր հնութեան մասին կասկած ըլլալ. բայց այժմ՝ երբ հայագէտն կոնիբիր հնագոյն եւ բնաբերագոյն՝ թէեւ դարձեալ բաւական աղաւաղ՝ բնագիր մը լոյս հանեց, պատճառ չկայ Ընորհալւոյն "Խիկարի„ յիշատակութեան մասին տարակոյս մ՝ունենալու:

1.

Խիկարի պատմութիւնը շատոնց ծանօթ էր գիտնոց. վասն զի արաբերէնը կը գտնուի Հոչակաւոր "Հազար ու մէկ գիշերներու„ զուտյոյ կարգին մէջ, որ Արեւելից ամէնէն տարածուած գրքերէն է[2]: Սակայն Խիկարայ պատմութիւնը բուն

---

1 Տես մեր մատ. թիւ 88, Բ1 ("Ցուցակ„, էջ 348) "Վասն երազի համար...: Այս երազահան գիրքս խալաւ խանին եւ սուլթանին է, նովաւ յարեզան յԱնէոյէ որ անուամբ Աոաֆէլ ասեն... եւ Շէրուվանէոյէ ի յԱնի քաղաքի մաւտն: Եւ ի թվականութեան Թորգոմեան ՈՀԱ (= 1222) էր՝ եւ անարժան Առաքել արեղայս թարգմանեցի ի յարաւպ լեզէ ի Հայոց բառ եւ ի յամսեանն Հայոց Մեծաց Սահմի Գ„ եւն: "Թերեւս„ ըսինք այս անձն է նաեւ "պղնձէ քաղաքի„ թարգմանիչ Առաքելն, ինչպէս կը համարի նաեւ Հ. Ղ. Ցոփնանեան՝ "Հեռադօս.„ Բ, 331: Սակայն անկարելի չէ որ տարբեր անձինք ըլլան: Առաքելի անուամբ գործքեր տես մեր "Ցուցակ„, էջ 1061· երազահանի հատած մ՝ալ "Բզմ.„ 1848, էջ 84:

2 "Հազար ու մէկ գիշերաց„ (Alf laila wa-laila) բնագրին հրատարակութեանց լաւագոյններէն է՝ Maximilian Habicht, Tausend und eine Nacht, Բրեսլաւ 1825—39 (Հտր. Ա—Ը), շարունակեց՝ H. L. Fleischer, Հտր. Ը—ԺԲ (Բրեսլաւ 1842—3): Եգիպտական ձեռագրէ մը հրատա-

"Հազար ու մէկ" գրոյցներէն չէ, ուսոի եւ ոչ բուն Ընդհրգաոի պատմածին մասն էր նախնաբար. այլ անոր կցուած է՝ ուրիշ շատ վէպերու հետ՝ իբր յաւելուածական հաւաքումմը: Այս յաւելուածական վէպերն առանձին հատորներով ալ կը գտնուին: Հատոր մը Բարսելոնայի գրատան մէջ՝ որ կը պարունակէ Պատմութիւն Սողոմոնի, Ադ իբն Շէդդադ, Սինդբադ նաւագնաց, Խէյր, Էլ-Ազմայի եւ այլ վէպեր, առիթ տուած էր Գինսբուրգ գիտնականին եւ անոր հետեւութեամբ Ռընե-Բասէ արեւելագիտին՝ կարծելու որ "Հազար ու մէկ գիշերաց" նոր խմբագրութիւն մը գտած ըլլան: Ասոր դէմ համառօտ տեսութեան մը մէջ կը հաստատէ Լիցբարսկի[1] որ այս կարգի յաւելուածական հատոր-

---

բակեց W. H. Macnaghten (*կալկուտտա* 1839—42 *Հատ.* Ա—Դ)։ *Բուլագի (ուր շատ անգամ լոյս տեսած է) առաջին տպագրութեան վրայէն անգլ. թարգմանեց* W. Lane (*Լոնդոն*, 1841 *եւ յաճախ, երեք հատոր*)։ *Գերմաներէն թարգմանութիւն մը՝ ի միջի այլոց հոգաց յիշեալ Հաբիխտ՝ ընկերակցութեամբ երկու գիտնոց* (*Բրեսլաւ* 1825—36, *տասնեւհինգ հատոր, խիկար՝ ԺԳ, 86 եւն*), *դարձեալ* G. Weil (*Փորցհայմ*, 1838—41, *չորս հատոր, իբր 2000 պատկերով*։) *Գաղղիերէն մը նոյնպէս պատկերազարդ՝* Galland, Mille et une nuits, *Պարիս*, 1865—8, *երկու հատոր*։ *Վերջապէս քննական հրատարակութիւն մ'ըրաւ՝ հանգերձ ներածութեամբ՝* A. Salhani *յիսուսեանը* (*Բէյրութ*, 1890, 5 *հատոր*)։ *Ընթիւ են ուրիշ թարգմանութիւնք, հրատարակութիւնք եւն։ Հայերէն ալ "Հազար ու մէկ գիշերներ, արաբական վէպեր" թարգմանած է Տ. Ց. Տէտէեան* (*Զմիւռնիա* 1871), *զոր այժմ առձեռն չունենալով՝ չենք գիտեր թէ ինչ կարգի գործ է։ Շատ թարգմանութիւններ խնամով եղած են՝ մեղմելով անհամեստ մասերը։*

1 *Տես* M. Lidzbarski, Eine angeblich neuentdeckte Recension von 1001 Nacht, *ի թերթին* ZDMG, 1896, p. 152։ *Բասէի գրութիւնը լոյս տեսած էր Պարիսի "Արեւելեան թերթին" մէջ* (René-Basset, Un Mscr. des Mille et une nuits, *ի թերթին* Journ. As., Sér. IX, t. VI

ներ բաւական տարածուած են քրիստոնեայ Ասորւոց քով. եւ այսպիսի ձեռագրէ մըն էր՝ որ Սալհանի հրատարակեց՝ իբրեւ լրագուցիչ մասն իւր հրատարակած "Հազար ու մէկ գիշերաց՝" իր անուանի "Արաբական Զրոյցքը", որոնց սկիզբը հրատարակուած է Խիկարայ պատմութեան արաբերէն բնագիրը[1]: Այսու հանդերձ՝ ինչպէս նոյն հաւաքման շատ կէտերը՝ Խիկարայ վէպն ալ յատկապէս մտադրութեան արժանի չէր եղած՝ գրեթէ մինչեւ մօտ ժամանակներս:

Ուշադրութիւն գրաւած էր միայն այն կապը որ կը տեսնուի Խիկարայ վէպին եւ Եսովպոսի վէպին մէկ մասին մէջ, պարագայ մ'որուն մտադիր եղած էր արդէն ասորագիտութեան Հայրը՝ Ասեմանի[2]: Այս կէտին ուշադրութիւն դարձուցած են անկէ եառքը յատկապէս Եսովպոսի քննիչները, ոմանք սեմական Խիկարի, միւսները յունական Եսովպոսի տալով առաջնութիւնը, ի միջի այլոց՝ Ցիւնդէլ, Կելլէր, Գաստէր եւ ուրիշներ, զորոնք հոս մի առ մի յիշելը մեր ծրագրէն դուրս է[3]:

407ff, *որուն հիմը կը կազմէր* Gintsburgի *գրածն Ռուսական Հնախօսական Ընկերութեան տեղեկագրոց մէջ* (Zapiski etc. VIII, 148ff.)

1 A. Salhâni, „Tarâïf fukâhât" *կամ* Contes arabes. Beyrouth 1890, 8° pp. VIII+98: *Խիկարայ պատմութիւնը կը գտնուի՝* I, p. 1—20:

2 *Հմմտ.* Assemani, Bibl. Or. II, 508 *եւ* III, 286: *Առաջին տեղը կը նշանակէ պարզապէս Վատիկանի արաբական ձեռագրաց* թ. 40 *որ կը պարունակէ* "Hicari philosophi Mosulani praecepta„. *երկրորդ տեղը՝ Եբեդյեսուի մատենագրաց ցուցակին Ծանօթութեանց մէջ կը նշանակէ Վատիկանի* թ. 55 *արաբական ձեռագրին քառասերորդ կտորը՝ "Պատմ. Խիկարայ իմաստնոյ„* (Historia Hicari sapientis), *աւելցընելով որ "Խիկարայ վրայ գրեթէ նոյն բաները կը պատմուին՝ ինչ որ նաեւ Եսովպոսի վրայ„ եւն:*

3 *Եսովպոսի եւ Խիկարայ ունեցած առընչութեան մասին գրութիւնքը տես Կրումբախերի Հռչակաւոր*

Խիկարայ պատմութեան վրայ աւելի ուշադրութիւն դարձնելու պատճառ եղաւ Հոֆման իւր այլուսակ հռչակաւոր դրութեամբն "Քաղուածքներ Արեւելեան (Պարսից) վկայից ասորական վկայաբանութիւններէն„ որ լոյս տեսաւ գերմ. արեւելագիտական ընկերութեան հրատարակութեանց մէջ 1880ին[1]: Հոֆման յիշեալ վարքերէն եւ նըմանի աղբիւրներէն, վանայ հիմնարկութեան զոյցներէն եւն քաղած հանած է բազմաթիւ աշխարհագրական, պատմական եւն թանկագին տեղեկութիւններ Միջագետաց եւ շրջակայ աշխարհաց համար, ուր կան ինչ ինչ յարգի տեղեկութիւններ նաեւ մեզ Հայոց համար: Հոս (էջ 182—3) խօսելով Խիկարայ զրուցին մասին, որուն ասորերէնին հանդիպած էր Բրիտ. Թանգարանի Հաւաքմանմէջ, յատկապէս մատնանիշ կ'ընէ որ Խիկարայ զրոյցը կապ ունի Տ-ԼԲՆ-ոյ գրոց հետ, ուր՝ անուանց քանի մը տարբերութեամբ համառօտիւ կը յիշուի Խիկարայ (ասոր. "Ախիկար„) զրոյցը, երբ մանաւանդ Տովբիթ իւր Տուբիա որդւոյն խրատներ կու տայ եւ հետեւեալը կը յիշեցընէ (Տովբ. ԺԴ, 10.) "Որդեակ իմ, տես դու ուրպէս արար Ադամ Ա+ի-ա+ոյ (յոյն՝ Ἀχιχάρ = "Ախիկար„ եւ "Խիկար„) որ անոյց զնա, ուրպէս ի լուսոյ տարաւ զնա ի խաւար, ուրչափ չար անցոյց ընդ նա. այլ Ա.քիաքարոս ապրեցաւ, եւ նմա հատուցումն անդրէն հատուցաւ, եւ էջ նա փոխանակ նորա ի խաւարն. եւ Մանասէ արար զողորմութիւնս, եւ ապրեցաւ յաւուր մահու՝ զոր թաքոյցն նմա, եւ Ադամ անկաւ յորոգայթ եւ կորեաւ„ եւն: Ասի-

---

" Բիւզանդեան Մատենագրութեան պատմութեան „ մէջ (K. Krumbacher, Geschichte der Byz. Litteratur. Միւնխէն 1897. էջ 897—8)·

1 G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer (ի հաւաքման Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Bd. VII, Heft 3) Leipzig 1880.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека АРМ. ССР им. А. Мясникяна

կայ ճիշդ Խիկարայ պատմութեան ուղղեւծուածն է, միայն անուանց մէջ զանազանութիւն կայ: Խիկար անգամ մը յիշուելէն ետքը՝ երկրորդ անգամ "Մանասէ„ կը յորջորջուի, իսկ Խիկարի քեռորդին "Նաթան„ կամ "Նադան„ կը կոչուի հոս "Ադամ„ (բայց սինայական յոյն բնագիրը Ναδάβ,) պէսպիսութիւններ՝ որոնց մասին այժմ քննիչք պէտք եղած մեկնութիւնները կու տան: Հոֆման կ'եզրակացընէր որ Խիկարի զրոյցը գրողին ծանօթ էր Տովբիթայ գիրքը, ուստի կերպով մը իբր լուսաւորութիւն Տովբիթայ գրքին՝ անոր վրայ հիմնուած: Այս կարծիքն ունեցան յետագայ քննչաց մէկ մասը, մինչդեռ ուրիշները հակառակը պնդեցին եւ կը պնդեն, որ արդէն աւելի բնական ալ կ'երեւայ, այսինքն թէ Խիկարայ պատմութիւնն արդէն գրաւոր ծանօթ էր Տովբիթայ գրոց հեղինակին: Այսպէս կամ այնպէս՝ "Հազար ու մէկ գիշերայ„ անբաւ խառնակուտին մէջ կորսուած վէպը յանկարծ սերտ կապի մէջ մտաւ Ս· Գրոց մատեաններուն հետ, իբրեւ մին Հին Կտակարանի բազմաթիւ Անվ–եր գրքերուն՝ անոնց շարքին մէջ իւր պատշաճ տեղը գրաւելով:

Խիկարայ պատմութեան քննութեան նոր զարկ մ'ալ տուաւ հին սլաւերէն խմբագրութեան մը գիւտը, զոր գերմաներէն թարգմանութեամբ ծանօթացուց Եագիչ "Բիւզանդական Թերթին„ մէջ 1892ին[1]: Այս սլաւական խմբագրութիւնը յունարէն բնագրէ մը թարգմանուած է, որ այժմ չի գտնուիր: Այս միջոցներով կրնար արդէն քննուիլ այն աղերսը զոր ունի մէկ կողմանէ Տովբիթայ յիշածը, Եսովպոսի համեմատական մասը, յոյն-սլաւական խմբագրութիւնն, եւ միւս կողմանէ սեմական խմբագրութիւնը, յատկապէս արաբա-

1 V. Jagič, Der weise Akyrios, ի Թերթին „Byzantinische Zeitschrift", ed. K. Krumbacher, I (1892), p. 107–126.

կանը (որ ասորի ձեռագրէ մըն է)։ Նոյն թերթին մէջ յիշեալ հրատարակութեան կից՝ հրատարակեց ծանօթ գիտնականն Է. Կուն՝ այս խնդրոյ մասին համառօտ բայց հմտական յօդուած մը՝ մատենագիտական ճոխ տեղեկութիւններով[1], խնդրելով եսոփպայ զրուցոյ նոր քննութիւն մը. այլուսաև կուն կարծակից է Հոփմանի՝ Խիկարի զրոյցը Տովբիթայ գրոց վրայ հիմնուած համարելով։ Երկուտարի եղքը Բրունոյ Մայսներ ընդարձակ եւ ամէն մասամբ հմտալից քննութիւն մը հրատարակեց՝ „Հետազօտութիւնք աղբերաց Խիկարայ պատմութեան„՝ գերմ. արեւելագիտական թերթին մէջ[2]։ Ա յս վեց մասի բաժնուած գրութիւնը Խիկարայ մասին՝ առաջին ընդարձակ եւ ամէն կողմանէ հրմտալից քննութիւնն էր, ուր կը հետազօտուի նախ Խիկարայ արաբերէն բնագիրը. երկրորդ՝ այն ժամանակ տակաւին անտիպ՝ ասորերէնը. երրորդ՝ եսոփպոսի եւ Խիկարայ աղերսը. չորրորդ՝ արաբերէնի եւ այլ թարգմանութեանց՝ ասորերէնին հետ ունեցած կապը, եւ վերջապէս հինգերորդ՝ Խիկարայ զրուցին հետքերն հին գրականութեան մէջ, յատկապէս Տովբիթայ գրոց յիշատակութիւնը։ Մայսներ ընդունելով ալ որ Խիկարայ զրոյցը հնագոյն է քան Տովբիթայ գիրքը, սակայն գրաւոր վէպ մը չ'ընդունիր այն հնութեամբ, այլ բերնէ բերան պտըտող զրոյց մը յԱսորիս, որ յետոյ գրի առնուեցաւ եւ այն՝ նախ յունարէն. ուստի երբեք չմտաւ Հին Կտակարանի անվաւերականաց շարքին մէջ։ Եսոփպոսի համեմատական մասն ալ հնագոյն կը համարէր քան Խիկարայ պատմութեան արդի ասորի խմբագրութիւնը։

---

1 E. Kuhn, Zum weisen Akyrios, անդ՝ B. Z. I, 127—130։ Հմմտ. նաեւ G. Bickell ի գրածը ի թերթին Athenaeum, 1890, p. 700·

2 Bruno Meissner, Quellenuntersuchungen zur Haikârgeschichte, ի թերթին ZDMG, 1894, p. 171—87·

քննութեանս մէկ երկու՝ նաեւ գլխաւոր կէտերը՝ հաւանական չերեւցան ուրիշ պիտնոց։ Նախ Մայանէրի՝ Խիկարայ քով տարուոյ ամիաններուն եւ օրերուն նմանութեան մասին ըսածը (էջ 182) *ճշդելու պէտք տեսաւ Վինդիշ գիտնականը*[1]։ *Աւելի յառաջ գնաց վերոյիշեալ Լիցբարսկի նոյն թերթին մէջ համառօտ յօդուածով մը*[2]՝ *Մայանների վերջին եզրակացութիւնքն ջրելով։ Իւր կարծիքն է որ Խիկարի վէպն արդէն Բ–Դ դ. կը գտնուէր Տովբիթայ հեղինակին առջեւ, հաւանականապէս եբրայեցերէն քան թէ յունարէն. յամենայն դէպս արդի ասորերէնը հնագոյն բնագիրն է՝ թէեւ ոչ նախնականը։ Այս կարծիքն է զոր իբր ուղիղ կ'ընդունի այժմ Հարրիս, որուն վրայ քիչ մ'ետքը։*

Իրաց այս վիճակին մէջ էր որ մեր ալ դիտաւորութիւնն եղաւ Խիկարայ հայերէնը ծանօթացընել գիտնոց այն ծրագրով, որով լոյս տեսաւ Սեկունդոսի զրոյցը[3] *իբրեւ շարունակութիւն վերջնոյս։ Մէկ կողմանէ երկարատեւ ուրիշ զբաղմունք, յատկապէս մեր մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակագրութիւնը, միւս կողմանէ այն պարագայն որ ոեւէ լաւագոյն բնագրով ձեռագիր մը կր պակսէր մեզ* (“Պընձէ քաղաքի„ տպագրութիւնն աղաւաղ եւ նոր է) *արգելք եղան ծրագրին իրագործման։ Մեր հաւաքման մէջ ձեռագիր մը չունինք Խիկարայ. այնպէս որ “Ցուցակին„ մէջ կրնայինք նշանակել՝ բաց ի հին տպագրութեան մէկ մասէն, որ Թ. 424ի ծայրը գրուած է* (տես “Ցուցակ„ էջ 996), *միայն Հայաստան ընդնրբերէն թարգմանութիւն մը* (Թիւ 468, *թղ.* 53բ – 62ա) “Ուսոյ Խիկարնին ասոյս„

---

1 E Windisch, Das Räthsel vom Jahre, *ի թերթին* ZDMG, 1894, p. 353—7.

2 M. Lidzbarski, Zum weisen Achikar, *անգ՝* ZDMG, 1894, p. 671–75.

3 *Հայերէն տես* “Մատ. մանր Ուսումն.„ Վիեննա 1895. էջ 162–294։

եւն, հայերէնէ թարգմանուած՝ բայց համառօտ. (տես էջ 944:) Մատենախօսական բաժնին մէջ ալ նշանակած էինք գլխաւոր հրատարակութիւնքն մինչեւ այն տարին. (տես էջ 1097:) Այժմ այս պակասը բոլորովին լեցուած է՝ հայերէն հնագոյն բնագրի մը հրատարակութեամբն Հայագէտ Կոնիբէրի ձեռօք: Սակայն նախ քան ասոր մասին խօսիլը՝ յիշելու ենք քանի մ'ուրիշ գործք ալ որ ասկէ յառաջ լոյս տեսան:

Վերոյիշեալ Լիցբարսկի Պերլինի մատենադարանի մէջ Ֆելլիխի կամ Տուրբդինի նոր ասորերէն գաւառաբարբառով ձեռագիրներէն հաւաքած ու հրատարակած է ի մէջի այլոց "Պատմութիւններ եւ Երգեր„, կցելով նաեւ գերմ. թարգմանութիւն եւ բառացուցակ: Ասոնց սկիզբը կայ նաեւ նոյն գաւառաբարբառով Խիկարայ պատմութիւնը՝ դիմացն ալ արաբերէն բնագիրը, որմէ թարգմանուած է Ֆելլիխի լեզուաւ [1]: Այս գործքին մասին հոչակաւոր Նէօլդէքէի գրած քննադատութիւնն [2] աւելի լեզուագիտական տեսակէտով է: Բուն Խիկարայ պատմութեան խնդրով եւ յատկապէս Տոլբիթայ գրոց առընչութեան քննութեամբ զբաղեցաւ Ջէմս իւր արդէն հանրածանօթ "Անտիպ Անվաւերականը„ գրոց երկրորդ հատորին մէջ [3], ուր նկատած է նաեւ Խիկարայ մէկ առածին

---

1 M. Lidzbarski, Geschichten und Lieder aus den neuaramäischen Handschriften der kgl. Bibl. zu Berlin (Beiträge zur Volks- und Völkerkunde, Bd. IV) Weimar, 1896, 8° pp. VIII+312.

2 Th. Nöldecke ի թերթին ZDMG, 1896, p. 302 ff.

3 R. James, Apocrypha Anecdota, second series (ի հաւաքման Textes and Studies, ed. J. Armitage Robinson, Vol. V, Nr. 1) Cambridje 1897, 8° pp. CII+174. Գործքիս առաջին հատորը նոյն հաւաքման մէջ լոյս տեսած է (Textes etc. Vol. II, Nr. 3)։ Դժբախտաբար ճիշդ Բ. հատորն

եւ Աւետարանաց չար ծառային (Մատթ· ԻԴ, 48 եւն) նմանութեան պէրսը: Նոր Կտակարանի քանի մ'ուրիշ նմանութեանց պէրան ալ քննած է նոյն պիտնականը՝ անգղ· թերթի մը մէջ նորերս պեռեղած մէկ յօդուածովը[1]: Նոյն միջոցին այս խընդրին քննութեամբ զբաղած է նաեւ Դիլլըն, որ իւր գրութեան իբրեւ նախաճաշակ հատուած մը հրատարակած է ուրիշ անգղ· թերթի մը մէջ[2]· իսկ ամբողջ գործքն անշուշտ չ'ուշանար լոյս տեսնելու: Այս միջոցներուն վերջապէս լոյս տեսաւ հատուած մ'ալ հայերէն լեզուաւ[3] "Ա· Ա·„ առորագրութեամբ, որ՝ Խիկարայ եւ Վէննեական ձեռագրին մասին համառօտ տեղեկութիւն մը տալէն եառքը, կը ծանուցանէր նաեւ թէ կոնիբիր հրատարակելու է հայերէն բնագիրն, ինչպէս թղթով ծանուցած էր հայագէտը: Ահա այս ծանուցուած գործքն է զոր այժմ առջեւնիս ունինք՝ լիակատար քան նախընթաց բոլոր հրատարակութիւնները: Հայագէտ կոնիբիր բարեհաճած էր օրինակ մը խաւրել մեզ:

"Պատմութիւն Խիկարայ՝ ասորի, արաբական, հայ, եթովպական, յոյն եւ սլաւոնեան թարգմանութիւններէն„[4]· այս է գրքին տիտղոսը, որուն գործակցած են երեք հոգի, հայագէտն Կոնիբիր, Ռ· Հարրիս եւ ուսումնական ծանօթ օրիորդն Ագնէս Սմիթ Լիուիս· վասն զի՝ ինչպէս կ'ըսէ հրատարակիչը, Խիկարայ վէպն այնչափ բազմազգի

ուր Խիկարայ մասին խօսուած է, չունինք այժմ առձեռն, ինչպէս նաեւ յաջորդ կրկին յօդուածներն:

1 Տես „Guardian" 1898, Febr. 2, p. 163.

2 E. J. Dillon ի թերթին Contemporary Review, 1898, March.

3 Տես "Բզմ·„ 1898, էջ 488—492:

4 „The Story of Ahikar, from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopie, Greek and Slavonik Versions, by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis. London, 1898, 8° pp. LXXXVIII+162+74.

ձեւերով եւ լեզուներով կը գտնուի՝ որ դժուարաւ միակ գիտնական մ՝ամբողջ ատաղձը գործածել եւ առանձին հրատարակել ու թարգմանել կրնայ: Ներկայ գործքիս մէջ Հարրիս հոգացած է քննական ներածութիւնն, ասորերէն բնագրին հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնը. Հայագէտ կոնիբիր՝ հայերէն բնագիրն ու թարգմանութիւնը. Ագնէս Լիուիս՝ արաբական բնագիրն ու թէ՛ անոր եւ թէ՛ սլաւոնականին թարգմանութիւնը: Գործքն բաժանուած է երեք մասի. նախ ընդարձակ քննական ներածութենէ մը (էջ ը—ձը), երկրորդ՝ անգլ. թարգմանութիւններէ՝ սլաւոնական բնագրին (Եակիչի գերմ. թարգմանութեան վրայէն, էջ 1—23), հայերէնին (էջ 24—55), ասորերէնին (էջ 56—82) եւ արաբերէնին (էջ 85—118). երրորդ՝ հրատարակութիւններէ բնագիրներու, որոնց սկիզբը դրուած է Եսոփոսի յունարէն համեմատական մասերը (էջ 119—124), յետոյ "Խրատք եւ իմաստութիւն Խիկարայ„ հայերէն (էջ 125—162): Գրքին վերջին ծայրէն կը սկսին սեմական բնագիրը, այսինքն արաբերէնն (էջ 1—32) եւ ասորերէնը (էջ 33—74): Ամբողջ գործքը խնամով աշխատասիրուած է, ուստի նաեւ բնագիրներու հրատարակութիւնքն:

Մեզի համար կարեւոր է յատկապէս հայերէնը, զոր հոս առաջին անգամ հրատարակուած կը գտնենք Պարիսի չորս, Պոդլեան երկու, Վենետկոյ մէկ եւ Էջմիածնի մէկ ձեռագրին համեմատ, շատ տարբեր ու հնագոյն քան "պղնձէ քաղաքի„ տպագրութիւնը: Այսու հանդերձ բաւական աղաւաղ է բնագիրը նաեւ այս հնագոյն ձեւին մէջ: Մենք կը յուսանք հայերէն բնագրին որպիսութեան, անոր ու միւս բնագրաց աղերսին եւ ընդհանրապէս Խիկարայ զրուցին բովանդակութեան մասին քանի մը դիտողութիւններ ընել հետզհետէ: Միայն կանխենք ըսել որ կը բաղձայ-

ինք տեսնել այն խոստման կատարումն զոր կ'ընէ "Բազմավիպի„ յիշեալ յօդուածին հեղինակը, "յարմար առթիւ„ վենետկոյ "ընտրելագոյն„ ձեռագրին "ամբողջական հրատարակութիւնն„ ընելու: Անտեղ հաղորդուած պատառիկները համեմատելով հայագիտին հրատարակութեան հետ՝ կը տեսնուի որ շատ տեղ բաւական մեծ տարբերութիւններ կան, տեղ տեղ լաւագոյն ընթերցուածներով, թէեւ աղաւաղման կողմանէ ան ալ ուրիշ տեղեր միւս բնագրէն վար չի մնար:

2.

Խիկարայ պատմութեան էական կէտերը հեթեւեալներն են: Պատմութիւնը կը սկսի այսպէս. "Ցամս եւ ի թագաւորութեան Սինիքերիմայ արքային Նինուէի եւ Ասորեստանի՝ ես Խիկար դպիր Սինիքերիմայ արքայի վաթսուն կին առի եւ վաթսուն ապարանս շինեցի. եւ ես Խիկարս վաթսուն տարու եղայ եւ ոչ եղեւ ինձ որդի„: Զուր ընծայ եւ զոհ կը մատուցանէ դից Խիկար խնդրելով որդի. պատգամ կ'առնու թէ "առցես զնաթան քեռորդին քո„՝ որդեգիր: Խիկար կ'անսայ եւ կ'առնու միամեայ նաթանը, եւ կ'ըսէ թէ "արբուցի նմա կաթն եւ մեղր եւ ննջեցուցանէի զնա ի վերայ արծուեաց եւ աղաւնեաց իմոց մինչեւ եղեւ եօթն ամաց„: Ան ժամանակ կը ներկայացընէ զնաթան արքային, եւ տանելով իւր ապարանքը՝ "այսպէս ասէի յուսուցանելն իմում: Որդեակ՝ եթէ լսես բան ինչ ի դրանէ արքունի, մեռո եւ թագո զնա ի սրտի քումմ, եւ մի ումեք ի վեր հանիցես: Զկապն կնքեալ մի արձակել, եւ զարձակեալն մի կապեացես: Եւ զոր տեսանես մի ասել, եւ զոր լսես մի յայտնել: Որդեակ . . . „ եւն. Հոս կը դրուի Խիկարայ իմաստութիւնն կամ իւր խրատուց առաջին շարքը՝ առածներ թուով 100՝

մէջը հաշուելով նաեւ Պարիսի Թ. 58 ձեռագրին յաւելուածոյ առածները: Ամէնն ալ կը սկսին՝ "Որդեակ„ կոչականով:

Սակայն Նաթան Խիկարայ խրատներն "անտես արար, եւ հոսեաց որպէս զփոշի ընդդէմ հողմոյ„, սկսաւ վատնել ինչքերն, "եւ ոչ խնայէր ի ծառայս իմ եւ յաղախնեայս եւ տանջէր զնոսա եւ սպանանէր եւ կոտորէր զձիս եւ զջորիս եւ զերիվարս իմ„ եւն: Խիկար կ'իմացընէ արքային, որ Հրամանի կը հանէ թէ "Որշափ Խիկար կենդանի է՝ յինչս նորա ոչ ոք մերձենայի„: Նաթան իւր Բուդան եղբօր կ'ըսէ թէ "Խիկար հայր իմ ծերացեալ է եւ բանք նորա անհամացեալ„. որուն վրայ Խիկար դնաթան կը մերժէ: Ասոր համար Նաթան դաւ կը նիւթէ Խիկարայ դէմ: Խիկարայ անուամբ կեղծ նամակ մը (միւս խմբագրութիւնք կ'ըսեն նամակ մ'ալ առ Ալի բար Խամնելին՝ արքայ Պարսից) կը գրէ փարաւոնի՝ Սենեքերիմայ Թշնամւոյն՝ գրելով թէ "յորժամ գիցս ի քեզ հասանի՝ դումարեսցես զզաւրս քո, եւ եկեսցես ի դաշտս Արծունեաց որ աւրն ԻԵ լինի հրոտից ամսոյն„՝ խոստանալով ձեռք տալ Առուեստ աշխարհն եւ Սենեքերիմ արքայն: Նաթան "նմանեցուցեալ էր զգիրն իւր իմոյ (այսինքն՝ Խիկարայ) ձեռնագրին, եւ կնքեալ մատանեաւ իմով„: Այս նամակը կը տանի կու տայ Սենեքերիմայ՝ մատնիչ ամբաստանելով զԽիկար: Միւս կողմանէ "Հրամանաւ արքային„ թուղթ կը գրէ Խիկարայ նման պարունակութեամբ, հրամայելով որ նոյն օրը զօրքով գայ Խիկար "Արծունեաց„ դաշտը, յաւելլով թէ "իբրեւ տեսցես զիս՝ ճակատեսցիս ընդդէմ իմ. քանզի հրեշտակք փարաւոնի առ իս են եկեալ, զի տեսցեն զօրս իմ„: Խիկար՝ անտեղեակ դաւին՝ կը հնազանդի, նոյն օրը զօրքով ճակատելով յիշեալ տեղը: Թագաւորը կը համոզուի Խիկարայ յանցապարտութեան, կը կանչէ Խիկար իւր առջեւն եւ երեսին կը զարնէ

մատնութիւնն ու թուղթը կը ցուցընէ: Խիկար կ'ափշի, իւր լեզուն "որպէս մագաղաթ գալարեցաւ„: Իսկ Նաթան խրատ կու տայ արքայի տալ Խիկարու ձեռքն "յերկաթ„ եւ ոտքերն "ի կոճղս„ կապել եւ պատժել: Թագաւորը կը հրամայէ Աբուամաք "նայիպին„ թէ՝ "Ցար սպանանեա զանաստուած Խիկարդ, եւ հեռացո զգլուխ դորա իբրեւ կանգունս ճ„: Խիկարայ աղաչանքը միայն այնչափ լսելի կ'ըլլայ որ թոյլ կը տրուի իւր դրան առջեւը սպանուիլ:

Բայց Խիկար նախ թուղթ մը կրնայ հասցընել իւր Աբեստան կնոջ գրելով թէ՝ "Ցորժամ թուղթս ի քեզ հասանէ, դու հան ընդ առաջ իմ կուսանս Ո, եւ զգեցցին զգեստ սգոյ եւ դիցեն ինձ սուգ„ եւն: Կինը կը կատարէ, եւ "ել ընդ առաջ իմ եւ եմոյծ զնոսա (դահիճները) ի տուն, եւ եդ առաջի նոցա սեղան եւ կերակրեաց զնոսա, եւ ետ ըմպել գինիս հինս եւ անապակս, մինչեւ թմրեցան եւ արբեցան եւ ի քուն մտին„: Այն ատեն Խիկար ու իւր կինն Աբեստան կ'աղաչեն Աբուամաքայ, յիշեցընելով "զաղուհացն որ ի միասին կերեալ եմք, եւ յիշեա զայն որ մատնեցին զքեզ Սեննէքերիմայ արքայի հաւրն, եւ ես առեալ պահեցի զքեզ„ եւն: Խիկար խորհուրդ կու տայ թէ՝ "Է իմ այր մի ի բանտի, եւ յոյժ նման է ինձ, արիւնարար ի դրան իմոյ եւ մահապարտ է, եւ անուն նորա Սեննէքար կոչի. արդ տարցես զհանդերձս իմ ի բանտին եւ զգեցուցանես նմա եւ սպանցես զնա„ եւն: Այսպէս ալ կ'ըլլայ. դահիճները կը կարծեն թէ բուն Խիկարայ գլուխն էր զոր մարմնէն "հեռացուցին... կանգունս ճ„: Իսկ Աբուամաք եւ Աբեստան կը շինեն "տուն գեհենափոր„ եւ այն "մերձ ի դրան սեմոյ տանս„. Հոն կը փակեն զԽիկար՝ դնելով իւր քովը "հաց եւ ջուր„: Աբուամաք կ'իմացընէ թագաւորին՝ "եթէ Խիկար սպանաւ„: Նաթան կ'անցնի Խիկարայ տեղը, կու գայ տուն

եւ "փոխանակ լալոյն ժողովեաց գուսանս, եւ արար ուրախութիւն մեծ, եւ զծառայս եւ զաղախնայս չարչարեր„ եւն:

Խիկարի մահը լսեց նաեւ Փարաւոն, եւ անմիջապէս թուղթ մը գրեց Սենեքերիմայ թէ "կամիմ շինել ապարանս ընդ երկինքն եւ ընդ երկրիս ի մէջ ի կախ. տես եւ առաքեա առ իս ճարտար այր որ շինէ, եւ այլ զոր ինչ հարցանեմ՝ տայ պատասխանի. ապա եթէ անփոյթ առնես՝ ես դամ եւ բառնամ զիշխանութիւնդ„ եւն: Թագաւորը կը սրտմի, վասն զի բոլոր իմաստուններէն չեն կրնար պատասխան տալ ասոր. նաեւ Նաթան՝ Խիկարայ իմաստութեան աշակերտը՝ չի կրնար տալ բայց միայն թէ "Ձայդ բանդ եւ դիքն ոչ կարեն վճարել:„ Այն ժամանակ յառաջ կու գայ Աբուամմաք եւ կ'ըսէ՝ "Թագաւոր յաւիտեան կեաց. որ զհրամանն թագաւորին ոչ առնէ՝ մահապարտ է... դու զԽիկար հրամայեցեր սպանանել, եւ նա դեռ կենդանի է„: Կ'ուրախանայ թագաւորն եւ պարգեւներ կը խոստանայ, Աբուամմաք կ'երթայ "իբր սրաթռիչ հաւ„ կը հանէ զԽիկար գետնափորէն որուն երեսն այլագունեալ էր, գլուխը "թաղկեալ„ եւ բղսնգները "իբրեւ զարծուոյ ածեցեալ„: Քառասուն օր առնը գարմանուելէն ետքը՝ կ'ելլէ թագաւորին առջեւը, կը յայտնէ իւր անմեղութիւնը, իսկ Փարաւոնի խնդրի մասին անհոգ կ'ընէ թէ "Ես երթայց եւ տաց նմա պատասխանի եւ զհարկն ի յեգիպտոսէ ես բերիցս առ քեզ„: Շուտով կը գրէ Խիկար իւր կնոջ թէ՝ "Ցորժամ կարդաս զգիրս՝ դու որսալ տուր Ե ձագս արծուոյ, եւ Ե տղայս գետախաւաս, եւ Ե կինս անուշցանողս որ անուշցանեն զմանկտին եւ ասեն այսպէս՝ կաւ, կիր, ծեփ, աղիւս. ճարտարքս կան խափան: Եւ տուր մանել Ե պարան... եւ տուր հիւսան զուգել Ե արկնոց մանկանցն, եւ տուր կերակուր արծուեացն յամէն օր գառինս Ե, եւ տուր կապել զմանկտին ի վերայ

արծուոյն, եւ պակաս թռիչս առնել, մինչեւ սովորութիւն առնուն ... մինչեւ բարձրանան ԹՃ կանգուն: „ Խիկարայ կինը կը կատարէ այս ամէնը:

Այսպէս պատրաստուած՝ կ'իջնայ Խիկար Եգիպտոս: Հասնելով Փարաւոնի արքունիքը, կը կապէ տղաքն "ի վերայ արծուոյն. թռեան ի վեր եւ բարձրացան, եւ մանկտին աղաղակէին եւ ասէին՝ կաւ, կիր, ծեփ, աղիւս. ճարտարքս կան խափան „: Խիկար գաւազան առած՝ կը դանահարէ շրջակայքն պնդելով թէ "փութացէք, ատաք զոր ինդրեն ճարտարքն „: Փարաւոն կը հաւնի այս ճարտարմտութեան. եւ կը հարցընէ Խիկարայ՝ զոր մեռած կը կարծէ, անունը: Խիկար կը ծածկէ իւր ով ըլլալը եւ կ'ըսէ. "Աբիկամ է անուն իմ, քանզի սպուկ եմ Սենաքարիմայ արքային „: Այնուհետեւ Փարաւոն կ'ընէ իւր հարցուածները՝ օրը հատ մը, որոնց պատասխան կու տայ Խիկար: Հարցուածն է՝ "Ո՞ւմ նման եմ ես, կամ գաւրքն իմ ումի նման են „: Խիկար կը պատասխանէ՝ "Նման ես դու դիկն, եւ նախարարք քո քրմանց նոցա „: Երկրորդ օրը թէ՝ "Նման ես դու արեգական եւ նախարարք քո ճառագայթից արեգական „: Երրորդ անգամ թէ՝ "Նման ես Գալարոյ եւ նախարարք քո ծաղկանց նորա „: Այն հարցման թէ "Սինաքարիմ արքայն ումի նման է՝ „ կը պատասխանէ Խիկար. "Սինաքարիմ արքայն նման է Բելշիմի եւ նախարարքն նորա փայլատականցն. յորժամ կամի նիւթէ անձրեւ եւ արկանէ ցաւղ ի բարձունս „ եւն: Ապէ եառքը կրկին կը հարցընէ Փարաւոն թէ "Զի՞նչ է անուն քո „ եւ այս անգամ Խիկար կը յայտնէ իւր մեռած չըլլալը, որուն վրայ կ'ուրախանայ Թագաւորը: Փարաւոն կը հարցընէ հոս տարուոյ հռչակաւոր առածը թէ "Հան գայս խաւսս, եթէ՝ Սիւն մի կայ եւ ի վերայ այն սեանն երկոտասան մայրք, եւ ի վերայ նոցա անիւք երեսուն, եւ ի վերայ անուոցն սուրհանդակք եր-

կու, մին սեւ եւ միւսն սպիտակ»: Խիկար ի հարկէ կը մեկնէ տարին, ամիսներն, ամսու օրերն եւ գիշեր ու ցորեկ, առած մը՝ զոր նաեւ «Ասորւոց հոլթաբաձնները գիտեն»: Միւս հանելուկն է՝ «յեգիպտոսէ մինչեւ ի Նինուէ եմ խրասխ է՝ զի-ւիրդ լուան կուսանք (այլք՝ մատակ ձիեր) զկորխըն-ջիւն երիվարաց ձերոց եւ վըհիժեցան (վհիժեցին)»: Իբր պատասխան Խիկար կ'առնու աքիս մը, զոր Եգիպտացիք կը պաշտէին, «եւ յանդիմանեալ տանջէի զնա»: Երբ կը հարցընեն թէ ինչո՞ւ կ'ընէ այս բանը, կ'ըսէ թէ Նինուէ քաղցրահաւս աքաղաղ մ'ուներ, իսկ այս աքիսը «ի գիշերիս յայսմիկ չո-քաւ եւ եհատ զգլուխ աքաղաղին եւ եկեր այսր»: Կը պատասխանեն թէ անկարելի է այդ, ուստի «որչափ ծերացար, բանք քո եւ իմաստութիւնդ շըշեցան»: Խիկար կը պատասխանէ այն ժամանակ թէ ճիշդ այնպէս կարելի է աքիսին ըրածն՝ «որպէս խրխնջիւն զոր լուան կուսանք ձեր եւ վըհիժեցան»: Փարաւոն կը զարմանայ այս իմաստութեան վրայ, բայց Եգիպտացիք կ'ըսեն թէ «Լուեալ եմք զբանդ զայդ»: Իսկ Խիկար թուղթ մը կը յօրինէ Սենե-քերիմայ անուամբ Փարաւոնի ուղղուած, ուր կ'ը-սուի թէ «Հրամեա եւ տուր բերել ինձ ի ձեռն հրովարտակիդ արծաթ ճ քանքարս»: Թուղթն առած կը ներկայանայ Թագաւորին, ըսելով որ ասոր մէջ գրուածն այնպիսի բան մըն է՝ զոր Եգիպ-տացիք չեն լսած: Նախարարք կը բողոքեն թէ «լուեալ եմք եւ գիտեմք զբանդ զայդ»: Թուղթը կը բացուի եւ կը կարդացուի, իսկ Խիկար կը պնդէ «լուեալ էք, զոր գրած է՝ տուք»: Բայց Փարաւոն կ'ըսէ թէ հարկ չի տար, մինչեւ որ «զաւազեայ պարան ոչ մանես ինձ»: Խիկար այս ալ կը յաջող-ըընէ հետեւեալ հնարագիտութեամբ. «Մտի ի տուն մի խորխորատ, եւ ծակեցի զորմն տանն, ուստի արեւ ծագէր. եւ ի ծագել արեւուն՝ ցայթեց ի տանն կանգունս Է. եւ առի փոշի աւազի եւ արկի

ի ծակն եւ փչէի ի նա. երեւցաւ որպէս մանածք: Եւ ասեմ. Հրաման տուր արքայ, զի ժողովեցեն զպարանոգ, եւ ես այլ մանեցից„: Թագաւորը կը ծիծաղի այս հնարքին վրայ, կ'օրհնէ զԽիկար, պարգեւներ ու Եգիպտոսի հարկը տալով կ'արձակէ:

Խիկար կը դառնայ Սենեքերիմայ քովը, որ շատ կը պատուէ զինքը: Պարգեւները չ'ընդունիր Խիկար, խնդրելով որ զանունք Աբուամաքայ տայ, իսկ իրեն յանձնէ իւր ապերախտ քեռորդին Նաթան. որուն կը հաւանի թագաւորը: Ա յնուհետեւ կը պատմէ Խիկար թէ "կապեցի զնա (զՆաթան) ընդ աղիւսոյ երկաթոյ միոյ, որ էր կշռոյ Է քանքարոյ ի դրան արահին իմոյ, եւ յանձն արարի զնա Բէլէհարայի ծառային իմոյ: Եւ հրամայեցի գան հարկանել ի թիկունս եւ ի փոր նորա, եւ ասեմ ցնա ի մտանելն իմ եւ յելանելն՝ զոր ինչ առակաւ խօսիմ ընդ սա եւ դու գրեա ի թղթի եւ պահեա„ եւն: Հոս կը գրուին երկրորդ շարք մը խրատուց, որոնք յատկապէս առակներ են, թուով իբր 27: Առաջինն է. "Որդեակ, որ ընդ ականջն ոչ լսէ, ընդ թիկունս լսեցուցանեն„ եւայլն: Պատմութիւնը կ'աւարտի այսպէս. "Որդեակ Ասուած ապրեցոյց զիս վասն անմեղութեան իմոյ եւ զքեզ կորոյս վասն անաւրէնութեան քո: Ասուած առնէ փոխարէն ընդ իս եւ ընդ քեզ. զի ապին շանն հաց տայ եւ բերանն՝ բիր: Ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան եւ պատառեցաւ: Եւ ես ասեմ. Որդեակ, որ բարի առնէ՝ բարի գտանէ, եւ որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա: Կատարի բարին ի բարի, եւ չարն՝ ի չար: Ցայս վայր կատարեցաւ Խիկար„:

Ահա Խիկարայ իմաստութեան կամ պատմութեան բովանդակութիւնն այն հայերէն բնագրին համեմատ՝ զոր Կոնիբիր հրատարակած է: Ոչ

միայն լեզուաւ, այլ նաեւ պատմութեան այլեւայլ կէտերուին բաւական տարբեր է այն հայերէնը, որ ծանօթ էր "պղնձէ քաղաքի„ տպագրութեանց մէջ։ Ընդհանուրը նոյն, իսկ մանրամասնութեանց մէջ նուազ պէսպէս չեն միւս խմբագրութիւնները, նաեւ ձեռագրէ ձեռագիր։ Հրատարակութիւնքն արդէն յիշած ենք։

Ասորերէնը հնագոյն խմբագրութիւնն է միւս արեւելեանց մէջ։ Պատառիկ մը կայ Բրիտ. թանգարանի մէջ (Cod. Add. 7200, թղ. 114) որուն արդէն հոփման մտադիր եղած էր։ Գրուած է իբր ԺԲ.—ԺԳ. դարու։ Պատմութիւնը շատ համառօտ է, բայց ատի թերի՝ խրատուց միայն 21 կտորն ունենալով[1]։ Մայաներ կը յիշէ ուրիշ թերակատար ձեռագիր մ'ալ (Ms. Or. 2313, թղ. 172ա եւն), նորագոյն բնագրով ալ, իբրեւ ութերորդ հատած կորսուած գրքի մը, ակիզբն ալ պակաս[2]։ Ամբողջական ձեռագիր մը կայ Կէմբրիճի համալսարանի դպրատունը (Cod. Add. 2020) եւ ասկէ եղած է լիակատար հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնն Հարբիսի վերոյիշեալ գործոյն մէջ[3]։ Տպագրութեան ժամանակ իմացած է Հարբիս որ երեք օրինակ կը գտնուի Ուրմիայի ամերիկեան միսիոնարաց քով, երեքն ալ նոր ընդօրինակութիւնք, միայն թէ մէկը գրուած է հնագոյն գաղափարի մը վրայէն։ Վերջապէս օրինակ մ'ալ կայ Պերլինի՝

---

1 Բնագիրը տես Հարբիս, էջ 33–6, թրգմ. էջ 56—8։

2 Տես Մայաներ (ZDMG, 1894), էջ 175։

3 Թղթեայ միջակ դրուք մատեան մըն է 190 թղթով, իւրաքանչիւր էջ 27—30 տողով։ Գրուած է յամի Ցունաց 2009 (= 1697 Ց. Ք.) Խիկարայ պատմութիւնը կը գտնուի՝ թղ. 66ա. յետոյ կու գան ի միջի այլոց "Առակք իմաստնոյն Ցովսեպոսի (Եսովպոս)„՝ թղ. 78ա եւն. դարձեալ "Այլ առակք Ցովսեպոսի (Եսովպ.)„՝ թղ. 105ա եւն։ Համմ. Հարբիս, էջ ԻԱ—Բ։

Սախաւի հաւաքման մէջ (Sachau 336, թղ· 17 եւն), նոր ընդօրինակութիւն մը, որուն մասին ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ Մայոնէր· բնագիրն ալ նոր համբագրէն փոփոխուած, եւ խորագրին մէջ Յակոբայ եդեսացւոյ տրուած [1]:

Արաբերէնը կախուած է ասորերէնէն եւ անկէ թարգմանուած: Յաճախ կը դառնուի այս վէպն Արաբաց քով, նոյն իսկ "Հազարումէկ գիշերաց„ մէջ մտած ըլլալով, ինչպէս վերը յիշեցինք, ինչպէս նաեւ Սալխանի գիտնականին հրատարակութիւնն: Առնցմէ զատ ձեռագիրք ալ չեն պակսիր, այնպէս որ Հարբիս երկար ցուցակ մը կրնար կազմել արաբերէն եւ քարշունի գրչութեանց [2]: Մայոնէր

---

1 Տես Մայոնէր, անդ, էջ 176: Ձեռագրիս խորագիրն է՝ "Ցանուն Ասուածոյ . . . գրեմք զպատմութիւն Նինուէական Ախիկարայ ասորեստանցւոյ, զոր եհան Յակոբ Ուռհայեցի յասորի լեզուն յիմաստուն խմացուածոյ արբոյն Եփրեմայ, յորոց առաջին հանգեաւ յերկիրն քաղդէացւոց յամի Ցունաց 1252 (= 940 Ց· Ք·)· Մայոնէր կը հաստատէ որ այս տեղեկութիւնը յարդ չունի, ինչպէս կը ցուցընէ նաեւ Ուռհայեցւոյ մահուան սխալ տարեթիւը· Ուռհայեցի Ասորւոց բեղմնաւոր գրիչներէն մին է՝ թէ իբր թարգման եւ թէ իբր քերական: Եդեսիոյ եպիսկոպոս եղած է յամի 679—80, ըստ Բարհեբրէոսի ձեռնադրուած է Աթանաս Բ· պատրիարքէն (684–87)· Տես իւր վրայ՝ ի միջի այլոց W. Wight, A short history of Syriac Litterature, Lond· 1894, p. 141—154, եւ այլուր յաճախ, յատկապէս առ Ասեմանեայ եւն:

2 Տես Հարբիս, էջ ԻԲ—Գ: Ցիշուած են հետեւեալ ձեռագիրք· ամէնէն կարեւորն է կեմբրիճի Cod· Add· 2886 (թղ· 81ա—106ա) քարշունի ձեռագիրն, որուն վրայէն եղած է Ադնես Լիուվիսի հրատարակութիւնը: Քարշունի է նոյնպէս Բրիտ· թանգարանի Cod· Add· 7209 (թղ· 182ա—213ա)· Ձեռագիր մ'ալ կայ Գոթայի գրատունը, զոր Մայոնէր կը յիշէ "թիւ 341„ (տես Pertschի ցուցակը, Հտր· Գ 404), իսկ Հարբիս կը յիշէ նոյնն իբր թիւ 2652, նշանակելով որ ուրիշ գիտնականք ալ տարբեր թուով կը յի-

յատուկ գլուխ նուիրած է այս թարգմանութեան, ցուցընելով անոր կախումն ունենալն ասորերէնէ[1]. ընդհանրապէս այս գիտնականին քննութիւնն աչքի առջեւ ունենալու են Խիկարայ վէպին քննիչները: Մենք կը շատանանք նշանակելով այս պարագայն. վասն զի մեր նպատակէն դուրս է այս խնդրոյ մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Արաբերէնէ թարգմանուած է նոր-արամերէնը, զոր Լիցբարսկի հրատարակեց, ինչպէս արդէն յիշած ենք:

Արաբերէնէ անցած է վէպս Եթովպացւոց. թէպէտ եւ Խիկարայ ամբողջական գործքը չէ գտնուած, բայց "Բանք իմաստասիրաց" գործոյն եթովպական խմբագրութեան մէջ կը գտնուին 15 առածները Hêkâr իմաստնոյն, որ նոյն են Խիկարայ արաբականին համեմատական առածներուն հետ: Կոպտիլ գիտնականը, յիշեալ "Բանք իմաստասիրաց" գործոյն հրատարակիչը, հրատարակած, թարգմանած եւ արաբերէնի հետ համեմատած է նաեւ Խիկարայ այս առածքն[2]: Հարկիս իւր նշա-

---

չեն, այսպէս կոպտիլ (թիւ 589) որ ասկէ ապագրած է Խիկարու առածները ("Բանք իմաստասիրաց", էջ 32) եւն: Խիկարու զրոյցն է Հոն՝ թղ. 47բ—64բ, այս ալ քարշունի է, ինչպէս նաեւ Աստմանեայ յիշած թիւ ԼՒ ասորի ձեռագիրն Հալէպի գրչագիրներուն: Հարկիս ասոնց կարգին կը դասէ նաեւ Մայաների յիշած Բերլինի Սախաւեան հաւաքման նոր-արամերէն օրինակը: Ըստ Լիցբարսկիի ("Վէպեր եւ ասղեր" էջ ժ, տես վերը) այս թարգմանութիւնը կատարած է Եսայի Նուլիթացի ասրկաւագն: Բուն արաբատառ ձեռագիրք կան նաեւ ի Կոպենհագէն (Cod. Arab. 236, թղ. 1—41, գրուած 1670ին). Վատիկան (տես Աստմ. God. Arab. Ինոմիկենսիսի ԺԳ.ի հաւաքման, գրուած 1766ին, Cod. Arab. Vat. 55), Բարսելոնա՝ զոր վերն յիշեցինք, եւ այլուր:

1 Տես Մայաներ, անդ, էջ 171—9, եւ յատկապէս 184—7:

2 C. H. Cornill, Mashafa Falâsfâ Tabibân. Das Buch der Weisen Philosophen nach dem Aethiopischen

նաեւոր գործոյն մէջ չէ առած այս եթովպական բնագիրը, բայց թարգմանութիւն մը դրած է առածներուն:[1]

Առնցմէ դուրս է հայերէն համբագրութիւնը, որ կը գտնուի՝ բայց ի յիշեալ աղաւաղ տպագրութիւններէն՝ բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ, որոնք գործածած է Կոնիբիր: Առնց մասին յետոյ: Ցիշեցինք նոյնպէս որ յունարէն թարգմանութիւն մ'ալ եղած ըլլալու է, բայց այժմ կորսուած, որմէ փոխադրուած է սլաւականը: Ջատ է այն յունարէնը՝ որ Եսովպոսի վարուց մէջ կը գտնուի, եւ որ արժանի է առանձին մտադրութեան, ինչպէս նաեւ այն յիշատակութիւնքն որ Տովբիթայ գրոց մէջ կը գտնուին: Առնք են այն աղբիւրները, որոնցմէ ծանօթ է խիկարի պատմութիւնը, եւ որոնց գլխաւորներուն քննութեամբ կրնայ լոյս ծագիլ այս սիրուն պատմութեան ծագման, տարածման, փոխանցման եւ գրած ընդունելութեան վրայ հնութեան մէջ:

3.

Առաջին խնդիրն որ հոս մեր առջեւը կ'ելլէ, այն է թէ որչափ հնութիւն ունի եւ որ մասերն արդէն նախնականին կը վերաբերէին. վասն զի բնական է կարծել որ իւր արդի ձեւով եւ ամէն

---

untersucht. Leipzig, 1875. *տես յատկապէս էջ 19 եւ 40 եւն: Այս "բանք իմաստասիրաց" կայ նաեւ հայերէն այլեւայլ խմբագրութեամբ. տես մեր "Ցուցակ" էջ 1094:*

1 *Հարբիս էջ 85—6՝ համեմատ Կորնիլի թարգմանութեան: Ցայտնապէս, կ'ըսէ գիտնականը, առնք քաղուած են առածներու հաւաքմանէ մը եւ ոչ խիկարու լիակատար պատմութենէ մը: Արդէն արաբերէն առանձին ալ կը գտնուին խիկարու առածներն՝ անշուշտ առանց վէպին, ինչպէս կը ցուցընէ Ասեմանեայ յիշած Վատիկանեան արաբացի ձեռագիրն որ ունի "Խիկարայ իմաստնոյ Մոսուլացւոյ պատուիրանք":*

մանրամասնութեամբ չէր գործս ի սկզբան անդ։ Նախնաբար կրնար դուռ պատմական-խրատական դրուածք մ'ըլլալ, որ յետոյ փոխուած է վէպի ու զրոյցի՝ այնպէս ինչպէս ունինք այսօր։ Հարկիս գեղեցիկ առաւելութիւն մը կ'ընէ իւր ներածութեան երրորդ գլխուն մէջ այս խնդրոյ մասին, յատկապէս քննելով վէպիս մէջ յիշուած գլխաւոր անձինքը։

Խիկարայ պատմութեան նախնական անշուշտ այն ձեւով էր, զոր յիշատակուած կը գտնենք Տովբիթայ գրոց. ուստի պէտք է նախ այն յիշատակութիւնքն ճշդրտել, քանի որ նոյն իսկ Տովբիթայ գիրքն այլեւայլ խմբագրութեամբ հասած է մեզի[1]։ Սովորական բնագիրն՝ որ Վատիկանեան եւ Աղեքսանդրեան ձեռագրաց համեմատ է եւ որուն մասամբ համաձայն է նաեւ հայերէնը, համառօտեալ բնագիր մըն է ուելի եւ տեղ տեղ աղաւաղած։ Երկրորդ խմբագրութիւնը կամ Սինայականը շատ տարբեր է, այնպէս որ գոտալ տպուած է։ Պարզ համեմատութիւն մը, ինչպէս ըրած է Հարկիս, կը ցուցընէ որ Սինայականն ուելի լաւ պահած է Խիկարայ յիշատակութիւնքն

---

1 Տովբիթայ գրոց պէսպէս խմբագրութեանց մասին տես՝ ի միջի այլոց՝ F. Kaulen, Einleitung in die hl. Schrift, Freib. 1876, p. 214ff. Կաւլէն Տովբիթայ հայերէնը համեմատ կը գնէ Վատիկանեան-Աղեքսանդրեան խմբագրութեան հետ (Gr. A), Սինայականը (Gr. B) ընդարձակ եւ հաւանօրէն բնագրին վրայէն արբագրեալ բնագիր մը. կը յաւելու թէ Տովբիթայ երկրորդ մասին (Զ, 7 տեղէն սկսեալ) երրորդ յոյն խմբագրութիւն (Gr. C) ալ կայ՝ որմէ եղած է Իտալայի թարգմանութիւնը։ Պեշիթթայի առաջին մասին մէջ (Ա, 1—է, 9) համընթաց է A խմբին, անկէ ետքը C խմբին։ Մօտերս գտնուեցաւ քաղդէական խմբագրութիւնն՝ որուն վրայէն ըրած է Ցերոնիմոս իւր լատին փոխադրութիւնն, ուստի աւտր կարգէն է արդի ուսումնասիրութեանց։ Այս եւ նման խնդիրները տես այն տեղ, ուր յիշուած են նաեւ Տովբիթայ մասին հրատարակութիւնք։

քան միւսը: Ահա այս կտորները՝ երկու խմբագրութեանց համեմատ. (Սինայականը մենք թարգմանած ենք, իսկ Վատիկանեանը դրած հայերէն բնագրին համեմատ[1]): Հոս դրուած են այն ամէն տեղերն՝ ուր ընդհանրապէս Ա.քիաքարոս-Խիկարի անունը յիշատակուած է:

ՀԱՑ եւ ՎԱՏԻԿ·	ՍԻՆԱՅԱԿԱՆ
Տովբիթ, Ա. 24 եւն:	
1· Եւ թագաւորեաց Ասորդան (յոյն. Σαχεροδονὸς) որդի նորա ընդ նորա. եւ կարգեաց նա զԱքիաքարոս (յոյն.՝Αχιάχαρον) զԱննայել որդի եղբօր իմոյ[2] ի վերայ ամենայն իշխանաց թագաւորութեանն իւրոյ եւ ի վերայ ամենայն տան իւրոյ[3]: Եւ աղաչեաց Ա.քիաքարոս (՝Αχιάχαρος) զթագաւորն վասն իմ. եւ եկին գար-	1· Եւ թագաւորեաց Ասորդան (Սաքերդոնոս) որդի նորա յետ նորա. եւ կարգեաց զԱքիքարոս (՝Αχείχαρον) զորդի Աննայէլի եղբօր իմոյ ի վերայ ամենայն գանձու թագաւորութեան նորա, եւ ունէր նա զիշխանութիւն ի վերայ ամենայն վարչութեան: Յայնժամ աղաչեաց Աքիքարոս (՝Αχείχαρος) վասն իմ, եւ

---

1 Հայ բնագիրը կը դնենք Զօհրապեանի հրատարակութեան համեմատ ("Ատուածաշունչ", տպ. Վենետ. 1805), անոր համաձայն նաեւ համարաթիւերը, որ բաւական կը տարբերին յունարէն բնագրի հրատարակութիւններէն: Օրինակի համար վերջնոցս համեմատ Տովբիթայ մեր յառաջ բերած տեղերն են՝ Տովբ. Ա, 21, Բ, 10՝ ԺԱ, 17—18 եւ ԺԴ, 10: Ասորին այսպէս կը սկսի առաջին կտորը. "Եւ թագաւորեաց Սարխեդոնծոր որդի նորա: Եւ զԱխիար որդի Հանայելի որդի եղբօր իմոյ ի վերայ ամենայն հաշուոց թագաւորութեան իւրոյ եւ անառեսութեան ամենայն ծառայից" եւն: Տես յաջորդ ծանօթութիւնը:

2 Այսպէս Հայը՝ սխալմամբ ՝Αχιάχαρον τὸν ՙΑναὴλ υἱὸν եւն թարգմանելով բառ առ բառ, միա չդնելով որ անհոլովական ՙΑναὴλ հոս սեռական է, ուստի Աննայէլ Տովբիթայ եղբայրն է, իսկ Ա.քիաքարոս Աննայէլի որդի:

3 Այս ալ հայուն յաւելուկ է ("իշխանաց . . . պան իւրոյ·") սովորական յունարէնը նոյն է Սինայականին հետ զոր դիմացը դրինք: Ասորին տես վերը:

ձուցանել զնա[1]. եւ եկի ես ի Նինուէ: Եւ էր Աքիաքարոս տակառապետ, եւ ամենայն գիր համարոյ ելի եւ մտի տան թագաւորին՝ ի ձեռին նորա[2]: Եւ կացոյց զնոսա քերդոյն (կարդա՝ զնա Սոֆերդոն)[3] երկրորդ իւր. եւ էր նա եղբօրորդի իմ:

իջի ես ի Նինուէ: Եւ էր Աքիքարոս աւագ տակառապետ, եւ ի վերայ կնքոց, եւ վարիչ եւ դանձապետ առ Սենեքերիմաւ (Σενναχηρείμ) արքայիւ Ասորեստանեայց. եւ կարգեաց զնա Ասորդան (Σαχεδονὸς) կըրկին: Եւ էր եղբօրորդի իմ եւ յաղգէ իմմէ . . .

Տովբիթ, Բ. 18:

2. Եւ երթալ իմ առ բժիշկս ոչ ինչ օգնէին ինձ: Եւ Աքիաքարոս դարմանէր զնս ոտճկօք իւրովք, մինչեւ չոգայ ես յԵղմայիդայ (Ἐλυμαΐδα):

2. Եւ չոքայ առ բժիշկս բժշկել, եւ որչափ օծանէին զնս դեղովք, այնչափ առաւել վատէին աչք իմ լուսամբք, մինչեւ կուրացան: Եւ էի կոյր աչօք ամս չորս: Եւ ամենայն եղբարք իմ տրտմէին վասն իմ, եւ Աքիաքարոս (Ἀχειάχαρος) դարմանեաց զնս ամս երկուս մինչեւ չոգաւ նա յԵղիւմայիդա:

---

1 Ցունարէնն եւ ասորին չունին "եւ եկին դարձուցանել զնս:"

2 Այս ալ հայուն յատուկ եւ համառօտ է: Ցունարէնն է՝ "Եւ Աքիաքարոս էր տակառապետ, եւ ի վերայ կնքոց եւ վարիչ եւ դանձապետ.," (վերջնոյս տեղն է՝ "գիր համարոյ ելի եւ մտի"): Նոյպէս ասորին:

3 Հոս հայը շատ աղաւաղ է: Նախ անիմաստ "եւ զնոսա ֆերդոյն" խօսքը պէտք է ուղղել՝ "Եւ կացոյց զնա Սոֆերդոն (Σαχεδονὸς, Ասորդան) երկրորդ իւր", ինչպէս ունի Ասորին ալ, ուսոի "երկրորդ իւր" կրնայ շատ լաւ ըլլալ. բայց արդի յունարէնն այլազգ կը կարդայ, այսինքն "Եւ կացոյց զնա Սաքերդոն՝ որդի յերկրորդէ" (ἐκ δευτέρας "յերկրորդէ" եւ "երկրորդ անգամ"), որ կրնայ հասկցուիլ թէ Ասորդան որդի էր երկրորդ կնոջէ: Բայց Հարբիս (էջ ԼՍ) կ'առաջարկէ՝ պարզ սխալակեր մը ջնջելով՝ կարդալ՝ "Եւ կացոյց զնա Սաքերդոնի որդի՝ երկրորդ անգամ:"

Տովբիթ, ԺԱ. 19—20:

3. Եւ եղեւ ուրախութիւն ամենեցուն եղբարցն նորա որք էին ի Նինուէ: [Եւ եկն Աքիաքարոս եւ Նասբաս եղբօրորդի նորա[1]:]

3. Եւ եղեւ յաւուր յայնմիկ ուրախութիւն ամենայն Հրէից որք էին ի Նինուէ: Եւ եկին Աքիկար (Ἀχεικάρ) եւ Նաբադ (Ναβὰδ) եղբօրորդիք նորա խընդութեամբ առ Տուբիթ:

Տովբիթ, ԺԲ, 12:

4. Որդեակ իմ, տես դու որպէս արար Ադամ[2] (Նադաբ) Աքիաքարայ (Ἀχιάχαρος) որ սնոյց զնա. որպէս ի լուսոյ տարաւ զնա ի խաւար, որչափ չար անցոյց ընդ նա[3]: Այլ Աքիաքարոս ապրեցաւ. եւ նմա հատուցումն անդրէն հատուցաւ եւ էջ նա փոխանակ նորա ի խաւարն: Եւ Մանասէ (Μανασσῆς) արար զողորմութիւնս, եւ ապրեցաւ յաւուր մահու [յորոգայ-

4. Տես, որդեակ իմ, որպիսի ինչ իրս արար Նադաբ (Ναδὰβ) Աքիկարայ (Ἀχεικάρος) որ սնոյց զնա. ոչ ապաքէն իջուցաւ կենդանի յերկիր. եւ հատոյց Աստուած զարհամարհանս յանդիման երեսաց նորա: Եւ էլ ի լոյս Աքիկարոս (Ἀχίκαρος) եւ Նադաբ էջ ի խաւարն յաւիտենական, զի կամեցաւ կորուսանել զԱքիկարոս: Փոխանակ զի արար ինձ (Աքիկար) զո-

---

1 Փակագծի մէջ գրուածը հայերէնին կը պակսի: Զօհրապ ծանօթութեան մէջ կը նշանակէ թէ Ոսկան իւր Աստուածաշնչին մէջ հոս աւելցուցեր էր պակասը, այսինքն՝ "Եւ եկին Աքիաքարոս եւ Նասբաս եղբօրորդիք նորա:„ Մենք դրինք յունարէնին համեմատ. "Նասբաս„ է Νασβᾶς, ուր Սինայականն "Նադաբ„: Ասորին աղաւաղ է 'Եւ եկն անդր Ակիկար եւ Լաբան (Նադաբ) քեռորդի նորա առ Տոբիթ„: Հոս "Ակիկար„ լաւ է, մինչդեռ վերը (նաեւ Բ, 18) "Ախիոր„ սխալ ընթերցուածն ունէր:

2 "Ադամ„ նաեւ յունարէնին մէջ (յոյն ուրիշ ձեռագիրք՝ Ἀμὰν, Համան) սակայն՝ ինչպէս Հարրիս (էջ ԻԹ ցոյց կու տայ, պարզապէս սխալ ընթերցուածն է, ἐποίησε Ναδὰμ (արար Նադամ) կարդացուած է ἐποίησεν Ἀδὰμ (արար Ադամ), անուան "Ն„ սկզբնատառը "արար„ բայի ծայրը կցուելով: Ասորին "Ակար„ կը կարդայ սխալմամբ:

3 Ցոյն՝ "եւ որպիսի ինչ իրս հատոյց նմա„. նոյն իմաստով է հայերէնն ալ:

թէ]՝ զոր թաքոյցն նմա. եւ Ադամ (Նադաբ) անկաւ յորոգայթ եւ կորեաւ։

զորմութիւն՝ ապրեցաւ յորոգայթէ մահու զոր թաքոյց նմա Նադաբ. եւ Նադաբ անկաւ յորոգայթն մահու եւ կորեաւ։

Այս համեմատութիւնքը պայծառ կը ցուցընեն, բայց ի անկէ որ Խիկարի պատմութիւնը յեականս շատ հին է, գլխաւորաբար սա կէտը որ Տովբիթայ գրոց բնագիրը շատ պէսպիսութեամբ հասած է. եւ արդէն այս բանս մեծ դժուարութիւնները կը պատճառէ մեկնիչներուն։ Մեր խնդրոյն համար նախընտրելի է Սինայականը, որ միւս բնագրաց շատ մը շփոթութիւնները կամ սխալ ընթերցմունքը չունի, ի մանաւանդ Խիկարի տեղ "Մանասէ„ եւ Նադանի տեղ "Ադամ„ կամ "Համման„, "Լաբան„, եւն, ինչպէս ծանօթութեանց մէջ նշանակեցինք։

Խիկարի պատմութիւնը յատկապէս յիշատակուած է ԺԴ, 12 տեղը։ Սակայն կարելի չէ, դժուարութենէ փախչելու համար, պնդել որ միւս տեղերը յիշուած Ա.քիկարն՝ Տովբիթայ ազգականը՝ զատ համանուն անձ մ'ըլլայ։ Սինայականը նոյն իսկ ԺԴ, 12 տեղը բացայայտ կ'ըսէ որ Ա.քիկար "ապրեցաւ յորոգայթէ մահու„, վասն զի "արար ինձ զողորմութիւն„՝ ակնարկելով ԺԱ, 19 տեղը։ Ուստի Ա.քիկար-Խիկարը նոյն է այն Ա.քիկարոսի

---

1 Այս տեղ աղաւաղութիւն մ'ըլլալու է հայերէնին մէջ, գոնե "յորոգայթէ„ պէտք է աւելցընել յունարէնին եւ ընդհանրապէս իմաստին համար։ "Ցաւուր մահու„ հայուն յատուկ է, ուր յունարէնը "յորոգայթէ մահու„ կ'ըսէ։ Ասորին ամբողջ կտորն այսպէս ունի. "Քանզի ի նմա (ի Նինուէ) հատոյց Ա՛-ք՝ Ակիկարոս որ անոյց զՑուբիթ, զի ոչ իջոյց զնա յերկիր. այլ Ակաբ էջ ի խաւար, իսկ Ակիկար և ի լոյս յորոգայթէ զոր թագոյց նմա Ակաբ. սակայն ինքն էջ յերկիր։„ Ուստի բաւական մթին ու խառնակ։

հետ որ Տովբիթայ ազգական էր, անոր Աննայէլ եղբօրորդին, մեծ իշխան Սենեքերիմայ եւ Սաքերդոնի (Ասորդանի), ինչպէս արդէն մեր Խիկարն էր "գլխիր Սինիքարիմայ ազքայի:„ Պէտք չէ զարմանալ որ այսպէս խիկար անձուկ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Ս· Գրոց հետ, յատկապէս Տովբիթայ հետ: Խիկարայ պատմութիւնն այնպէս ինչպէս առջեւնիս ունինք ասորերէն, արաբերէն, հայերէն եւն՝ կը ներկայանայ իբրեւ սիրուն վէպ մը. բայց իր հիմնականը կրնար պատմական ըլլալ՝ գոնէ յետոյ կանոն: Մեզի ծանօթ չէ արդի վէպին նախնականը, այն զոր Տովբիթայ հեղինակն առջեւն ունէր: Անտարակոյս պատմական-խրատական գրութիւն մըն էր, Ա.քիկարայ՝ Տովբիթայ եղբօրորդւոյն կենսագրութիւնը՝ մէջն իմաստնալից խրատներով· արդէն նաեւ յետոյ՝ երբ վէպի փոխուած է գրութիւնն, այս ընդհանուր նկարագիրը պահած է: Ա.քիկարի կենսագրութեան խիկարի վէպի փոխուիլն եղած է ինքնուրոյն ճամբով, անցած նաեւ Եսոպոսի վէպին՝ պահելով իր էական նկարագիրը, քանի մը թեթեւ փոփոխութեամբ արեւելեան նկարագրին: Եւ այս փոփոխողին արդէն անծանօթ էր խիկարի եւ Տովբիթայ Ա.քիկարայ նոյն ըլլալն, այնպէս որ որեւէ յիշատակութիւն չենք գտներ խիկարայ եւ Տովբիթայ ազգականութեան մասին: Այս պարագան չէր պակասեր անշուշտ, եթէ խիկարայ պատմութեան գրողը կախումն ունենար Տովբիթէն (ինչպէս կը կարծէին Հոֆման, Մայներ եւն), ուստի իր գործն իբրեւ լուսաւորութիւն Տովբիթայ յիշեալ տեղեկութեանց գրած ըլլար: Ամենապարզ մեկնութիւնն է ուրեմն ըսել՝ Հարրիսի կարծեաց համեմատ՝ թէ Տովբիթայ հեղինակն առջեւն ունեցած է Ա.քիկարայ պատմութիւնը գրաւոր, եւ ինքը յատկապէս շեշտած է անոր իր ազգական ըլլալը, զինքը ճանաչելն եւն: Վերջապէս՝ եթէ նաեւ խիկարայ նախնականը վիպախառն գրութիւն մ՚ալ

ըլլար, անսովոր երեւոյթ մը չէր կրնար համարուիլ առաւածաշունչ մատենի մը մէջ յիշատակուած կամ գործածուած ըլլալը. վասն զի սուրբ գրոց մեկնչաց ծանօթ են բաւական թուով նման դէպքեր. բաւական է յիշել միայն Յուդայի թղթոյն (տող 14) հռչակաւոր տեղը՝ ուր գործածուած է համբաւաւոր "Ենովքայ Տեսիլը", եւ բազմաթիւ նմաններ: Ա յս կէտին մեկնութիւնը թողունք սուրբ գրոց մեկնչաց. իսկ մենք դառնանք Խիկարի քննութեան:

Խիկարի պատմութեան գոնէ երկու գլխաւոր անձինք ըստ այսմ նախնականին կը վերաբերին՝ գանուելով արդէն Տովբիթայ քով յիշատակուած: Միւս կողմանէ Տովբիթայ գիրքն աւելի լաւ պիտի հասկըցուի այսուհետեւ՝ Խիկարայ պատմութեան համեմատութեամբն. որովհետեւ՝ վերը յիշուած՝ պէսպէս խմբագրութեանց եւ օրինակաց բազմաթիւ աղաւաղմունք, ընթերցմանց տարբերութիւնք ասով կրնան ճշդուիլ, որով նաեւ Սինայականին ընթերցմանց ճշդութիւնը հաստատուիլ: — Խիկարի պատմութեան գլխաւոր անձինքն են՝

ա. "Խիկար"՝ Հայերէնին համեմատ[1], ամէնէն կարեւոր դէմքն է պատմութեան: Վէպին ասորերէնը "Ախիկար" (أحيقار), արաբերէնը՝ "Հայկար" (حيقار, որ կը կարդացուի նաեւ "Հէյկար" եւ "Հիկար", ձեւ մ'որ ըստ Մայանէրի նախնաբար ուրիշ անուն մըն էր[2]), եթովպականը՝ "Խէկար", ինչպէս

---

1 Հայերէնին համար կ'ըսէ Հարրիս (որ Khikar կը գրէ, տես էջ Իէ) թէ "չի միաբանիր լեզուին յիշուած ամէն ձեւերուն հետ", սակայն հայը յայտնապէս ասորի "Ախիկար" ձեւէն է՝ սկզբնատառին խնայելով:

2 Տես ZDMG. 1894, էջ 186: Մայանէր կը համարի թէ արաբացին վէպիս թարգմանութեան ժամանակ չգիտնալով թէ "Ախիկարն", ինչ անուն է, փոխագրած է իբրեն այլուստ ծանօթ "Էլ-Խիկար", կամ "Էլ-Հայկար" անձին անուան՝ որ կը յիշուի իբր պարսից թագաւոր մը եւն (տես

յիշեցինք· յունացած ձեւ մ՚ունի սլաւականը՝ "Ակիւրիոս„ (Akyrios)։ Դառնալով Տովբիթայ դրոց տեսանք վերն այս անուան բազմաթիւ ձեւերը (չհաշուելով նաեւ սխալ "Մանասէ„ ընթերցուածն), դլխաւորաբար "Աքիաքարոս„ այլեւայլ ուղղագրութեամբ։ Ամենէն մերձաւորն է Սինայականին "Աքիկար„ (Ἀχεικάρ եւ Ἀχίκαρος), զոր նոյնութեամբ ունի նաեւ լատին հին թարգմանութիւնը (Achicarus), մինչդեռ Տովբիթայ ասորերէն պեշիտթա թարգմանութիւնը (որ բնագիր չէ՝ այլ յունական վոխադրուած) ասորեր կերպով կը կարդայ, երկու տեղ (ԹԱ, 17 եւ ԹԴ, 10) "Ակիկար„ (ܐܩܝܩܪ, բայց Լակարդի հրատարակութիւնը՝ "Ախիկար„ ܐܚܝܩܪ), իսկ միւս երեք անգամն (Ա, 21 եւ Բ, 10) փոքր տառասխալով մը, այսինքն ո (կ)

ի գիրս "Ջաւալիկի„, հրտ. Սախաւ, էջ 54)։ Ակէ յետոյ՝ յօդին իյնալով, եղած է "Հայկար„ ձեւը, այնպէս ինչպէս "Ադեքսանդր„ անունն եղած է "Ականդար„։ Ասով կը մերժէ Մայոներ նաեւ կելլերի կարծիքն որ անունս յառաջ կը բերեր արաբերէն "Հակար„ (անարգել) բայէն ("Հակիր„ անարգ, խեղճ)։ Թէ "Ախիկար„ եբրայական ծր անուան համեմատ կրնայ մեկնուիլ, չի կրնար Մայոներ որոշել, բայց իբրեւ նախատիպ կը յիշէ զԱխէլաբ (Գ· Թագ· Դ, 6, հայն ու յոյնը՝ "Աքիսար„, որ "Հրամատար„ էր Սողոմոնի կամ պալատան վերատեսուչ), աւելի մերձաւոր՝ Ախիաւ (Գ· Թագ· ԻԲ, 25, հայը "Աքիկամ„ հայր Գոմիոդեայ· Հմմտ. Երեմ· ԼԹ, 14, Խ, 5)։ Մերժելով պէն-Սմիթի կարծիքը (Payne-Smith, Thesaurus Syr. I, 124) որ "Ախիկար„ եւ բոլոր նման ձեւերը աղաւաղութիւն կը համարի, իսկ ուղիղը "Ախիոր„, կը յիշեցընէ Մայոներ նմանաձեւ անուն մ՚ալ ասորի բնագրին Մնացորդաց (Ա Մնաց· Զ, 4) որ Ախիաւ (հմմտ յոյնն ունի Βοκκί, հայը՝ "Բոքքի„, նաեւ ասորին քիչ մ՚եաքն՝ անդ, Զ, 51 նոյնպէս ունի)։ Ուրիշները (զոր օր· Otto Zöckler, Die Apocryphen des Alten Test. Միւնխէն 1891, էջ 169) հիմն առնելով "Աքիաքար„ ձեւը՝ կը մեկնեն եբրայերէն "ախի-ախար„ (= "միւս եղբայրը„)· Չմոռնալով նաեւ "Ախիոր„ եբրայական անունը։

եւ ο (վ, ո) նմանաձեւ տառերու չփոթելուին, տարբեր անուն մ'եղած է՝ "Ախիոր" (ʾαχιώρ)։ Ճիշդ նոյն ձեւն ունի լատինական վուլգատան՝ Achior թարգմանելով ամէն տեղ, որ նշան է թէ ասորի բնագիրը մ'ունէր առջեւը Ս· Ցերոնիմոս[1], ինչպէս արդէն ինքը կը յայտարարէ։

Բ· Երկրորդ դէմքաւոր անձն է "Նոհա" կամ "Նոքա" ըստ հայերէնին. վերջինիս համեմատ են միւս խմբագրութիւնքն ալ՝ "Նադան" (ասորին ﻧﺪﻥ, արաբը نادان), սլաւականը՝ "Աննադան"։ Դառնալով Տովբիթայ դրոց՝ նախ պէտք է մէկդի դնել այլեւայլ անճիշդ ընթերցուածքն, այսպէս "Համան", "Ադամ" եւն։ Միայն թէ՝ ինչպէս վերն յիշեցինք՝ "Ադամ" պարզապէս սխալմամբ յառաջ եկած է, զոր պէտք է կարդալ "Նոքա"։ Սինայականն ունի երկու ձեւ՝ "Նաբադ" (Ναβάδ) եւ "Նոքբ" (Ναδάβ), որոնց լաւագոյնն է վերջինը։ Ասոր նախնականը "Նադամ" կամ "Նադաբ" էր կամ նման բան մը, որ համեմատ է Խիկարու պատմութեան "Նադան" անուան[2]։ Վատիկանեանն ունի "Նասբաս" ձեւ մ'ալ, զոր եթէ չ'ուզենք Հարրիսի եւ այլոց հետ նադանայ կրճատեր եղբօր անունը համարիլ, պէտք ենք ուղղել նախընթացին պէս։ Տոբիթայ միւս թարգմանութիւններէն հայերէնը միայն "Ադամ" ունի (Թ, 10, միւս տեղը

---

1 Տես Մայաներ՝ անդ, էջ 191—192 Թան։ Ցերոնիմոս "Ախիոր" սխալ ընթերցումը գտած էր եւ ընդունած այնու մանաւանդ որ այս անունն այլուստ իրօք կայ. իրեն անծանօթ չէր կրնար ըլլալ "Աքիովը (յոյն՝ ʾΑχιώρ) առաջնորդ ամենայն որդւոցն Ամմոնայ", որ Ցուդիթի դրոց մէջ յաճախ կը յիշուի (Ե, 5, 26· Զ, 1, 5 եւն)։

2 Մայաներ (անդ, էջ 192) ընդհակառակն աւելի նախապատուութիւն կ'երեւայ տալ "Նաբադ" ձեւին՝ համեմատելով անունս Ցերոբովամայ հօր անուան հետ (Գ· Թագ· ԺԱ, 26 "Ցերոբովամ որդի Նաբատայ" յոյնը Ναβάτ, նոյնպէս այլք)։

կը պակսի), ասորին երկու սխալ ընթերցում՝ "Լաբան„ (ԹԱ, 17) եւ "Ակաբ„ (ԹԴ, 10 ᵭᵭᵡ), աւելի լաւ է հին լատիներէնը (Nabal եւ Nabad) եւ Վուլգատան (Nabath)՝ որ կը ցուցընէ թէ այսպէս էր ասորին ալ Ս· Յերոնիմոսի առջեւ: Եթէ կայ դժուարութիւն մ՚այն այս է, որ բուն Խիկարու պատմութեան Նադան Խիկարու "քեռորդին„ է· իսկ Տովբիթայ գրոց օրինակները պէսպիսութիւն մ՚ունին: Նախ ամէնքը զԱ.քիկար Տովբիթայ եղբօրորդին կը դնեն· անկէ ետքը Վատիկանեանը զնասբաս (Նադան կամ իւր եղբայրը) Ա.քիկարու եղբօրորդին (ԹԱ, 17 տես նոյնը, ուր Հայերէնը կը պակսի, յոյնը՝ ἐξάδελφος), մինչդեռ Սինայականը "եւ եկին Ա.քիկար եւ Նաբաթ եղբօրորդիք նորա խնդութեամբ առ Տուբիթ„, ասոր Համաձայն ըլլալով Վուլգատան ալ (Achior et Nabath consebrini Tobiae), ուստի Խիկար եւ Նադան եղբօրորդի են Տովբիթայ: Սակայն այս դժուարութիւնը կրնայ դիւրաւ բարձուիլ, "եղբօրորդիք„ յոգնակին Վատիկանեանին հետ եզակիով փոխելով (հին լատ· զնադան avunculus կ՚անուանէ Ա.քիկարայ): Ասորին՝ Վուլգատայի հիմը՝ աւելի յառաջ ալ կ՚երթայ եւ "քեռորդի„ ալ կ՚ըսէ դրելով՝ "Եւ եկին անդր Ա.քիկարոս եւ Լաբան (Նադան) որդի քեռ նորա ընդ նմա առ Տուբիթ:„ Ասով Համաձայնութիւնը լիակատար կ՚ըլլայ·

Բ· Խիկարու պատմութեան մէջ անունչան դեր մ՚ունի Նադանի կրտսեր եղբայրը, զոր Հայերէնը "Բուբան„ կ՚անուանէ ("Բաւդան„՝ Պոդլեան օրինակը, որ աղաւաղ ըլլալու է): Ասորին՝ զուտ ասորեստանեայ ձեւով՝ 'Նաբուզարդան„ (ܢܒܘܙܪܕܢ, զոր արաբը կէտի սխալ դնելովն ըրած է "Բենուզարդան„՝ بنوزردان, անգամ մըն ալ "Նաւդան„, "Հազարումիկ Գիշերաց„ մէջ "Էբնաատադամ„·) սլաւականը չունի: Հարկիս, որ "Նուբուզարդան„ անունը Ս· Գրքէն փոխառեալ կը Համարի, կ՚առաջարկէ

ասոր հետ համեմատել Վատիկանեանի "Նասբաս" անունն՝ որ ըստ այմ Նադանի կրտսեր եղբայրն ըլլայ. բայց ինքն ալ ապահով չի համարիր այս բանս[1]:

Դ. Գլխաւոր անձինքներէն մին է արքայն Նինուէի եւ Ասորեստանի: Հայերէնը միայն Սեննեքերիմ կը յիշէ այլեւայլ ձեւերով (Համմա. ակիզբը "յամս եւ ի թագաւորութեան Սինեքերիմայ արքային Նինուէի" եւն, այլուր "Սինեքարիմ", Սինաքարիմ"): Տեղ մը միայն ակնարկութիւն կայ արքայի հօր այսպէս՝ "յիշեա զայն որ մատնեցին զքեզ Սինաքարիմայ արքայի Հաւրն, եւ ես առեալ պահեցի զքեզ" եւն. որմէ կ'երեւայ որ Խիկար նոյն բարձր պաշտօնին մէջ էր նաեւ անոր առեն: Լաւագոյն են միւս խմբագրութիւնք: Ասորին զոր օրինակ՝ նոյն իսկ ակիզբը կ'ըսէ՝ "Ցամի քսաներորդի Սեննեքերիմայ ("Սիննախերիբ") որդւոյ Սարխադոմի (ܣܪܚܕܘܢ) արքայի Ասորեստանեայց եւ Նինուէի" եւն, նոյնպէս արաբականը (سنحاريب ابن سرحادوم). իսկ սլաւականը Հայերէնին պէս միայն Սեննաքերիմ (Sinagrip) կը յիշէ: Դառնալով Տովբիթայ գրոց՝ կը տեսնենք որ "Սարխադոմի" յիշատակութիւնն անհրաժեշտ է. բաւական է յիշել միայն Տովբ.

---

1 Հարբիս՝ էջ ԺԹ եւ ԻԴ: Հարբիս անունս առնուած կը համարի սա տեղէն (Դ. Թագ. Իե, 8) "եկն Նաբուզարդան դահճապետ" Նաբուքոդոնոսորայ եւն: — Ուրիշ մեկնիչները յաճախ աւելի չփոթած են իրերը: Այսպէս Zöckler (անդ էջ 179) նկատելով որ Տովբ. Ա, 22 միայն Ակիկար կը յիշուի Տովբիթայ եղբօրորդի, կ'առաջարկէ ԺԱ, 17 տեղին կարդալ "Ակիաբարոս որ է Նաբաս", ուսոի Խիկարայ ուրիշ մէկ անունն ըլլայ "Նասբաս:" Ասոր համեմատ նաեւ ԺԴ, 10 տեղւոյ Վատիկանեանի "Պառնասէ" սխալ ընթերցումն կը մեկնէ Ցէօկլեր (էջ 183) իբրեւ աղաւաղումն "Նասբաս" անուան: Այսպէս մեկնած են ուրիշներն ալ:

Ա· 22 տեղն, ուր Վատիկանեանն (ու Հայը) միայն Ասորդանի ("Սաքերդոն„) տեղն կը դնէ Ա.քիկարի գործունէութիւնը, իսկ Սինայականն երկուքին ալ, գրելով՝ "Եւ էր Ա.քիքարոս աւագ տակառապետ... եւ գանձապետ առ Սեննեքերիմաւ. եւ կարգեաց զնա Սաքերդոն (Σαχερδονὸς, Ասորդան) իւրն անթոմ„ (այս վերջին բացատրութեան մասին տես վերը)։ Ուստի ասորւոյն եւ արաբականին "Սարխադոմ„ արքայն է "Սաքերդոն„ կամ Ասորդան։ Միայն թէ Խիկարու պատմութիւնը ժամանակագրօրէն սխալ է, զՍեննեքերիմ Սարխադոնայ որդին դնելով ամէն տեղը, մինչդեռ հակառակն է ճիշդը։ Հարցիս՝ որ երկար կը խօսի ժամանակագրութեան խնդրիս մասին, մէտ է ընդունելու որ այս սխալն արդէն նախնականին մէջն ալ այսպէս էր, մինչդեռ Տովբիթայ քով ուղիղը կը տեսնենք։ Այս ալ ապացոյց մըն է Խիկարու պատմութեան Տովբիթայ գրքէն ազդուած չըլլալուն, այլ անկէ անկախ ու հնագոյն։ — Սակայն նաեւ Տովբիթայ օրինակները սխալ ընթերցուածներ յաճախ ունին, որով ժամանակագրական քանի մը մթին կէտեր ու խնդիրներ կան եւ որոնց մասին մեկնիչները պէսպէս ենթադրութիւններ կ'ընեն։ Օրինակի համար Սինայականն յիշելով Նինուէի կործանումը (ԺԴ, 15) կ'ըսէ թէ նոյնն ըրաւ Ա+ք+ա+ր+ո+ս (... ἡν ἠχμαλώτισεν Ἀχιάχαρος, նոյնպէս հին լատ. Achicar), մինչդեռ Վատիկանեանն լաւագոյն է, կարդալով՝ "զոր գերեաց Նաբուքոդոնոսոր եւ Ասուերոս„ (Ναβουχοδονόσορ καὶ Ἀσύηρος)· հայն այս "է-„ն ալ ջնջելով ըրած է՝ "զոր գերեաց Նաբուքոդոնոսոր Ա+ս+ե+ր+ո+ն„։ Քանի որ "Ասուերոս„ Մարաց արքայ կ'ըսուի, պէտք է ուղղել կամ հասկընալ "Կիաքսարէս„, եւ Նաբուքոդոնոսորայ տեղ (որ այն ատեն Թագաժառանգ էր) լաւագոյն է դնել անոր Հայրը Նաբոբաղասար։ Բայց այս ամէն խնդիրները մեր ծրագրէն դուրս են. միայն պէտք է կրկնել որ

Սինայականին հոս "Աքիաքարոս„ ըսելը պարզ շփոթութիւն մըն է[1]։

Խիկարոս պատմութեան մէջ կան առնուազն դուրս քանի մ'անուններ ալ, որոնց յիշատակութիւն չկայ Տովբիթայ գրոց. ուստի աւելի արժանի են ուշադրութեան այն տեսակէտով որ թերեւս

---

1 Համառօտիւ յիշելու համար, քանի որ Խիկարոս պատմութեան լուսաւորութեան համար ալ պէտք է, Տովբիթայ գրոց ժամանակագրական գլխաւոր կէտերն են հետեւեալները։ Հրէից մէկ մասը գերի կը տարուի (Ա, 2 եւն) "յաւուրս Ենէմեսոր արքայի„ (Ἐνεμεσσάρ), որ ըլլալու է Սաղմանասար Դ. արդէն հին լատ., Վուլգատան եւ ասորին "Սաղմանասար„ կը կարդան։ Ցետոյ Ա, 15 կ'ըսուի՝ "Եւ յորժամ մեռաւ Ենեմեսար, եւ թագաւորեաց Սեննեքերիմ որդի նորա„ եւն. այսպէս նաեւ միւս բնագիրք, միայն յոյն ձեռագիր մը "Աքերիմ„ կը կարդայ "Սեննաքերիմ„ անուան առաջին վանկը դուրս թողլով։ Դժուարին կէտ մըն է այս. քանի որ Սաղմանասարու յաջորդը Սարգոն է, այն որ նոյնպէս գերեց Հրեայները, եւ ասոր որդին է Սեննեքերիմ. դժուարութիւն մ'որ ուրիշ տեղ ալ կայ։ Սուրբ Գրոց ուրիշ տեղեր ալ (հմմտ. Դ. Թագ. ԺԹ, ԺԹ եւն) չի յիշուիր Սարգոն։ Այս դժուարութեան մեկնութիւն տրուած է այլեւայլ կերպով, նոյն իսկ "Ենեմեսար„ զՍարգոն համարելով, քանի որ երկու անուանց մէջ ալ նոյն արմատական տարերքն են։ Թողլով այս կէտը՝ յիշենք Տովբ. Ա, 23 "ապանին զնա (զՍեննեքերիմ) երկոքին որդիքն իւր եւ փախեան նոքա ի լերինս Հայոց (յոյն՝ εἰς τὰ ὄρη Ἀραράτ եւն, տես Դ. Թագ. ԺԹ, 36—37). եւ Թագաւորեաց Ասորքան որդի նորա„. (քիչ մ'ետքը Հայը "Սոփերքոն„ ալ կ'անուանէ զայս՝ աւելի նման յունին եւ այլոց)։ Ի վերջս կը յիշուի (ԺԴ, 15) Նինուէի կործանումն Ասուերոսի ձեռաք, որուն մասին խօսեցանք վերը։ Ըստ այսմ Տովբիթայ գրոց պատմուածքը հետեւեալ շրջանին կ'իյնայ. Սաղմանասար Դ (727—722 Ն. Ք.), Սարգոն (722—705), Սեննէքէրիմ (705—681), Ասորքան կամ Սաքերդոն, բուն՝ Էսարհադդոն (681—668), Սարգանապաղ, բուն՝ Ասուրբանիպալ (668—626), եւ Նինուէի կործանումն՝ 606ին։ — Խիկարայ շրջանն է Սեննեքերիմայն ու Ասորդանինը։

կարենանք որոշել մաս մ՚որ նախնականին վերաբերէը (— այս կարգիներն առհասարակ ասորեստանեայ նկարագիր ունին. —) եւ մաս մ՚որ յետոյ մտած են: Ընդհանրապէս երկրորդական անձինք են ասոնք:

Ե. Բաւական անգամ կը յիշուի Խիկարու կինը՝ Ազիսոքա հայերէնին համեմատ: Սլաւականը չունի կնոջ անուն. ունի ասորին "Աշխեգանի" (ܐܫܚܓܢ), որմէ նաեւ արաբականն՝ կրկին ձեւով, պարզապէս դրչութեան պէսպիսութեամբ (غشغنى, սխալմամբ՝ غشعنى), ուստի ուղղակի ասորերէնէն կախում ունենալով: Դժուար է մեկնել անունս ու իր ծագումը. հաւանօրէն ալ նախնականին չէր վերաբերեր:

Զ. Մեծ դեր մը կը խաղայ Խիկարայ "ընկեր իմ" կոչածը, դահճապետն "Ազուամոթ", որ հին ազաւաղութիւն մ՚ըլլալու է, քանի որ ասորին ալ նման ձեւով մ՚ունի "Նազուհոմոթ" (ܢܙܘܚܡܘܬ), բայց կարելի է ուղիղը գտնել միայն տառ մ՚ուղղելով այսինքն՝ Նաբուհոմոթ (=Նաբոյ կրեայ) որ բուն ասորեստանեան կազմութիւն է: Արդէն արաբացին այս ուղիղն ալ ունի, բայց ընդհանրապէս ասորերէնն աւելի ազաւաղած է՝ Իբն կամ Ազուամոթ գրելով (ابن اسيم كما ابو): Յատկապէս նախնականին մէջ ալ կար Նաբուսեմաք անունս, այնչափ աւելի որ նոյնը մտած է նաեւ Եսովպոսի վարուց մէջ, ուր դահիճը յունաձեւ Hermippos կը կոչուի, (Հերմէս = Նաբոյ)[1], զօրաւոր ա-

---

1 Հմմտ. Հարրիս, էջ ԼԴ: Նաբոյի յունական համապատասխանողն է Հերմէս, որուն վիայ կը բերէ Հարրիս՝ Աբուլֆարագի (գամ. Գ) սա խօսքը՝ "Անուն նորա էր Նաբուխագնեձձար (Նաբուքոդոնոսոր), այսինքն՝ Հերմէս ասէ": Մայներ (էջ 177, 184) Նաբուսեմաք անունս կը համեմատէ Ս. Գրոց "Ռաբսակէս" անուան հետ (եզք ԼԱ, 6· Լե, 35· հայերէնն ունի "Ռաբսակ"):

պայոյց մը, ինչպէս կ'ըսէ Հարբիս, Եսովպոս-Խիկարու առաջնութեան դէմ:

Է. Խիկարի տեղ գլխաւորուղ՝ անոր շատ նման ծառային անունը Հայերէնը "Ակ՛ւոբ„ կ'ըսէ: Ո՛չ սլաւականն ունի եւ ո՛չ արաբականը պահած է: Միայն ասորերէնն անուն մը կու տայ ծառային, այն ալ "Մանգիփար„ (ﺟﺎﻣﺪ), ուսոի բաւական տարբեր: Խնդրական է ասոր նախնականին մէջ գտնուիլը:

Ը. Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ միւս բնագիրք Պարսից թագաւոր մ'ալ կը յիշեն, որուն նամեան թուղթ գրած ըլլայ, անունն ալ Ակի Քար Խամբիմ բան ասորւոյն (ﺣﻠﻤﺪﻩ ﺟﺎ ﺩﺍ), իսկ "Ախէշ որդի Շահի թագաւոր Պարսից եւ Ալամի„ բան արաբականին, աւելի ուղիղ "արքայ Պարսից եւ Ելամայ„: Այս վերջինը կը հաստատուի սլաւականին աղաւաղութեամբն ալ որ "թագաւոր Պարսից, Nalon„ կ'ըսէ, (անշուշտ "Ելամայ„): Բան Հարբիսի՝ Ելամայ յիշատակութիւնը գրաւական մըն է հնութեան[1]. միւս կողմանէ անուանս ինչ ըլլալը չի կրնար մեկնուիլ: Հայերէնը չունի ոչ անունս եւ ոչ անոր նամակի յիշատակութիւնը:

Ը. Փարաւոնի առջեւ Խիկար նախ ծածկելով իւր սուլ ըլլալը՝ կ'ըսէ թէ ինքն է "Աբիկոր„ սորուկ Սեննեքերիմայ: Ճիշդ այսպէս ունին ասորին (ﺣﻘﻮﺭ)

---

1 Արդէն Մայոներ (էջ 177) սրբագրած էր այստեղ "Պարսից եւ Ալմաց„ (բարբարոսաց) խօսքը՝ "Պարսից եւ Ելամայ„: Այս սրբագրութիւնը կը հաստատեն նաեւ կէմ. բրիջի ասորերէնն ու Պերլինի օրինակը: Եթէ ուզենք հեռաւոր համեմատութիւն մ'ալ՝ կը գտնենք Տովբիթայ քով (Ա, 10) ուր կը պատմուի Ախիկարի եղեմայիդա երթալն. (այսպէս լաւագոյն բան Սինայականին, ուր Վատիկանեանն ու Հայը սխալ ընթերցմամբ զՏովբիթ Հոն կը խաւրեն): Միւս կողմանէ Մայոներ այս "Ակի„ անունը կը համեմատէ Ա. Թագ. ԻԱ, 11. ԻԷ, 2 եւն յիշուած անուան հետ, զոր Հայերէնն "Անքուս„ փոխագրած է:

ու արաբացին ալ (اقيبا նաեւ սխալ՝ قابى դրուած), վերջինս սխալաձեւ, որ "Հազար ու մէկ գիշերաց„ մէջ աւելի յառաջ երթալով "Աբիմահամ„ եղած է: Սլաւականն ալ ունի Obikam (եւ Abesam)[1]:

Ժ. Կը յիշուի ծառայ մ'ալ որուն կը յանձնէ խիկար գրել բսածներն երբ ղնաթան կը պատժէր: Հայը "Բէլէթ„ որ դժուարաւ հնագոյնն է: Ամենէն հարազատ ձեւն ունի հոս սլաւականը՝ Nagubil (որուն Հարրիս կը համեմատէ Ս. Գրոց մէջ յիշուած "Աբեդնագով„ Abednego՝ ծառայ Նեբոյի[2]): Նեբոյի յիշատակութիւնը պահած են հոս նաեւ ասորին՝ "Նոբո-էլ„ (ܢܒܘ-ܐܝܠ) եւ արաբը՝ "Նաբու-հալ„ (نبوحال) դրելով:

ԺԱ. Կը մնայ վերջապէս յիշել երկու անուն ալ, որ հայերէնին մէջ չկան, ինչպէս նաեւ ոչ սլաւականին: Արծուոց վրայ թռչող երկու տղոց անուն կու տան արեւելեանք, միոյն "Նոբո-խոյալ„ (ܢܒܘ-ܟܘܝܠ, արաբերէնը "Նաբուհալ„ նախընթացին պէս.) երկրորդին "Տոբլոլ„ (طبشليم, صلاصل). երկուքն ալ խնդրական. վերջինս արդէն "Կալիլակ եւ Դիմնակ„ աղուեսապրքէն առնուած է[3]:

Կը տեսնուի որ անուանցս գոնէ հնագոյններեն մէջ մեծ դեր մը կը խաղայ "Նաբոյ„ դիք·

---

1 Մայոնէր կը համեմատէ անունս Ս. Գրոց յիշած Ախիմահ անուան հետ (տես Դ Թագ· Իե, 22· եր· Լթ, 14· Խ, 5· հայը "Աքիկամ„): Տես նաեւ վերը:

2 Հմմտ. լաւ եւս Լաբուբնայի յիշած քրմապետն "Աբեդնեբո-„ (տպ· Վենետ. էջ 31) եւ նմանները:

3 Մայոնէր կ'ուզէ համեմատել այն անուան հետ, զոր հայ թարգմանք տեղ մը (Եսայի, Է, 6) "Տաբէլ„ եւ ուրիշ տեղ մը (Ե Եզր, Դ, 7) "Տաբեէլ„ փոխագրած են: Աղուեսապրոց արաբերէնը "Դաբշալիմ„, ասորին "Դաբշարամ„ անուն կու տայ Հնդկաց թագաւորին: Տես՝ ի միջի այլոց՝ Keith-Falconer, Kalilah and Dimnah etc. հէմբրիջ 1885, էջ 1 եւ 270—1 ծան. 4:

*այնպէս որ անկարելի չէ այն մեկնութիւնն ալ որ "Նադան" անունն աղաւաղութիւն կը համարի "Նաբո-պան" ասորեստանեան կազմութեան [1]: Ա յս ամէնն ասորեստանեայ շրջան մը կ'ենթադրէ, կարծես երաշխաւորութիւն մը Խիկարու պատմութեան առուգիւ նախ ի Նինուէ երեւան գալուն՝ այս կամ այն ձեւով: Միւս կողմանէ ենթադրել կու տայ որ նախնականին մէջ Խիկար ներկայացուած էր իբր հեթանոս մը, կամ գոնէ հեթանոսական գաղափարներով խառնուած. եւ այս կրնայ մեկնել դրքիս նախնականին կորսուիլը: Հայերէնն այս մասին որ եւ է տարակոյս չի թողուր, ամէն տեղ դից յիշատակութիւն կայ, անոնց կ'աղաչէ Խիկար զոհով ու ընծաներով եւն: Արդի օրինակները շատ տեղ "չաստուածք" կ'ըսեն, որ չենք կարծեր հին ընթերցուածն ըլլայ. բայց արդէն Խիկար կ'աղօթէ՝ "Ո՛վ տեարք իմ եւ չաստուածք, Բէլն եւ Շմին եւ Շամին" (Պարիսի թ. 131 "Շիմել եւ Շամին") դից անուններ՝ որ միւս խմբագրութիւնքն չունին եւ մասամբ ալ դժուարաւ կը մեկնուին: Յայտնի կը տեսնուի որ թէ ասորին եւ թէ արաբն հեթանոսական կամ դիցական հետքերը ջնջելու աշխատած են: Տեղ մը միայն աչքէ փախած է: Երբ Փարաւոն կը հարցընէ Խիկարու թէ ինչն որո՞ւն նման է, պատասխան կու տայ Խիկար՝ "Նման ես դու Բէլի" (այսպէս Հայերէն, ասորին ու արաբը "Բէլ", ասոր. ܒܝܠ, արաբ. بيل եւ بعل) եւ նախա-

---

1 Հմմտ. Հարբիա, էջ ԼԶ–ԼԸ: Իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Հարբիա որ Հայերէն դից անուանքն ալ շփոթ են եւ մեկնութեան կարօտ: Բաց ասկէ Նաբոյի ամէն յիշատակութիւն պէտք չկայ Նինուէի եւ Բաբելոնի օրերուն հանել: Շատ հաքն ալ ճնացին անոնք. Եդեսիա քրիստոնէութեան դարձաւ Բէլի եւ Նաբոյի պաշտամունքն, ինչպէս Լաբուբնա յաճախ կը յիշատակէ այս դիքն. (Հայերէն տպ. էջ 24, 28 եւն. "Նաբոյ", զոր խորենացի Բ, իէ "Նաբոգ" ձեւով ունի):

*բարքդ քո քրմանց„ : Քիչ մ՚եաքն այն Հարցման թէ Սենեքերիմ որուն նման է, կը տրուի պատասխանս՝ "Սենեքերիմ արքայ նման է Բէլզէդ եւ նախարարքն նորա փայլատականց„ եւն: Ասորին ճիշդ հոս (տպ. էջ 61) ջնջուած է, այնպէս որ "Բիլշիմի„ տեղն անընթեռնլի կը մնայ: Բայց այս տեղս կը մեկնուի արաբերէնով որ կ՚ըսէ՝ "Տէրն իմ (Սենեքերիմ) է ապուշն Երկնից„ եւն (سيدى الله السفيه, տպ. էջ 21): Դժուար չէ այժմ որոշել որ ասորին ունէր "Բէլ երկնից„ կամ նման բան մը, որով կ՚արդարանայ Հայուն" Բէլզէ՛ն„ անունը. ("Բէլ-Շիմ„, երկինք՝ ասոր. "շմայա„ եւն): Հայուն այս դիտաբանական անուանց մասին յետոյ առիթ կ՚ունենանք խօսելու. հոս կը բաւէ հաստատելն որ ըստ երեւութին ասորեստանեայ-Հեթանոսական հետքեր կային նախնականին մէջ, եթէ մանաւանդ ճիշդ է Լիցբարսկի դիտնականին դիտողութիւնն, որ մինչեւ անգամ նոր տարուոյ օրուան Բէլայ արձանին թաբորին ակնարկութիւն մը կը կարծէ գտնել[1]: Ըստ մեզ այս Հեթանոսական նկարագիրն աւելի յետոյ զարգացած ըլլալու է, վէպի զարգացումն տուող դրչէն, դժուարաւ բուն նախնականին մէջ: Գոնէ Տովբիթայ Հեղինակին Ա.քիկարի մասին ակնար-

---

1 Այս ակնարկութիւնը կը նշմարուի հոն՝ որ նախ խիկար զփարաւոն կը նմանցընէ, ինչպէս վերը յիշեցինք, "Դալտոյ (ասորին եւ արաբը՝ "նիսան ամսոյ„) եւ նախարարք քո ծաղկանց„, իսկ յետոյ Սենեքերիմ կ՚ըլլայ "Բէլշիմ„, որ երբ կ՚ուզէ կարկուտ կը բերէ, կամ "ծագէ արեւ եւ հարկանէ զբոյս դալար„ (Նիսանի գեղը), եւ դարձեալ ասուոյն համեմատ՝ "կ՚արգելու զԲէլ գալու եւ երթալու ի փողոցի եւ գբրմերը տեսնուելու„ եւն: Եթէ ասվասուածն կ՚ակնարկուի Ասորեստանեայց ամանորայ ծօնն, երբ Բէլայ եւ ուրիշ դից արձանները թաբորով կը պատցընէին, այն ատեն լիովին կը հաստատուի այն պարագան ալ՝ որ խիկարու պատմութեանս եգիպտական միջադէպը նախնականին կը վերաբերէր՝ գոնէ յետոյ:

կածներն ու բրած գովութիւնքն (Համմ. ԺԱ 17, եւ եւ ԺԹ, 10) դժուարաւ կը մեկնուին, եթէ իւր առջեւն եղած գրութեան մէջ Ա.քիկար կռապաշտ հեթանոս մը ներկայացուած ըլլար այնպէս բացորոշ գոյներով։

Տեղւոյ անուն չենք գտներ վէպին մէջ, բայց միայն Նինուէ եւ "Ուրձո-Ենոց դաշտն„ ուր եղաւ զօրաժողովը։ Ասորին ալ նոյնն ունի (ܒܝܬ ܐܣܘܪ), զոր բառ առ բառ օրինակած է արաբացին بقيع نسرين թէեւ այս իւր լեզուաւ ուրիշ իմաստ մ'ունի սովորաբար[1]։ Հայերէնին մէջ Բոդլեան ձեռագիրն է որ "դաշտ Ուրձո-Ենոց„ կ'ըսէ կանոնաւորապէս։ Ակէ միայն քայլ մը կը մնար բոլորովին հայացընելու եւ "Ուրձոն-Ենոց դաշտ„ ընելու, ինչպէս բրած են բոլոր միւս օրինակները։ Այս ալ վէպին հայացընելու հին ճիգ մը համարելու չենք, այլ պարզապէս շփոթութեան արդիւնք։

4.

Եսարհադոնի անունը քանի մ'անգամ յիշելնիք, իւր վարուց գոնէ մէկ մասը Խիկարայ զրուցին վրայէն ձեւուած ըլլալով։ Եսարհադոնի հռչակը հիմնուած է իւր Առակաց վրայ, որոնք բազմաթեւսակ բախտի հանդիպած են մինչեւ մեզի հասնիլն։ Թողլով հինները՝ միայն Բիւզանդեան ժամանակէն բազմաթիւ խմբագրութիւններ եւ Առակաց այլա-

---

1 Արաբացին "Սոորին„ ընթերցումը պահելով աւելի "վայրի վարդեր„ կրնայ նշանակել արդի լեզուաւ քան արծուիք, որովհետեւ "Սոոր„ արծիւ նշանակութեամբ յոգնակի կը կազմէ՝ բեկեալ կոչուած ձեւով՝ "Նուսուր„ եւ "անսուր„ (տես Հարրիս, էջ 96 եւ այլուր)։ Բայց արաբացին հոս պարզապէս օրինակած է ասորի բառերն՝ առանց միտ դնելու այս կէտին։ "Հազար ու մէկ գիշերաց„ մէջ աղաւաղած է անունս եւ եղած "դաշտ Բաչրին„ (զոր ուղղելու է "նասրին„, տես Պայաներ, էջ 173 եւ 185)։

զան Հաւաքուածներ եղած են, ամէնքն ալ Եսոփոսի անուամբ[1]. միւս կողմանէ "Ալֆոփոս„ փիլիսոփայի (Բանք Եւթն Իմաստասիրաց) անուամբ անգամ՝ կը գտնենք Եսոփեան առակաց Հաւաքուածն, որ Թ—ԺԱ դարերու մէջ ասորերէնի թարգմանուած՝ "Սոֆոս„ իմաստնոյ կ'ընծայուի[2], անուն մ'որ ուրիշ բան չէ բայց "Եսոփոս„ի աղաւաղութիւնը: Ասորւոց քով արդէն "Յովսեպոս„ ալ կը կոչուի Եսոփ[3]: Եսոփեան առակաց ուրիշ խմբագրութիւն մը կամ յարատութիւն մը յոր-

---

1 Հմմտ. Krumbacher, Geschichte der Byz. Lit. Միւնխէն 1897, էջ 906, 908 եւ այլուր:

2 "Սինտիպասի„ առակաց մասին տես՝ Կրումբախեր, էջ 894–5, ուր նաեւ գրուած են հրատարակութիւնք, ի միջի այլոց՝ Chr. Fr. Matthaei, Syntipae philosophi Persae fabulae. Lips. 1781 եւն: Ասորերէն "Սոփոսի„ առակները հրտ. Jul. Landsberger, Mathle de-Suphus, die Fabeln des Sophos, syr. Original der gr. Fabeln des Syntipas, Posen 1859, դարձեալ՝ Fabulae aliquot Aramaeae 1846. Նոյն անձին գրութիւնն ի թերթին ZDMG, 1858, p. 149—159, դարձեալ Geigerի՝ անդ, 1860, էջ 586—93 եւ ուրիշներ: Քննութեանց մէջ յիշենք H. Grauert, De Aesopo et Fabulis Aesopiis, Bonnae 1825, եւ նմաններ:

3 Վ· Բայտ իւր "Ասորական Մատենագրութեան պատմութեան„ մէջ (W. Wright, A short History of Syriac Lit. Լոնդոն 1894, էջ 241—2) կը նշանակէ որ "Յովսեպոս„ կ'ըսուի յաճախ Եսոփ Ասորւոց քով, այնպէս որ կասկած մ'ըլլալու է նաեւ այն վէպին մէջ որ իբր "Պատմ. Յովսեպոսի եւ Նաբուքոդոնոսորայ արքայի„ կը գտնուի Պերլինի ձեռագրի մը մէջ (Alt. Bestand 57, թղ· 16—57), ուստի շարք մ'եսոփեան առակներ առած հրատարակած է Ռէօդիգէր (Rödiger, Chrestomathia syriaca, Բ. տպ. էջ 97—100) "Յովսեպոսի„ երկու շարք առածներ ունի նաեւ կէմբրիճի խիկարայ ձեռագիրը (տես Հարրիս, էջ ԼԲ): Նոյնպէս Պերլինի Թ. 336 (Սախաւ) եւ ուրիշներ: Ըստ այսմ նաեւ ձեռագիրը խիկարի պատմութեան կից ունին Եսոփայ առակները: Տես նաեւ Մայսներ, էջ 184:

նած է Իգնատիոս սարկաւագ ի Կ. Պոլիս, յետոյ մետրապոլիտ Նիկիոյ (Թ դարուն), որուն գործքը Վիեննայի կայսերական գրատան մէկ ձեռագրին մէջ Բաբրիոսի անուամբ է[1]: Աւելի ուշ Գէորգ մատենագիր ԺԳ դարու՝ իբրեւ պատրիարք Կ. Պոլսոյ (1283—89) Գրիգորիոս՝ յօրինած է նոյնպէս յաբասուքիւն մ'Առակաց, որ տակաւին անտիպ է[2]: Եթէ աւելի նորագոյններ ալ յիշել ուզենք՝ կրնանք անուանել Գէորգայ Եսոլիացւոյ († 1580) գործն, որ Եսոպայ եւ "Բաբրիոսի„ առակները տաղաչափած է[3]: Թողունք յիշել բազմաթիւ նման գործքեր՝ հին ու նոր փոխադրութիւններ, թարգմանութիւնք քիչ շատ ամէն լեզուաւ, քննութիւնք եւն: Հայերէն ալ ունինք Եսոպոսի Առակները զանազան թարգմանութեամբ[4], նաեւ պատկերազարդ տպագրութեամբ:

---

1 Իգնատիոսի Եսովպեան առակները շատ անգամ լոյս տեսած են (նախ հրատ. Ալդոս Մանուտիոս, ի Վենետ. 1505). ամենէն կատարեալ գործն է՝ C. Fr. Müller, Ignatii Diaconi tetrasticha iambica, Kiel 1886, եւ O. Crusius, Babrii fabulae Aesiopeae, Լայպսիգ (ընդ մամլով): Մնացեալք տես կրումբախեր, էջ 717:

2 Տես կրումբախեր, էջ 477:

3 Գէորգայ տաղը հրատարակած է P. Lambros, ի թերթին Δελτίον եւն, Ամէնք 1896 (Ե. տարի, էջ 1—102): Տես կրումբախեր, 898: — Ընդհէմ Եսովպի ալ գրող յոյն մատենագիրներ եղած են (հմմտ. կրումբ. էջ 782): Միւս կողմանէ առակախօսին մեծ համբաւը պատճառ եղած է որ իրեն վերագրած են նաեւ բոլորովին օտար նիւթեր, այսպէս նոյն իսկ Աղուեսագիրքը (հմմտ. Baldoի լատիներէն Alter Aesopus, տես Keith-Falconer, Kalilah and Dimnah. կէմբրիջ 1885, էջ ϡϧ), եւ ուրիշ նմանները՝ զորոնք հոս յիշելն աւելորդ կը համարինք:

4 "Առակք Եզոբոսի Փռիւգացւոյ, թարգմանեալ յանգղիացի բարբառոյ ի հայս՝ յԱղայ Մարգարայ Շահրիմանեանց... սրբագրեալ ի վերայ իտալական օրինակին ի Հ. Կոմիտաս վարդապետէ Կարապետեան„ եւն: Թրեստ 1784:

Սակայն հոս մեզի համար հետաքրքրական չեն "Եսովպի„ առակները եւ իր հետեւորդները փեդրոսէն մինչեւ Լաֆոնդէն, Լեսսինգ ու Կռիլով [1], այլ իր կենսագրութիւնը, այն ալ անյատուկ մտօք. վասն զի՝ ինչպէս քննադատութիւնը ցուցուցած է, Եսովպոս ինքնին առասպելեալ անձնաւորութիւն մըն է, որուն մասին հները շատ բան պատմած են՝ զանազան աղբիւրներէ քաղելով եւ "Եսովպի„ մը վրայ յարմարցընելով: Ամէնէն աւելի նշանաւորն եւ ամէնէն տարածուածն է այն կենսագրութիւնը, զոր խմբագրած է՝ կ'ըսուի՝ Մաքսիմոս Պլանուդէս (Πλανούδης), իբր կրօնաւոր՝ Մանուէլ, որ Նիկո-

---

— "Առակք Եզովբոսի, թարգմանեալ ի դաղղիական լեզուէ, յաւելմամբ ոտանաւոր խմաստից եւ բարոյական խրատից, ի Հ· Մինաս վարդապետէ Բժշկեան„· Վենետ. 1818· չորրորդ տպ· 1860· հինգերորդ տպ· 1886 (պատկերազարդ, 8ο էջք 540)· — "Հայկ· Մատենագրութիւն„ (Վենետ. 1883, էջ 165) կը յիշէ նաեւ "Եզովբոս, հասարակաւոր առակք եւ առածք պետպետս ազգաց, պատկերազարդ, Ս· Պետերբ· 1859„, զոր տեսած չենք: — Հմմտ. նաեւ Մխիթարեան Խորէն քհ· "Գոշ Մխիթարի, Ողջմպիանոս եւ Եզովպոսի ընտիր առակները„, թրգմ·, Բազու 1878· (ասոր մասին տես մատենախօսութիւնն ի "Փորձ„ 1879, Դ, էջ 143—50):

1 Անոնք ալ հայ թարգմանութեամբ ունինք: Այսպէս՝ "Փեդրոսի ազատագրին Աւգոստեայ ինքնակալի առակք„ (եսովպեանք) թրգմ· Հ· Եդուարդ արքեպ· Հիւրմուզ· Վենետ· 1855, 4ο էջք 108: — "Առակք Լաֆոնդենի„ թրգմ· Ա· Մ· Գարագաշեան· Վիեննա 1894, 8ο էջք 478: — "Առակք Ցովհ· Քռիլովի յինն կիսս„ թրգմ· Գեր· արքեպ· Այվազեան· Կ· Պոլիս 1870, Բ· տպ· Էջմ· 1896· 8ο էջք ԿԴ+408 (հմմտ. նոյն թարգմանչին "Հատընտիր առակք Քռիլովի„ տպ· Թէոդոսիա)· Թարգմանութիւն մ'ալ ունէ Քուշներեան Հ· Ք· "Առակք Ժաղկաքաղք„ եւն, Վենետ· 1876, էջք 95 եւ նմաններ, զոր օր· Ցովհ· Տէր-Ներսէսեան, "Ընտիր առակներ Եզովպոսի եւ Քռիլովի„ եւն, Ռոստով 1880, 8ο էջք 170 եւն:

միջին ծնած է 1260ին, ապրած կ. Պոլիս եւ հոն մեռած 1310ին։ Նշանաւոր Բիւզանդեան մատենագիր մըն է[1], մանաւանդ իբրեւ հմուտ լատին լեզուի եւ թարգման բազմաթիւ լատիներէն գրքերու. յանգյաս կերպարանք մը վերջին ժամանակի Բիւզանդեան գրականութեան մէջ։ Պղանուդէսի կը տրուին արդ նաեւ Եսովպեան առակներու յարատեւութիւն մը եւ "Վարք Եսովպոսի„, ինչպէս նաեւ յունական առածներու հաւաքում մը եւն։ Այս վարքը՝ բազմաթիւ գլուխներու բաժնուած՝ կը պարունակէ այն ամէն զրոյցները որ Եսովպոսի վրայ յարմարցուած են. եւ շատ տարածուած է[2], բազմաթիւ լեզուներու թարգմանուած[3] նաեւ

---

1 Ասյս անձին եւ իր գրութեանց մասին մանրամասն տես Krumbacher, էջ 99—100, 543—5 եւ այլուր յաճախ։ Յատկապէս Եսովպայ կենսագրութեան մասին, անոր հրատարակութիւնքն, թարգմանութիւնքն ու քննութիւնքն՝ անդ, էջ 897—8, ուստի գլխաւորներէն մէկ քանին կը յիշենք այստեղ յաջորդներովս։

2 Շատ յաճախ հրատարակուած է, ի վերջոյ առ A. Eberhard, Fabulae Romanenses, Լայպցիգ 1872, հտր. Ա, 226—305։ Ամէն առած է Հարրիս խիկարայ վերաբերող գլուխներն. (էջ 119—124, Գլուխք ԻԹ—ԼՒ։) Բայց Եսովպայ վարքը կայ նաեւ ուրիշ խմբագրութիւններով. այսպէս ուրիշ բնագիր մը հրատարակեց A. Westermann, Vita Aesopi. Բրաունշվայգ 1845, էջ 7—57։

3 Նորագոյն եւրոպական բազմաթիւ լեզուներով թարգմանութեանց հիմը կը համարուի Rinuccio d'Arezzoյի լատին թարգմանութիւնն որ 1448ին եղած է՝ այնպիսի յոյն բնագրի մը վրայէն որ երբորդ տարբեր խմբագրութիւն մըն էր։ Ամէնէն յունարէնի թարգմանած էր Անդրոնիկոս Նուկիոս (տպ. Վենետ. 1543), նոր յունարէն վարք մ'ալ տպ. Վենետ. 1783։ Ռուզդար-սլովենական թարգմանութիւնը հրատարակած է Պ. Սիրկու՝ որուն կից է լատիներէն թարգմանութիւն մը նոյն բնագրին՝ խնամովք Եակիչի ("Տարեգիրք սլաւական բանասիրութեան„, հտր. Ի, 1884, էջ 88—89)։ Տաճկերէն թարգմանութիւն մ'ալ կայ (տես

հայերէն, եւ Եսովպոսի քննչաց կողմանէ յաճախ ուսումնասիրուած[1], մանաւանդ այն մասն որ խիկարու հետ կապ ունի. վասն զի արդեամբք վերջին գլուխներուն մէջ "Եսովպայ" անուանուած խիկարայ զրոյցն է, զոր կը կարդանք: Եւ որովհետեւ Ժ. դարու Պղանուդէսն հոս հնագոյն աղբիւր մը օրինակած է, շատ շատ նոր խմբագրած, այս մասն կարեւոր աղբիւր մըն է խիկարու զրոյցին քննութեան համար: Բարեբախտաբար Հ. Մինաս Բժշկեան թարգմանած է Պղանուդէսի այս գործը, թէեւ գղ. թարգմանութեան վրայէն[2], որով

O. Blauի յօդուածն ի ZDMG, 1874, էջ 572—5): Ինչպէս նաեւ ռումաներէն եւն եւն. (տես կրումբախեր՝ անդ, եւ ի միջի այլոց՝ Grösse, Lehrbuch einer allgemeinen Literaturgeschichte, II, 2, p. 1113—6 եւ այլուր)

1 Շատերն արդէն յառաջագոյն յիշեցինք, յատկապէս անոնք որ խիկարի խնդրով զբաղած են. մնացեալներէն գլխաւորներն ալ գոնէ հարկաւանցի: Նշանաւոր գրութեանց մէջ յիշենք՝ J. Zündel, Aesop in Aegypten, ի պարբերականին Rheinisches Museum, V (1847), p. 422—456.—O. Keller, Untersuchungen über die Geschichte der gr. Fabel, ի պարբերականին „Jahn's Jahrbuch" Supplementband IV (1861—7), p. 361 եւն: — M. Gaster, Litteratura populara romana, Բուկարեշտ, 1883, էջ 104—113 (ռումանական խմբագրութեանց մասին). Նոյն անձին՝ Greeko-Slavonik, Լոնդ. 1887, էջ 112—115: Ուրիշ բազմաթիւ գործքերը մի առ մի յիշել չենք կրնար. (տես W. Engelmann, Bibliotheca scriptorum classicorum, I, 8 (1880), p, 114 եւն, կրումբախեր, Մայաներ եւ այլուր:

2 "Վարք Եզովբոսի շարադրեալ Հելլեններէն ի Մաքսիմոս Բլանուտէ", թրգմ. Հ. Մինաս Բժշկեան՝ "Անահակ Եզովբոսի" եւն, Վենետ. 1886, էջ 3—86: Սկիզբը սա ծանօթութիւնը կը գտնենք. "Բլանուտ Մաքսիմոս էր յոյն կրօնաւոր, որ հին բաներու տեղեակ ըլլալով փիլիսոփաներու առանձնաւորները ժողվեց ի գիրք ընտր. յետոյ Եզովբոսի վարքն ալ հին գրեանց մէջէն եւ հիներուն բերնէն լսելով շարադրեց, որ Ֆռանսըզերէն ընտիր թարգմանած ըլլալով՝ մենք ալ աշխարհաբառ դարձուցինք: Կ'ե-

պէտք չկայ հոս երկար յառաջ բերել այս գլուխները. ուստի միայն քանի մը կարեւոր կէտերը յիշելով կը շատանանք:

Եսովպայ վարքին մէջ երկու իրարմէ շատ տարբեր մասեր կը զանազանուին: Սկիզբէն մինչեւ Իր գլուխ կը պատմուի Եսովպայ անցուցած վարքն Քսանթոս փիլիսոփայի հետ եւ Լիւդիոյ Կրեսոս թագաւորին քով: Վերջին մասն ալ (գլ. ԼԳ, Հայ թրգմ. ԻԷ—ԻԸ) կը պատմէ Եսովպայ մահն "ի Դեղոս„ կամ Դիլփի: Երկուքն ալ զուտ յունական նկարագրաւ են՝ որչափ ալ թերեւս հոս հոն օտար նիւթեր մուծուած ըլլան: Բայց այս երկուքին մէջ կայ բոլորովին արեւելեան նկարագրաւ մաս մը, ուր յանկարծ Եսովպոս Բաբելոն ու Եգիպտոս կը փոխադրուի, ուր՝ ինչպէս լաւ կ'ըսէ Մայներ (էջ 179) Եսովպոս իբր արեւելեան մոգ մը կը ներկայանայ: Ահա այս միջանկեալ մասն է որ կապ ունի Խիկարի հետ, կամ լաւ եւս՝ Խիկարայ վարքն է ամէն մանրամասնութեամբ, քանի մը մանր կէտերու մէջ միայն քիչ մը շեղելով: Միայն անուննները փոխուած են. Խիկար եղած է

բեւայ թէ մեր մէջ ալ հին առեղը թարգմանած պիտի ըլլայ. վասն զի հին գրեանց մէջ եզովբոսին բաներէն կը գտնուին„-- Գաղղիերէնէ թարգմանուած այս աշխարհաբարը տեղ տեղ բաւական տարբեր բնագիր մը կը ցուցընէ քան այն սովորական վարքը՝ զոր վերոյիշեալ Եբերհարդ հրատարակեց: Եբերհարդի քով Խիկար-Եսովպոսի վարքը կը սկսի Իգ գլխով՝ "Ցետոյ եղաւ այս կղզիէն գնաց աշխարհ ամենայն պատրեցաւ՝ ամէն տեղ փիլիսոփայից հետ հակաճառելով. եւ գալով Բաբելոն„, եւն (= Հայ. թրգմ. էջ 64, Իգ գլխուն կէսէն): Եբերհարդի քով կը լմննայ Խիկարայ վերաբերեալ մասը ԼԲ գլխով, իսկ Բժշկեանի թարգմանութեան մէջ Իզ գլխով (էջ 77), երկուքն ալ ճիշդ նոյնպէս վերջանալով, իսկ գլխոց բաժանման եւ նաեւ բնագրին մէջ իրարմէ տեղ տեղ շեղելով. բայց մեր նպատակին համար աննշան է այս պարագան: Նոյն բանն է հայերէն ալ՝ ձեռագրաց մէջ:

“Եսովպ„, Նաթան՝ “Եննոս„, Նաբուսմանք՝ “Հերմիպպոս„, Սեննեքերիմ Թագաւորը՝ “Լիգերոս„, իսկ Փարաւոն առած է հոս այլուսաւ ալ ծանօթ “Նեկաեննաբոս„ անունը:

Եսովպ-Խիկարու այս մասն համառօտիւ հետեւեալն է: Եսովպ կ'ելլէ Սամոսէն եւ շատ տեղեր պտըտելով ի վերջոյ Բաբելոն կ'երթայ, հոն ալ իր իմաստութիւնը կը յայտնէ եւ Լիգերոսի (Λυχῆρος) Բաբելոնի թագաւորին քով կը մնայ: Ան ժամանակ թագաւորներն իրարու առակներ եւ հարցուփներ կը խաւրէին, որոնց եթէ մէկը չկարենար լուծում տալ, տուրք վճարել կը ստիպուէր: Լիգերոս շատ համբաւ եւ տուրքեր ստացաւ, քանի ունենալով Եսովպոս իմաստունը: — Այսպէս յառաջաբանութիւնը՝ որմէ եառքը կու գայ բուն պատմութիւնն՝ քան Խիկարայ:

Եսովպոս որդի չունենալով որդեգիր կ'առնու զԵննոս (Αἴνος, այլ օրինակ՝ Αἶνος), ազնուականի մ'որդին[1], բայց շուտով կը սկսի Եննոս անկարգութիւններ ընել՝ Եսովպայ մէկ հարճին հետ: Եսովպ անէն կը մերժէ զԵննոս, որ վրէժ առնելու համար կեղծ նամակ մը կը գրէ Եսովպայ անուամբ եւ անոր կնքով՝ որով Եսովպ մահինչ կ'երեւայ: Լիգերոս իմանալով կը բարկանայ, կը հրամայէ Հերմիպպոսի (Ἑρμιππος) սպաննել զԵսովպոս: Բայց Հերմիպպոս կ'ազատէ ծածուկ պահելով զԵսովպոս գերեզմանի մը մէջ[2], իսկ Եննոս կը տիրէ Եսովպի տան եւ կալուածոց:

---

1 Այս առաջին շեղումն է: Խիկարու վէպին մէջ Նաթան քեռորդի է Խիկարու, հոս Եննոս ազգական չէ Եսովպայ, այլ օտար ազնուականի մը զաւակը (ἕνα τινὰ τῶν εὐγενῶν, Ἔννον ետև.)

2 Այս ալ (ἔν τινί τῶν τάφων) փոքր շեղումն է: Լաւագոյն է Խիկարու վէպին “գեռնափորն„ անոր տան անդին տակը, ուր կը պահուի Խիկար:

Եգիպտոսի Նեկտենաբոս (Νεκτεναβὼ) թագաւորը լսելով Եսովպայ մահը՝ նամակ մը կը գրէ Լիգերոսի, ճարտարապետներ ուղելով որ աշտարակ (πύργος) մը շինեն որ ոչ երկինքին դպչի եւ ոչ գետնին, նաեւ իմաստուն մ'որ իւր հարցմանց պատասխան տայ, ապա թէ ոչ տուրքը տալու է։ Լիգերոս նեղ կը մնայ՝ իմաստուն մը չունենալով։ Այն ատեն Հերմիպպոս կ'իմացընէ որ Եսովպ կենդանի է։ Լիգերոս կ'ուրախանայ, Եսովպայ կը դարձընէ իւր ստացուածքն եւ պատիւը, իսկ Եսովպ յանձն կ'առնու Նեկտանեբոսի պատասխան տալ։ Եսովպոս դարձեալ տուն կ'առնու զննոս եւ անյիշաչար ըլլալով՝ դեղեցիկ խրատներ կու տայ անոր (հոս կան 15 կտոր առածներ)։ Ննոս այս խրատներէն այնպէս կը զզածուի, որ սրտի ցաւէն քիչ ժամանակէն կը մեռնի[1]։

Եսովպոս հաւորաներու կ'ապսպրէ արծուի չորս ձագ որսալ. զանոնք անոյշ, ու "ինչպէս կ'ըսուի„ այնպէս կրթեց, "որ ինծի ամենեւին հաւատալի չ'երեւար„ (ὅπερ οὐ πάνυ τί με πειθόμενον ἔχει)[2], մինչեւ վզերէն զամբիւղներ (θύλα-

---

1 Տարբերութիւն մ'ալ այս է։ Խիկարու վէպին մէջ նաթան կը մեռնի՝ խիկարի եգիպտոսէն դառնալէն եաքը, նախ պատիժ կրելով՝ խրատները լսած առեն։ Բայց առաջ խիկարի բուն խրատները նախ դրուած են հոն՝ ուր յարմար է, այսինքն երբ խիկար կը կրթէ զնաթան։ Դարձեալ Եսովպայ այս 15 առածները կամ խրատներն անոնք են համեմատութեամբ խիկարայ առածներուն։ Հոս ալ կայ այն առածը թէ "Ըան ագին կեր կու տայ անոր„ եւ նմանները։

2 Նշանաւոր է այս խօսքն, այնու որ կը ցուցընէ թէ պղանուգէս թէեւ չէր կրնար հաւատալ պատմուածքին, հաւատարմութեամբ օրինակած է. ուստի առուգիս հնագոյն գաղափար մ'ուներ առջեւը, ոչ թէ ինքը կեղծած է խիկարու զրոյցն Եսովպոսի վրայ։

χες)[1] կախած՝ որոնց մէջ տղաք կայինն, կը թռչէին: Այսպէս պատրաստուած՝ ձմեռն անցնելէն եաքը գարնան կ՚երթայ Եգիպտոս:

Հոն՝ խիկարայ պէս՝ նոյն հարցման կը սիպուի պատասխանել Եսովպոս, այսինքն թէ փարաւոն որո՞ւն նման է: Երկու անգամ կ՚ըլլայ հարցուման, որուն կը պատասխանէ նախ թէ փարաւոն կը նմանի գարնան արեւու, իսկ իշխանքն առաքայեալ յորենոյ[2]. երկրորդ անգամ թէ՝ "Նման ես արեգական, եւ իշխանք՝ ճառագայթից„: Իսկ երբ փարաւոն ինք զինք Լիդերոսէն վեր կը համարի, կը պատասխանէ Եսովպ թէ Լիդերոս լոյս (φῶς) է, իսկ Նեկտենաբոս խաւար (ζόφος): Յետոյ՝ ինչպէս խիկար՝ կը շինէ աշտարակն, այսինքն կը թռչին արծիւներն, իսկ զամբիւղի մէջ եղող տղաք կը պոռան թէ "Բերէք մեզի քար ու կիր եւ փայտ„ (δότε ἡμῖν λίθους, δότε κονίαν, δότε ξύλα). այնպէս որ Նեկտենաբոս կը զարմանայ այս "թեւաւոր մարդկան„ վրայ: Յետոյ կ՚առաջարկէ լուծել այս հանելուկը թէ ինչպէս կ՚ըլլայ որ Եգիպտոսի մատակները (θήλειαι ἵπποι) լսելով Բաբելոնի արու ձիոց խրխնջիւնը շուտով կը յղանան: Եսովպոս ալ խիկարի պատասխանը կ՚ընարէ.

---

1 Այսպէս յոյնը՝ θύλαξ (պարկ, քսակ, կողով), զոր Մայներ (էջ 180) Ballon կը մեկնէ. յամենայն դէպս լաւագոյն է յունին զամբիւղ ըսելն եւ աւելի խելքի մօտ՝ մատնելն տղաքն զամբիւղի մէջ դրուած եւ արծիւներու վզէն կախուած, քան խիկարու վէպին մէջ "արկնոց„ կամ անասուկներն՝ արծուեաց կռնակը դրուած եւ անոնց մէջը տղաքն: Հոս նախնականին աւելի մերձաւոր է "Եսովպոս„:

2 Այս ալ շեղում մըն է: Խիկարու քով փարաւոն նման է "Դալարոյ„ կամ Գարնան (Նիսան) եւ իշխանքն ծաղկանց գարնան: — Նոյնպէս Լիդերոսի "Լոյս„ եւ Նեկտանեբոսի՝ համեմատութեամբ առաջնոյն՝ "խաւար„ ըլլալը տարբերութիւն մ՚ունի խիկարու զրուցէն, ուր Սենեքերիմ "Բելշիմ„ է եւն:

Եգիպտացւոց պաշտած կաւու (αἴλουρος) մը բռնելով կը գանակոծէ ըսելով թէ դիշերն Բաբելոն գացած եւ Լիդերոսի աքաղաղը խղդած է. երբ կ'ըսեն թէ կարելի չէ այս, կը պատասխանէ թէ այնպէս կարելի է ինչպէս Եգիպտոսի մատակներուն յղանալն, եւն: — Վերջապէս Նեկաենաբոս Արեգքաղաքէն (ἀφ' Ἡλίου πόλεως) կը կանչէ "ոսփեսական Հարցմանց Համառօտ անձինք„ Եսովպի հետ վիճաբանելու համար: Մին կ'ըսէ թէ իւր աստուածը գինքը խաւրած է որ Հարցումներ ընէ, որուն կը պատասխանէ թէ Աստուած ամենագէտ ըլլալով՝ Հարցում ընելու համար պանի խաւրելու պէտք չի կրնար ունենալ[1]: Ուրիշ մը կը Հարցընէ տաբուոյն առակը, այսինքն թէ՝ "Մեծ տաճար (ναὸς) մը կար, մէջը մէկ սիւն (στῦλος) տանուելոյ փաղաքով[2], ամէն մէկին երեսուն գերան (δοκὸς) ունէր, եւ երկու կանայք կը պարտէին չորս դին„: Պատասխանն ի Հարկէ նոյն է. տաճարն՝

---

1 Խիկարու մէջ կը պակսի այն պարագան, բայց այս՝ ինչպէս նաեւ ամբողջին մէջ եղած չեղմունք՝ մեծ բաներ չեն:

2 Այսպէս նաեւ յոյն բնագիրը (δώδεκα πόλεις ἔχων), բայց անշուշտ անյարմար է այս "քաղաքներ„՝ սեան մը վրայ: Հարբիս (էջ 123) կ'առաջարկէ կարդալ πύλας (փեղկեր եւն), որ գոնէ աւելի լաւ է: Ընդհանրապէս խիկարու վէպէն կը շեղի առաջս. Հոն կայ՝ "սիւն„ մը, վրան 12 "մայրք„՝ մայրի գերաններ, երեսուն "անիւ„ներ, եւ երկու "աւրհանդակք„ (ասորին՝ երկու ղաոաննէք, մէկը ձերմակ, միւսը սեւ), չհիշելով այլեւայլ խմբագրութեանց մանր տարբերութիւնքը: Ցիշեցինք որ Մայաներ (էջ 182 եւն) նախապատուութիւն կ'ուզէր տալ այս յունական ձեւին, որուն դէմ գրեց Վինսիշ յատուկ յօդուած մը: Մայաներ կը յիշէ Դիոգենէսի Լայերտացւոյ "Վարք փիլիսոփայից„ գրոց մէկ տեղն (Ա, 6, Թիւ 3), Կղեոբուլի կ'ընծայուի նման հանելուկ մը տարուոյ, որ սակայն բաւական տարբեր է. Հոն՝ Հայր մը կ'ըսուի, երկոտասան որդիք, իւրաքանչիւրն երեսուն երկդիմի (սպիտակ ու սեւ) կերպարանօք:

աշխարհս է, սիւնը՝ տարին, "քաղաքները„՝ ամիսները, գերանք՝ օրերն, երկու կանայք՝ ցորեկն ու գիշեր: — Վերջապէս տուրքէ ազատելու համար՝ պայման կը դնեն եգիպտացիք որ Եսովպոս առաջարկութիւն մ'ընէ զոր ամենեւին լսած ու գիտցած չըլլան: Եսովպոս թուղթ մը կը յօրինէ ուր գրուած էր թէ Նեկտենաբոս հազար տաղանդ տալիք ունի Լիգերոսին: Թուղթն երբ կը ներկայացընէ թագաւորին՝ իշխանքը կը պոռան թէ՝ գիտեն, անծանօթ չէ իրենց եւն: Լաւ, կ'ըսէ Եսովպ: Բայց երբ թուղթը կը կարդացուի՝ նեղ կը մնանէ Նեկտենաբոս, որուն համամիտ կ'ըլլան իշխանք ալ թէ այսպիսի տալիք մը չեն գիտեր. բայց ճիշդ ատով ալ պիտի յաղթէ Եսովպ, ներկայացընելով խնդիր մ'որ լսած չըլլային ամենեւին: Վերջապէս հազար տաղանդն առած կը գտնայ Եսովպոս փառաւորութեամբ Լիգերոսի քով, որ ի պատիւ Եսովպոսի ոսկի պչյան (ἀνδριάντα χρυσοῦν) մը կանգնել կու տայ: — Այսպէս կը լմնայ "Եսովպոսի„ Խիկարայ համապատասխանող մասը:

Եսովպայ այս մասն քննչայ բազմաթիւ կարծեաց առիթ տուած է, գլխաւորաբար այն տեսակէտով որ արդեօք "Եսովպայ„ առաջնութիւն տալու է թէ Խիկարայ: "Հազարումէկ գիշերաց„ գերմանացի թարգմանն (Հմր. ԺԳ, 294) Խիկարայ կու տայ առաջնութիւնն. նոյնպէս Ցիւնդէլ եւ մասամբ Վագենէր[1]: Ընդ հակառակին կելլէր (էջ 372 եւն) Ջերմ պաշտպան է Եսովպայ առաջ-

---

1 Հմմտ. Zündel, Aesop in Aegypten, ի գիրս Rein. Mus., V, 450 եւն: Wagener, Essai sur les rapports qui existent entre les apologues de l'Inde et les apologues de la Grèce, ի պարբերականին Mémoires de l'Académie royale... de Belgique, XXV, 54 եւն: Վագենէր Եսովպ-Խիկարու զրուցին ծագումն հնդկական կը համարի, որուն մասին յետոյ:

նուիրեան, որուն համամիտ է Մայանէր՝ որ ընդարձակ կը խօսի այս խնդրոյն մասին[1], թէեւ ինքն ալ կը հաստատէ որ Խիկարայ միւս բնագիրքն "Եսովպայ" արդի բնագրէն անկախ են: Վերջին կէտիս մասին խնդիր չի կրնար ըլլալ. ինչպէս նաեւ այն կէտն ալ ատոյգ է՝ որ (Պղանուդէսէն ալ յառաջ) Խիկարայ զրոյցն բերուած ձեւուած էր Եսովպի վրայ, եւ յետոյ մուծուած անոր վարքին մէջ: — Կելլեր այնչափ յառաջ կ'երթայ որ Եսովպի օդեղէն աշտարակ շինելու մասը բոլորովին յունական համարելով՝ անոր աղբիւր կը կարծէ Ատոյն-Կալլիսթենեայ՝ Աղեքսանդրի վարուց այն մասն, ուր կը պատմուի Աղեքսանդրի երկու թռչուն լծակով մը կառքին կապելով՝ օդոյ մէջ թռչիլն եւն[2]: Եսովպ-Խիկարի դեռնափորի մէջ պահուելով աղատիլն ալ

---

1 Հմմտ. ZDMG, 1894, էջ 181—4, 187—96, շատ ընդարձակ եւ հմտական տեղեկութիւններով: Ինքը յունական Եսովպայ աւելի նախապատուութիւն կու տայ այլեւայլ տեսակէտով: Ցունականին առաւելութեանց մին կը համարի ներածութեան մասն, ուր կ'ըսուի թէ թագաւորներն իրարու հանելուկ կը խաւրէին. վասն զի ատով կը հասկցուի "Եսովպի" Եգիպտոս երթալու պատճառն եւն: "Խիկարի" քով այս ներածութիւնը չկայ: Երկրորդ՝ աւելի պարզ է ոզոց թռչելու զրոյցն՝ արծուեաց վզէն կախուած զամբիւղներով, քան (Խիկարու քով) անասուններով՝ որ արծուեաց թեւերուն վրան դրուած կ'ըսուին: Աւելի լաւ կը համարի դարձեալ Եսովպի ըսելն թէ Լիպերոս "լոյս" է, որուն համեմատութեամբ Նեկտանեբոսի արեւն "խաւար" է: Տարօրոյ հանելուկն՝ ինչպէս ըսինք՝ նոյնպէս յունական կը համարի Մայանէր, որ վերջապէս Խիկարայ առածներուն մէկ երկուքն յունական աղբիւրէ կը համարի: Առնց մասին յետոյ:

2 Տես Կալլիսթ. Բ, 41, բայց միայն C (ընդարձակեալ) յոյն օրինակն ու լատին թարգմանն ունին այս մասն. ո՛չ միւս յունական բնագիրք եւ ո՛չ Հայերէնը (տպ. Վենետ. 1842, էջ 128, Համ. ՄԹ): Տես մեր "Ուսումնասիրութիւնք Ատոյն-Կալլիսթենեայ", Վիեննա 1892, էջ 251:

կը համարի Յամբլիքոսի "Բաբելոնականք„ վէպէն առնուած[1] եւն: Թէ նմանութիւններ կան՝ պէտք չկայ ուրանալու: Սոյդ ալ է որ Եսովպի կենսագրին ծանօթ էր Սուտ-Կալլիսթենէս, որմէ առած կ'երեայ "Նեկտենաբոս„ անունը[2], մինչդեռ Խիկարու քով պարզ "Փարաւոն„ մըն է: Բայց Սուտ-Կալլիսթենէս իբրեւ աղբիւր նկատել ամբողջ "Եսովպոյ„ զրոյցին՝ կարելի չէ: Մայներ շատ լաւ կ'ապացուցանէ այս կէտը, նշանակելով նաեւ որ այս կամ նման բաներ չեն պակսիր ընդհանրապէս արեւելեան զրոյցներու մէջ: Օրինակի համար այն կէտը թէ՝ հին աստեն թագաւորներն իրարու հանելուկներ կը խաւրէին, որոնց պատասխանել չկրցողը կը տուժէր, շատ հին է արդէն: Յովսեպոս (Հնախ. Ը, 5) կը պատմէ նոյնը Քիրամայ եւ Սողոմոնի մասին: Յովսեպոսի քով Սողոմոն է միշտ յաղթողն ու հանելուկները լուծողն. ընդհակառակն Մենանդէր կը պատմէ որ Քիրամայ իմաստունը Աբդեմոնոս (Ἀβδήμονος) յաղթող կ'ելլէր Սողոմոնի հանելուկները լուծելով. նոյնպէս կը պատմէ Դիոս՝ յաւելլով որ Սողոմոն չկարենալով լուծել Աբդեմոնոսի հանելուկները՝ շատ տուգանք վճարել ստիպուած էր: Իրաւամբ կրնայ հետեւցուիլ ասկէ որ "Եսովպ - Խիկարի„ նման զրոյց մ'ալ կար, ուր Քիրամ, Սողոմոն ու Աբդեմոնոս այն դերն ունէին[3], զոր ունին Լիդերոս, Նեկտե-

---

1 Յամբլիքոսի գործքէն (Jamblichusի *Βαβυλωνιακά*) գեանափորի զրուցին առնուած ըլլալուն դէմ են ուրիշ գիտնականներ ալ, այսպէս Rohde, der gr. Roman p. 367·

2 Սովորական ձեւն է "Նեկտաներոս„ (տես Կալլիսթ. էջ 1—14 եւն). Հոս ալ միայն C ձեռագիրն է որ "Նեկտենաբոս„ (*Νεκτεναβώ*) ձեւն ունի: Յայտնապէս յետոյ աւելցուած է, ուսոի լատադոյն է Խիկարու պարզ "Փարաւոն„ ըսելն՝ առանց անուան:

3 Ցոյն բնագիրքն տես Մայներ, էջ 189—190, ուրիշ տեղեկութիւններով: Աբդեմոնոսի զրուցէն ծագած

նաբոս եւ Եսովպ՝ Խիկարայ "Եսովպեան„ խմբագրութեան մէջ[1]: Օդեղէն աշտարակին զրոյցն ալ անսովոր չէ. նոյնը կը գտնենք պարսկական առասպելեալ արքայի կայ-Կաւուսի մասին պատմուած, որուն համար դեւերը քաղաք մը կը շինեն ուժգ հարիւր փարսախ երկայնութեամբ՝ օդոյ մէջ կախ, զրոյց մը զոր կը յիշեն նաեւ Էլ-Թաբարի (Ա, 602) եւ Համզա (էջ 35): Ֆիրդուսի (I, 411 եւն) կայ-Կաւուսի օդոյ մէջ թռչիլն ալ գիտէ՝ ճիշդ Աղեքսանդրի վարքին պատմածին պէս: Արդէն աւելի հնագոյն է այս զրոյցը, բաբելոնական Ետանայի զրոյցին մէջ ալ գտնուելով նոյն թռիչքն[2]:

Ամենալաւ մեկնութիւնն այն է որ թէ "Եսովպոս„ - Խիկարն եւ թէ բուն Խիկարն կամ անոր արդի խմբագրութիւնքն իրարմէ անկախ են, այս մտօք որ մէկը միւսէն անմիջապար թարգմանուած չէ: Բայց երկուքն ալ միակերպ աղերս մ'ունին Խիկարի պատմութեան նախնականին հետ. այն տարբերութեամբ որ "Եսովպոյ„ քով այս նախնականը մեծ փոփոխութիւն մը կրած է՝ յունացած ըլլալով: Դժբախտաբար որոշ գաղափար մը չունինք, թէ ե՛րբ եւ ինչպէս Յունաց անցած է Խիկարու զրոյցը: Բայց անցած է արդէն բաւական

կ'ըսէ Մայաններ միջինդարեան Մարգոլիեան զրոյցը, զոր արդէն ԺԱ. դարուն կը յիշեն Նոտկեր Լաբեոյ († 1022) եւ ուրիշներ:

1 Մայաններ ուրիշ տեղ մը (էջ 194) պարզ ընթերցման սխալ մը կը համարի "Լիւքերոս„ (ΛΥΚΗΡΟΣ) անունը, զոր կը համարի Տովբիթոյ գրոց "Ասահերոս„ (ΑΣΥΗΡΟΣ) արդեամբք ալ դիւրաւ կրնար այս շփոթութիւնն յառաջ գալ: Նեկտանեբոսի մեկնութիւնը յայտնի է, յետոյ աւնուած ըլլալով կալլիսթենեսէ: Մեկնելի կը մնայ ուրեմն միայն այն կէտն որ Խիկար "Եսովպոս„ եղած է Յունաց քով:

2 Տես Մայաններ, էջ 191, ուր յիշուած են այս մասին եղած քննութիւնքն եւն:

կանուխ ժամանակաւ, ինչպէս կը ցուցընեն դասական յունական մատենագրաց քանի մը յիշատակութիւնք: Ասոնց մասին կ'արժէ քիչ մ'աւելի ընդարձակ խօսիլ, ինչպէս նաեւ այն ազդեցութեան մասին, զոր ունեցած է Խիկար ընդհանուր դրականութեան վրայ:

5.

Արդէն այն պարագայն որ Խիկար մէկ կողմանէ Տովբիթայ դրոց՝ միւս կողմանէ Եսոպայ վարուց հետ կապ ունէր, ինչպէս տեսանք, ապացոյց է որ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է ընդհանուր դրականութեան վրայ: Յատկապէս Եսոպայ առթիւ յիշեցինք որ Խիկարի զրոյցը Պղանուդէսէն շատ յառաջ յունական գրականութեան մէջ մտած ըլլալու է: Այս կէտին համար յայտնի ապացոյցներ կան, այնպիսի յիշատակութիւններ՝ որ սպասուածէն ալ աւելի խորագոյն հնութեան կը տանին զմեզ: Արդէն Մայաներ ամիսուի կերպով յիշատակած էր Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ (“Օթոյք„ Ա· 69) այն յիշատակութիւնն՝ ուր կ'ըսէ թէ Դեմոկրիտոս իւր իմաստութիւնն Բաբելացիներէ քաղած է եւ “Ախիւրէ ֆիլը„ կամ արձանը (τὴν Ἀχικάρου στήλην) թարգմանած: Ստրաբոն (ԺԶ· 762) կը յիշէ բոպրացի “մարգարէ„ մը “Ախայիկարոս„ (Ἀχαΐκαρος) անուն, իսկ Դիոգենէս Լայերտացի իւր փիլիսոփայից վարուց մէջ (Ե, գԼ· 50) միեւնոյն անգամ Թէոփրաստի Լեսպացւոյ մէկ երկասիրութեանն անունը Ἀχίκαρος կ'ըսէ: Վերջապէս ի Տրիէր գտնուած հին միւսէոնի վրայ ալ կը տեսնուի իմաստուն մը ձեռքը գրութեան գալարով, որուն անունը Acicarus *կը կարդացուի:*[1] *Եթէ մատդրու-*

---

1 Տես Meissner ի ZDMG, 1894, էջ 196: Տրիէրի նկարը՝ Antike Denkmäler des archeol. Instit. I., 57 ff.

թեամբ վինաուսի՝ Խիկարայ զրուցին մէջ հիւսուած առածներէն ու խրատներէն ալ կրնան գտնուիլ հնութեան մէջ, ինչպէս մէկ երկու կտոր պիտի յիշենք յետոյ։

Այսչափն ալ կը բաւէր ցուցընելու որ Խիկար շատ կանուխ ծանօթացած է Յունաց։ Ի մանաւանդ Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ խօսքը շատ կարեւոր է, վասն զի կարծես կրնայ ցուցընել թէ ինչ ճամբով եղած է այս անցքն դէպ ի Յունաստան։ Հարբիս մինչեւ անգամ յատուկ գլուխ մը նուիրած է այս կէտին[1]։ Դժբախտաբար խօսքը մթին է, եւ պէտք է սրբագրութիւններ ընել՝ պայծառ իմաստ մը հանելու համար։ Կղեմէս ծաղրելով Յունաց փիլիսոփայից մեծամտութիւնը՝ ի միջի այլոց կը յիշէ Դեմոկրիտոս. որ կը պարծէր Բաբելոն, Պարսկաստան եւ Եգիպտոս գացած ըլլալով՝ աշակերտած Մոգերու եւ Քրմերու, կը գրէ՝ ներկայ մթին բնագրին համեմատ[2]. "Իսկ Դեմոկրատէս արար խօսս բարոյականս բաբելոնականս. քանզի ասի ըստ Անէքսոքսենոսի՝ ընդճանեալ՝ յիւր իսկ գիրսն կցել. եւ այս անտի իսկ յայտ է յորժամ գրէ՝ Այսպէս ասէ Դիմոկրիտոս։ Վասն որոյ եւ զանձնէ եւ զմեծ գիտութենէ իւրմէ հպարտացեալ ուրեք ասէ„ եւն։ Մթին խօսքս պայծառ կ'ըլլայ եւ Կղեմայ պարսաւն աւելի հասկանալի, եթէ "բարոյա-

---

ուղիղ ընթերցուածն գտած՝ Studemund, Archeol. Jahrb. V., 4 ff., որ եղծուած տառերը լրացուցած այսպէս՝ [Ac]icar[us].

1 Հարբիս՝ էջ Լթ—Խդ։

2 Աղեքսանդրացւոյ Stromata I, ed Potter, p. 356 այսպէս է բնագիրը. *Δημόκριτος γὰρ τοὺς Βαβυλωνίους λόγους ἠθικοὺς πεποίηται. λέγεται γὰρ τὴν Ἀκικάρου στήλην ἑρμηνευθεῖσαν, τοῖς ἰδίοις συντάξαι συγγράμμασι. κἄστιν ἐπισημήνασθαι παρ' αὐτοῦ, Τάδε λέγει Δημόκριτος* եւն։ Առաջարկուած սրբագրութիւնն է *ἠθικοὺς* տեղ *ἰδικούς* կարդալ կամ դնել այս բառն ալ կցել։ Կղեմայ այս գործքն հայերէն թարգմանուած չկայ։

կան„ բառին միայն սրբագրութեամբ՝ Հարրիսի հետ հասկընանք այսպէս. Դեմոկրիտոս բաբելական ճառերն էրէն սեպհականեց, վասն զի Ակիկարու արձանն իւր դրութեանց մէջ խառնեց, եւ սկիզբն առելցուց թէ Ա յսպէս կ'ըսէ Դեմոկրատէս„ եւն: Եթէ դժուարութիւն մը կայ՝ այն է որ արդէն Եւսեբիոս այսպէս մեծին՝ կամ եթէ ուղուի աղաւաղ՝ տեսած է այս խօսքն, որով մեծարութիւնը շատ հին է:[1] Յամենայն դէպս՝ Խիկարայ իմաստութիւնը այնչափ հռչակուած էր արդէն հին Յունաց քով որ նաեւ Դեմոկրիտոսի տրուած՝ — ճիշդ թէ առատ՝ այն խնդրէն դուրս կրնայ մնալ — դրոց մէջ ալ մուտք գրած էր. մանաւանդ թէ՝ եթէ հատատանք կղեմայ՝ Խիկարայ իմաստութիւնն գրուած ալ էր բաբելական շատ մ'արձանագրութեանց պէս՝ "սեան„ կամ արձանի վրայ, եւ թէ այսպիսի բեւեռագիր գլանէ մը թարգմանած է զայն Դեմոկրիտոս: Ա յսչափ հնութիւն ի հարկէ քիչ մը դժուար է: Դեմոկրիտ՝ Լեւկիպպոսի աշակերտը, հին փիլիսոփայութեան հիւլէական դրութեան գլխաւոր պաշտպաններէն մին, ծնած կը համարուի իբր 460ին (Ն· Ք·) յԱբդերա,[2] ուստի այսպիսի հնութիւն մը կ'ունենայ Խիկար Յունաց

---

1 Տես Եւսեբեայ՝ "Պատրաստութիւն Աւետարանի„ Գիրք Ժ, գլ· 4· "Եւ Դեմոկրիտոս ասի նախ զառաջինն խօսս բարոյականս Բաբելացւոց առնել„ եւն՝ ճիշդ նոյն դարձուածով: Եւսեբեայ այս ընդարձակ երկասիրութեան ալ հայերէն թարգմանութեան չենք հանդիպած:

2 Դեմոկրիտոս մեռած կ'ըսուի իբր 361ին Ն· Ք. իւր գործքերէն շատ բան կորսուած՝ մնաց մը հատած է՝ մեծաւ մասամբ հատակոտորներով, զորոնք հաւաքած է Mullach (տպ· 1843, Համմ. Mullach, Quaestionum Democratearum spec. I—II. Բերլին 1835—43) *իւր փիլիսոփայական դրութեան՝ հիւլէականութեան մասին՝ բազմաթիւ գրութիւնք լոյս տեսած են*, Համմ. A. Stöckl, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Mainz 1875, p. 53—56 *եւ այլուր:*

քով, որ դժուար է ընդունիլ։ Ի հարկէ քիչ հնութիւն չունին նաեւ միւս յիշատակութիւնքն, զոր վերը յիշեցինք, այսպէս Դիոնեսեայ Լայերտացւոյ այն տեղեկութիւնն որով Թէոփրաստի կ'ընծայէ "Ակիքարոս„ անուն գործ մը։ Վասն զի Թէոփրաստ Լեսպացի ալ, որ հնոց ամենէն նշանաւորը փիլիսոփաներէն է, ծնած կը համարուի 390ին (Ն. Ք.), աշակերտ նախ Պղատոնի, յետոյ Արիստոտելի եւ վերջնոյս կողմանէ իրեն յաջորդ նշանակուած, թողուցած է բազմաթիւ գրքեր՝ թուով մինչեւ 200 ըստ աւանդութեան, որոնց նշանաւորն է "Նկարագիրք բարոյականք„։[1] Ոչ այսչափ հնութիւն՝ բայց նաեւ աննշան չէ Սարաբոնի (ծն. 60 Ն. Ք. Ամասիա) յիշած հռչակաւոր "մոգ„ իմաստունն՝ "Ախայիկոյ առ բոսբորացիս„ (παρὰ τοῖς Βοσπορανοῖς Ἀχαίχαρον.)[2] — Յամենայն դէպս այս ամէն տեղ յիշատակուած իմաստունն ուրիշ անձ չէ, բայց մեր Խիկարն՝ որ ըստ այսմ արդէն կանուխ ժամանակ մուտք գտած էր Յունաստան։

---

1 Թէոփրաստ մեռած կը համարուի 287ին Ն. Ք.։ Իր բազմաթիւ գործերուն մեծագոյն մասը կորսուած է. մնացածները յաճախ հրատարակուած են, ի միջի այլոց՝ իր Ethici Characteres, ed Petersen, 1859. բովանդակ գործերն որ հասած են՝ հրատարակեց Wimmer 1842—1866, երեք հատոր. հմմտ. նաեւ H. Usener, Analecta Theophrastea, Լայպցիգ 1858։ — Հայերէն՝ "Թէոփրաստի Նկարագիրք Բարուց„, թրգ. Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի։ Վենետ. 1830. 12° էջք 120։

2 Հարբիս (էջ խԱ, ծան.) այն առարկութեան որ Βοσποραvὸς անյատուկ կերպով միայն կրնայ վերաբերիլ Ախիկարու՝ կը պատասխանէ թէ այս բառն առ Սարաբոնի անշուշտ աղաւաղութիւն մըն է. իսկ միւս առարկութեան որ Խիկարու արեւելեան զրոյցին մէջ "սեան„ մը վրայ գրութեան ակնարկութիւն անգամ չկայ՝ կը պատասխանէ յիշեցնելով "Եսովպ„-Խիկարու մէջ անոր գտնուիլը։ Սակայն եւ այնպէս՝ չ'ուզեր Հարբիս սյսչափ խորին հնութիւն մը տալ Խիկարու զրուցին։

Դեմոկրիտոսի թարգմանած "սիւնն„ ալ արդէն կը յիշեցընէ Եսովպ-Խիկարի զրոյցը, որուն համեմատ պատգամին պահանջելուն Դելփիացիք "սիւն կանգնեցին„ (στήλην ἀνέστησαν) "Եսովպայ„, ինչպէս վերը նշանակեցինք Պղանուդէսի պատմածին համեմատ։

Հարկիս չի կրնար ընդունիլ որ առաջիւ Դեմոկրիտոս ծանօթացուցած ըլլայ Յունաց Խիկարոս իմաստուածին։ Նախ որ Դեմոկրիտոսի անուամբ ցայսօր ալ շրջող բազմաթիւ առածներ ու բարոյական վճիռները հարազատ չեն համարիր նաեւ ուրիշ գիտնականք (հրատարակիչք Natorp, Müller եւն։) Մէկ կողմանէ Դեմոկրիտոս՝ իբրեւ հռչակաւոր առածաբան՝ շատ անգամ կ'երեւայ առածներու հաւաքման մէջ, ուր առաքեամբ իրեն (երբեմն նաեւ Սոկրատէս ձեւով [1]) ընծայուած են բազմաթիւ առածներ, միւս կողմանէ ալ Խիկար նոյն հռչակն ունէր արեւելքի մէջ. եւ այսպէս՝ արեւելեան առածներուն Յունաստան անցնելով՝ Խիկարի առածներն ալ միասին գացած են եւ Դիոկրիտի անունն առած, որով կրնայ Ագելլիոս Աղեքսանդրացի վերջնոյս կրնար ընծայել Խիկարի իմաստութեան թարգմանութիւնն. եւ ճիշդ այսպիսի առածներու հաւաքումն մըն է որուն կ'ակնարկեն Թէոփրաստ եւ Ստրաբոն։ Հարկիս այս ճամբով կ'ուզէ մեկնել մէկ կողմանէ Դեմոկրիտի անուան Խիկարի հետ կապ ունենալն, միւս կողմանէ այն երեւոյթն որ Խիկարոս առածներէն կը գտնենք յունական առածներու հաւաքմանց մէջ։ Այսպէս հռչակաւոր եթովպական "Բանք իմաստասիրացն„ զոր յիշեցինք արդէն եւ որ առածներու հաւաքումն է, ունի իւր մէջ Խիկարոս 15

1 Հմմտ. օրինակի համար Cornill ("Բանք իմաստ.„) էջ 34, ուր մի եւ նոյն առածը՝ ձեռագիր մը Սոկրատի, ուրիշ մը Դեմոկրատեայ կ'ընծայէ։ Երկու անուններըը դիւրաւ կրնային չփոթուիլ։

առածներ՝ որ կան Խիկարու բոլոր խմբագրութեանց մէջ ալ։ Արդ առնց երկրորդը (— Հայերէնին մէջ՝ "Ագին շան հաց տայ եւ բերան՝ բիր„ —) կը գտնուի Դէմոկրատէսի տրուած[1]։ Ցիշելոց երեքտասաներորդ առածն ալ — որուն իմաստն է մերձաւորապէս՝ Լաւ է գթել ոտքով քան գթել լեզուով, — Սողոմոնի անուն կրող վճռաց մէջ կը գտնուի, մինչդեռ միեւնոյնը Մաքսիմոս՝ Սոկրատէսի կ'ընծայէ[2]։ Մայրներ աւելի յառաջ ալ երթալով՝ Խիկարի ուրիշ մէկ խրատը՝ (— "Որդեակ՝ մի լինիր որպէս նշենի որ յառաջ ծաղկի եւ յետոյ հասանի պտուղն իւր, այլ լեր որպէս թթենի որ յետոյ ծաղկի եւ յառաջ հասանի պտուղ իւր„ —) համեմատելի կը դնէ Բաբրիոսի մէկ տեղւոյն հետ. բնական է նաեւ որ Եսովպայ առակաց մէջ ալ համեմատելիքներ գտնուին[3], եւ նմաններ։

Ինչպէս Յունական՝ նոյնպէս միւս գրականութեանց մէջ ալ մուտք գտած է Խիկար, աւելի եւս՝ քանի որ նոյն լեզուներով խմբագրուած զրոյցն ալ ամբողջութեամբ կը գտնուի։ Օրինակի համար Բար-Բահլուլի Հոչակաւոր ասորական-արաբական բառգրքին մէջ կը գու-

---

1 Տես Schahrestâni, ed. Cureton, p. 306.

2 Սողոմոնի կ'ընծայէ յիշեալ Schahrastani, p. 298. Սոկրատի՝ Մաքսիմոս (տես Migne, Patrol., Ser. Graec. XCI, Nr. 940, համմ. Cornill, p. 40, 43.) Հարբիս (էջ խգ, ծան.) կը յիշէ նաեւ շատ նման առած մ'ալ Սողոմոն Իբն Գաբիրոլ Իսրիի "Մարգարտաց„ հատորին մէջ (թիւ 357) "Լեզուի գայթելն աւելի վտանգաւոր է քան ոտքին գայթելն„ եւն։

3 Համմ. Մայրներ՝ էջ 183—184։ Բաբրիոսի համեմատական տեղը տես Babrius, ed. Gitlbauer, 254։ Մայրներ կը համեմատէ արաբական բնագրին առածներն "Հիւանն ու ծառ„ եւ "Խաղք ու թռչուն„՝ Եսովպայ առակներուն հետ (171 եւ 46). վերջինը յատուկ զրոյց մ'եղած է Արաբաց քով, տես Salhani, Contes arabes, p. 91ff, եւ այլուր։

ցրնե որ իրեն անծանօթ չէր Խիկարու զրոյցը, երբ "Աբիկոր„ (այլ օրինակ "Աբիկոմ„) անուան դիմաց կը նշանակէ որ էր "այր հռչակաւոր երկրորդ ("վեզիր„) արքայի„ եւ "շատ իմաստուն„ եւն[1]: Նոյն Բար-Բահլուլի բառգրքին ուրիշ մէկ օրինակն, — որ այնու ալ նշանաւոր է որ նաեւ Հայերէն մեկնութիւններ ունի աւելցուցած եւ այն ասորերէն տառերով Հայերէնը[2], — արդէն քիչ մ'այլակերպած կը ցուցընէ զրոյցը. վասն զի հոն կ'ըսուի թէ "Աբիկոր„ երկրորդ կամ "վեզիր„ էր "Խայկոր„ կամ "Խիկար„ արքային[3]: Զրուցին հեռքեր չեն պակսիր նաեւ ուշ ժամանակի հրէական կամ բաբունական դրութեանց մէջ ալ. օրինակի համար երբ Յոսուա բէն Խանանիա բաբունին՝ որուն համար կ'ըսուի թէ Ադրիանու կայսեր օրերը կ'ապրեր, վէճի կը բռնուի հելլենական իմաստնոց հետ, եւ երբ իմաստունք իրեն կ'ըսեն՝ "Շինէ մեզի տուն մը օդոյ մէջ„, բաբունին "արտասանեց Շէմը (դիւթական չորեքգրերենին), օդը բարձրացաւ եւ կախուեցաւ երկնից ու երկրի մէջտեղ: Ան տուն պոռաց անոնց. Բերէք ինձի աղիւս ու կիր„: Աի ճշդիւ Խիկարի օգնեղն աշտարակ շինելու զրոյցն է: Նոյն տեղ կայ նաեւ Խիկարու զրուցին "աւազեայ պարան„ հիւսելու արամաւութիւնը. վասն զի երբ իմաստունք բաբունուն կ'առաջարկեն թէ "Ջրհոր մ'ունինք դաշտի վրայ, քաղաք բեր զանիկա„, կը պատասխանէ՝ "կաւէ պարան մը մանեցէք, այն

---

1 Bar-Bahlul, Lexicon, ed. Duval, p. 103. Տես Մայոներ, էջ 194 որ արաբական բնագիրն յառաջ կը բերէ:

2 Այս շատ կողմանէ հետաքրքրական "Ասորատառ Հայերէն բառգրքին„ վրայ տեղեկութիւն առած ենք ուրիշ տեղ մը. տես "Հանդէս Ամս.„ 1899, էջ 22—23:

3 Տես Հարցիս, էջ ԽԳ: Նշանակելի է հոս արքային յօժա անունը, որ մեր "Խիկոր„ ձեւը կը յիշեցընէ ճշդիւ, թէեւ "Խայկոր„ ալ կրնայ կարդացուիլ: "Աբիկոր„ ճիշդ նոյն ուղղագրութեամբ է՝ զոր տեսանք վերը:

ժամանակ ըլհօրը կը բերեմ„ եւ նմաններ[1]: Զարմանք չէ ըսա այսմ որ մէկ կողմանէ Եւրոպա ալ անցած է Խիկարու զրոյցն նաեւ ուշ ժամանակներն[2], միւս կողմանէ մինչեւ Հնդկաց քով համապատասխանող զրոյցներ կը գտնուին: Այսպէս Խիկարի հետ կապ ունենալու է Çukasaptatiի 48—49երորդ գիշերուան մէջ պատմուած զրոյցն Նանդա արքային եւ Սակատալա վեղիրին[3]: Վերջինս ալ ճիշդ Խիկարի բախտը կ'ունենայ, նոյնպէս հօր մը կը ձգուի եւ նոյնպէս վերջէն անկէ կ'ազատի՝ Վանդալա թագաւորին հանելուկները լուծելու համար: Նմանութիւնն այնչափ է որ հաչակաւոր Հնդկագէտ առաջարանն Բէնֆէյ յիշեալ Հնդկական զրոյցը նախապատրաստական կը համարի Խիկարի զրուցին, Հնդկական գրականութենէ արբաջուոց անցած եւ յետոյ յունարէնի թարգմանուած: Վերջին կէտս ի հարկէ բոլորովին անընդունելի է՝ Խիկարի զրուցին բնագրայ արդի քննութեանց հանդէպ: — Ս· Հարց քով ալ չեն

---

1 Ասոնց եւ նմաններուց վրայ երկար կը խօսի Մայաներ՝ էջ 194—195, յառաջ բերելով նաեւ եբրայական բնագիրները:

2 Հմմտ. Հարրիս էջ 2: Խիկարու այն առածը թէ "Զգայլոյ ձագն յուսուցին ոռին եւ ասեն՝ Աա Այբ, Բէդ, Գիմ, եւ նա ասէր՝ Այբ, Բոռ, Գոռ„, կը գտնուի հին գաղղիական բանաստեղծութեանց մէջ տարաչափուած Մարի ըր Ֆրանսէն (տես Roquefort, Poésies de Marie de France, vol. II, Nr. 82):

3 Հմմտ. Մայաներ, էջ 196· Benfeyի գրածը կը գտնուի ի Թերթին Aussland, 1859, Nr. 20, ասոր մասին նաեւ R. Schmidt, die Çukasaptati, p. 68: Այս զրոյցը տիբետական խմբագրութիւն մ'ալ ունի, որուն մէջ մինչեւ անգամ Սողոմոնի վճիռը (Գ· թագ· Գ, 16—28) մուտք գտած է, զոր Մայաներ զօրաւոր ապացոյց մը կը համարի այս պատմութեանց արեւելքէն Հնդկաստան անցնելուն եւ ոչ թէ Հնդկաստանէն Հրէից եւն:

պակսիր ակնարկութիւններ. այսպէս երբ Որոգինէս իւր առ Ափրիկանոս թղթին մէջ (Migne, XI, 48—85) ի պաշտպանութիւն Դանիէլի գրոց Շուշանայ պատմութեան վկայ կը բերէ զԱ.քիաքարոս եւ Տուբիթ: Սակայն այսպիսի տեղեր սովորաբար չեն ցուցըներ թէ այն հեղինակներուն ծանօթ էր Խիկարի զրոյցն, այլ Աքիկարու կամ Խիկարի պատմութիւնն այնչափ՝ որչափ կայ արդէն Տովբիթայ գրոց մէջ. ուստի վերջինս է աղբիւր յիշեալ տեղեկութեանց[1]:

Աւելի ծանրակշիռ է այն կապն որ կայ Արաբաց Հռչակաւոր "Եսովպին„ կամ Լոկմանին հետ, եւ Խիկարայ զրուցին այն պղտեցութիւնն զոր կը տեսնենք Լոկմանի վրայ եղած աւանդութեանց մէջ. պարագայ մ'որ Խիկարայ քննչայց յատկապէս մտադրութեան արժանի եղած է:[2] Արդէն երբ "Եսովպ„ գոանք իբրեւ ուրիշ յղակերպութիւն մը Խիկարի, բնական էր որ Լոկման ալ կապ մ'ունենար. վասն զի "Եսովպ„ եւ "Լոկման„ իրարմէ անբաժան են: Լոկմանի անուամբ Արաբաց քով գտնուած առակներն[3] այնպէս մեծ նմանութիւն՝ կրնանք ըսել

---

1 Այսպէս մեր հրատարակած Inventiones nominum գործ մը (Ս. Գալլէնի ձեռագրէն թիւ 130 Ը. դարէն) կ'ըսէ՝ "Երկու հատ են Նապաթ, մէկը Նապաթ որդի Ահարոնի, միսը Նադաբ [ի] Տուբիա որ թագեաց կենդանի զԱքիաքարոս (Achia Caroneum ուղղելու Achiacarum) որ անոյց զնա„: Յայտնապէս միայն Տովբիթայ դրքէն է տեղեկութիւնս, ինչպէս արդէն ամբողջ խօսքը Տովբիթայ Վուլգատայի բացատրութիւնները գործածած է: Տես Հարցիս՝ էջ Խե:

2 Տես յատկապէս Հարցիս՝ էջ ՀԲ—ՁԱ: Անկէ կը քաղենք գլխաւոր կէտերը յաջորդիս:

3 Բազմաթիւ հրատարակութիւններէն, թարգմանութիւններէն եւ քննութիւններէն յիշենք միայն մէկ քանին. Locmani Sapientis Fabulae . . . cum interpr. lat. et notis Thomae Erpenii. Լայդէն 1615, այլ տպ. անգ՝ 1636. — Locmani fabulae et plura loca ex codd.

նոյնութիւն՝ ունին Եսովպեան առակաց հետ, որ արդէն շատոնց դիտնոց քով վէճի նիւթ եղած է թէ արդ համարելու է աղբիւր. Լոկմա՞ն առած է Եսովպէն թէ Եսովպ յունական խմբագրութիւն է արեւելեան առակացն՝ որ ի միասին ամփոփուած են արաբացի "իմաստնոյն" անուամբ: Բայց մեզի կարեւոր են գլխաւորաբար այն աւանդութիւնքն որ կը պատմուին Լոկմանի վրայ, եւ զորոնք շատ մասամբ նոյն կը գտնենք "Եսովպ"-Խիկարի հետ: Արաբացւոց "Եսովպի" մասին հնագոյն տեղեկութիւնքն կու տայ արդէն Կուրանն, որուն 31 երորդ սուրան "Լոկման" (لقمان) խորագիրը կը կրէ, եւ բազմաթիւ խրատներ կամ առածներ յառաջ կը բերէ նոյն իմաստնէն: Խիկարի պէս ասլ իմաստուն մըն է, որ ճիշդ նոյն ոճով խրատներ կու տայ իւր որդւոյն: Խրատներուն կամ առածներուն առաջինն է՝ "Որդեակ, մի առներ զոք ընկեր Աստուծոյ, զի կռապաշտութիւն անօրէնութիւն մեծ է": Ի միջի այլոց կայ նաեւ վճիռս՝ "(Որդեակ) լեր ցածուն ի գնացս քո եւ կակղացո զբարբառ քո, զի անհաճոյ յամենայն բարբառս է ապաքէն ձայն իշոց": Արդ հա-

---

selecta, ed. G. W. Freytag, Բոն 1823. — Locmani fabulae 40 . . . ed. Er. Rask, 1831. — Locmani fabulae . . . annot. critic. et glossar. explanatae ab Aem. Roediger o, Հալլե 1830, այլ տպ. 1839. — Loqmân, surnommé le Sage, Fables, ed. arabe . . . avec une trad. franç. et accomp. de remarques et d'un vocabulaire arabe-français par Ch. Schier, Լայպցիգ 1831, այլ տպ. 1839. — Les fables de Locman, avec. trad. par J. Derenbourg, Բերլին 1850, եւ բազմաթիւ ուրիշներ, օրինակի համար Loqman, fables, version berbère, transcription franç. et glossaire, par R. Basset, Պարիս 1889: Հմմտ. J. G. Wenrich, De auctorum Graecorum Versionibus etc. Լայպցիգ 1842, p. 78–85, ուր յիշուած են նաեւ հին քննութիւնք Եսովպ-Լոկման խնդրոյ մասին. G. Flügel, de arabicis scriptorum graecorum interpretibus, 1841 եւն:

մեմատենք այս վճիռը Խիկարի սա առածին հետ՝ "Որդեակ ցածոյ ղաչս քո եւ կակղացոյ ղբարբառ բերանոյ քո եւ նայեա ընդ ակամբ, զի մի երեւեսցիս մարդկան անզգամ, զի եթէ աղաղակաւ տաճար շինէր՝ էշն ամէն աւր (այսպէս) է ապարան շինէր„ եւն: Կը տեսնենք որ Խիկար անծանօթ չէր "Լոկմանի„ կամ անոր տուած առածներուն գրողին, թէ Լոկման ալ Խիկարու պէս առածաբան իմաստուն մը կը համարուի, որուն առածներն ալ ճիշդ նոյն ձեւն ունին, սկսելով նոյնպէս "Որդեակ„ եւն: Համեմատութեան կէտերը կը շատնան, երբ աչքէ անցընենք Կուրանի մեկնիչներն՝ որ ի հարկէ վերոյիշեալ "սուրան„ բացատրել ստիպուած էին: Ոմանք Յոբայ քեւորդին կը դնեն զԼոկման, ուրիշներն Աբրահամու եղբօրորդին որ մինչեւ Յոշեան մարդարէի ժամանակն ապրած է, ճիշդ ինչպէս նադան Աքիկարայ եւ վերջինս Տուբիթայ քեւորդի է որ կ'ապրի մինչեւ Յոշեանու ժամանակ կամ Նինուէի կործանումը: Ուրիշները զինքն Ափրիկեցի սեւամորթ գերի մը կ'ըսեն, ճիշդ ինչպէս կ'աւանդուի Եսովպի համար: Այս արաբական աւանդութիւնքն կ'ամփոփէ Ալ-Մասուդի (գլ· դ) հետեւեալ կերպով·[1] "Այլահ եւ Միդիան աշխարհը կար իմաստուն մը Լոկման անուամբ, որդի Մեզիդի, որդի Սարունի. նուբիացի էր, ազատագիր Լոբայնի որդւոյ Եսրի: Ծնաւ Դաւթի թագաւորին տասներորդ տարին. առաքինի գերի մըն էր որուն Աստուած իմաստութեան պարգեւը շնորհեց. ապրեցաւ եւ չդադրեցաւ աշխարհի իմաստութեան եւ բարեպաշտութեան օրինակ տալէն, մինչեւ Յոշեանու որդւոյ Մատտայի օրերը, որ խաւրուեցաւ Նինուէի ժողովրդեան՝ Մոսուլի գաւառին մէջ:„ Այստեղ հաւանօրէն "Միդիա„ ըսուածն "Մեդիա„ կամ Մարթաստան կարդալու է: Ուրիշները զինքը Ս· Գրոց Բա-

---

1 Տես Հարրիս՝ էջ հե:

ղաամուն հետ նոյնացուցած են.[1] խնդիր ալ յարուցած են թէ արդեօք լոկ իմաստուն էր թէ "մարդապէ", որ ղարմանալի ալ չէ. վասն զի հնոց քով "մարդապէ" կը կոչուէին նաեւ իմաստուն առածախօսք եւն:[2] Ա յսպէս Մուստաֆա իբն Աբդուլլահ իւր կենսագրական բառգրքին մէջ նշանաւոր մարդապէներն, որոնց շնորհուած էր "արուեստ մարգա-

---

1 Ա յսպէս Հարբիս (անդ) յառաջ կը բերէ պետրոսի Ալֆոնսոսի Disciplina Clericalis գործքին (Migne, Patr., Ser. Lat. 157) սա վճիռը. "Բոլոմ որ Արաբացւոց լեզուաւ Լոխման կը կոչուի, կ'ըսեր իւր որդւոյն. Որդեակ, մրջիւնը քեզմէ իմաստնագոյն չըլլայ" եւն: — կը նշանակէ այն տեղ միանգամայն որ Բրիտանական թանգարանի Արաբական ձեռագրի մը մէջ կը գտնուի "կոխ Լոխմանի իմաստնոյ առ որդին" (Ms. Arab. 644, fol. 189—193. Testamentum Lukmani sapientis ad filium.) բայց նմանութիւն չի տեսնուիր խիկարի առածներուն հետ:

2 Նոյնը կը տեսնուի նաեւ Ս. Գրոց մէջ. հմմտ. "որդիք մարգարէից" եւն՝ որոնց մասին արդէն մեծ գրականութիւն կայ: Հարբիս (էջ ՀԶ) կը յիշէ Առակաց Լ եւ ԼԱ գլուխներն՝ որոնց մէջ երկու իմաստնոց առածները "մարգարէութիւն" (տեսիլ, visio եւն) կը կոչուին. այսպէս Վուլգատա Prov. c. XXX քսա Եբր. Verba Agur filii Jage (կամ թարգմանելով անուններս՝ Verba Congregantis filii Vomentis) Visio quam locutus est vir, cum quo est Deus եւն, եւ cap. XXI. Verba Lamuelis regis, visio qua erudivit eum mater sua եւն. ուստի այն գլուխներն յիշեալ իմաստնոց առակներն են: Հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ ընդհանրապէս յունարէնի համեմատ՝ բոլորովին այլակերպ են գլուխներն եւն, նաեւ այս անուններն անճանաչելի եղած են: Ցունարէնին պէս հայերէնն ալ ունի առաջնոյն տեղ (տպ. Վենետ. 1805, հրտ. Զօհրապ, հտր. Գ., 182) "Ջայս ասէ այր ցհաւատացեալս Աստուծոյ" եւն. երկրորդին տեղ (էջ 185) "Իմ բանք յԱստուծոյ խօսեցեալ են, հրաման ընդունուին զոր խրատեաց զնա մայր իւր" եւն: Ասորին ի հարկէ Վուլգատայի համաձայն է, առաջինը՝ "Բանք Ագուրայ որդւոյ Եպէի", երկրորդը՝ "Բանք Մոլտաւէլ արքայի մրգէրէէ",

բէանալոյ. հրաշքներով եւ որոնք գրաւոր թղթուցեր են, վեց հատ կը դնէ, "այսինքն Ադամ, Իդրիս (= Ենովք), Լոկման (= Խիկար), Երեմիա, Շայա (Եսայի) եւ Դանիէլ„: Նաեւ քրիստոնեայ մատենագրաց քով մուտ գտած են այս աւանդութիւնք, որոնք զԼոկման կ'ուզեն Դաւթի ժամանակակից ընել. այսպէս նաեւ Աբուլ-Ֆարաջ կամ Բարհեբրէոս իր "Հարստութեանց Պատմութեան„ մէջ կը գրէ[1]. "Անոր (Դաւթի) ժամանակն էր Եմպիդոկղէս իմաստունն, փիլիսոփայութեան հինգ սիւներէն մին. այսինքն՝ ինքը, Պիւթագորաս, Սոկրատ, Պղատոն եւ Արիստոտէլ...: Ուրիշ մը կ'ըսէ թէ՝ Պիւթագորասն էր որ ամէնէն յառաջ փիլիսոփայութեան հետամուտ եղաւ: Իսկ Իսլամաց ոմանք կը հաստատեն թէ առաջինն՝ որուն իմաստութիւն շնորհուեցաւ՝ էր Լոկման, որ Դաւթի ժամանակ ծաղկեցաւ, եւ անկէ առաւ Եմպիդոկղէս„ իր իմաստութիւնը: Կը տեսնուի որ ճիգ մը կայ Լոկմանի՝ հին կտակարանի մարգարէից շարքին մէջ տեղ մը պատշաճեցընելու. որով կամ կը նոյնացուի Բաղաամու հետ, կամ կը շեշտուի այն պարագան թէ՝ Դաւթի թագաւորութեան ճիշդ պառնէորդ տարին կ'իյնայ անոր ծաղկիլն: Այս վերջին պարագայն ծանրակշիռ է, որուն մեկնութիւնը կը գտնենք, եթէ բանանք Եւսեբեայ Քրոնիկոնի կանոնները, ուր ճշդիւ Դաւթի տասներորդ տարին նշանակուած կը գտնենք[2]. "Մարգարէանային Գադ, Նաթան եւ Ասափ:„ Ցայտնի կը տեսնուի որ արեւելեանք ջանք ունեցած են "Լոկման-Խիկար-Եսովպ„ն՝ նոյնացընել "Ասափ„ մարգարէի հետ: Անշուշտ իրաւունք

---

1 Տես Mustafa ibn Abdullah, հրտ. թրգմ. Flügel III, 478, իսկ Abulfaradj, Hist. Dynast., ed. Pococke, p. 33. Տես Հարրիս՝ էջ ՀԶ—ՀԸ:

2 "Եւսեբի Պամփիլեայ ժամանակականք„ եւն: Մասն Բ. "Քրոնիկոն կանոն„, տպ. Վիեննա. 1818, Բ, էջ 146:

ունի Փաբրիկիոս[1] երբ կ'ըսէ թէ "յիմարութիւն" է ամենց բրածն որ անուան նոյնութեան պատճառաւն "Եսովպ" ու "Ասափ" նոյնացուցած են: Սակայն մոռածելու ենք որ հիներն ուրիշ գաղափար ունէին յաճախ. առածաբան "Լոկման", "Խիկար" կամ "Եսովպ" այնչափ մեծ ճոխութիւն ունէին որ ի հարկէ տեղ մը գտնել պէտք էր անոր՝ "մարգարէից" կարգին մէջ. անգամ մը որ Լոկման՝ ինչպէս վերը տեսանք, ամենէն հռչակաւոր "վեց մարգարէից" շարքը դասուած էր: Այն ատեն բնական էր "Ասափին" ու "Եսովպին" նոյնացընել եւ Լոկմանն ալ Դաւթի տաննեւորդ տարին դնել: Արդէն՝ ինչպէս Եսովպի առակաց վրայ խօսած ժամանակ նշանակեցինք, "Եսովպ" Ասորւոց ալ քով յաճախ "Ցովեփոս" կը կոչուի, ինչպէս միւս կողմանէ նաեւ "Սոփոս":

Այս տեսակէտն ի հարկէ անտնցն է միայն, որոնք զԼոկմանը "մարգարէ" կը համարէին. ուրիշները որ կը ժխտէին անոր մարգարէ ըլլալն՝ այլ միայն իմաստուն մը կ'ընդունէին, աւելի շեշտած են անոր "Նաբիացի գերի" ու "սեւ" ըլլալն, ինչպէս Ալ-Մասուդի (վերը յիշուած տեղը.) ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Պղանուդէս ներկայացուցած էր իւր յունական Եսովպոսը: Թէ նաեւ այս տեսակէտը հանրածանօթ էր Արաբացւոց, կը տեսնենք ուրիշ վկայութիւններէն: Այսպէս Իբն-Խալլիկան իւր կենսագրական բառգրոց մէջ կը յիշէ թէ Ալ-Կադի ար-Ռաշիդ սեւագոյն էր, անոր համար վերջնոյս վրայ երգիծական տողեր գրած է Աբուլ-Ֆաթ Մահմուդ Իբն Կարդուա՝ հետեւեալ կերպով: "Ո՛վ դու, որ կը նմանիս Լոկմանի, բայց ոչ յիմաստութեան: Դու որ կորսընցուցեր ես ուսումդ ու չես պահած: Դու գողցեր ես ամէն մարգու տաղերն, եւ պէտք ես կոչուիլ՝

---

1 Fabricius, Bibl. Graec., II, c, 9.

«Ե- գող։»[1] — Այսչափն ալ կարծենք բաւական է Խիկար-Լոկմանի մասին։

Վերը՝ եօսվպայ վրայ խօսած առեն՝ յիշեցինք նաեւ վէպ մ'ալ՝ "Սինոփպա Իմաստասիրի" կամ Սինդբատի պատմութիւնը, որ բազմաթիւ լեզուներով կը գտնուի, եւ որուն մասին ուրիշ տեղ խօսուած ալ է[2]։ Արդ նաեւ այս գրոց վրայ՝ քան Հարրիսի (էջ ՀԹ) ազդեցութիւն ըրած կ'երեւայ Խիկարու զրոյցը։ Արդեամբք ալ յիշեալ գրոց արաբերէն թարգմանութիւնն որ իբր 956ին եղած է, կը սկսի պատմութիւնն այսպէս. "կար երբեմն թագաւոր մ'որուն անունն էր Կի-րոս։ Եօթը կին ունէր, բայց ծերացաւ եւ որդի չունեցաւ։ Ան առեն ելաւ ու աղօթեց, ուխտեց ուխտ եւ օծեց ինք զինքը։ Եւ Աստուած հաճեցաւ անոր որդի մը տալու։ Մեծցաւ տղան եւ հասակ նետեց մայր ծառի պէս։ Ան առեն տուաւ զանի իմաստութիւն սորվելու, եւ երեք տարի կեցաւ իր ուսուցչին հետ առանց բան մը սորվելու" եւն։ Ակնյայտնի է հոս Խիկարի զրոյցը, անոր վաթսուն կին, որդի չունենալն, աղօթելն ու աղաչելն դից, "Նաբան"ի ուսումն առնուլն ու "անուսումն" մնալն, եւն։ Մինչեւ անգամ բացատրութեանց մէջ նոյնութիւն կայ, զոր օրինակ երբ Խիկարու արաբականը կ'ըսէ՝ "Նաբան աճեցաւ ու զարգացաւ, հասակ նետեց մայր ծառի պէս"։ Նոյն իսկ Սինդբատի "Կի-րոս" անունը չի կրնար գժուարութիւն պատճառել, երբ նկատուի որ Խիկար՝

---

[1] Հմմտ. Հարրիս՝ էջ ՀԸ։

[2] Հմմտ. ի միջի այլոց F. Baethgen, Sindbad oder die Sieben weisen Meister, Լայպցիգ 1879 (ասոր. եւ գերմ.) — Paulus Cassel, Mischle Sindbad, Secundus-Syntipas etc. Բերլին 1888, եւ նմանները։ Հայերէն թարգմանութեան մասին "Հանդէս" 1891, էջ 37—38, եւ այլուր։ Տես մեր "Ցուցակ", էջ 1094 եւ "Ատենապր. մանր Ուսումն. Ա· (Վիեննա 1895), էջ 181—189։

յունարէնէ բղխած սլաւականին մէջ՝ "Ակի-ր՚՚ ձեւով (Akyrios) կ՚երեւայ։ Վերջապէս չեն պակսիր նաեւ ուրիշ նմանութիւններ[1]. սակայն կը թողունք, բաւ համարելով մինչեւ այժմ ըսուածները։

Չենք կրնար փակել ուսումնասիրութեանս այս մասն առանց յիշելու Հարրիսի մէկ խօսքն (էջ 20) թէ "Մասամբ իւիք զարմանալի է, որ՝ նկատելով այս գրքին Հայոց մէջ շատ ալ տարածուած ըլլալը, ուրիշ որ եւ է հետք չի տեսնուիր հայ գրականութեան մէջ. թերեւս ասոր պատճառն է նոյն թարգմանութեան ուշ ժամանակ կատարուած ըլլալը։" Թէ այս խօսքը ճիշդ չէ, յայտնի է արդէն մեր ուսումնասիրութեան ներածութենէն, ուր նշանակեցինք Խիկարի զրուցին հայ գրականութեան վրայ ըրած ազդեցութիւնն եւ թէ արդէն Ն. Շնորհալւոյ ծանօթ է այն, եւն։ Քանի մը բան ալ յաջորդիւս պիտի նշանակենք։ Սակայն նախ քան հայերէնի մասին խօսիլն՝ հարկ է տեսնել այն կարեւոր պարագան որ Խիկարի առածները գործածուած կը գտնուին նաեւ Հին ու Նոր Կտակարանի մէջ։

---

1 Սինդիբատի մէջ ալ երիտասարդը բարոյական հանելուկները կը լուծէ եւն։ Հոս կայ Խիկարէն հետք մը՝ սա առածը "Անյագ աչքն որչափ որ հարստութիւն կը տեսնէ՝ այնչափ անյագ է անոր որ զԱստուած ալ չի տեսներ, մինչեւ որ մահուամբ հողը ծածկէ իւր աչքերը։" Խիկարի քով այսպէս՝ "Ակն մարդոյ աղբիւր է, որ ոչ յարգի մեծութեամբ՝ մինչեւ լցցի հողով։". Հայերէնն աղաւաղ լեզուով՝ "Ագահ մարդոյ աչքն ոչ լցւի գանձով, մինչեւ լցւի հողով։" Բայց արդէն՝ ինչպէս նաեւ Տիլլոն (Dr. Dillon) միտ գրած է, այս առածն ալ Կուրանի հռչակաւոր ասացուածներէն մին է. Համմա. Սուրա 102՝ "Անյագ ցանկութիւն ունիք դիզելու (հարստութիւն), մինչեւ տեսնէք գերեզմանը։" Եթէ ուղիղ է համեմատութիւնս՝ փոխառութիւն մ՚ալ այս կ՚ըլլայ, Լոկմանի պէս՝ ազդեցութեան ալ նշան Խիկարի զրուցին։ Տես Հարրիս՝ էջ 2։

6.

Իսաւական երկարեցաւ մեր ուսումնասիրութիւնն յատկապէս այն խնդրոյ մասին թէ ինչ դիրք եւ դեր ունեցած էր Խիկարայ Իմաստութիւնն ընդհանուր գրականութեան մէջ: Եսոպ եւ Լոկման երկու գլխաւոր անուններն էին, որոնց կապը Խիկարի հետ մանրամասն քննութեան արժանի էր. յետոյ կը մնար ընդհանրապէս արեւելեան եւ աբեմաեան գրականութեան մէջ Խիկարի կատարած դերն եւ ըրած ազդեցութիւնը կշռել: Ա յս ամէնը նիւթ էին նախընթաց բաժիններու մեր ուսումնասիրութեան, զոր եթէ չենք ուզեր կիսակատար թողուլ՝ լրացընելու ենք նոյն կարդի, բայց ծանրակշռութեան տեսակիտով ամենակարեւոր մէկ խնդրով: Ա յս խնդիրը կը կայանայ յայնմ որ աւրդեօք եւ ի՞նչ կապ կայ ու կրնայ ըլլալ Ա.քիկարի պատմութեան նախնականին եւ առածներուն՝ մէկ կողմանէ, եւ Հին եւ Նոր Կտակարանի այլեւայլ տեղերուն մէջ՝ միւս կողմանէ:

Թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար կրկնենք հոս դարձեալ, ինչ որ Տոլբեթայ դրոց վրայ խօսած ժամանակն ըսինք, թէ նախ երբ խօսք կ'ըլլայ Ա.քիկարու եւ Ս· Գրոց այլեւայլ տեղերու համեմատութեանց մասին, բնականապէս չեն հասկըցուիր Խիկարայ արդի օրինակներն եւ ոչ ընդհանրապէս "Խիկարայ" գրոյցը, այլ անոր նախնական սկզբնագիրն՝ Ա.քիկարու պատմութեան: Ա յս նախնականը մասամբ պատմութիւն էր Ա.քիկարու եւ Նադանայ, զոր կը յիշէ արդէն Տոլբեթ, եւ մասամբ խրատներ ու առածներ: Երկուքն պէսպէս ձեւակերպութեամբք եւ այլակերպութեամբք փոփոխուած հասած են ներկայ ձեւին՝ Խիկարայ գրոյց մը կազմելով մեր ձեռագրաց մէջ: Յատկապէս առածներէն շատերն անշուշտ նորամուտ են, ուրիշները յընթացս ժամանակաց փոխո-

խուսած, բայց գոնէ մաս մը, յէականս թերեւս մեծ մաս մ՚արդէն նախնականին կը վերաբերէր։ Արդ այսպիսի գրուածք մը՝ սիրուն պատմութիւն եւ գեղեցիկ առածներ ու խրատներ՝ բնական էր տարածուած ըլլար եւ ընդունելութիւն գտած եբրայական շրջաններու մէջ։ Եւ եթէ՝ ինչպէս խնդրոյ տակ չէ՝ Տովբիթայ գրոց հեղինակին ձեռքն էր այս նախնականը, դժուարութիւն չկայ որ նոյնն ուղղակի կամ միջնորդաբար (— առածները յատկապէս կրնային դիւրաւ շրջիլ յետոյ նաեւ բերնէ բերան, —) գտնուէր նաեւ հին ու նոր կտակարանի ուրիշ հեղինակաց ձեռքն ալ։ Սակայն երկրորդ՝ շատ անգամ այսպիսի համեմատութիւնք եւ զուգադիպութիւնք կրնան նաեւ քիչ շատ պատահական ըլլալ, անգամ մ՚որ այս կամ այն առածը սովորական եղած էր շրջանի մը։ Բայց նաեւ այս մեզի համար կարեւոր կէտ մըն է, յուշընելով գոնէ որ Ա.քիկարու պատմութիւնն ու առածները ծանօթ էին այն եբրայական շրջանին. եւ այն կարգի ծագումն ունէին զոր կը գտնենք շատ մ՚ուրիշ անվաւերական գրուածքներու վրայ ալ, որոնք նոյնպէս՝ գիտենք՝ կը շրջէին նոյն եբրայական շրջաններու մէջ. (պատմութիւնք եւ զրոյց նախահարց, Ենովքայ, Կտակք նահապետաց, պատմութիւն Յովսեփայ եւ Ասանեթի, եւ բազմաթիւ ուրիշներ։) Եւ վերջապէս երրորդ՝ այս համեմատութեանց մէկ մասն առուգիւ հաստատուն կուտան մ՚ունի եւ դժուար է այլազգի մեկնել, բայց մեծ մաս մ՚ալ տակաւին աւելի կամ նուազ խընդրական է, թերեւս մասամբ շատ ընդհանուր նմանութեամբ եւ զուտ պատահական, ուստի շատ ծանրակշռութիւն դնելու չէ. սակայն ամբողջութեան համար սոսկ ալ անտես ընելու չէ։

Այս խնդրով, Ա.քիկարու եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերու համեմատութեամբ, զբաղած են յատկապէս Խիկարու նոր քննիչները, յաճախ

ընդարձակ քննելով ամէն նաեւ դոյզն կէտերը։[1] Մենք պիտի ջանանք համառօտիւ ամփոփել գլխաւոր կէտերը։

Սկսելու ենք դարձեալ Տովբիթայ գրքէն։ Վերջնոյս ծանօթ էր Աբիկարու պատմութիւնը։ զոր համառօտիւ յառաջ բերած է, ինչպէս մանրամասն խօսեցանք վերը։ Այս արդէն բաւական էր մեր խնդրոյն համար, քանի որ ասով ակներեւ պարզ է որ Տովբիթայ աստուածաշունչ հեղինակն առջեւն ունեցած է Աբիկարու պատմութիւնն ու առածները։ Կրնայ այժմ միայն՝ աւելի լուսաւորութեան համար՝ խնդիր յուզուիլ որ ուրիշ նմանութիւններ ալ չէ՞ն գտնուիր երկուքին մէջ։ Եթէ ուզուի՝ կրնայ նշանակուիլ երկուքին ընդհանուր նկարագրին նմանութիւնը, քանի որ Տովբիթայ դրոց նիւթն ալ մասամբ պատմութիւն է Տովբիթայ, մասամբ խրատներ՝ որ հոս հոն հիւսուած են. երկուքն ալ ուղղուած են շատ նման խրատ մը հաստատելու, Տովբիթայ նպատակն ըլլալով ցուցընել որ Ընկերին եղած Ողորմութիւնն աստուածահաճոյ առաքինութիւն մըն է որ անվարձ չի մնար, Աբիկարու պատմութեան եւ առածներուն գլխաւոր նպատակը՝ ցուցընելու որ ընկերին չարիք ընելն անպատիժ չի մնար կամ Ով որ ուրիշին որոգայթ կը փորէ ինք մէջը կ'իյնայ։ Առնք ընդհանուր գծերն են միայն, որ առանձինն՝ եթէ չըլլար Տովբիթայ քով Աբիկարու պայծառ եւ աներկբայելի յիշատակութիւնը, շատ մեծ արժէք մը չէին կրնար ունենալ. բայց այժմ միայն չնորհիւ այն պարագային՝ արժանի են նշանակուելու. բայց չեն պակսիր նաեւ ուրիշ մանրամասնութիւններ։ Երբ Տուբիա Մա-

---

1 Այսպէս ի միջի այլոց երկու ընդարձակ գլխով կը քննէ Հարբիս այս կէտերը, նաեւ Աբիկարի եւ Տովբիթայ գրոց աղերսը (Գլ· Ե· էջ՝ Խջ-Ծբ) եւ երկրորդ՝ Աբիկարու եւ հին ու նոր Կտակարանի աղերսը (Գլ· Զ, էջ Ծգ–Հն։)

բաստան երթալու վրայ էր, կը կանչէ զինքն Հայրը եւ խրատներ կու տայ։ Հոս (Տովբ. Դ, 5—20) կը գտնենք խրատներու խումբ մ'որ կը սկսի (Դ, 5) "Ցիշեա դու զՏէր Աստուած քո զամենայն աւուրս կենաց քոց եւ մի մեղանչիցես դու եւ կամ անցանիցես զպատուիրանօք Նորա„ եւն, եւ կ'աւարտի (Դ. 20) վերջաբանով՝ "Եւ արդ, որդեակ իմ. յիշեացես դու զամենայն պատուիրանս իմ զոր պատուիրեմ ես քեզ. մի՛ ընչեացին նոքա ի սրտէ քումմէ„ եւն։ Արդ կրնայ համեմատութեան բերուիլ Խիկարու ալ խրատներու վերջաբանը՝[1] "Որդեակ ի միտս քո առ զխրատս ես մի՛ մոռանար։„ Բայց աւելի անձուկ աղերս կը գտնենք նոյն իսկ Տովբիթայ յիշեալ խրատներուն մէջ, այսպէս հետեւեալը.

Տովբ. Դ, 17:	*Ակիկար (Հայ՝ էջ 128):*
Սփռեացես դու զՀացն [եւ զգինի?] քո ի վերայ գերեզմանաց արդարոց, եւ մի՛ տացես զայն մեղաւորաց։	*Որդեակ, հեղցես զգինի քո ի վերայ գերեզմանաց արդարոց[3] եւ մի՛ ըմպել ընդ անզգամս եւ անաւրէնս։*

Հոս համեմատութիւնը սաստիկ համոզիչ է. երկուքին նոյնութիւնը պատահական չի կրնար ըլլալ, եւ որովհետեւ Տովբիթայ գրոց ծանօթ է Ա.քիկար՝ բնականապէս վերջնոյս նախնականին մէջ

---

1 Հայերէնին մէջ վերջաբան է խրատներու, որ լատագոյն է եւ համեմատ Տովբիթայ գրոց. մեւաներուն մէջ խրատներու «ինդէքս դրուած է. Ասորականին համեմատ այսպէս. "Եւ արդ, որդեակ, յիշեա զպատուիրանս իմ եւ մի՛ ընչեացին նոքա ի սրտէ քումմէ„, որ աւելի նման է Տովբիթայ խրատուն. նոյնպէս Արաբականը՝ "Որդեակ, լսէր զբանս իմ եւ գնա զհետ խրատու իմոյ եւ յիշեա զոր ինչ ասեմ քեզ։„

2 Այս "և- ֆինէ„ չունին հայուն հետ այլեւայլ ուրիշ օրինակներ ալ. սակայն կարեւոր է, եւ ունի Եբրայական սկզբնագիրը։

3 "ի վերայ գերեզմանաց արդարոց„ չունի հայերէնը, սակայն անհրաժեշտ է, եւ ունին Ասորին ու Արաբը։

կար առածս, որմէ անցած է Տովբիթայ: Բայց արդէն Տովբիթայ յիշեալ խրատներուն մէջ կայ նաեւ հետեւեալը· (Դ, 10·) "Ողորմութիւն է փրկէն է ամենայն ի մեղաց եւ ոչ պատնէլ է հոգւոյն:" Ի՞նչ կը հասկընայ Տուբիա այս վճռով: Ոչ այլ ինչ՝ բայց Ա.քիկարու եւ Նադանայ պատմութենէն հանուած հետեւութիւնն, ինչպէս բացորոշ կ'ըլլայ Տովբիթայ քով Ա.քիկարու հռչակաւոր տեղէն զոր արդէն յառաջ բերինք, այսինքն (ԺԴ, 12)՝ "Այլ Ա.քիաքարոս ապրեցաւ... եւ էջ նա (Նադան) փոխանակ նորա ի խաւարն. եւ Մանասէ (Ա.քիկար) պար ողորմութիւնս եւ ապրեցաւ յորոգայթէ (յորոգայթէ) զոր թաքոյց նմա, եւ Ադամ (Նադան[1]) անկաւ յորոգայթ եւ կորեաւ:" Հոս ալ Տուբիայի վճիռն իմաստ կ'ունենայ՝ միայն երբ նկատենք զայն Ա.քիկարու պատմութենէ հանուած առած մը:[2] Եւ այսպէս երկու գրոց կապը կը հաստատուի նաեւ առածներուն: Միայն թէ հոս դժուարութիւն մը կրնայ հանուիլ: Տովբիթայ քով կը շեշտուի միշտ "ողորմութիւն" ընելու լաւութիւնն, ինչպէս նաեւ յիշեալ տեղն Ա.քիկարի համար ալ յատկապէս կը հաստատուի թէ "արար ողորմութիւն" եւ անով փրկուեցաւ մահուանէ: Բայց արդ Խիկարու քով չենք գտներ "ողորմութիւն" ընելու մասին բան մը, ոչ ալ առած մը: Միայն թէ մեկնութիւնը դիւրին է, եւ այս մեկնութիւնը գաղափար մը կու տայ նախնականին էական կէտին: "Ողորմութիւն" Ս· Գրոց մէջ յաճուկ իմաստ մ'ունի զոր Յոյնք ալ ἐλεημοσύνη բացատրութեամբ յայտնել չանցած են. այս բառերը սովորական թարգմանութիւն եղած են ա-

---

1 Տես վերը՝ էջ 30—1:

2 Նոյնն աւելի ընդհանրացած կը գտնենք առ Սիրաքայ Ի֊, 12 (տպ· Վենետ· 1833, Ի֊, 15) "Գուարթեա ողորմութիւն ի ջեռմարանս քո, եւ այն փրկեսցէ զքեզ յամենայն չարչարանաց:"

բամէական צדקה յատուկ բացատրութեան[1] որ կը նշանակէ թէ "ողորմութիւն„ (առլբ ողորմածութեան) եւ թէ "արդարութիւն„ ընդհանրապէս. (հմմտ. այսպէսնաեւ Մատթ. Զ. 1 "Զգոյշ լերուք ողորմութիւն ձերում մի առնել առաջի մարդկան„ եւն:) Ասյս կը տեսնենք Ս. Գրոց մէջ շատ տեղեր, նաեւ Տովբիթայ մէջ[2]. եւ կը տեսնենք որ յոյն եւ ըստ հետեւորդի նաեւ հայ թարգմանք այս մէկ բառին երկդիմի իմաստը բացատրելու համար կրկին բառով ստիպուած են թարգմանել, օրինակի համար Տովբ. ԺԲ, 9՝ "Որք առնեն ողորմութիւն եւ արդարութիւն (յոյն՝ οἵ ποιοῦντες ἐλεημοσύνας καὶ δικαιοσύνας)՝ լցին կենօք„ եւ նմանները,[3] ուր բնագիրը յիշեալ նոյն միեսակ բառն է: Այժմ նկատելով իրն այս տեսակիտով, այսինքն որ հնոց քով "ողորմութիւնք„ եւ "արդարութիւն„ յաբակից գաղափար մրն էին միեւնոյն բառով բացատրուած, կը գտնենք որ Ախիկարու քով ալ չէր պակսեր այս մասին առած մը. նաեւ արդի խիկարի մէջ կայ օրինակի համար սա խօսքը՝ հայերէնին համեմատ՝[4] "Որդեակ, արդարութիւն իմ է անդեղա-

---

1 Հմմտ. ասորական ʾoʿyʾ (արդարութիւն) եւ ուրիշ ձեւով ʾaʿoʿyʾ (ողորմութիւնք, առլբ): Նոյն կարգի թարգմանութիւնք յաճախ են նաեւ ասորականէն եղած մեր թարգմանութեանց մէջ, այսպէս Զգօնի եւն քով:

2 Այսպէս օրինակի համար նոյն իսկ Սղմ. ճԺԱ, 4 խօսքին մէջ՝ "Ողորմած, գթած եւ արդար է Տէր„ այս իմաստով է ըստ բնագրին "արդար„ բառը: Տովբիթայ քով հմմտ. Դ, 6–7 "...եւ ամենեցուն որոց գործեն զարդարութիւն. յընչից քոց առնիցես զողորմութիւնս„ եւն. Դ, 8, 11, ԺԲ, 8 եւն եւն. տես նաեւ յաջորդը:

3 Ուրիշ օրինակներ՝ Տովբ. ԺԲ, 8 "Բարի են աղօթք պահօք եւ ողորմութեամբ է արդարութեամբ.„ ԺԴ, 11՝ "Լեր դու ողորմած է արդար:„ Հմմտ. Բ, 14 "Ո՞ր են ողորմութիւնք քո եւ արդարութիւնք„ ըստ յունին. (Հայերէնին մէջ կը պակսին հոս Բ, 10–17 համարները:)

4 Տես էջ 157: Ասորերէնն, ուրիշ խօսքի մը մէջ

ընե՞ն իմ (համմա. "ողորմութիւն եւ արդարութիւն") ֆրկե՞ց զե՞ս եւ ապրեցոյց զիս" եւն: Յայտնապէս Ախիկարու նախնականին մէջ ալ կար հոս միայն յիշեալ արամէական բառը:

Երկրորդ կէտ մ'որ նոյնպէս առերեւոյթ դժուարութիւն մըն է, կրկին առիթ կու տայ նախնականին ուրիշ մէկ կէտը պարզելու: Տովբիթ կ'ըսէ (Ե, 18) որ Ախիկար դարմանեց զինքն իւր կուրութեան առեն երկու տարի "ինձ՝ ըզե՝ նա յեղմայիդա": Արդի ձեւը (Խիկար) չի նշանակեր այսպիսի ճամբորդութիւն մը: Այս հակառակութիւնը կրնայ մեկնուիլ նաեւ անով, եթէ ուզուի, որ նախնականին փոխառելով արդի "Խիկարին" ձեւ առնելու առեն դուրս մնացած է այս պարագան: Սակայն շատ աւելի լաւ է ուրիշ մեկնութիւն մը, զոր կու տայ Դիլլոն գիտնականը: Այսինքն՝ որ հոս սրբագրելու է Տովբիթայ գրոց օրինակներուն ընթերցուածն: Ախիկար թաւթաւոյն կամ գեռնափորի մէջ պահուեցաւ, ինչպէս գիտենք: Արդ Տովբիթ ալ նոյնը կ'ըսէ հոս ըստ Դիլլոնի, այսինքն՝ "մինչեւ չորքաւնա ի ներսոյն," (կամ ի գեռնափորն:) Իսկ արդ բնագրին ם׳ע (թաքչել) բառը շատ նման կը հնչէ "եղմ՛" (եղիմայիդա) անուան, որ անունն ըստ այմ յիշեալ "թաքստոց" բառին յոյն թարգմանչին սխալ հասկընալէն յառաջ եկած ըլլալու է: Եթէ ուզես կարծիքս (— վասն զի դժուարութիւններ կրնան հանուիլ, եւ ընդհանրապէս աւելի պարզ մեկնութիւն ալ կրնայ տրուիլ,[1] —) կապակցու-

---

ունի նոյնը, այսպէս՝ "Որդեակ, յաթոռ փառաց նստուցի զքեզ եւ դու յաթոռոյ իմոյ կործանեցեր զիս (= հայ՝ էջ 156)· Քայց արդարո՞ն իմ ֆրկեաց զե՞ս" եւ նման խօսք մ'ալ այլուր:

1 Այսպէս Ախիկարու պատմութեան այն կէտը, որ նադան կը սկսի անկարգութիւններ ընել ծառայից եւ աղախնեաց հետ՝ բնականապէս կ'ենթադրե որ Աբիկար այն միջոցին բացակայ էր ճամբորդութեամբ, եւն:

թեան կէտ մ՚ալ այս կ՚ըլլայ։ — Սակայն անցնինք այժմ ուրիշ կէտերու։

Տովբիթէն եառքը՝ ինքնին յառաջ կու գայ այն հարցումը թէ արդեօք նոյնպիսի համեմատութիւններ չէ՞ն կրնար գտնուիլ Ս. Գրոց միւս մասերուն մէջ այլեւայլ տեղեր։ Անկարելիութիւն չկայ, ինչպէս բացատրեցինք, Ախիկարի նախնականին համար. եւ արդեամբք կը գտնուին այլեւայլ կէտեր։ Բնական է որ նախ համեմատելի կէտեր փնտռենք իմաստութեան գրքերու մէջ, ուր նոյնպէս առածներու եւ վճիռներու հրաշալի հաւաքումներ կան ամենայն ճոխութեամբ, Գիրքն Առակաց, Ժողովող եւ Սիրաք, եւ ուր նոյն ոճը կը գտնենք վարդապետութեանց մէջ՝ սկսելով առհասարակ "Որդեակ„ եւն (յատկապէս Սիրաքայ քով), որ Հրէից քով ալ հին ժամանակի վարդապետութեան սովորական ձեւն էր։ Սիրաքայ գրքէն ահա համեմատութեան կէտեր.

Սիրաք, Դ, 26:

1. "Մի՛ բռնադատիր զհոգոյն ֆէոյ (= *μὴ βιάζου ῥοῦν ποταμοῦ*), եւ մի՛ սառնար առն յիմարի զանձն քո։„ (Այսինքն՝ "Մի՛ կալ ընդդէմ յորձանաց գետոյ։„ եւն։)[1]

Սիրաք ԻԲ, 17—8 (հայ՝ 14—5):

2. Քան զկապար ծանր լինիցի, եւ զինչ անխելոցն ծանր

Ախիկար (հայ էջ 137):

1. Որդեակ ընդ առն ուեղեւորի եւ ընդ ֆէոյ յոբոցելոյ դ հոխոռութիւ։ (Ասի միայն. Մի կալ ընդդէմ յորձանաց գետոյ։) — էջ 135՝ "Որդեակ, ընդ սառուցեալ եւ ընդ յարուցեալ գետ(ոյ) մի անցանիցես„ եւն։

Ախիկար (հայ՝ 136):

2. [Որդեակ, կերայ գառնիճ եւ արբի լեզի. եւ ոչ

---

1 Այսպէս ուրեմն հոս յոյնն ու հայը լիովին համաձայն են։ Տարբեր է միայն Ասորին, որ կը կարդայ արդի օրինակին համեմատ՝ "Մի կալ ընդդէմ յիմարէ„. բայց այս սխալ մ՚ըլլալու է։ Քննիչք կ՚ուզեն "յիմար„ բառին տեղ՝ դոյզն փոփոխութեամբ արամէական բնագրին՝ կարդալ "գետ„, որով համաձայնութիւնը լիա կատար կ՚ըլլայ։

նուն նորա՝ թէ ոչ յիմար: Ջաւազ եւ զաղ եւ զշանթա երկաթոյ դիւրին է կրել՝ քան զմարդ անմիտ:

= Ա֊ա֊ի֊, իէ, 3· Քար ծանր է, եւ աւազ դիւրաբին առ ի բառնալ, բայց բարկութիւն անզգամի ծանրագոյն է քան զերկոսեան:

էր լեղի քան զաղքատութիւն:[1] Բարձի աղ եւ արճիճ (կապար) եւ ոչ էր ծանր քան զպարտան . . . : Բարձի երկաթ եւ քարինս ի վերայ ուսոց իմոց, եւ լաւագոյն էր ինձ քան զբնակիլն ընդ անգիտի եւ անմտի: — (Ասորին՝ "Որդեակ, բարձի աղ եւ շարժեցի զկապար, եւ ոչ էր ծանր քան հատուցանել զպարտան զոր չէ ուրուք ի փոխ առեալ: Որդեակ, կրեցի երկաթ, եւ շարժեցի քարինս, եւ ոչ էր ծանր քան բնակել ի տան անեղոյ:)

Համեմատութեան կէտերը բաւական ակներեւ են. սակայն արդեամբք փոխաութիւն մ'եղած է, եւ որը որմէ, Սիրաք Ախիկարէն թէ Հակառակը. այսպիսի տեղերը դժուար է առաջնութիւնը որոշել, մանաւանդ որ արդի օրինակներն ալ այնպէս պէսպիսութեամբ հաղորդած են առածներս: Միա դրուի գաղափարայ նմանութեան ոչ միայն Սիրաքայ, այլ նաեւ Առակաց գրոց մէջ: Յատկապէս վերջնոյն հետ ալ մէկ երկու նմանութիւններ կը նշանակեն քննիչք Ախիկարու առածներէն, եւ կարծես հոս հայ թարգմանութիւնը մեծին կէտ մը լուսաւորել կրնայ: Ահա համեմատութիւն մը՝ Ագո֊ի առակներէն:

Առակք, 1, 21 եւն:

"Երիւք շարժի երկիր, եւ չորրորդին ոչ կարէ հանդարտել. եթէ ծառայ թագաւորեսցէ.„ եւն:

Ախիկար (Ասորին):

"Չորք իրք են, որոց ոչ կարէ արքայ կալ ընդդէմ„ . . . .:

---

1 Փակագծեալս՝ զոր Հայերէնն ունի, կայ միայն նաեւ Արաբերէնին մէջ, ճիշդ նոյն կերպով: Արաբերէնը միայն ասիկա ունի, չունի միւս յաջորդ մասերը: Սլաւա֊

— (Լ, 24) "Ձորք են որ փոքր են յերկրի, եւ նոքա իմաստնագոյնք են քան զիմաստունս. մրջիւն„ եւն եւն:

"Ձորք իրք են որ ոչ կարեն թաքչել„ եւն:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ համեմատութիւնն առածներու ընդհանուր ձեւին նոյնութեան վրայ է գլխաւորաբար. երկուքին մէջ նկարագիրը, անձինք եւ իրք թուական խմբերու բաժնուած՝ յառաջ կը բերուին: Հայերէնին մէջ խիկարու յիշեալ առածները չկան: Ասոր փոխարէն կայ հատած մը յաւուկ վերնագրով ալ, որուն մեծ նշանակութիւն կու տայ ի մանաւորի Հարրիս:[1] Այս հատածն ու խորագիրն է հետեւեալը (էջ 140—141):

Հարցո՜ւ ընթացարոյ որդոց, ե՞ պատուխանի խելոյ: Հապա՛յ ե՞ բոզիցն հարցո՞ւ է խելուբն, ե՞ ոչ խելո՞ւր է նոքո՞ւն: Զորս բան զմարդոյն աչաց լոյսն շատացընէ՝ ի վերայ ծագկանց նայիլն. բորիկ զկանանչ կոխիլն. եւ ի հետ ջրի վերայ գնալն. եւ զիւր բարեկամն տեսնուլ: — Զորս բան զմարդն գիրացնէ եւ առողջ պահէ. վուշ հագնելն, եւ լսել հանց բան որ իւրն դիւր թվի, ի տանէն սիրան հեշտ եւ առողջ [լինայ], եւ զիւր հեռաւորն բարով տեսնուլ: — Եւ չորք իրք է որ զմարդոյն հարկիկն աւելցեն ամենայն ժամու, զբարի խաւսիլն, ամէն բանի ջուսպ չտայ, խոնարհ կենալն, պակաս խաւսիլն, ամաչէ ի փոքրէ եւ ի մեծէ: — Եւ. Գ. իրք է որ զմարդոյն երեսին ջուրն տանի, սիրոյ տէրութիւնն, շատախաւսիլն, եւ զոր ոչ գիտենայ՝ պարծենայ, ամէն բան թաքուցանելն. յարել ի ներս ընկնելն եւ զոր ոչ գիտէ ի ներս ընկնի եւ ասէ թէ գիտեմ. եւ ստահօսութիւն: — Հարցին Պիթոքիոսին եւ ասեն՝ եթէ յերկրի ի՞նչ կայ քաղցր: Ասէ. Ամաւթ երեսաց. որ ամաւթ ունի քաղցր է նա. զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ եւ անամաւթենէ ծնանին: — Եւ այս էր խրատն զոր ուսուցի Նաթանա:„

կանն ունի երկուքն ալ, բայց աւելի պարզ ձեւով. Ասորականը տես վերը:

1 Տես էջ ԾԵ–ԾԶ:

Մենք այս կտորին մեծ նշանակութիւն չենք տար, անոր համար որ յայտնապէս յետսամուտ է. նաեւ միայն լիովին ոամիկ եւ աղաւաղ լեզուն ասոր ապացոյց է, վասն զի թէեւ Խիկարի արդի հայերէնին մէջ ալ ոամկաբանութիւնք չեն պակսիր (— որոնք նոյնպէս ուշ ժամանակի արդիւնք են ըստ մեզ, բուն թարգմանութիւնը շատ ընտիր եւ առոյգ լեզու մ'ունի, ինչպէս կը վկայէ նաեւ արդի բնագրին մեծ մասը. —) բայց այսչափ աղաւաղութիւն այլուր չի գտնուիր: Դարձեալ անկապ է ամբողջը: Խիկարի խրատներուն լմնալէն ետքն, երբ կրկին պատմութիւնը պիտի շարունակուէր, յանկարծ նոր շարք մը կը սկսի յոպոկ ալ խորագրով՝ "Հարցումն թագաւորաց որդւոց„ եւն: Եւ վերջապէս յայտնապէս առակաւորաց Հաւաքմանէ մը մնծուած է, եւ այն՝ ըստ երեւութին պոռնկական բնագրէ մը: Առակաւոր Հաւաքման նշան մըն է որ նախ "Հոպոյ եւ Բաղխայն„ի Հարցումն եւ Խնկոցի պատասխաններ կը գտնենք, բայց յետոյ նաեւ Հարցումն եւ պատասխանի "Պիպոլխաւին„: Արդ դժուար չէ ճանչնալն որ "Պիտարխաս„ է "Պլոտոքոս„, ուստի արաբական բնագրէ մը փոխանցած: Այս կէտին, ուստի յիշեալ կտորին նորամուտ ըլլալուն որեւէ տարակոյս չունինք. եւ եթէ հայ ձեռագիրք ունին՝ նշան մ'աւելի է իրենց բնագրին աղաւաղութեան. եւ արդէն ձեռագիրք մեծ հնութիւն մը չունին, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Սակայն Հարրիս գիտնականը նշանակութիւն կու տայ այս կտորին ուրիշ տեսակէտով: Հոս կան երկու "թագաւորաց որդիք„՝ անուամբ "Հուտայ եւ Բաղխայն„ որ Հարցումներ կ'ընեն եւ պատասխան կ'առնուն առածներով: Արդ այս կէտս կրնայ լոյս մը սփռել Առակաց Լ. գլխուն, ուր նոյնպէս երկու անուն կը գտնենք "Իթիէլ„ (Ithiel) եւ "Ո-խալ„ (Uchal), որոնց կ'ուղղէ Ագուր որդի

Եաքի իւր առածները։ Ի հարկէ Առակաց յոյն եւ հայ թարգմանութեանց մէջ հետք չկայ ո՛չ ասոնց եւ ո՛չ նոյն գլխոյ հեղինակին Ագո-ւրի մասին, ինչպէս արդէն վերն առիթ եղաւ նշանակելու. բայց ունին նոյներն եբրայականն (ու թարգումն), ասորականն ու Վուլգատան՝ թէեւ վերջինս անուններըը թարգմանելով. այսպէս եբր. (Առակք, Լ, 1 իբր խորագիր) "Բան+ Ագո-ւրի որդւոյ Եաքի, զվերացնաւն ասաց այր առ Իթիէլ, — Ի՞ւիէլ ե- Ո-խալ.„ նոյնպէս թարգումն եւ Ասորին՝ "Բանք Ագուրի, որդւոյ Եաքի, որ ընկալաւ զմարգարէութիւն, եւ ասէ այր առ Իթիէլ, Իթիէլ եւ Ուխալ.„ (Ասորին միայն "ասէ առ Ա՞ւքէլ։„) Վուլգատան յիշեցինք արդէն, այսինքն՝ անուններըը թարգմանելով՝ "Բանք Ժողովողի որդւոյ Փսխողի, Տեսիլ զոր խօսեցաւ այր ընդ որում է Ասուած„[1] եւն։ Արդ վերոյիշեալ բաղդատութենէն կը տեսնուի որ հոս ալ Իթիէլ եւ Ուխալ իբր "Թագաւորայ որդիք„ կամ առածներս հարցընողները ըլլալու են, որոնց պատասխան կու տայ Ագուր։ Այս մեկնութիւնն որով նոր լոյս մը կը սփռի Ս. Գրոց մթին մէկ տեղւոյն վրայ,[2] կրնայ շատ լաւ ըլլալ, եւ ուրախ կրնանք ըլլալ որ Խիկարի հայերէնին նաեւ եկամուտ մէկ կտորը կը նպաստէ համեմատութեամբ այս լուսաւորութեան։ Բայց անկէ աւելի բան մը հետեւցընել չենք

---

1 Տես վերը, ուր յիշեցինք բնագիրը՝ Verba Congregantis filii Vomentis, Visio եւն։ Վուլգատայի տպագրութեանց մէջ լուսանցքի վրայ միշտ կը նշանակուի որ բնագիրն է Ագուր եւն։

2 Այս տեղւոյ, ընդհանրապես "Առակաց„ գրոց այլ եւայլ հաւաքմանց եւ յարակից խնդիրներուն՝ Առակք "Իմաստնոց„, Ագուրի, Լամուէլի, "Առակք Սողոմոնի անքննինք, զոր գրեցին բարեկամքն Եզեկիայ արքայի Հրեաստանի„ (Իե, 1) եւ նմանեաց՝ տես Ս. Գրոց ներածութիւնքն, այսպէս՝ F. Kaulen, Einleitung եւն 1876, p. 268—70, եւ այլուր։

կրնար, ինչպէս կ'ընէ Հարրիս, հետեւցընելով որ Ագուր տեսակ մ'Ախիկար ըլլալու է եւ երկուքին յիշեալ առածները նոյն կարգի մէջ դնելու է, թէ Ախիկարու նախնականին մէկ բեկորն ըլլայ յիշեալ հայերէնն, եւն: Անժխտելի է բայց որ հայերէնին յիշեալ կտորն Եկոմո-ոփ է եւ այն՝ արաբական աղբիւրէ իւր "պիտարխաս„ով եւն: — Անցնինք ուրիշ համեմատութեան:

Քննիչք խնդիր յարուցած են թէ չկա՞յ արդեօք որեւէ համեմատութեան կէտ մ'այս առածներու եւ Սաղմոսաց վճիռներուն մէջ: Կ'ենթադրուի որոշ բան մ'ըսել կարելի չէ. եւ եթէ ընդհանրապէս խօսք անգամ ըլլայ համեմատութեան՝ միայն Սաղմոսարանի այն կտորներուն վրայ կրնայ խօսք ըլլալ, որ աւելի ուշ են ծագմամբ[1]. եւ ընդհանրապէս գաղափարայ նմանութենէն միայն այն կրնայ հետեւցուիլ որ Ախիկարու նախնականն ալ եբրայական կազմուածք մ'ուներ, ուստի այն լեզուաւ եւ այն շրջանէն ըլլալու է սկզբնադիրը: Հարրիս կը նշանակէ հետեւեալ համեմատութիւնն, ուր դժբախտաբար Սաղմոսի բնագիրք իրարմէ բաւական կը շեղին. հայերէնը՝ զոր յառաջ կը բերենք՝ յունարէնին համեմատ է:

---

1 Սաղմոսը, թէեւ մեծ մաս մը դաւթէ իսկ, յօրինուած է այլեւայլ հեղինակներէ եւ այլեւայլ ժամանակ, քանի մ'ալ խմբագրութիւն ունեցած է մինչեւ ներկայ վիճակին հասնիլն, ինչպէս կը համարուի՝ Ղեեմեայ ձեռօք: Թողլով մեկնչաց եւ քննչաց կարծիքներն (վերջնոցս երբեմն չափազանց բացասական ուղղութեամբ), միայն սաղմոսաց վերնագիրք բազմաթիւ հեղինակներ կը յիշեն՝ այսինքն 73 հատ Դաւթի անուամբ են, երկու հատ (Հբ, ճիէ) Սողոմոնի, 11 հատ "որգւոց կորխայ„ (խբ, խդ—խթ եւն), 12 հատ Ասափայ (ծ, Հդ—Զդ), մէյ մէկ հատ Եմանայ եւ Եթանայ (ԶԸ, Զթ), հատ մը Մովսիսի (ղ) եւ նմաններ. շատ Սաղմոսներ Բաբելոնի գերութենէ ետքն են: Տես ի միջի այլոց Kaulen, Einleitung, p. 260—62, եւ այլուր:

Սղմ. ճԽ. (այլք՝ ճԽԱ.)
4—5:

1. *Մի խոտորեսցի սիրտ իմ բանիւ չարութեան (Յոյնն՝ Մի խոտորեցուսցես զսիրտ իմ ի բանս չարս) պատճառել զպատճառս մեղաց ընդ մարդս որ գործեն զանաւրէնութիւն: Ոչ եղեց կցորդ ընտրելոց (Եբր. փափկութեանց) նոցա:*

2. — *ՃԽ. 5. Խրատեսցէ զիս արդարն ողորմութեամբ. եւ ակնյանդիման արասցէ զիս (այսինքն՝ յանդիմանեսցէ զիս.) իւղ մեղաւորի մի օծցէ զգլուխ իմ:*

3. — *ՃԽ. 10. Անկցին ի ցանցս նոցա (Ի–բէ–ան) մեղաւորք. միայն եմ ես մինչեւ անցից. (Լա. անկցին մեղաւորք միանգամայն ի ցանցս իւրեանց, մինչեւ անցից ես„:)*

Սիսիկար:

1. (Արաբ. վՃիւ ԺԹ.) *„Որդեակ, մի՛ լինի մերձաւոր չիմարի եւ մի՛ ուտեր հաց լինդ նմա, եւն: — (Հայ՝ էջ 129) „. . . ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի՛ երթալ, եւ ընդ անսգամի հաց մի՛ ուտել„. եւ նմանները:*

2. (Ասոր. վՃիւ Հ Գ.)՝ *„Որդեակ, հարցէ զքեզ իմաստունն գաւազանաւ. մի՛ օծցէ անմիտն իւղով առնուշիւ զգլուխ քո.„*

3. (Հայ եւ Ասոր.) *„Որդեակ որ բարի առնէ՝ բարի գտանէ. եւ որ այլոց (Ա.՝ եղբօր) խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա. (այլ ձգուր = Ա. „անձամբ իւրով ընու„) — (Արաբ.) „Զի որ եղբօր իւրում խորխորատ փորէ, ինքն անկանի ի նմա. եւ որ ցանցս արկանէ՝ ինքն ըմբռնեսցի ի նոսա:„*

Համեմատութիւնքս նշանակելէն ետքը, որ՝ ինչպէս ըսինք, շատ շատ կրնայ ցուցընել Ախիկարու նախնականին եբրայական նկարագիրն ու ոճը, կրնան քանի մը լեզուական եւ նման համեմատութիւններ բերուիլ նաեւ ուրիշ գրքե մը: Ախիկարու պատմութիւնը նինուէ կը դառնայ. ուստի շատ մը բացատրութիւններ կան ասորեստանեայ կեանքը պատկերացընող, որոնք կրկին կը գտնուին Դանիէլի գրոց մէջ, որ կը նկարագրէ բաբելական կեանքը: Սակայն, ինչպէս կը տեսնուի՝ ասոնք լոկ պատահական են յաճախ եւ արդէն քիչ շատ ամէն արեւելեան պատմչաց յատուկ: Այսպէս՝ օրինակի

համար՝ "Աբքայ, յաւիտեան կեաց„ (Հայ՝ էջ 145) կամ (Հայ՝ էջ 126) "Ագուցի նմա բեհեզս եւ ծիրանիս եւ մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա կապեցի„· (Մմմ. Դան. Ե, 16 "եթէ կարիցես... զմեկնութիւն դորա ցուցանել ինձ, ծիրանիս զգեցցիս եւ մանեակ ոսկի ի պարանոցի քումմ:„) Երբ Փարաւոն թուղթ գրելով կը պահանջէ Սենեքերիմ որ օգնէղէն աշտարակ մը շինէ, Սենեքերիմ նեղ մտած "առաքեաց կոչեաց զնախաւարարան„ որ խորհուրդ մը չկրցան տալ, կը կանչուի Նաթան ալ, որ "իբրեւ կարդաց զթուղթն ի ձայն բարձր աղաղակեաց եւ ասէ, Զայդ քանդ ես պիտն ոչ կարէն ջնջել կամ տալ պատասխանի, ես զիա՞րդ կարացից տալ պատասխանի.„ (Մմմ. Դան. Բ, 11 "Զի բան զոր արքայ հարցանէ՝ ծանր է. եւ այլ ոք չիք որ պատմէ զայդ առաջի արքային, բայց եթէ դիքն որոց ոչ է բնակութիւն ի մէջ ամենայն մսեղեաց:„) Երբ Ախիկար գեանափորէն կ'ելլէ՝ "էին երեսք... այլագունեալ եւ գլուխ ...թաղկեալ, եւ ըղձնկունք... իբրեւ զարծուոյ աճեցեալ.„ (Մմմ. Դան. Դ, 30 "վարսք նորա իբրեւ զառիւծուց մեծացան, եւ եղջունք նորա իբրեւ զթռչնոց:„) կրնան նաեւ բացատրութեանց ուրիշ նմանութիւններ ալ գըտնուիլ,[1] բայց նաեւ միայն այսչափ: Նոյն իսկ Հար-

---

1 Այսպես Հարրիս (էջ ԾԸ) յառաջ կը բերէ Խիկարի արաբերէնին այն տեղն ուր կ'ըսուի թէ "մոգք, գէտք (աստեղագէտք) եւ իղձք„ ծանուցին Խիկարայ որ որդի պիտի չունենայ, կամ երբ Սենեքերիմ Փարաւոնի թուղթն առնելով խորհրդի կը կանչէ "զիչհանս, զիմաստասէրս, զիմաստունս եւ զաստեղագէտս„ եւն, որոնց հետ կրնայ համեմատուիլ Դան. Բ, 2 "Ասէ թագաւորն. կոչեցէք զգէտս եւ զմոգս եւ զկախարդս եւ զքաղդեայս„, կամ Դան. Բ, 27՝ "զխորհուրդ զայդ զոր արքայ հարցանէ, ոչ է իմաստնոց եւ մոգուց եւ գիտաց եւ ըղձից՝ պատմել առաջի արքային„ եւն: Սակայն նաեւ այս ընդհանուր նմանութիւնը միայն Արաբացւոյն յատուկ է, միւս օրինակները չունին,

բիա (էջ ԾԻ—Կ) որ Հաւանական կը գտնէ երկու գրոցս մէկուն միւսին ծանօթ ըլլալն եւ Ախիկար աւելի հնագոյն կը դնէ քան Դանիէլի գիրքը, ի վերջոյ կը ստիպուի յայտարարել որ այսպիսի սերտ աղերս մը կրնայ խնդրոյ տակ ըլլալ, նկատելով այն պարագան որ ի վերջոյ Ախիկարի նախնական բնագրին մասին որոշ տեղեկութիւն չունինք:

Այլաչափ՝ Հին կտակարանի մասին: Անցնինք նոր կտակարանի, որմէ չեն պակսիր նոյնպիսի հա-մեմատութիւնները, մանաւանդ Աւետարանի մէկ երկու տեղեր: Այս բանս ստուգիւ անհնար չէ: Ախիկարի նախնական պատմութիւնն ու առածները, որ Տովբիթայ ծանօթ էին, բնականապէս կը շրջէին ի Հրէաստան, նաեւ բերնէ բերան. եւ այս կամ այն ձամբով կրնային աւետարանչաց եւ առաքելոց բնաբերական ու ծանօթ ըլլալ: Առակներ նոյն իսկ Տեառն մերոյ սիրելի էին, որոնցմէ բազմաթիւ քա-նակութեամբ աւետարանաց մէջ կը գտնենք. այսպէս առակ Սերմանացանին եւ Որոմանց, (Մատթ. ԺԳ. Մարկ. Դ, 1 եւն.) Ծառայից թագաւորի (Մատթ. ԺԸ, 23 եւն.) Առն տանուտեառն (Մտթ. Ի, 1 եւն.) Երկու որդւոցն եւ Այգւոյն տանուտեառն (Մատթ. ԻԱ, 28 եւն, Մարկ. ԺԲ, 1 եւն.) Հարսանեաց թագաւորի (Մատթ. ԻԲ, 1 եւն.) Տասն կուսա-նաց (Մատթ. ԻԵ, 1 եւն.) Ծառայից (անդ՝ ԻԵ, 14—30.) Թղենւոյն (Մարկ. ԺԱ, 13 եւն.) Սա-մարացւոյն եւ Ղեւտացւոյն (Ղուկ. Ժ, 29 եւն.) Մեծաստան (Ղուկ. ԺԲ, 16 եւն.) Զար Ծառային, (Ղուկ. ԺԲ, 45 եւն,) Աննպաստ Թղենւոյն (Ղուկ. ԺԳ, 6,) Կորուսեալ ոչխարին (Ղուկ, ԺԵ. 3,)

օրինակի համար հայն առաջին տեղը կ'ըսէ. "Զայն եղեւ ի չաստուածոցն„ թէ խիկար զաւակ պիտի չունենայ, եւ եր-կրորդ տեղը՝ թէ "առաքեաց ժողովեաց զնախարարան իւր„ (տես էջ 126, 148): Նոյնպէս Սլաւականը՝ հայուն նման՝ "յայտնեցաւ ինձ յԱստուծոյ„ եւ "ժողովեաց զիմաստունս„:

Դատաւորին (Ղուկ. ԺԸ, 3 եւն.) եւ բազմաթիւ ուրիշներ: Աւետարանիչք յաճախ կը հատուածեն որ Տէր մեր "առանց առակի ոչինչ խօսէր", բայց նաեւ "այնպիսի առակօք խօսէր ընդ նոսա զբանն, որպէս կարող լինէին լսել." եւ դարձեալ յետոյ աշակերտաց "մեկնէր զամենայն" (տես Մարկ. Դ, 33, եւ նմանները:) Բնական էր արդ որ կրնային գանուիլ, եւ ինչպէս Մեկնչաց ծանօթ է՝ կը գանուին, առակաց մէջ նիւթեր որ ժողովրդեան ծանօթ պատմութիւններ էին, առածի կարգ անցած դէպքեր եւ նմաններ, զորոնք նոյն իսկ Տէր մեր գործածեց իւր վարդապետութիւնն "առակաւ" ուսուցանելու համար: Եւ երբ այսպիսեաց աղբիւրը գտնենք նախաքրիստոնէական եբրայական յիշատակարանի մը մէջ, բնական է որ այն աւելի լուսաւորութիւն մ'ալ տայ յիշեալ առակին եւ առածին: Այս կերպով ոչ անհնար եւ ոչ զարմանալի է, եթէ Աւետարանի առակաց մէջ ակնարկութիւն գտնենք Ախիկարու նախնական պատմութեան, ինչպէս գտանք Տովբիթայ քով:

Ամէնէն աւելի մտադրութիւն ըրած են քննիչք Զար կամ Անհաւատարիմ ծառային առակին, որուն նմանութեան՝ կրնայ ըսուիլ նոյնութեան Ախիկարու պատմութեան հետ՝ նախ միտ դրաւ Ջէմս գիտնականը. եւ անկէ ետքը կ'ընդունին ամէն քննիչք, ինչ կարծեաց եւ ուղղութեան ալ տեր ըլլան[1]: Այս առակն որ կրկին ձեւով կայ Աւե-

---

1 Մատթ. ԻԴ, 48—51. "Ապա թէ ասիցէ ծառայն չար՝ ի սրտի իւրում, Տէր իմ յամէ զգալ, եւ սկսանիցի հարկանել զծառայակիցս իւր, ուտիցէ եւ ըմպիցէ ընդ արբեցողս. գայցէ տէր ծառային այնորիկ՝ յաւուր յորում ոչ ակն ունիցի, եւ ի ժամու յորում ոչ գիտիցէ. եւ կտրեսցէ զնա ընդ մէջ, եւ զբաժին նորա ընդ կեղծաւորս դիցէ. անդ եղիցի լալ եւ կրճել ատամանց": — Ղուկ. ԺԲ, 45—46. "Ապա թէ ասիցէ ծառայն այն ի սրտի իւրում. յամէ տէր իմ ի գալ. եւ սկսանիցի հարկանել զծառայան

տարանի մէջ, կը պատմէ թէ անհաւատարիմ ծառայ մը յուսալով որ "յամէ տէր... ի գալ„, կը սկսի "հարկանել զծառայսն և զղեխնայսն, ուտել և ըմպել և արբենալ.„ սակայն յանկարծ կու գայ տէրն "յաւուր յորում ակն ոչ ունիցի„ եւ ծառային կ'առնու իւր պատիժը՝ "ընդ մէջ կտրեացէ զնա„ եւն: Արդ ի՞նչ դէպք կ'ակնարկէ այս առակը: Ցայտնապէս Ախիկարու եւ Նաթանայ պատմութիւնը: Վերջնոյս հնարիւքն Ախիկար մահուան դատապարտուած, Նաթան ապահով է որ ա՛լ տէրը պիտի "յամէ ի գալ„, եւ "փոխանակ լալոյն՝ ժողովեաց զգուանս եւ արար ուրախութիւն մեծ, եւ ղծաւայս և ղեղխնեայս ըղձրբեր, ուտելիս պատրաստեաց„, նաեւ Ախիկարու կինը կ'ուզէր յափշտակել, եւն: Սակայն մեռած համարուած Ախիկարը չհարծուած օրն ու ժամը յանկարծ եկաւ՝ կրկին լոյս ելլելով գետնափորէն, եւ Նաթան առաւ իւր պատիժը, բայց ի տեղի որ հրաման եղաւ "գան հարկանել ի թիկունս եւ ի փոր նորա„, այլ նաեւ որ ի վերջոյ "ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան եւ պատառեցաւ„ (հմմտ. "ընդ մէջ կտրեացէ զնա„:) Վերջաւորութեան եւ պատժին նմանութիւնը կը մեծնայ, եթէ Մատթէի բացատրութիւնն "կտրեացէ զնա ընդ մէջ, եւ զբաժին նորա ընդ կեղծաւորս (անհաւատս) դիցէ, անդ եղիցի լաւ և լրծել ատամանց„՝ համեմատենք մէկ կողմանէ ուրիշ մէկ բացատրութեան հետ (Մատթ. ԻԵ, 30) "Եւ զծառայդ անպիտան հանէք ի խաւարն արտաքին, անդ եղիցի լալ եւ կրճել ատամանց.„ (հմմտ. նաեւ Մատթ. ԻԲ, 13,) եւ միւս կողմանէ Տովբիթայ գրոց Ակիկարու եւ Նադանայ մասին ըսածին հետ՝ "և- էջնա փոխանակ նորա ի խաւարն„ եւն, որով հաւանական

եւ զաղախնեայս, ուտել եւ ըմպել եւ արբենալ. եկեսցէ տէր ծառային այնորիկ՝ յաւուր յորում ակն ոչ ունիցի, եւ ի ժամու յորում ոչ գիտիցէ. ընդ մէջ կտրեացէ զնա, եւ զմասն նորա ընդ անհաւատս դիցէ:„

կ'ըլլայ թէ այսպէս էրնաեւ Ախիկարու նախնականին մէջ վերջաւորութիւնը, թէեւ արդի փոփոխեալ ձեւը ("Խիկար") քիչ մ'այլայլած է. ոմանք աւելի մեղմած են մահուան ձեւը[1]:

---

1 Այսպէս "Եսովպայ" - Խիկարի քով "Էննոս" (Նադան) որուն ցաւէն կը մեռնի. *ուրիշ խմբագրութեան մը համեմատ՝* (տես Benfey, Kleine Schriften, p. 191) *խղճի խայթէն դնաց կախուեցաւ: — Հարրիս* (էջ ԿԳ–ԿԴ) *Նադանայ մահուան որ "ուռեցաւ եւ պատառեցաւ" համեմատութեան կ'ուզէ բերել նաեւ Ցուդայի մահուան պարագաները, որ սակայն ընդունելի չէ: Ցուդայի մահը կը պատմէ Մատթ. ԻԷ, 3–9, որուն համեմատ Ցուդա զղջալով ըրածին վրայ՝ "ընկէց զարծաթն ի տաճարին, եւ չոփաեաւ էեղբեցաւ", իսկ քահանայապետք այն առակով դնեցին "զագարակն բրոի ի գերեզման օտարաց", եւ "կոչեցաւ ագարակն այն՝ ագարակ արեան մինչեւ յայսօր:" Երկրորդ տեղեկութիւնն է Պետրոսի առաքելոյ խօսքը (Գործք Առաք. Ա, 18–19), "Սա առացաւ գեաւղ ի վարձուց անիրաւութեան. եւ ոչխաւեալ (այսպէս Հայն՝ ըստ ոմանց, յոյնը՝ πρηνὴς γενόμενος, "անկեալ գահավէժ", բայց անշուշտ ուղղելու է πρησθεὶς "ուռուցեալ") հերձաւ ընդ ՄԷՋ, եւ հեղաւ ամենայն փոր նորա. եւ յայտնի եղեւ ամենեցուն որ բնակեալ են յԵրուսաղէմ, մինչեւ կոչել գեաւղն այնմիկ բարբառով իւրեանց Ակեղդամա, այսինքն է՝ գեաւղ արեան:" Որչափ ալ ասոնք մանրամասնութեանց մէջ տարբեր երեւան, յատկապէս Մատթէի "խեղդեցաւն" ու Պետրոսի "ուռուցեալ հերձաւ ընդ ՄԷՋ", դժուար չէ համաձայնցընելը: Աւելի դժուար է՝ համաձայնցընել Ս. Գրքէն դուրս եղած աւանդութիւնն առ Պապիասայ, որ կը պատմէ թէ Ցուդայի "այնչափ ուռեցաւ մարմինն որ չընցնիլ չէր կրնար, կառքի մ'ալ անհոգութեամբ անցած ժամանակ՝ կառքին տակն ինկաւ, այնպէս որ փորոտիքն դուրս թափեցաւ:" Եւ սակայն այս ամէնը պատճառ մը չէ, որ ընդունինք թէ Ցուդայի "մահուան պատմութիւնը նմանութիւն է մահուան Նադանայ", եւ ասով Ախիկարու պատմութիւնը բանալի մ'ըլլայ ւիչեալ պարագաները պարզաբանելու, ինչպէս կ'ընդունի Հարրիս, թէեւ նաեւ իր պարզ "հաւանական":

Ուրիշ համեմատութիւններ ալ եղած են գիտնականներէն, բայց այնպէս հատուածուն կուտան մը չունին շատերը[1]: *Զանց առնելով զատնք՝ յիշենք ուրիշ առակ մ՚որուն համեմատութիւնը շատ աւելի հաւանական է: Այս առակն է Անպատուղ թզենւոյն առակն, ինչպէս յաջորդէս կը տեսնուի:*

Ղուկ. ԺԳ. 6—9:

Ահիկար (Հայ՝ էջ 160—1 = Ասոր.):

Ա՞ոյ է՞ ըն՞ուխ ըայ. Թզենի մի էր ուրուն ունն՞ Որդեակ եղեր ինձ որպէս արմաւենի (Արաբ.

---

1 Այսպէս գիտնական մը (ի թերթին Revue biblique 1898 Ապրիլ) կը համեմատէ փարիսեցւոյն մուածածն Մագդալենացւոյ գՅիսուս օծելուն առթիւ (Ղուկ. Է, 39), որ "ասէր ի միտս իւր՝ Սա թէ մարգարէ ոք էր, ապա գիտեր թէ ո՞վ և՛մ որպիսի՞ ոք կին ձեռնէտ է սա, զի ճղատոր է:„ Փարիսեցին ըստ այսմ միտքը բերած էր Յիշո մը թէ արդար մը մեղաւորի մը պէտք չէ որ մերձենայ եւ իւղով օծէ, ինչպէս Աբիկարի վճիռը՝ "Որդեակ, հարցե զքեզ իմաստուն գաւազանաւ, մի՛ օծցէ անմիտն իւղով անուշից ձեռաւք ձո:„ Բայց այսպիսի համեմատութիւն մը բռնազբօսիկ է: — Հարրիս (էջ կէ) կը յիշէ ուրիշ համեմատութիւններ ալ, որ նոյն կարգի են: Օրինակի համար Ախիկարու առածս՝ "Ասուած ընդ ակարին է զի զարմացուացէ զհզօրն„ (զոր Հայերէնին եւ Ասորւոյն մէջ չենք գտներ), հմմտ. Ա. Կորնթ. Ա, 27՝ "և եւ զակարս աշխարհիս ընտրեաց Ասուած զի յամօթ արասցէ զհզօրս„: — կամ առակս՝ "Այց եւ աղքատին ի նեղութեան եւ խօսեաց զնմանէ առաջի Արքային եւ խնամ կալ փրկել զնա ի բերանոյ առիւծուն„ ըստ Արաբականին, ուր Հայերէնն (էջ 135) ունի՝ "Որդեակ, ոտքի ներքուստ ես ոտքի դրսուստ, աւգնական լեր ընկերին քո, զի որպէս է բերանոյ առիւծոյ զերծուացես գնա„. (Ասորին աւելի համառօտ): Արդ շատ լաւ պարզաբանութիւն մըն է առածս Պաւղոսի առաքելոյն մէկ խօսքին (Բ. Տիմ. Դ, 17) "յառաջնում ոչխին ոչ ոք ինձ ի թիկունս եկաց ... այլ Տէր օգնեաց ինձ եւ զօրացոյց զիս ... եւ ազատեցայ ես ի բերանոյ առիւծոյն„: — Ա.քիկարու առածին (Հայ՝ էջ 129) "ընդ անձոյ հոց մի՛ ոտիւ„ կը գտնենք համեմատական մը Պաւղոսի քով ալ (Ա. Կորնթ.

կեալ յայգւոջ իւրում. եւ եկն խնդրել պտուղ ի նմանէ՝ եւ ոչ եգիտ: Ասէ ցայգեգործն. Ահա՝ երեք ամք են՝ յորմէ հետէ գամ խնդրել պտուղ ի թզենւոջդ՝ եւ ոչ գտանեմ. արդ՝ կտրեա զդա, ընդէ՞ր եւ զերկիրդ խափանէ: Նա պատասխանի ետ եւ ասէ. Տէր, թող զդա՝ այս ամ եւս, մինչեւ շուրջ զդովաւ բրեցից՝ եւ արկից աղբ. թերեւս արասցէ պտուղ. ապա թէ ոչ՝ յամէ եւս հատցես զդա:

"ծառ„)՝ որ բուսեալ էր յեզը գետոյն. [յորժամ պտուղն հասանէր՝ նա ի գետն անկանէր[1]:] Եկեալ տէրն ծառոյն առ ի կտրել զնա, եւ ասէ ծառն՝ թող զիս յայսմ տեղւոջս[2], զի միւս ամի բերիցս պտուղս: Ասէ տէր ծառոյն՝ Մինչեւ ցայսաւր չեղեր ինձ պիտանի. այլ ոչ պիտանասցիս:

Վերջապէս համեմատութիւն մ՚ալ կը մնայ որ նոյնպէս հաւանական է, առած մ՚որ յամենայն

Ե, 11) "Եթէ ոք եղբայր անուանեալ կամ պոռնիկ իցէ, կամ կռապարիշտ, կամ ագահ, կամ բամբասող, կամ արբեցող, կամ յափշտակող, ընդ այնպիսւոյն եւ հաց մի՛ ուտել„:

1 Միայն հայերէնն ունի փակագծեալս, զոր ընդելու է, վասն զի անյարմար է եւ ամբողջին իմաստն ալ կը խանգարէ:

2 Այսպէս հայրերէնը "յայսմ տեղւոջ„, որ շատ լաւ չէ. լատագոյն կ՚ըլլար "պայս ամ„ կարդալ: Ասորին այսպէս ունի՝ "Որդեակ եղեր ինձ որպէս արմաւենի որ կայր (տընկեալ) առ գետով, եւ իբրեւ եկն տէր նորա կտրել զնա, ասէ ցնա՝ "թող զիս միայն զայս ամ, եւ բերից քեզ պտուղ զեղջերս.„ (χεράτιον, եղջիւրենի:) Եւ տէր նորա ասէ ցնա՝ "Ձեղեր դու պիտանի յայնմ որ քեզ անկ էր, զիա՞րդ եղիցես պիտանի յայնմ որ չէ քեզ անկ:„ Իսկ Արաբացին այսպէս ունի՝ "Որդեակ եղեր որպէս ձծառն որ անպտուղ էր՝ առ ջրով. եւ իբրեւ կամէր տէր նորա կտրել զնա, ասէ ցնա՝ "Տուր զիս յայլ տեղի, եւ եթէ ոչ բերից պտուղ, կտրեա զիս„: Եւ տէր նորա ասէ ցնա՝ Դու որ առ ջրովդ էիր ոչ բերեր պտուղ, զիա՞րդ բերիցես եթէ յայլում տեղւոջ իցես„: — Ահա օրինակ մ՚ալ պէսպիսութեան օրինակաց եւ խմբագրութեանց արդի խիկարի պատմութեան եւ առածներուն:

դէպ Ա.քիկարու նախնականին կը վերաբերի եւ զոր յառաջ բերուած կը գտնենք ի թղթին Պետրոսի առաքելոյ (Բ. Պետր. Բ, 22) այսպէս՝ "Եկեալ|ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակն ղօնո-ղնեան եթէ Շուն դառնայ անդրէն ի փսխած իւր եւ Խոզ լո-ացեալ՝ ընդ պիղծն ղողո-եալ.„ (Ὸς λουσαμένη εἰς κυλισμὸν βορβόρου.) Հոս բուն երկու առակ յառաջ կը բերուին իրարու կից. առաջինը "զգօնութեան„ զրքէն է (Առակք ԻԶ, 11.) բայց երկրորդն ուրիշ առած մըն է, որուն նոյն իսկ իմաստը լաւ հասկընալու համար համեմատելու է Ա.քիկարու առածն, որուն առածներէն մին է: Միայն թէ վերջնոյս արդի օրինակները պէսպիսութեամբ ունին: Հայերէնը (էջ 160) այս ձեւով է՝ "Որդեակ պիտի ի բաղանէն պարան, եւ նա անկեալ ի մաքրատն (թ. 92 "մաւրատան.„ Ven. "մուրան„) ղո-ալէր ասելով՝ Դուք ի ձերդ լուացէք եւ ես յիմն:„ Առօրին այսպէս կը բացատրէ՝ "Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զխոզ, զոր տարան ի բաղանիս, եւ իբրեւ եաես տղմուտ ինչ՝ անկեալ ի նա լուացաւ եւ գոչէ ցընկերսն՝ եկայք լուացարուք:„ Հոս ամէնէն լաւ պահած է նախնականն Արաբացին, որուն քով այսպէս է առակը՝ "Որդեակ, արարեր որպէս զխոզն, որ չոքաւ ի բաղանիս ընդ աղնուականս, եւ ելեալ արտաքս՝ եաես տիղմ չարահոտ՝ անկեալ թաւալէր ի նմա:„ Ակէ նախ կը հետեւի "խոզ լուացեալ„ (Ὸς λουσαμένη) պէտք չէ հասկընալ՝ "խոզ լո-ացո-ած„, այլ "...որ լուացուելու կ'երթայ„ (յունարէնն այսպէս ալ կրնայ հասկրցուիլ:) Արդ այս առակը, որ այնպէս կը լուսաւորէ Պետրոսի առաքելոյ յիշած "ճշմարիտ առակն„ (— որով անոր ուրիշ տեղէ մը առնուած ըլլալը կը հաստատուի որոշ կերպով, —) յամենայն դէպս Ա.քիկարու նախնականներէն էր: Հետաքրքրական պարագայ մըն ալ է որ, ինչպէս վերն երկար խօսեցանք, Ա.քիկարու առակները Յունաց թարգմանութեամբ ծանօթա-

ցուցած կ'բսուի Դեմոկրիտոս. եւ ճիշդ Դեմոկրիտոսի անուամբ կը յիշէ համանման առակ մը նոյն Կղեմէս Աղեքսանդրացի (Clem. Alex. Protrept. p. 75.) այսպէս՝ "Զի ասեն թէ խոզից առաւել դիւր լինի ի տղմի քան ի չուր սուրբ, եւ մոլեգնեալ դիմեն յաղբեւս որպէս ասէ Դեմոկրիտոս„ (ὅες γὰρ φησιν ἥδονται βορβόρῳ μᾶλλον ἢ καθαρῷ ὕδατι καὶ ἐπὶ φορυτῷ μαργαίνουσι κατὰ Δημόκριτον.) Միայն թէ կրնայ ըսուիլ որ ասոր առաջին մասը թերեւս սովորական առած մըն էր, եւ միայն վերջինը յատուկ է Դեմոկրիտի, ինչպէս որ միայն վերջինը կը յիշէ Պղուտարքոս (Plutarch, De Sanitate p. 14), այսինքն՝ "խոզից մոլեգնելոց յաղբեւս, որպէս ասէ Դեմոկրիտոս„ (συσὶν ἐπὶ φορυτῷ μαργανούσαις, ὡς ἔφη Δημόκριτος.) Առածս այնուհետեւ յունական մատենագրութեան մէջ ուրիշ տեղ ալ կը կրկնուի: Ըստ այսմ Ա.քիկարու առածն առուգիւնոյն հնութիւնն ունի, եւ կապ ունի պետրոսի առաքելոյ յիշած առածին հետ: Միայն թէ կրնայ շատ լաւ ըլլալ որ առաքելոյն ծանօթ ըլլայ այն ուրիշ տեղէ մը, ժողովրդեան բերնէն եւն, եւ ոչ ուղղակի Ա.քիկարու նախնականէն, թէեւ վերջինս ալ անհնար չէ:

Այսչափ բաւական համարինք Ա.քիկարու նախնականին եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերուն համեմատութեանց մասին: Նմանութիւններ գտանք նաեւ Տովբիթայ քով, որ առուգիւ գործ ածած է զԱ.քիկար, նմանութիւն Անհաւատարիմ ծառային առակին հետ՝ որ նոյնպէս ապահովապէս Ա.քիկարու հետ կապ ունի, իսկ թզենւոյն առակը միայն հաւանօրէն: Նմանութիւններ գտանք դարձեալ Սիրաքայ, Առակաց, Սաղմոսի, Դանիէլի եւ պետրոսի Բ. թղթոյն եւն այլեւայլ տեղեաց հետ, որոնք սակայն աւելի կամ նուազ խնդրական կը ձեան փոխառութեան եւ առաջնութեան տեսակէտով: Քանի մը բան ալ յաջորդաւս կը նշանակենք:

7.

Նախընթացներով ամէն տարակուսէ ազատ կը մնայ Ա.քիկարու պատմութեան նախնականին հնութիւնը, որ կանխագոյն՝ գոնէ համաժամանակեայ՝ ըլլալու է Տովբիթայ գրոց. բնականապէս նախաքրիստոնէական դրուածք մ՚որ եբրայական շըրջանին կը վերաբերէր. այնչափ սերտ կապ դաղափարաց դատնք ասոր եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերուն մէջ: Ասով նաեւ հաւանական կ՚ըլլայ որ նախնականն եբրայերէն կամ գոնէ արամերէն գրուած էր, եւ ասով վերջնականապէս չըրուած կ՚ըլլայ այն գիտնոց կարծիքն (Մայնէր եւն), որոնք "Եսովպի„ աւելի առաջնութիւն կարծեցին տալ՝ զայն համարելով Ա.քիկարու պատմութեան հնագոյն ներկայացուցիչը: Բայց արդ, ինչպէս արդէն տեսանք, "Եսովպ„-Խիկար բոլորովին այլափոխ եղած է, դէպքը նինուէէն Բաբելոն փոխադրուած, շատ մնասամբ յունացած եւ այն ձեւին բերուած որ չնչուած են անկէ բոլոր յիշեալ նմանութիւնք նիւթի եւ դաղափարաց Տովբիթայ եւ այլ Ս. Գրոց յիշեալ տեղերուն հետ. օրինակի համար անհաւատարիմ ծառայի առակն, թզենւոյն առակն եւ բոլոր նմաններն անհետ եղած են հոն: Փարաւոնի տեղ անցած է "Նեկաեննաբոս„՝ վերջին Փարաւոնն, որ ինքնին աւելի ուշ ժամանակ մը կը ցուցընէ, եւ այլ այսպիսի բաղմաթիւ պարագաներ:

Ըստ այսմ կարեւոր է յատկապէս աչքի առջեւ ունենալ այն կէտը, որ Ա.քիկարու նախնականն ապահովապէս Եբրայեցւոց արտաքին մատենագրութեան արգասիք մըն էր, այն բաղմաթիւ նախաքրիստոնէական արտադրութիւններէն Հրէից, որոնց շատը կորսուած, բայց փոքր մաս մ՚ալ՝ թէեւ յաճախ այլեւայլ փոփոխութեամբ՝ հասած է մեզի. Ասոնց հետ Ա.քիկար ալ նոյն նկարագիրն ունէր: որչափ ալ արտաքին նիւթերով՝ միշտ տոգորուած

եւ ազդուած Աստուածաշունչ մատեաններու գաղափարներով, բացատրութիւններով, նաեւ ուր ուղղակի փոխառութիւն չկրնայ ապացուցուիլ: Թէ աստուգիւ այս նկարագիրն ունէր Ակիւարու նախնականը, ապահով է. եւ նոյն իսկ արդի այլակերպեալ խմբագրութիւնքն եւ օրինակները պահած են շատ բան, ինչպէս տեսանք: Սակայն եթէ ուզուի՝ կրնան այս կարգի ապացոյցներ կրկնապատկուիլ: Առնունք օրինակի համար միայն Հայերէնին առածներու առաջին շարքը, կամ Խիկարի վարդապետութիւնն, եւ կը տեսնենք չափազանց մեծ նմանութիւն գաղափարաց՝ յատկապէս Ս. Գրոց առակաշատ գրութեանց հետ, գաղափարներ եւ առակներ որոնք ի հարկէ ժողովրդեան ալ բերանն ըլլալու էին յաճախ ի Հրէաստան: Ահա շարք մ՝այսպիսի նմանութեանց, յաճախ այնպէս լիակատար նոյնութեամբ որ յայտնապէս փոխ առնուած են՝ այս անգամ անշուշտ Ս. Գրէն. վասն զի նախ որ՝ խնդիր է թէ այս ամէնը կաւր նախնականին մէջ, եւ երկրորդ որ՝ արդի խմբագրութիւնք (հոս Հայերէնը) յաճախ ճոխացած են նոր տարրներով, եւ յատկապէս առածները բնական էր որ ճոխանային Ս. Գրոց առածներէն եւ վճիռներէն: Այս կարգի խնդրոց մէջ միշտ զանազանելու է նախնական բնագիրն եւ յետագայ խմբագրութիւնքն իրենց զարգացումներով: Ահա քանի մը համեմատութիւնք:

Ս. Գիրք:

1. (Ժողովող Ի, 3.) Բարի է երթալ ի տուն սգոյ՝ քան երթալ ի տուն արբեցութեան, զի այն ինքն է կատարած ամենայն մարդոյ:

2. (Առակ ԺԲ, 24.) Լաւ է բարեկամ մերձաւոր քան զեղբայր հեռաւոր: — Համմ. ԻԸ, 11 "Լաւ է բարեկամ մերձաւոր քան եղբայր ի հեռաստանէ բնակեալ:"

Ակիւար (Հայերէնը):

1. (Էջ 131.) Որդեակ, մի թողուլ զլաւիսն եւ երթալ ի հարսանիսն. զի ամենեցուն մահ առաջի կայ եւ պատուհաս մեծ է:

2. (Էջ 136.) Որդեակ լաւ է բան իմաստնոյ յարբեցութեան՝ քան զբան անմտի ի ծարաւութեան կամ լջնութեան. լաւ է ծառայ ուղիղ (ձեռք.

“ղորդ„)՝ քան ազատ եւ առատ. լաւ է բարեկամ մուտեւոր՝ քան եղբայր (ձեռգր. “եբ[illegible]այր„) հեռաւոր:

3. (Ա—ում ԻԳ, 13.) Մի խնայեր խրատել զաղայ քո. զի թէ հարկանես զնա գաւազանաւ ոչ մեռանի. դու հարկանես զնա գաւազանաւ, բայց զանձն նորա փրկեսցես ի մահուանէ:

3. (Էջ 129 ըստ Bod.)[1] Որդեակ զդան որդւոյ քո մի խնայեր, զի դան մանկան այնպէս է որպէս աղբն ի պարտիզի . . . զի եթէ հարկանես գաւազանաւ մի կամ երկուս հանդարտի, բայց ոչ մեռանի. բայց եթէ թողուս զնա ի կամս իւր՝ գող լինի եւ տանեն զնա ի կախումն եւ ի սպանումն եւ լինի քեզ նախատինք եւ բեկումն:

4. (Ա—ում ԻԳ, 17.) Եթէ կործանեսցի թշնամին քո՝ մի ոտն հարկանիցես, եւ ի գայթագղել նորա մի հպարտանար:

4. (Էջ 129.) Որդեակ եթէ տեսանես զթշնամին քո գլորեալ՝ մի ծաղր առնել զնա. զի եթէ կանկնի նա՝ չար հասուցանէ քեզ: (Ասր. “Որդեակ մի նախանձիր ընդ յաջողութիւն թշնամւոյ քո եւ մի ուրախ լինիր ընդ թշուառութիւն նորա:)

5. (Էջ 138.) “Որդեակ մի յաճախեր երթալ (ձեռգր.

5. Ա—ում ԻԵ, 17.) Մի՛ կարի յաճախեր ոտիւք քովք

---

1 Այս առածը լաւ օրինակ մըն է՝ ի միջի այլոց՝ այս կարգի առածներու փոփոխուելուն, զարգանալուն եւ ամբանալուն: Մենք դրինք ըստ Բոդլեան ձեռագրին: Վենեետկոյն (Ven.) այսպէս ունի առամկացած եւ ածած “Որդեակ զորդիդ ի ձեզ մի խնայեր, զի ձեզ մանկան այնպէս է որպէս աղբն ի պարտիզի, եւ որպէս կապն եւ մանեհար ի քսակի. եւ որպէս կապն ի իշուն ոտքն՝ այնպէս աւգուտ է ձեզ աղային. զի թէ ձեզնէս գաւազանաւ մի կամ երկուս՝ նայ խելաքանայ հանդարտութեամբ, ոչ մեռանի. բայց եթէ թողուս„ եւն: Ի հարկէ Բոդլեանն ալ ճոխացած է, վասն զի մեր կարծեօք “աղբն ի պարտիզի„, “մանեհար ի քսակի„ եւ “կապն իշոյն ոտքն„ (զորոնք ունի Bod. ալ) լեզուի աղաւաղութիւն կրած են:

առ բարեկամ. գուցէ յաղիցի քեւ, եւ առիցէ զքեզ։

6. (Ա՟ղ. ԻԶ, 27.) "Որ փորէ խորխորատ ընկերի իւրում, ինքն լցցէ զնա. եւ որ գլէ վէմ՝ յանձն իւր գլեսցէ։" — Հմմտ. Սիր., ԻԷ, 29 "Որ փորէ խորխորատ՝ ի նոյն անկցի. որ գնէ որոգայթ՝ ի նոյն ըմբռնեսցի։"

7. (Ա՟ղ. Լ, 17) Ակն որ արհամարհէ զհայր եւ անարգէ զծերութիւն մոր, խլեսցեն զնա ագռաւք ձորոց։ — (Միւսներու նմաններ ալ այլուր։)

8. (Սիր. ԺԲ, 10.) Լաւար ինչ բան՝ մեռցի անդէն ի սրտի քում. պինդ կաց որ ոչ հերձու եւ արտաքս ելանէ։

9. (Սիր. ԺԳ, 26—27.) Ի սխալել մեծատանն՝ բազում են պաշտպանք, իսկ աղքատին եւ ոչ մի։ Խօսեցաւ մեծատունն անարժանս, եւ եատուն նմա իրաւունս։ Խօսեցաւ տառապեալն եւ սաստկակոծ առարին զնա. բարբառեցաւ իմաստութիւն, եւ ոչ տուաւ նմա տեղի, եւն։

10. (Սիր. Ի, 20.) Լաւ է յոտից գայթագղել քան ի լեզուէ, եւն։

"երթայր") ոտիւք ի տուն բարեկամի քո. գուցէ ատիցէ զքեզ։

6. (Էջ 161.) "Որդեակ որ բարի առնէ՝ բարի գտանէ. եւ որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա. (ձեռգր. Canon եւ որ փորէ խորխորատ ընկերի՝ անձամբ իւրով ընտ.") = Առտր.) կատարի բարին ի բարի եւ չարն ի չար։" (Առաթ. աւելի նման՝ տես վերը։)

7. (Էջ 158.) Որդեակ. շունն որ զորան ինքն ուտէ՝ կերակուր գայլոց եղիցի։ Աչք որ ինձ լոյս ոչ տայ՝ ագռաւք փորեն (Bod., այլք՝ "ձեծեն") զնա։ Զեռք որ ինձ ոչ աւգնեն՝ ուսովք հատցեն զնա։

8. (Էջ 134.) Որդեակ եթէ լսես բան չար զուռնէ, թաքո զնա ի սրտի քում կանգունս է, զի այն չարն մեռանի եւ բարին կատարի։ — (Նմաններ՝ յաճախ։)

9. (Էջ 136.) Որդեակ, մարդ որ ստացուածս եւ ինչս բազում ունի, կոչեն զնա իմաստուն եւ առաքինի. եւ որ ինչս պակաս ունի՝ կոչեն զնա անմիտ եւ անարգ, եւ ոչ որ պատուէ զնա. — (Նմաններ այլուր, զոր օր. էջ 128՝ "Որդեակ, մեծատան որդին աւձ կեբաւ՝ ասեն դեղ է նմա. աղքատին որդին եկեր՝ եւ ասեն ի սովու կերաւ։")

10. (Եփռեմ. ԺԳ.) "Որդեակ, լաւ է գայթակղել ոտիւք քան լեզուաւ, եւ մի՛ հաներ բան ի բերանոյ

քումմէ մինչեւ նախ մտեալ ի խորհուրդ ընդ անձին քումմ։„[1]

11. (Սէր∘ ԻԷ, 28.) Որ ձգէ քար երկնապող՝ ի գլուխ իւր ընկենու։

11. (Էջ 157.) "Որդեակ եղեր ինձ որպէս այն որ ձգեաց նետ յերկինս եւ ոչ կարաց հանել ի վեր. այլ զանաւրէնութիւն իւր շահեցաւ. զի դարձաւ նետն ի գլուխ իւր։„

12. (Սէր∘ ԻԹ. 29.) Լաւ են կեանք աղքատի ընդ յարկաւ գերանաց իւրոց՝ քան թէ կերակուրք պայծառք ի տունս այլոց։

12. (Էջ 131.) Որդեակ՝ թէպէտ եւ քաղցեալ իցես՝ որ հաց չէ քո՝ մի ուտիցես„։ — (Եւ նմաններ, զոր օր. էջ 135 "Որդեակ՝ չկուշեն դքեզ՝ մի երթալ ի պատիւ„ եւն։)

13. (Սէր∘ Լ, 20.) Մի տար այլում զինչս քո, զի մի ղղջացեալ կարօտասցիս նոքօք։

13. (Էջ 137.) "Որդեակ, զինչս քո առանց մուրհակի եւ վկայի մի տալ. գուցէ ուրանայ եւ դու ապաշաւեսես„։

14. (Սէր∘ Լ, 31.) Եթէ իցէ քո ծառայ՝ եղիցի իբրեւ զքեզ, զի արեամբ առացար զնա։ Եթէ իցէ քո ծառայ, կալ զնա իբրեւ զեղբայր. զի որպէս անձին քո, այնպէս կարօտասցիս նմա։

14. (Էջ 132—133.) "Որդեակ. մի սիրել զորդին քո առաւել քան զծառայն քո. զի ոչ գիտաես եթէ ո՛ի նոցանէ պիտանի լինի քեզ։

15. (Սէր∘ ԽՍԱ, 15—16.) Հոգ տար վասն անուան, զի այս միայ առ քեզ առաւել քան զհազար մեծամեծ գանձս ոսկւոյ։ Բարի կենաց Թիւ ոչ գոյ աւուրց, եւ բարի անուն միայ յաւիտեան։

15. (Էջ 134.) "Որդեակ, լաւ է անուն բարի, քան զտեսակ ցանկալի. զի գեղեցկութիւն ապականի. եւ անուն բարի միայ յաւիտեան։

Ահա մեծ շարք մ՝առածներու, որոնք նոյն գաղափարներով կը ներկայանան՝ զորոնք սովոր ենք

---

1 Վերն արդէն առիթ եղաւ խօսելու առոր մասին, որ Հայերէնին մէջ կը պակսի, եւ որ առածներու Հաւաքմանց մէջ մտած է Սողոնի եւ Մաքսիմոսի անուամբ։

գտնել Ս· Գրոց առաձնեբուն մէջ, ինչպէս համեմատելու տեղերը նշանակեցինք: Եթէ ուզէինք այս համեմատութիւնքը կրնայինք կրկնապատկել[1]: Մեր նպատակին համար այսչափն ալ բաւ է՝ ցուցընելու որ Ա.քիկարու նախնականը ատուգիւ եբրայական գրուածք մըն էր: Վերը նշանակուածներէն ամանք Ս· Գրքէն փոխառեալ են յայտնապէս (զոր օր· Թիւ 2, 3 եւն·) կան նաեւ ուրիշ դէպքեր ուր նոյն երեւոյթը կը տեսնուի[2]: Եւ այս բնական է: Հայերէնին (— նոյնպէս Ասորերէնին եւ Արաբացւոյն եւն —) առաձնեբէն մաս մը միայն նախնականին կը վերաբերէր· միւսները յետսամուտ են, որոնց մէջ բնական է որ Ս· Գրոց առաձնեբն առատութեամբ գտնուէին: Առաձնեբուս եւ ոչ կէսը հաւասարապէս կը գտնուի Հայոյն, Ասորւոյն, Արաբացւոյն եւ Սլաւականին քով· որով գրաւական մ'ունենանք անոնց հնութեան եւ նախնականին վերաբերելուն· միւսները մասամբ միոյն, մասամբ միւսին քովն են, եւ դիւրաւ ուրիշ տեղերէ կրնայինք գալ մտնել Ա.քիկարու առաձնեբու շարքին մէջ:

---

1 Օրինակի համար (էջ 128) "Որդեակ, կացորդ լեր առն իմասանոյ որ իմաստուն լինիս որպէս զնա, եւ մի լինիր կացորդ անզգամի եւ անմտի„ եւն· — (էջ 130·) "Որդեակ, սիրեա զՀայրն որ ծնաւն զքեզ, եւ զանէծս հաւր եւ մաւր քո մի առցես„ եւն· — (էջ 131) "Որդեակ, մի՛ առնուլ կշռով մեծ եւ մի՛ տալ փոքր կշռով„· — (անդ) "Որդեակ, մի՛ երդնուլ առատ, զի մի յաւուրց քոց պակասեսցին„ եւ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնց հետ կրնան համեմատուիլ Ս· Գրոց շատ տեղերը:

2 Օրինակի համար՝ ի միջի այլոց՝ շատ լաւ նախնականին կրնայ ընթալ այն խրատը թէ "Որդեակ, մի՛ համբառնալ ի վեր զաչս քո տեսանել զկին գեղեցիկ յուշնեալ եւ ծարուրեալ„ եւն: Սակայն Հայերէնին արդի վերջաբանը՝ թէ այն կինը "նման է գերեզմանի որ ի վերոյ գեղեցիկ լինի եւ ի ներքս լի է ժահահոտութեամբ եւ ոսկերաց մեռելոց„՝ յայտնապէս կը յիշեցընէ Մատթ· ԻԳ, 27· եւ նմաններ:

Միւս կողմանէ ոչ ամէն բան այնպէս դիւրաւ փոխառութիւն ըսելու է։ Օրինակի համար "Որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա„ առածը նոյնութեամբ կը գտնենք Ս. Գրոց մէջ ալ (տես վերը թիւ 6, նոյնը կը գտնուի այլուր ալ.) սակայն անշուշտ յետսամուտ չէ եւ ոչ Ս. Գրքէն մուծուած. վասն զի Ա.քիկարու պատմութեան էական վերջաբանն է. այս բանս ապացուցանելու կը ծառայէ բովանդակ պատմութիւնը։ Անշուշտ նախնականին հեղինակը՝ որ մեզի անծանօթ է՝ կրնար փոխառած ըլլալ նոյնը, եւ զայն հիմն առած իւր պատմածին. սակայն կրնայ նաեւ անկախ ըլլալ։ Այսպիսի առածներ դիւրաւ սովորական ըլլալով ժողովրդեան բերանը, երկու եւ այլ հեղինակներ կրնան գործածել առած մ'առանց ուղղակի իրարմէ կախում ունենալու։ Կան նշաններ ալ, որ արդէն նախնականին գրողը գործածած էր այսպիսի դրաւոր եւ ժողովրդական նիւթեր[1]։

Էական կէտը կը մնայ եւ պիտի մնայ միշտ Ա.քիկարու նախնականը գտնել, եւ կամ՝ եթէ անհնար է այս, գոնէ հնագոյն օրինակներ եւ խմբագրութիւններ արդի "Խիկարի„, եւ համեմատութեամբ ասոնց ջանալ գոնէ մերձաւոր եւ լաւագոյն գաղափար մ'ունենալ նախնականին բովանդակութեան մանրամասնութեանց վրայ։ Նաեւ մեր արդի անբաւական միջոցներով բաւական բան կրնանք որոշել համեմատութեամբ արդի օրինակաց, "Եասովպի„ վարուց եւն, ինչպէս ցոյց վայր նշանակե-

---

1 Այսպէս յաճախ կը գտնենք պատմութեան մէջ եւ այլուր առածներ յառաջ բերուած ի վկայութիւն, յատկապէս առօրականին մէջ։ Հայերէնին մէջ քիչ կան, բայց կան. օրինակի համար երբ Նագան կը սկսի զեղծանիլ, կ'ըսէ Խիկար (էջ 142) "ի բաց կաց յընչից իմոց, եւ մի՛ մերձենար, զի գրեալ է յառաքն՝ եթէ Զհաւ որ ոչ վաստակէալ՝ ոչն նորա ուչ խնայէ„. եւ նմանները։ Տարուց հանելուկն նաեւ "Առուց հօրթարածներն գիտեն„ եւն։

ցինք իրենց տեղը։ Քանի մը բան ալ հոս կը նշանակենք։ Այսպէս նախնականին սեմական լեզուաւ գրուած ըլլալուն շատ լաւ նշան մըն է գայլոյ ուսմանն առակը, զոր ամէնէն լաւ պահած է հայերէնը։ Այս առակն է (էջ 160) "Որդեակ, զգայլոյ ձագն յուսումն տուին եւ ասեն՝ Ասա այբ. բեն. գիմ։ Եւ նա ասէր՝ Այծ. բոյծ. գառն։„ Ինչպէս արդէն Մայսներ (անդ՝ էջ 185) եւ Գիլլոն մատնացոյց եղած էին, առակիս էութիւնը յայնմ կը կայանայ որ գայլու ձագն այբուբենքի առաջին երեք գրերով սկսող այնպիսի բառ կ'արտասանէր, որ իւր նկարագրին յայտարար են։ Հայը շատ յաջողութեամբ յարմարցուցեր է՝ "այծ, բոյծ, գառն„։ Ասորին միայն երկուքը (ա, գ) կրցեր է յաջողցընել, վասն զի երբ գայլուն կ'ըսեն թէ "Ասա Ալեփ բեթ„ (այբուբեն), կը պատասխանէ "գառ, այծ„, որոնց սկզբնատառք ասորերէնի մէջ միայն ա եւ գ տառերով կը սկսին (ܓܰܡܠ ܐܸܛܐ)։ իսկ "բ„ տառով սկսող չկայ։ Սակայն յայտնի է որ Ասորին գոնէ հասկըցած է առակին էութիւնը, եւ թերեւս այն պակասը պատահական է։ Արաբացին ամենեւին չէ յաջողած, վասն զի իւր "գառն, ուլ եւ այծ„ բառերը (خروف عنز جدى) բոլորովին ուրիշ տառերով կը սկսին[1]։

Ակէ կրնայ միանգամայն հետեւցուիլ, որ Ա.քիկարու նախնականի առածներն ալ այբուբենական կարգ մ'ունեցած ըլլան, իւրաքանչիւր առած կարգաւ սեմական այբուբենի տառերովն սկսելով։ Այս այբուբենական դասաւորութիւնն առածներու կը գտնենք թէ Ս. Գրոց մէջ, օրինակի համար՝ Լա-

---

1 Տես նաեւ Հարրիս՝ էջ 20, որ կը նշանակէ թէ հին գաղղիական զրուցին մէջ ալ կայ այսպիսի բան մը, երբ Գայլն ձանձրացած ուսման երկարութենէն՝ միշտ Aignel, Aignel կը պոռայ։ — Այս գայլուն ուսման առակն անցած է նաեւ Հայոց առակաց ժողովածոյից մէջ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք։

մուելի աղքայի առածքն (Առակք, ԼԱ) զոր յիշելու առիթ ունեցանք, եւ թէ անկէ դուրս, օրինակի համար Բեն Սիրայի առածները, զորոնք լատինեըէնի թարգմանած է Ֆագիոս, եւ որոնք նմանութիւններ ալ ունին Ա.քիկարու հետ[1]:

Անհնար չէ ըսա այսմ որ (— ինչպէս կը կարծէ Հարբիս —) Ա.քիկարու առածներն ալ այս այբուբենական կարգն ունենայինն նախնականին մէջ: Ի հարկէ արդի օրինակները շատ աւելի թուով առած ունին. այսպէս Հայերէնն իբր Հարիւր, Ասորին՝ 75, Արաբացին՝ 67: Սակայն նշանակելի է այն պարագան, որուն մատիր կ'ընէ Հարբիս, որ ասոնց մեծագոյն մասը յաւուկ են այս կամ այն խմբագրութեան, որով յեռասմուտ կրնան ըլլալ՝ այսպէս Հայերէնի 100 առածներէն հազիւ իբր 25ը լիովին համաձայն է ասորւոյն եւ արաբականին, նոյնպէս փոխադարձաբար. որով Հաւանական կ'ըլլայ նախնականին միայն 22 առած ունենալն՝ սեմական այբուբենքի համեմատ: Այս կէտը ատուգիւ կարեւոր է, բայց տակաւին կարօտ անդրադոյն հետազօտութեանց, որոնք թերեւս կարենան օր մը հնագոյն նախնականին ձեւը վերակազմել:

Առ այժմ կրնանք միայն ենթադրութիւններ ընել՝ ինչպէս այս նոյնպէս ուրիշ շատ կէտերու մասին: Օրինակի համար Հաւանական չ'երեւար որ նախնականին մէջ գտնուէր օդեղէն աշտարակ շինելու զրոյցը՝ արծուեայ կռնակը թռչող տղաներով, Փարաւոնի եւ Ա.քիկարու մէջ եղած Տարտուպատասխանները: Այս ամէնը չ'երեւար որ գտնուէր Տովբիթայ դրոց հեղինակին ձեռքն եղած օրինա-

---

1 Հմմտ. Sententiae morales Ben Syrae . . . ex Hebraeo in Latinum per Paulum Fagium. Ենա 1542. մանրամասն տես Հարբիս՝ էջ 26–29, ուր կը հաղորդուին քանի մ'առածներ ալ: Բեն Սիրայ իւր ուսուցչին կը տեսնէ պատասխան տալ Ալեփ-Բեթի կարգաւ առածներով:

կին մէջ. եւ սակայն կայ այս ամէնը "Եսովպի„ գրուցին մէջ ալ դոյզն փոփոխութեամբ, ուստի դժուար է զանոնք բաժնել միացեալ մասերէն: Նոյնն ըսելու ենք նաեւ Տարւոյ Հանելուկին մասին՝ սիւն մը վրան 12 մայրք, որոնց իւրաքանչիւրը 30 ճիւղով (Հայը՝ 30 անիւներով) եւն, Հանելուկ մը, որուն համար Խիկար կ'ըսէ թէ "գայդ Աստուծոյ հոգիաարածներն գիտեն„. ըսել է սովորական Հանելուկ մըն էր: Եւ արդեամբք նոյնը կը գտնենք այլուր ալ[1]. եւ դարձեալ հնութեան նշան մըն է որ՝ խմբագրութեան մը համեմատ՝ նոյն Հանելուկին մէջ տարին 364 օր կը դրուի, զոր կը գտնենք Ենովքայ գրոց մէջ, որ ըստ այսմ նախաքրիստոնէական ժամանակի կը վերաբերի[2]: Ուստի այս մասն ալ

---

1 Այսպէս այն վէպին մէջ, զոր Burton կ'անուանէ "Լեզուանի Տիկին„, եւ որ հայերէն ալ կայ խորագրով՝ "Պատմութիւն Աղիման եւ Մանիան եւ Հարցմունք նոցա ընդ միմեանս„, սովորաբար Խիկարի կից՝ լոյս տեսած նոյնպէս "Պղնձէ քաղաքի„ տպագրութեանց մէջ, այսպէս տպ. 1807 էջ 106—129: Այստեղ ալ կայ Հանելուկս (անդ՝ էջ 116, "Ասէ Աղջիկն. Այն ի՞նչ ծառ է որ ոտն ի՝ւր ճի՝ղ, է՝ ամէն ճի՝ղ լ տերեւ, է՝ պտո՝ղ նորա սէ՝ է՝ սպիտակ: Ասէ Մանուկն. Ծառն՝ տարին է. ի՝ւր ճիւղն՝ ամիսն է. տերեւն՝ լ օրն է. պտուղն սեւ ու սպիտակ՝ ինչ եւ գիշերն է:„

2 Ընդարձակ տես Հարցիս էջ ՀԸ—ՀԸ: Լիցքարսկի գիտնականին հրատարակած խմբագրութեան համեմատ Հանելուկս այսպէս է՝ Սիւնը շինուած է 8736 քարէ որ իրարու կը կապուին 365 (պէտք է ուղղել 364) աղիւսով, սեան վրայ անկուած 12 մայր ծառ, իւրաքանչիւրը 30 ճիւղով եւն: Կը տեսնուի որ 8736 քարի թիւը տարւոյ ժամերու գումարն է (364×24) ուստի "աղիւսներ„ (կամ օրերը) 364 պէտք են ըլլալ: Արդ այսպիսի 364 օրով տարի մը հնութեան նշան է. վասն զի ո՛չ մեր սովորական տարին է 365 օրով եւ ո՛չ լուսնականը 354 օրով: Արդ 364 օրով տարի գիտէ նաեւ Ենովքայ գիրքը (տես գլ. 74, 75, 82), ուր վերջին տեղը որոշ ալ կ'ըսուի "Տարին կը լրանայ 364 օրերով„, երկրորդ տեղը աշխարհքիս ընթացքը "364

չենք կրնար բաժնել վէպին միւս մասանց ամբողջութենէն։ Եւ այսպէս մի առ մի միւս ամէն կէտերը քննութեան պէտք են առնուիլ, մանրամասն պէտք են համեմատուիլ խմբագրութիւնքն որ կան, նախնականին պարունակութիւնը կարելւոյն չափ ճշդըրտելու համար։

Ա յս խմբագրութեանց կամ թարգմանութեանց մէջ յատկապէս քննութեան առնուելու են միայն յունականն, ասորականն եւ հայերէնը. վասն զի եթովպականն (որմէ միայն քանի մ՚առածք գտնուած են առ այժմ) իրեն հիմն ունի արաբականը, վերջինս ալ յառաջ եկած է ասորականէն, ուստի ասոնք երկրորդական աղբիւրի նշանակութիւն ունին։ Յունականն ալ որ կ՚ըսուի՝ պէտք չէ հասկընալ "Եսուվի„ վարքն Պղանուդէսէն գրուած, այլ այն յունարէն խիկարն՝ որ թէեւ այժմ կորսուած է, բայց ծառայած է իբրեւ հիմն սլաւական թարգմանութեան։ Իսկ երբ խնդիր ըլլայ թէ ո՛րն է արդեօք արդի խմբագրութեանց հնագոյնն որ ուղղակի թարգմանուած ու խմբագրուած ըլլայ նախնական եբրայականին վրայէն, հաշուի առնելու ենք միայն ասորականն ու յիշեալ յունականը. վասն զի հայերէնը՝ թէեւ անկախ օրինակ մը ներկայացընէ՝ յամենայն դէպս թարգմանութիւն է, հաւանօրէն կորսուած ասորի օրինակի մը[1]։

աշխարհի օթեւաններուս կը բաժնուի, եւ առաջին տեղը կ՚ըսուի "ամէն օրերը՝ որ կը վերաբերին մէկուն այն հինգ լի տարիներէն՝ 364 օրերու մէջ։„ Ըստ այսմ այսպիսի հաշիւ մ՚անճանօթ չէր, եւ եթէ խիկարու քով ալ գտնուի՝ նշան է որ Ենովքայ գրոց շրջանին, այսինքն նախաքրիստոնէական ժամանակաց կը վերաբերէր այն։

1 Հարցիս (էջ 28) կը յիշէ Կոնիբիր հայագիտի կարծիքը հայերէն խմբագրութեան մասին թէ "վէպին հնագոյն ձեւերուն մէջ՝ զոր ինքը քննած է, մեծ համաձայնութիւն մը կայ Հայերէնին եւ Ասորերէնին, բայց նաեւ քանի մը նշաններ՝ յունական աղդեցութեան։„

Սակայն այս խնդիրն առ այժմ որոշել չենք կրնար, թէեւ աւելի հակամէտ ենք ասորականը հնագոյն կարծելու, ինչպէս քանի մը նշաններ ալ կարծես կ'ուզեն հաստատել[1]: Մեր կարծեօք դժուարաւարդի խմբագրութեանց մին ուղղակի թարգմանութիւն կրնանք համարիլ նախնականին: Իսկ անդակ գործն՝ ինչպէս տեսանք, շատ փոխուած՝ վէպի վերածուած է. ուստի յայտնապէս այլեւայլ փոխանցման շրջաններէ անցած է՝ մինչեւ ներկայ դիրքն. ըստ այսմ արդի ասորականին աւելի նախապատուութիւն մը պէտք չենք տալ քան կորսուած յունականին, եւ հայկականին, որ թէեւ թարգմանութիւն՝ անկախ է արդի միւս երկուքէն ալ. եւ երրորդ հնագոյն խմբագրութիւն մը կը ներկայացընէ: Սակայն թողլով այս ամէնն, ուր միայն ենթադրութիւններ կրնանք ընել, անցնինք մեզի համար կարեւորագոյն խնդրոյն՝ հայերէն խմբագրութեան:

---

1 Տես Հարցիս՝ էջ 29, որ այս նշաններէն կը համարի ասորական երբայարանութիւնքն (զոր օր. "գտանելով եգիտ, յիշելով չյիշէ, լսելով չլուա՞ն եւն,) որ սակայն սովորական է նաեւ ուրիշ ինքնագիր ասորական գրութեանց: Երկրորդ նշան կ'առնու Հարցիս որ օրինակի համար սա տեղը Թէ Փարաւոն հրամայեց "ձածկեցէք զդրունս պաշարիս (պալատոն) կարմիր վարագուրօք" ասորին կը գործածէ ܦܪܘܟ բառը (էջ 60), որ բուն "դհխոն" կը նշանակէ (= "առաջարք"), սակայն հոս միայն թագաւորի պալատը կրնայ նշանակել: Արդ ճիշդ այսպէս նոյն արամէական բառը "պալատ" նշանակութեամբ գործածուած կը գտնենք ի Ս. Գիրս Գ թագ. ԻԱ, 1· Դ թագ. Ի, 18· Դան. Դ, 1, Զ, 18 եւն (այս ամէն տեղը հայ թարգմանութիւն "տուն ԹագաւորիՆ" կամ պարզ "տուն" ունի). ուստի հոս ալ նոյն բառը գործածուած էր նախնականին մէջ զոր ասորի թարգմանը նոյնութեամբ պահած ըլլայ՝ առանց միտ դնելու որ իւր նոր լեզուին մէջ այն բառը միայն "մեհեան" կը նշանակէ սովորաբար:

8.

Մեր ուսումնասիրութեան վերջը հասած՝ կը մնայ միայն մէկ կէտ մը քննութեան առնուլ, որ սակայն մեզի համար ամէնէն կարեւոր կէտը համարուելու է. այսինքն՝ հայերէն թարգմանութիւնը: Մինչեւ մօտ ժամանակներս երբ Խիկարայ գրուցին հայերէն թարգմանութեան մասին խօսք ըլլար՝ միակ բնագիր մը կար որ ծանօթացած էր տպագրութեամբ, այն՝ զոր վերն առիթ ունեցանք յիշելու, "Պղնձէ քաղաքի„ կից տպագրուած քանի մ'անգամ, աղաւաղ լեզուաւ եւ փոփոխեալ բնագրով: Այժմ ընտրելագոյն բնագիր մ'ալ ունեցանք՝ հայագէտ Կոնիբէրի հրատարակութեամբ, այլեւայլ ձեռագրաց համեմատութեամբ, ինչպէս արդէն յաճախ յիշեցինք: Հոս պէտք էինք բան այսմ միայն վերջինս առնուլ քննութեան, թողլով առաջինն աղաւաղեալն. սակայն ամբողջութեան համար աւելորդ չենք համարիր քանի մը խօսք ալ ըսել նաեւ առաջնոյն մասին:

Ցիշեցինք "Պղնձէ քաղաքին„ բազմաթիւ տպագրութիւնքն այսինքն՝ կ.պ. 1708, 1731 եւ հատուած մը հին տպագրութեան (B[1]), 1807 (B[2]), 1834[1] (B[3]), 1850 (B[4]) եւ 1861. իսկ հայագիտին հրատարակութիւնը կը նշանակենք A տառով: Հարեւանցի համեմատութիւն մ'այս երկու խմբերուն (A եւ B) կը ցուցընէ որ տարբեր բնագիր մը չէ նաեւ տպագրուածը, եւ ոչ նոր թարգմանու-

---

1 Վերը՝ ուսումնասիրութեանս ներածութեան մէջ՝ ուր յիշած էինք "Պղնձէ քաղաքին„ եւ յարակից Խիկարայ տպագրութիւնքն, մոռցած էինք նշանակել այս 1834ի տպագրութիւնն՝ "պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին, յորում են բանք խրատականք եւ օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ եւ այլ բանք պիտանիք . . . տպեալ վերստին 1834 յՕրթագիւղ ՈՄԶԳ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուչեխցւոյ„: 8° էջք 202. Խիկար՝ էջ 72–105:

թիւն մը՝ բաենք արտաբերէնէ, ինչպէս կրնար թերեւս կարծուիլ, եթէ մէջտեղ չըլլար հնագոյն հայերէնը: Ընդհակառակն Բուրիշ բան չէ, բայց եթէ հնագոյն հայերէնն բնագիրը, ծայրէ ծայր ռամկացած լեզուաւ եւ աւելի կամ նուազ համառօտուած. միւս կողմանէ նաեւ այնպիսի տարբերութիւններով տեղ տեղ՝ որ մեր ձեռք եղածներէն քիչ մը տարբեր հայ ձեռագիր մը կ'ենթադրէ իբրեւ նախագաղափար գործածուած: Նոյն իսկ տպագրութիւնքն իրարու հետ բոլորովին նոյն չեն. եւ եթէ ուզենք կրնանք երկու խմբի բաժնել. առաջիններըը (B1—2) իրարու հետ նոյն են՝ աննշան տարբերութեամբ. իսկ վերջիններըը (B3—4 եւն) բաւական կը շեղին միւսներէն: Այս զանազանութիւնը որ կը տեսնուի յաճախ նաեւ մանրամասնութեանց մէջ,[1] դիւրաւորաբար յայնմ է որ վերջինքը քիչ մը մեղմած են չափազանց խորթ օտարաբանութիւնքն. քանի մը կտոր ալ դուրս թողած:

Փոխանակ երկար բացատրութեանց՝ լաւագոյն կը համարինք հոս դէմ առ դէմ դնել քանի մը կտոր երկու բնագիրներէն (A եւ B), որով աւելի պայծառ կը տեսնուին երկուքին տարբերութիւնքն խմբագրութեան, ռամկացման լեզուի, եւ աղաւաղմանց երկու կողմանն ալ: Տպագրութեանց տարբերութիւնքն ալ նշանակած ենք՝ միայն դաղա-

---

1 Այսպէս նոյն իսկ վերնագիրը՝ B1—2 "Խրատք պիտանիք եւ օգտակարք զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ·„ B3—4 "Խրատք Խիկարայ զոր ետ որդւոյն իւրոյ Նաթանայ·„ Դից անուանքն՝ B1—2 "Բելշիմ եւ Շահիմ·„ B3—4 Բելշիմ եւ Շահիմ·„ (A Բելշիմ եւ Շիմիլ եւ Շամին:) Խրատներէն ի միջի անթիւ այլոց՝ B1—2 "զմարդոյ կապած եւ ծօհրաֆն„ (B3—4 եւ ֆնֆաֆն) մի արձակեր·„ — "Լաւ է իմաստուն մարդոյ հէտ (B1—4 ընէտ) քար կրելն·„ — "Մի լինիր լէդէ (B3—4 պաաֆն) որ թքանեն զքեզ„, եւն եւն: Անհնար է մանրամասնութիւնքն յառաջ բերել, այնչափ բազմաթիւ են:

փար մը տալու համար անոնց գանագանութեանց։ Առնուած են հոս քանի մը կատր խրատներէն կամ խիկարայ «Իմաստութենէն»[1]։

A *(հին քնագիր։)*

1. Որդեակ՝ եթէ [բարձր են չէմք տան քո եւ[2]] ընկերն քո հիւանդանայ, մի սաեր թէ զի՞նչ տանիմ նմա. այլ երթ ոտիւք եւ տես աչաւք. զի լաւ է նմա քան զհազար քանքարս ոսկոյ եւ արծաթոյ։

2. Որդեակ, ի կոչնատանէ եւ ի հարսանեաց յառաջ եկ (ձեռգր. «յառաջել») քան զընկերն քո, եւ այլ մի դառնալ յետս. զի անուն քո քարի առնուս եւ չառնուս վէրք ի գլուխ քո[3]։

B1—4 *(տպագիրք։)*

1. Որդեակ, եթէ ընկերն քո հիւանդ է, մի սաեր ի մտի քումդ (B1—2 ի միտքդ) թէ տանձ կամ խնձոր գտանեմ (B1—2 գտնեմ) եւ ապա երթամ ի տես, այլ երթ ոտիւք եւ տես աչօք. զի զհիւանդն դատարկ տեսանել շատ լաւ է քան զբազում միրգս տանել (B1—2 քան զբազում կամակս ուտելոյ։)

2. (Միայն B1—2) Որդեակ, ի կնոջէ յօտարէ եւ ի հարսնեւտանէ (B2 հարսնաւրնէ) քան զընկերոն յառաջ եկ եւ գնա, եւ այլ մի դառնայր որ հարկեւոր լինիս. ապա թէ դառնաս՝

---

1 Պատմական մասերը համեմատաբար աւելի մեծ նմանութիւն ունին. թէեւ այն ալ նոր խմբագրուած է ի B. եւ դարձեալ աւելի համառօտուած է հոն քան հնագոյն բնագրին մէջ։

2 Փակագծեալն անյարմար է եւ պէտք է ջնջել, արդէն չունին զայս երեք ձեռագիր Bod., 58 եւ Canon. եւ կրկնութիւն է ուրիշ առածի մը սկզբան. համմա. (էջ 131) «Որդեակ՝ ՚ի քաղցր են չէմք (Ven. չենի, Bod. 58 չէմք պան ⁺ա) յերկինան իրրեւ կանկուն է, յորժամ մտանիցես՝ խառնարհեցոյ գլուխ քո։»

3 Ven. չունի «քան զընկերն քո», եւ փոխարէն կը կարդայ «մի դառնալ յետս» (ուրիշներ չունին «յետս։») Ամենքը կը կարդան «զի անուն քարի» եւն. միայն Canon, «Էնպէսայ որ անուն իւղով օծեցիր գլուխ քո»։ Կոնիբիր (էջ 32 եւ 136) կը նախընտրէ կարդալ՝ «զի անուն քո քարի առնուս» եւն, վերջինս աւելի համեմատ ըլլալով Ասորւոյն (էջ 63, թիւ 43)՝ «Որդեակ, գարձիր յետ առաջին բաժա-

3· Որդեակ, լաւ է ՝ող փ ի ձեռին քո քան զդեր բուժ մի յայլոց ձեռին. լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո՝ քան զհազարս յերկինս թռուցեալ. լաւ է ուլ մի [ի] պատարագ ի տան քում քան զուարակ մի ի տան այլոց[2]: — Որդեակ լաւ է աղքատութեամբ ժողովել՝ քան զմեծութեամբ ցրուել:

4· (Աղաւաղ·) Որդեակ, խնամիխաւսութիւն մի առնել· զի զբարին յԱստուծոյ եւ յոզակէ (ձեռգր. "յոջա-

փոխարէն հարկացդ առնուս անարգութիւն. — (B3—4 չունի[1]:)

3· (Մ|այն B1—2) Որդեակ, լաւ է ՝ող ի ձեռին քում քան թէ ըուխ (B2 չարիք) ի յայլոց ձեռանէ: Որդեակ լաւ է ուլ մի ի ձեր տան զենած քան եզ մի ի տունս այլոց: — (B3—4 չունի:)

4· (B3—4) Որդեակ, մի պատճառ լինիր հարսնացուցանելոյ զդուստր ուրուք ընդ առն օտարի· զի թէ

կին, եւ մի յամենայր յանոյշ ըմպելիս (կրնայ ուղղուիլ ասորին՝ "յանոյշ օծանելիս„) ապա թէ ոչ ունիցիս վերս ի ձեռին„:

1 Ասոր փոխարէն B3—4 ունին հետեւեալը՝ "Որդեակ, եթէ գնաս ի հրաւիրեալ տեղիս յորում գտանի քան զքեզ մեծ եւ յարգի, մի նստիր ի վերին կողմն, զի յետոյ սակաւ առ սակաւ իջանես ամօթով ի սուրին կողմն.„ — Սլաւականն այսպէս ունի (էջ 6, թ· 52) "Որդեակ, եթէ կոչէ ոք զքեզ ի հանդէս, մի երթար յետ առաջինն հրաւիրանացն. եթէ կոչեցէ զքեզ երկրորդ անգամ՝ տեսցես եթէ մեծարոյ համարի զքեզ եւ մոցես առաջի նորա պատուով:„

2 Ven. եւ Canon ունին "յերկինս թռուցեալ.„ միւսները՝ "ընդ յաւդս թռուցեալ:„ Bod. եւ Canon "ուլ մի պատարագ ի տան քում.„ Ven.՝ "ուլ մի ի տան քում պ֊բ֊բ֊„: — Ասորին այսպէս ունի (էջ 62, թիւ 51) "Որդեակ, լաւ է գաւազան թմրկի ի ձեռին քում քան թէ ւ մի յաման այլոց. լաւ է ոչխար մի ի ձեռին քան երինջ որ հեռի է. լաւ է աղքատութիւն որ ժողովի քան ընչութիւն որ ցրուի (— Հայուն քով առանձինն առած է. —) լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քում քան զհազարս թռուցեալս. լաւ է գնասս բրդեայ ի թիկունս քո քան զկերպաս ապխու եւ գմեռաքս ի թիկունս այլոց:„

կէ„) տեանուն, եւ զչարն ի քէն է եւ ասեն զքո դէմ հանողն։[1]

5. Որդեակ, որ զաւրաւոր է քան զքեզ մի հակառակիլ ընդ նմա. գուցէ սպառնանիցէ զքեզ։

6. Որդեակ, մինչդեռ կաւշիկդ ի յոտսդ է (ձեռքը. "ի յոտսդ է„), կոխեա գփուշն եւ արա ճանապարհ որդոց (այլք՝ "ոտից„) քոց։[2]

7. Որդեակ, յաւուր զոհից մի խոտորիր, գուցէ ոչ հաճեսցի Տէր ի զոհս քո։

8. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճ՝ որ եհար զասեղն. ասէ ասեղն՝ ահա խայթոց որ չար է քան զքոյդ։ Դարձեալ եհար զթաթն ուղտուն, եւ նա եհար զթաթն ի վերայ նորա եւ ճմլեաց զնա եւ ասէ՝ գերի, ոչ գիտէիր եթէ յետոյ այրն վատ լինի՝ անիծանեն զքեզ. եւ թէ աղէկ լինի՝ ոչ յիշեն զքեզ։ — (B1–2) Որդեակ, ընդ մարդոյ կնոջ մի խնամախօսիր, զի թէ գէշ լինի՝ անիծանեն զքեզ. եւ թէ աղէկ լինի՝ ոչ յիշեն զքեզ։

5. Որդեակ, ով որ քան զքեզ պինդ երես է, մի հակառակեր ընդ նմա։

6. Որդեակ, մինչդեռ կօշիկդ յոտս քո է, կոխեա զփուշն, եւ արա ճանապարհ ընկերի քում որ ընդ քեզ գնալոց (B1–2 գալոց) է։

7. (Միայն B1–2) Որդեակ, յաւուր զոհից քոց առատ բռնէ զձեռքդ որ աչք մարդոյն ի ձեռն քո չվնասէ. քանզի ոչ հաճի Աստուած. եւ դու ի մարդկանէ անարգիս։ (B3–4 չունին։)

8. Եղեր ինձ, որդեակ, որպէս կարիճն այն որ եհար զասեղն, որ առաջն (B1–2 ասղին) ծայրն չար էր քան զիւրն։ Եւ դարձեալ եհար զոտից ուղտուն (B1 "եւ գահեալ եհար զնա թան ոտից ըղտուն.„ B2 "եւ դարձեալ իրրեւ զայն որ

---

1 Յայտնապէս նոր խմբագրուած է առածս եւ աղաւաղած, որով մեծին եղած է խմաստը։ Խմաստն ամենեն լաւ պահած է B1–2, որուն հետ ճիշդ նոյն է նաեւ Ասորին (էջ 65, թիւ 68։)

2 Ամեն ձեռագիրք ունին "արա ճանապարհ ոտիցդ քոց.„ միայն Canon պահած է ուղիղ ընթերցուածն՝ "որդւոյդ քոց„ համեմատ Ասորւոյն (էջ 61, թիւ 13 ". . . որդւոց քոց եւ թոռանց քոց։„)

շունչ եւ հոգի քո ի յոտս իմ էր։

եհար զոտից ըղտուն.„) որ հարեալ զթաթն կարճին՝ սատակեաց զնա. (B¹⁻² եւ նա հարեալ զթաթն ի վերայ կարճին սատակեաց զնա.„ B¹ ... "սատակեցոյց ···„։)

Այսչափն ալ բաւ համարինք անթիւ ուրիշներուն մէջէն քաղելով. վասն զի՝ եթէ լիակատար համեմատել ուզէինք՝ պէտք էինք բովանդակ վէպը յառաջ բերել։ Այս համեմատութիւնքն արդէն գաղափար մը կու տան այն աղերսին մասին զոր ունին նախ ապագիրքը իրարու հետ, երկրորդ՝ հնագոյն հայերէնին հանդէպ, երրորդ՝ վերջնոյս ալ ձեռագրաց պէսպիսութիւնքն եւ վերջապէս չորրորդ՝ հայերէնին միւս բնագրաց (յատկապէս աստրերէնին) հետ ունեցած կապը։

Միտ դնելու է միայն որ երբեմն նաեւ աղաւաղ ապագիրքն աւելի լաւ ընթերցուածներ պահած են քան հնագոյն բնագրին ձեռագիրները։ Շատերուն մէջէն ահա քանի մ՚օրինակ։ Խիկար կ՚ըսէ որ լաւ է աչքով կոյր քան մօտք. վասն զի աչօք կոյրը կրնայ սորվիլ "զերթեւեկ ճանապարհին, իսկ կոյր մատաւքն թօղու զուղղորդ ճանապարհն եւ երթայ ըստ կամս իւր„. (ըստ ձեռագրաց։) Հոս ապագիրքը ունին՝ "եւ կոյրն մօտք դնայ կամակոր։„ Վերջինս ("կամակոր„) շատ աւելի լաւ կը բացատրէ իմաստը քան հնագունին "ըստ կամ„ դրելը. բայց աստի նոյնը կը հաստատէ Արաբացին (թիւ 44 "...երթայ խոպոշնակ„) եւ Ասորին (թիւ 48 "երթայ մոլորեալ։„) կամ՝ ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ յիշեցինք արդէն Խիկարի այն խրատը թէ "ցածոյ զաչ քո եւ կակղացո զբարբառ բերանոյ քո„՝ պատասխանելով Եսոպին անզգամութեան նշան ըլլալով. "զի (— կ՚ըսեն ձեռագիրքը —) եթէ աղաղակաւ տաճար շինէը՝ էշն ամէն աւրն է. դարբաս շինէր եւ չարտախ։„ Արդէն այս տողը կը ցուցընէ թէ սրչափ աղաւաղած եւ ոամկացած է տեղ տեղ նաեւ մեր

"Հնագոյն„ կոչած հայ բնագիրը: Աղաւաղութեան հետ թերութիւնն ալ բացորոշ կ'ըլլայ՝ եթէ համեմատենք տպագրին ընթերցուածը (— զոր ունին միայն B^{1-2} —,) այսինքն՝ "Որդեակ թէ կանչելով մարդ տուն չիներ, նա էշն օրն ութ դարպաս կու չիներ. ե՛ր ի ոռոխկ ղօրո՛ղնե եղն վրէն ը՛ն՝ նա (B^1 ը՛ն) ի պարանոցէն ոչ ելաներ:„ Վերջին համեմատութիւնս քան այամ պահած է միայն B^{1-2}՝ ի հարկէ դարձեալ աղաւաղ. վասն զի Առուոյն համեմատ (թիւ 8) այսպէս ըլլալու է՝ "եւ թէ ի սաստիկ ղօրութենէ վարէր արօր, ոչ ելաներ լուծն (բուն "խոփ„) ի պարանոցէն ո՛ղոո՛.„ նոյնպէս Արաբացին (թիւ 11:) կ'երեւայ թէ B^1 օրինակին "ը՛ն„ անհնար ընթերցուածն՝ աղաւաղ ձեռագրին մէն է "ո՛ղոո՛ն„ բառին: Յամենայն դէպս կը համաձայնի տպագրին ընթերցուածը, որ քան այամ հնագոյն ընթերցուած մը պահած է, մինչ արդի ձեռագիրք կորանցուցած են նոյն խօսքը:

Քան այամ Խիկարի հայ բնագիրը վերակազմելու համար այնպէս բոլորովին անտես ընելու չէ տպագիր ու ձեռագիր որեւէ օրինակ, որչափ ալ աղաւաղ ըլլան. քանի որ ի հարկէ կը պակսի բոլորովին վաստահելի բնագիր մը մեծ հնութեամբ: Այս վերջին պարագային բնականապէս այլ պէտք չէր մեզ աղաւաղ ու պղտոր աղբիւրներու դիմելու: Սակայն առ այժմ երբ ձեռքերնիս չունինք այնպիսի հնութեամբ օրինակներ, ստիպուած ենք կշռել ամէն կէտ՝ որչափ ալ աղաւաղ կերպարանօք ներկայանայ մեզի: Այս մասին կարեւոր պարագայ մըն ալ այն է՝ որ տպագիրք բաւական քանակութեամբ նոր նիւթեր ալ կը մատակարարեն, զորոնք չենք գտներ հայագիտին հրատարակած բնագրին մէջ, յատկապէս նոր խրատներ կամ առածներ Խիկարու իմաստութեան շարքին մէջ: Անշուշտ ոչ ամէն բան ապահովապէս հին ժամանակէ մըն է, ընդհակառակն շատ բան յետսամուտ

ալ ըլլալու է, բայց գոնէ ինչ ինչ բան ալ կրնայ հնագոյն հայ թարգմանութեան վերաբերիլ ըստ իմաստին (— արդի լեզուն ու ձեւը՝ բոլորք՝ ոամ կացած եւ աղաւաղ է։ —) Մաս մ՚այս նորնիւթերու կայ միայն B¹⁻² խմբին մէջ, որ ըստ այսմ միայն պահած է դանոնք, մաս մ՚ալ բոլոր տպագրաց մէջ։ Ահա այս կարգի առածներէն՝ որ կը պակսին ի A, քանի մը հատ իբր օրինակ։

1· Որդեակ, անմիտ մարդոյ խրատ տալն այնպէս է, որպէս թէ ոք փոշի ցանէ ի գնացս գետոց· (B¹⁻² ի գնացման գետոյ։)

2· (B³⁻⁴) Որդեակ՝ եթէ առաքեսցեն զքեզ ի տեղի ինչ վասն բանի, լաւ ի միտ առ զբանն զոր ասելոց ես եւ ապա գնա· զի մի գուցէ յետոյ լինիցիս ծաղր առաջի այլոց։ (B¹⁻² Որդեակ, մի լեզի զի առաքեսցեն զքեզ ի բան եւ դու ոչ իմանաս զբանն եւ երթաս, յետոյ այլ ոք ուզարկեն որ երթայ ի բանն եւ դու ծաղր լինիս։[1]

3· Որդեակ, լաւ է աղջիկ որ ծնանի եւ շուտ մեռանի, քան թէ ապրի եւ ազգին իւրոյ լինի նախատինք։

4· Որդեակ, ի յապարանս թագաւորաց մի մտաներ եւ ընդ կնոջ դատաւորի մի՛ խօսիր[2]։

5· Որդեակ, եթէ զմարդն ի կախել (B¹⁻² մարդն որ ի կախել) տանին՝ մի յառաջ նորա ընթանայր, զի մի մատնեսցէ զքեզ եւ ասասցէ

---

1 Նման՝ բայց ոչ նոյն առած մը կը գտնենք նաեւ յA. (էջ 135), այսինքն՝ "Որդեակ, եթէ զայր իմաստուն առաքես ի բան՝ մի ինչ պատուիրել· ինքն կատարէ զբանն։ Ապա թէ զանմիտն առաքես՝ առաջի բազում մարդկան պատուիրեա (ձեռգր. "պատուիրէ·„) եւ կամ գու գնա եւ զնա մի յղեր·„ (ձեռգր. "յղէր։„) Այսպէս նաեւ Ասորին (էջ 63, Թիւ 41), որ սակայն վերջին մասն այսպէս ունի՝ "ապա թէ զանմիտն առաքել կամիս՝ գու գնա եւ զնա մի յղեր։„

2 Այս առածը հնագոյն հայերէնին մէջ ալ անհրաժեշտ գանուելու էր։ Հնագոյն առածներէն է, ինչպէս կը վկայէ Ասորին ալ· (էջ 65, Թիւ 58) "Որդեակ, ի բուրաստանս իշխանաց մի մտաներ, եւ առ գահերս իշխանաց մի մերձենար։„

(B¹⁻² ասէ) թէ Սա եւս իմ (B¹⁻² սա այլ իմ) ընկեր է:

6. Որդեակ, յորժամ երթաս ի հարսանիս կամ ի մեռելոյ տուն (B¹⁻² մահատուն), յառաջ հաց կեր ի տունդ եւ ապա գնա. զի թէ հարսանիս է՝ ի շատ խնդութենէն մոռանան զքեզ (B¹⁻² հոգ չանեն զքեզ), եւ թէ մեռելոյ տուն (B¹⁻² մահատուն) է՝ ի շատ տրտմութենէն մոռանան զքեզ, եւ դու մնաս քաղցեալ (B¹⁻² անօթի:)

7. Որդեակ, կամուրջ մի հեռի գնալ անցանել լաւ է քան մնանել (B¹⁻² մնուլ) ի ջուր մօտիկ:

8. Որդեակ, եթէ տեսանես զերիտասարդն թռուցեալ յօդս՝ մի հաւատար գործոց նորա, զի բան ծերոցն հաստատ է, բայց երիտասարդին ոչ: — B¹⁻² վերջը՝ "բայց երիտասարդ որդւոյն (B¹ բայց յեսա որդին) ոչ, ահա օրինակ սորա ասացեալ է թէ իբր բերան առիւծու որ զերծուցանէ զնա:"

9. Որդեակ, լաւ է ստանալ ձի ծոյլ եւ պղերգ (B¹⁻² ձի սմակել) եւ էշ ըստ (խո՞սո) վարուք քան թէ ծառայ փախչօղ եւ ստասաց (B¹ սուտասաց[1])

10. Որդեակ, որպէս լերինք շեմարանք սառուցն են, նոյնպէս եւ նենգաւորք՝ բնակարան չարեացն են,

11. Որդեակ, տեսի զգազան կառաղեալ որ [յ]արձակեցաւ ի վերայ իմ, ոչ երկեայ (B¹⁻² վախեցայ) ի նմանէ. եւ հանդիպեցայ թշնամւոյ իմոյ, ոչ յաղթեցայ ի նմանէ (B¹⁻² ոչ յաղթեաց զիս). բայց հանդիպեցայ կնոջ լեզուանւոյ, յաղթեցայ ի նմանէ:

12. (Միայն B¹⁻²) Որդեակ, յորժամ լինիցիս այլոց տան հիւր՝ եթէ օձ եւ կարիճ բերեն առաջի քոյ՝ մի քամահեր (B³ մի քալեջեւան) եւ մի գանկատեր:

13. (Միայն B¹⁻²) Որդեակ, մին ապրանք որ քո չէ՝ մի ստանար եւ տար այլոց:

---

1 Այս ալ կը հատատուի Ասորականովն (էջ 62, թիւ 24) "Որդեակ, ստացիր եղն [յոյր եւ] որ անկանի յերկիր, եւ էշ որ ունիցի ամրակս խիստ, բայց մի ստանար ծառայ (գերի) որ փախչի եւ աղախին որ գողանայ. զի մի կորուսցեն զամենայն զոր ստացեալ է քո:"

14· Որդեակ եղեր ինձ որպէս վայրենացեալ եղն որ էարկ զտորգն (B¹⁻² զտոճն) եւ անկաւ վարոցն, եւ վիրաւորեցաւ իւր ոտքն:

Ա յս օրինակներէն կը տեսնուի որ տպագիրը բաւական տարբեր ձեռագիր մը կ'ենթադրեն իբրեւ դաղափար, որ նաեւ պահած էր ինչ ինչ բան հնագոյն, որ արդի ձեռագիրներուն մէջ կորսուած է, ինչպէս վերոյիշեալ թ. 4 եւ 9 տողերը, որոնք Ասորւոյն վկայութեամբ կը հաստատուին: Միւս կողմանէ կայ բան ալ որ յետոյ աւելցած է, զոր կրնանք տեսնել եթէ համեմատենք ձեռագիրներն իրարու հետ: Անցնինք վերջնոցս:

Կոնիբիր իր հրատարակութեան համար գործածած է ութ ձեռագիր[1], որոնց էական տարբերութիւնքն ալ նշանակուած են ծանօթութեանց մէջ: Ա յս ձեռագիրքն են՝ ա. (Bod.) Բոդլէեան Մատենադարանին մէկ ձեռագիրը՝ տակաւին չգուցակագրուած, թղթեայ նոտրգիր: Խիկարի զրուցին սկզբան թուղթը վնասուած է: — բ. (Ven.) Վենետկոյ Հաւաքման թ. 482 ձեռագիր մագաղաթեայ՝ բոլորգիր, անթուական, մերձաւորապէս ԺԵ· դարու վերջերէն կամ ԺԶ· դարու սկզբէն: — գ. (Paris 92) Պարիսի Ազգային Մատենադարանի ձեռագիրն (Anc. fonds 92) թղթեայ, ինքնուրոյն տառաձեւերով: Խիկարի զրուցին միայն վերջին կէսը (տպ. էջ 141 եւն) կը գտնուի ձեռագրիս մէջ (թղ· 179 եւն.) պակսելով առաջին կէսը: Վերջը դրուած յիշատակարանէն կ'իմանանք որ գրուած է ՌԿԷ (= 1619) թուականին[2]: — դ. (Paris Sup. 58)

---

1 Ձեռագրաց մասին կոնիբիրի տուած տեղեկութիւնքն տես առ Հարրիս՝ էջ ԻԴ–ԻԶ:

2 Ձեռագրիս վերջը յիշատակարանն (տես էջ 161) այսպէս է՝ "Գրեցաւ Խիկարս եւ խրատ եւ պատմութիւնս Խիկարայ իմաստութիւն ի թվ· ՋՃԿԷ· յուլիս ամսոյ ԺԲ·," ուստի 1518 տարին գրուած է: Հայագէտը նախամեծար համարած կ'երեւայ ՌԿԷ կարդալ:

Պարիսի ուրիշ մէկ ձեռագիրն (fonds Arm. Supplément 58) *թղթեայ, նոտրգիր, ԺԷ. դարու յոռի դրչութիւն մը: Ա յս ալ պակասաւոր է. սկզբէն հասնելով մինչեւ տպագրութեան էջ* 141 *կ'ընդհատի.* (Թղ. 253 *եւն:*) — Բ. (Paris 131) *Նոյն գրատան երրորդ մէկ ձեռագիրն* (Anc. fonds 131), *թղթեայ, յոռի նոտրգիր, հաւանօրէն ԺԷ. դարէն.* (Թղ. 213—228.) — Գ. (Paris 69) *Չորրորդ օրինակ Պարիսի* (Anc. fonds 69) *թղթեայ, գեղեցիկ բոլորգիր, ԺԷ. դարէն: Խիկարի Պատմութեան սկիզբը կը պակսի, սկսելով միայն խրատներուին:* — Է. (Bod. Canon.) *Ձեռագիր Բոդլէեան գրատան* (Ms. Canon. Orient. 131) *թղթեայ, գեղեցիկ բոլորգիր, սկիզբը՝ Խիկարայ ղըոյցը* (Թղ. 1—36:) *Ձեռագիրս գրուած է* 1697*ին ի նոր Ջուղայ՝ Հազրապետ երիցուէ Իսրայէլ անուն անձին համար: Ցետոյ կու գայ վէպին Եօթն իմաստասիրաց եւ պատմութիւն Բարղասմայ եւ Ցովասափայ:* — Ը. (Edjm.) *Ձեռագիր Էջմիածնի մատենադարանին, բաս նոր ցուցակի Թ.* 2048, *թղթեայ, նոտրգիր, գրուած իբր* 1600*ին: Ասոր միայն սկզբան յառաջաբանական մասն եւ առաջին ութ խրատները համեմատել կրցած է Հայագէտը՝* 1891*ին Էջմիածին այցելելուն:*

Ասոնք են հրատարակութեան համար գործածուած ձեռագիրները: Ի հարկէ կան շատ ուրիշներ ալ այլեւայլ հաւաքմանց մէջ ցրուած: Հայագէտը նշանակած է չորս օրինակ Էջմիածնի հաւաքման մէջ, բաս "Մայր Ցուցակի" (տպ. Տփղ. 1863) *Թ.* 1633, *գրուած* 1604*ին. — Թ.* 1995, *գրուած* 1605*ին. — Թ.* 1986, *գրուած* 1623*ին, եւ Թ.* 51, *գրուած* 1642*ին. ամէնն ալ թղթեայ նոտրգիր*[1]:

---

1 Տես "Մայր Ցուցակ", էջ 4 (Թ. 51) *Լիմ անապատ գրուած Սարգիս Երիսացի գրչէն, հաւաքածոյ մ'որուն Ա. վարք եւ խրատք Եւագրի. Բ. Պատմութիւն եւ խօսք խիկար իմաստասիրի... Ը. Խօսք եւ խրատք իմաստասիրաց" եւն. — էջ* 181 (Թ. 1633) *հաւաքածոյ, ուր կայ "Ա. Խօսք եւ*

Բրիտանական թանգարանը նոր մտած է թղթեայ նոտրգիր ձեռագիր մը՝ ԺԸ· դարէն: Բերլինի Հաւաքումն ունի օրինակ մը 1698 տարին գրուած, որ ունի միայն Խրատները[1]: Ուրիշներ կրնան գտնուիլ կարծենք քիչ շատ ամէն կողմ: Խիկար Հայոց մէջ սիրուած գրութիւններէն ըլլալով՝ ցանցառ չեն գրչութիւնք:

Պակասածն է հնագոյն օրինակ մը, վստահելի բնագրով՝ որուն համար կարենանք ըսել թէ մերձաւորապէս այն ընթերցուածները պահած է, զոր ունէր Հայերէն սկզբնագիրը կամ թարգմանչին գրչէն ելածը: Ծանօթ բոլոր օրինակները խմբագրութիւններ կ'երեւան, քիչ կամ շատ այլայլած, լեզուն յաճախ ոամկացած, որչափ ալ յետկանս "հնագոյն„ ձեւն ու հնոյն առոյգ լեզուն պահուած ըլլալով՝ հիմնապէս տարբերի "պղնձէ քաղաքին„ բոլորովին նոր խմբագրութենէն: "Հնագոյն„ բնագիր մը փնտռելու պէտք չէր ըլլար, եթէ ընդունէինք որ առջեւնիս եղածն (A) թարգմանչին ալ գրածն ըլլայ, մերձաւորապէս ԺԲ—ԺԳ· դարու գործ, ժամանակին լեզուաւ՝ բնականապէս նախնեաց ոամկօրէնով փոխադրուած, ուստի տեսնուած ոամկաբանութիւնք նախնական ըլլան: Սակայն անհնար է այս կարծիքն ունենալ: Ոամկաբանութիւնք համեմատաբար քիչ են, եւ աւելի աղաւաղութիւնք կ'երեւան ձեռագրէ ձեռագիր տարբե-

---

Խրատք Խիկարայ ասացեալ քեռորդւոյ իւրում„ — էջ 209 (թ· 1986) Ցօմար գրուած Մկրտիչ սարկաւագէ, այլեւայլ ուրիշ կտորներով, որոնց "ք· Պատմութիւն Խիկարայ իմաստասիրի„ եւ "է· Պատ· Գոգայ եւ Մագոգայ„ եւն· — էջ 210 (թ· 1995) գրուած յիլով՝ "Թորոս գրչէ վահկացւոյ„ եթէ սխալ չենք հասկընար, պարունակելով ի միջի այլոց "ա· Պատ· Ադամայ եւ Եւայի· բ· Պատ· եւ խօսք Խիկարայ իմաստասիրի„ եւն:

1 Ms· Or· Petermann I, 147, տես N. Karamianz, Verzeichnis etc· p· 65 (թիւ 83, թղ· 1–26·)

բելով, մեծագոյն մասն ընտիր եւ առոյգ գրական լեզու մը կը ցուցընէ: Բայց աստի թարգմանութիւնը ԺԲ. դարէն շատ յառաջ է, նոյն իսկ Ը. դարէն կանուխ դարերով անգամ: Ա յս խնդրոյն մասին կ'արժէ քիչ մ'երկար խօսիլ:

Հայերէն թարգմանութեան հնութեան մասին հետեւեալ կարծիքը կը յայտնէ Կոնիբիր հայագէտը[1]. "Դժուար է հայ թարգմանութեան ժամանակը ճշդիւ որոշել: Վենետկոյ Թ. 482 ձեռագիրն ինձի ծանօթ ամենահինն է, եւ կրնանք իբր 1500ի գրուած համարիլ: Սակայն բուն թարգմանութիւնը շատ աւելի հին պէտք է որ ըլլայ: Վասն զի այս ձեռագիրն արդէն այնպիսի բնագիր մը կը ցուցընէ՝ որ երկար պատմութիւն մ'ունեցած ըլլալու է: Ընտիր յայտարար մըն է այն խումբ մը ձեռագրաց, մեծաւ մասամբ ԺԻ. դարու գրուած, եւ ամէնն ալ հասարակաց նախագաղափարէ մը յառաջ եկած: Բայց արդէն այն նախագաղափարը բնագրի մեծամեծ փոփոխութիւններ կը պարունակէր, որոնցմէ ազատ էր այն օրինակը՝ որմէ յառաջ եկած է Բոդլէեան կանոն 131 (Bod. Canon. 131) ձեռագիրը: Ուստի բնագրին համար 1500 էն յառաջ բաւական երկար ժամանակաւ պատմութիւն մ'ենթադրելու ստիպուած ենք: Լեզուաբանական պատճառներով թարգմանութիւնը կ'ուզէի վերադրել ԺԲ. կամ ԺԳ. դարուն: — Թերեւս գանուին հայ գրականութեան մէջ այս դրքին յիշատակութիւններ, որոնք թարգմանութիւնն աւելի կանխագոյն ժամանակ մը դնել պահանջեն, բայց ինձի ծանօթ չէ հատ մ'ալ: Արդարեւ Ղազար Փարպեցի՝ որ կը գրէ Ե. դարու վերջը, կ'երեւայ թէ կը ճանչնայ Խիկարայ Իմաստութեան մէկ առածը, բայց անհրաժեշտ չէ որ հայ թարգմանութեան ծանօթ ըլլայ: Միջագետայ Ամիթ քաղքէն կը գրէ. եւ

---

1 Տես Հարցիս՝ էջ 20:

յիշատակելով "Հայոց աշխարհի աղանդ„ մը՝ յառաջ կը բերէ առածս թէ Խոզի պէս հարսնացուին կը վայելէ կոյսերուր բաղնիք[1]։„

Հայագիտիս այս կարծեաց շատ կէտերուն լիովին համամիտ ենք, յատկապէս անոր՝ որ մեր առջեւն եղած հայ բնագիրն երկար պատմութիւն մ'ունեցած է՝ այլեւայլ խմբագրութիւններ եւ փոփոխութիւններ կրած ըլլալով մինչեւ նաեւ ԺԵ· դարուն վերջը, երբ արդի ծանօթ ձեռագիրները կը սկսին։ Ա յն լեզուական պատճառներն՝ որոնց համար ԺՌ—ԺԹ· դարերուն կը կարծէ վերագրել հայ թարգմանութիւնը, ըստ մեզ՝ ինչպէս արդէն յառաջ ալ ըսինք, պէտք են այլազգ մեկնութիւ, այսինքն այս ամէն ռամկաբանութիւնք եւն յիշեալ նոր խմբագրութեանց ու փոփոխմանց արդիւնքն համարելու է, եւ ոչ բուն թարգմանչին գրչէն ելած։ Ա յս կէտս խնդրէ դուրս է անոր համար ալ՝ որ յիշեալ դարերէն շատ յառաջ ալ գոյութիւն ունէր հայ թարգմանութիւնը, ինչպէս դիւրին է ցուցընել։ Լաւագոյն է անոր համար հայագէտին այն բառածը թէ հայ գրականութեան մէջ կրնան գտնուիլ յիշատակութիւններ որ հայ թարգմանութեան ժամանակը շատ աւելի հին ժամանակները հանել ստիպեն։ Յաջորդաւս քանի մ'այսպիսի յիշատակութիւններ յառաջ կը բերենք։

Փարպեցւոյն այն խօսքը, զոր հայագէտը կը յիշէ, ամենէն յառաջ արժանի է մտադրութեան։ Իւր առ Վահան գրած թղթին մէջ Հայոց աբեղաներուն մասին կը գրէ.[2] "Իսկ հայոց աշխարհի աղանդ՝ զոր ասեն, եւ անանուն է ըստ վարդապետի եւ անգիր ըստ բանի։ Ի հաւատոյ եւ յուսմանէ ոգեաք

---

1 Հայագէտն ի վերջոյ կը նշանակէ որ հոս "բնականապէս ակնարկութիւն եղած է այն նախամեծարութեան զոր հայ սկրտողք կու տային աւազանին վրայ ջուր հոսեցընելուն։„ — խնդիր մ'որ մեր ծրագրէն դուրս է։

2 Փարպ· տպ· Վենետ· 1891—2· էջ 659։

երեւին, եւ ի գործս ծոյլք եւ անժոյժք. յորոց՝ ըստ անգիտութեանն՝ որ է ի նոսա, եւ ըստ անկարդ վարուց, այդպիսի իսկ արդարեւ աղանդոց վայել էր բուսանել, ըստ յօդուածոյ ասասպելաբանութեանն թէ Ըստ խոզի հարսնացելոյ՝ կոյս ոչ քաղցնի։» Ծանօթ է որ՝ ինչպէս վերն երկար բացատրեցինք, Խիկարայ այս առածին նման առած մ՚ալ կը գտնուի Պետրոսի առաքելոյ թղթին մէջ։ Սակայն հոս յայտնի է որ Փարպեցին Ս. Գրքէն չի կոչեր, այլ «առասպելաբանութեան» մը կամ Խիկարայ մէկ «յօդուածէն», թէեւ իրեն անծանօթ չէր կրնար ըլլալ Ս. Գրոց ալ խօսքը։ Ի հարկէ առածն ինքնուրոյն ձեւ մ՚ունի Փարպեցւոյ քով, որով կրնայ խնդիր ըլլալ թէ արդեօք ատուգիւ հայ թարգմանութիւնն առջեւն ունէր՝ թէ ուրիշ բնագիր մը։ Սակայն անհնար ալ չէ. եւ Փարպեցւոյ ուրիշ մէկ տեղը կարծես աւելի նմանութիւն մը կը ցուցընէ հայ բնագրին, որ գարձեալ կրնար նախնաբար Փարպեցւոյ ընթերցումն ալ ունեցած ըլլալ[1]։

Պէտք չէ զարմանալ որ այսչափ մեծ հնութիւն կ՚ուզենք տալ հայ թարգմանութեան։ Եթէ նաեւ արդի օրինակները մաքրենք յեռասամուտ ոամ կաբանութիւններէն եւ աղաւաղումներէն — որ լիովին կը յայտղի ապահովապէս, եթէ բախտ ունենանք հնագոյն ձեռագիր մը գտնել, — այնպիսի ընտիր եւ մաքուր գրական եւ առոյգ լեզուաւ բնագիր մը կը տեսնենք որ չենք վարանիր նաեւ մինչեւ Է. կամ Ը. դար հանել նախնական թարգմանութիւնը։ Նոյնն ծանօթ է արդէն նաեւ Եղիշէի, որ

---

1 Հմմտ. Փարպ. Պատ., տպ. Վենետ. 1891, էջ 200 (ԼԲ) «Ընկալ զմեզ որպէս զորդին ուրացող որ ծախեալ աղտեղացաք զհանդերձ սուրբ մկրտութեանն, զոր զգեցուցեր մեզ աւազանին լուացմամբ, անառակ անօրէնութեամբ խառնեցաք ի փղձն ուրացութեանց իբրեւ զդատակս խողոցն։» Հմմտ. Խիկար (էջ 160) «զխոզն ի բաղանիսն տարան, եւ նա անկեալ ի մորթոն խառնէր» եւն։

իւր Բ յեղանակին մէջ կը գրէ[1]. "Կայր զրկի ի ճառագայթից արեգական եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց։ Լա՜ ե կայր աչք +ան կայր մտօք„ եւն, բառ առ բառ նոյն Խիկարայ նաեւ արդի օրինակներուն ընթերցման հետ. (տես էջ 134։) Եղիշէի քով կան ուրիշ առածներ ալ, որոնք սակայն մասամբ խնդրական կը մնան[2], մասամբ ուրիշ աղբիւր մը կ'ենթադրեն։ Օրինակի համար առածս (անդ՝ էջ 42.) "Նոցա էր փորեալ զխորխորատն, դուք ընդէ՞ր լցէք յառաջագոյն„, թէեւ Խիկարայ ալ առածներէն է, սակայն՝ ինչպէս վերը նշանակեցինք, նաեւ Ս. Գրոց մէջ կայ պէսպէս ձեւով. ուստի թէ Եղիշէի եւ թէ ուրիշ հայ մատենագրաց քով, որ յաճախ կը գործածեն նոյնը[3], պէտք չկայ որ անհրաժեշտ հայ թարգմանութենէն ծանօթ ըլլայ. այլ Ս. Գրքէն կրնան ըլլալ այն կոչմունքը։

Թերեւս այս կարգէն ըլլայ, սակայն Խիկարայ հետ իւր մեծ նմանութեանն համար մտադրութեան

---

1 Եղիշէ, տպ. Վենետ. 1889, էջ 13. տպ. Մոսկ. էջ 19։

2 Հմմտ. այսպէս՝ էջ 13 "Եթէ կարի ոք առաւելեալ իցէ աշխարհական մեծութեամբ եւ մտօքն աղքատագոյն, այնպիսին ողորմելի է քան զքաղցումս.„ եւ նմաններ, որոնք անշուշտ ուրիշ աղբիւրէ են։

3 Հմմտ. Առակք Ի.Զ, 27. ՃՈՂ. Ճ, 8 եւ նմաններ։ Հայ մատենագիրներէն հմմտ. Խոր. Բ, ղբ (տպ. Վենետ. 1865 էջ 182) Տրդատայ դեղման առթիւ՝ "Վասն այսորիկ եկեսցէ ձեզ որոգայթ զոր ոչ ծանեայք եւ որան զոր որսայցէք՝ ըմբռնեսցէ զձեզ եւ նովին որոգայթիւն անկջիք„ եւն (տես Սղմ. ԼԳ, 7—8, եւ նմաններ։) Ցովհ. կթղ. (տպ. Երուսաղ. 1867, էջ 241) պատմելով Հասանայ Արծրունւոյ դաւն Աշոտայ Արծրունւոյ դէմ կը գրէ. "Եւ այսպէս գուբն զոր եւ փորեաց եւ պեղեաց Հասան, ի նոյն ընկղմաւ զաւ զոր եւ գործեաց.„ (Հմմտ. Սղմ. Է, 16, եւ նմանները։) Նոյնը կը գրէ Ուխտանէս (Ա, ծե, տպ. Էջմ. 1871, էջ 74) Անակայ մասին դրելով՝ "Գուբն զոր փորեաց եւ պեղեաց՝ ինքն անկաւ ի խորխորատն.„ եւ յաճախ այլուր։

արժանի է նոյն իսկ Եղնկայ մէկ վկայութիւնը, որ կը դրէ[1] "Եւ արդարեւ ոչինչ ընդ վայր ասացեալ է քան զմատթէոսն՝ թէ Ծառայ որ ընդ ոնին ոչ լսէ՝ ընդ Տիառնէն պատ լսել նմա," նոյն խիկարայ մէկ առածին հետ, որ նաեւ իւր արդի աղաւաղ օրինակներուին ալ ունի՝ (էջ 156)՝ "Ուր ընդ ականջն ոչ լսէ՝ ընդ Ընկոնան լսեցուցանէն" (Canon կգէ՝ "եւ ընդ լանջսն լսեցուցանեն։") Բայց արդեօք Եղնիկ Խիկար կը հասկընայ այն "իմաստունն", որմէ առած է խօսքս, խնդիր է՝ զոր չենք համարձակիր հաստատել. թէեւ այլուստ չենք գիտեր թէ ինչ ազբիւրէ քաղած է Եղնիկ[2]: Աւելի խնդրական կը մնայ Հայ Թարգմանութեան նկատմամբ. վասն զի ապահով չենք թէ Եղնկայ գրչէն ըլլայ այն եւ ոչ փոխառութիւն որեւէ՝ այժմ մեզի անծանօթ՝ դրքի, ինչպէս այնտեղէն քիչ մը յառաջ եղած բոլոր մասերը (Եղն. էջ 19—58) քաղուածոյ Թարգմանութիւն են Մեթոդիոսէն: Նոյն առածը յետոյ Վարդան իւր Ծննդոց Մեկնութեան մէջ կը գործածէ այս ձեւով՝ "Լուիցեն թիկամբք զոր ոչ լուան ականջօք[3]։"

---

1 Եղնիկ, տպ. Վենետ. 1850, էջ 61 (Ա, ժե։)

2 Նման իմաստով խօսքեր՝ Համմս. Առակք Ի֊Թ. 19 "Բանիւք ոչ խրատի ծառայ խիստ. թէպէտ եւ իմանայցէ՝ չդնէ յունկան։" — Սիրաք, Լ, 25 "Բուստ եւ բիր եւ բեռն՝ իշոյ. հաց եւ գաւազան եւ գործ՝ ծառայից։" Սիրաք, Լ, 27 "Լուծ եւ սամեամբք զպարանոց խոնարհեցուցանեն, եւ ծառայի չարագործի՝ լկանք եւ տանջանք" եւ նմանները: Սակայն ճշդիւ Եղնկայ բացատրութեամբ առած մը չկրցանք գտնել Ս. Գրոց մէջ, ուստի իւր յիշած "իմաստունն" ուրիշ անձ մ'ըլլալու է: Եղնկայ գերմ. թարգմանիչը (Schmid, Eznik, Վիեննա 1900, ընդ մամլով՝ էջ 56, ծան. 201) նոյնպէս չի կրնար Ս. Գրքէն նոյն առածը գտնել, եւ նշանակած է միայն որ Գերմանացիք ալ նոյնպիսի առած մ'ունին՝ Wer nicht hören will, muss fühlen.

3 Տես նաեւ Հայկազն. Բառ. ի բառն "Մկանունք"

Աչքի կը զարնէ այն պարագան որ շօշափման կէտեր չենք գտներ խիկարայ առածներուն եւ այն առածներուն մէջ, որ հաւաքուած են "Բանք իմաստասիրաց" անուամբ[1], հաւաքում մ'որ յամենայն դէպս Է· դարէն շատ յառաջ թարգմանուած էր հայերէնի, ինչպէս ուրիշ տեղ մը ցուցուցինք:[2] Մէկ երկու բան որ կրնան համեմատութեան բերուիլ՝ այնպէս որոշ եւ ամէն տարակուսէ զերծ ալ չեն[3]: Սակայն նոյն հաւաքումն առաւելապէս յոյն իմաստասիրաց վճիռները կը պարունակէ, եւ այնպիսի յոյն հաւաքման մը թարգմանութիւնն է, թէեւ մէջը մտած ըլլան ասոի եւ անոի առածներ: Արեւելեան խիկար դիւրաւ կրնար տեղ չգտնել այն առածաբաններուն շարքին մէջ:

Թ· դարէն Թովմաս Արծրունի բացայայտ կը գործածէ խիկարայ առածները, ի միջի այլոց հեաեւեալ տեղը[4]· "Որպէս եւ Դաւիթ ասէ՝ Պատապարեցայ եւ ոչ խռովեցայ· եւ այլ ոճն յոբպատին Ելիափազոյ ասէ՝ Ընդ աներկիւղն ի ճանապարհ մի երթալ" (ուրիշ օրինակ մը՝ "Ընդ աներկիւղն ի ճանապարհ մի՛ երթայցես·") բառ առ բառ խիկարայ առածը յառաջ բերելով, որ է՝ (էջ 129) "Ընդ աներկիւղն ի ճանապարհ մի՛ երթալ"[5] — Յաջորդ Ժ· դարէն

---

1 "Սոփերք Հայկականք", Ա (Վենետ· 1853) էջ 9–59:

2 "Պատ· մանր Ուսումն·" Ա (Վիեննա 1895), էջ 213–8:

3 Օրինակ համար (էջ 57) "Լաւ է ընդ առնծու ի լերինս բնակել քան ընդ կնոջ անզգամի ի տունն· ... կարիճ մի ասէ ցկինն թէ՝ Խայթոցս չար ոչ է քան զքո լեզուդ" եւն (Հմմտ· Խիկ· էջ 157 կարիճ եւ Ասեղ·) — Անդ՝ էջ 59 "Ցեսի կին մի պատաւ՝ ծարուրեալ եւ զարդարեալ եւ օծեալ" եւն (Հմմտ· Խիկ· 127 "կին գեղեցիկ յունեալ եւ ծարուրեալ" եւն:) եւ այլ ընդհանուր նմանութիւններ:

4 Թովմ· Արծր· Գ·ի (տպ· Պետրբ· 1887, էջ 228:)

5 Հմմտ· նաեւ Թովմայի սա խօսքը (անդ՝ Ա, ծ, էջ 64) "Զի մի հօտն առանց հովուի յանապատս եւ ի վիհս կորստեան թափառական յածիցին գայլոցն գահավիժու-

Ուխտանէս ալ քանի մ՝առաջաւոր խօսքեր ունի, որ նման են Խիկարայ առածներուն. սակայն ընդհանրապէս իւր յիշած "իմաստնոյն„ խօսքերը Ս. Գրքէն բլլալով՝ խնդրական կը մնան:[1] Նոյնպէս չենք կրնար ճշդիւ ըսել թէ Մովսիսի կաղանկատուացւոյ ծանօթ էր արդեօք Խիկար. թէպէտ շատ նման բացատրութիւն մ՝աչքի կը զարնէ, սակայն նոյնը սովորական է նաեւ Ս. Գրոց հեղինակներուն[2]: Բայց յաջորդ ԺԱ. դարէն Արիստակէս Լաստիվերտացի դիտէ մեր "իմաստունը„, բառական կոչումն ալ ընելով Խիկարայ ինքնուրոյն մէկ առածը, Անուոյ առման առթիւ (յամի ՆՂԹ = 1050) իւր հիւսած խորհրդածութեանց մէջ յիշելով առած-

---

թեամբ:„ Տես Խիկար (էջ 133) "Խաչինք որ գիհէն ի զատ գնան՝ գայլոց մատն լիցին:„ Ուրիշ տեղ մը (էջ 287) "իմացեալ խմաստնոյն ասացեալն թէ՝ Իմաստնոյ սուգ աւուրս է, իսկ անմտի՝ զամենայն ժամանակս կենաց՝„ առնուած է Սիրաքէն. (ԻԲ. 13:)

1 Տես Ուխտանէս, պատ. Բ, ժթ (տպ. Էջմ. 1871) էջ 39՝ "Եւ ոչ գիտեր եղկելին թէ՝ Լաւ է թշնամի իմաստուն քան սիրելի անմիտ: Եւ դարձեալ՝ Եթէ արդարն հարկանէ զքեզ, երթ զՀետ նորա զի նա է որ սիրէ զքեզ.„ (Հմմտ. Խիկար, էջ 128, Առակին՝ վճիռ ՀԳ, եւն:) Ս. Գրքէն են ուրիշ վճիռներ, այսպէս՝ (Բ. կա, էջ 112) "Ըսա իմաստնոյն բանի... թէ՝ Որ ձգէ քար ի բարձունս՝ ի գլուխ իւր անկցի.„ (= Սիրաք, ԻԷ, 28. Նման՝ Խիկար, էջ 157.) — Բ, կը, էջ 116 "Քանզի ասաց ոմն Իմաստնոց թէ Զաւիս պատուեցի եւ առաջի ծերոց յոտն կացի. (տես Ղեւտ. ԺԹ, 32)... եւ այլ ոմն թէ՝ Ծերութիւն պատուականագոյն է„ (Իմաստ. Դ, 8), եւ ուրիշ նմաններ:

2 Կաղանկատուացի (Բ, ժզ, տպ. Մոսկ. 1860, էջ 134) Վարագ-Ըստվհոյ բերանը կը դնէ՝ Կաւատայ արքայի Բ. տարւոյ (629ին) դեսպքը պատմելով՝ սա բացատրութիւնը. "Հոսեացես զնոսա որպէս փոշի առաջի հողմոյ„ եւն. (Հմմտ. Խիկար, էջ 141 "Հոսեաց որպէս զփոշի ընդդէմ հողմոյ„:) Սակայն նոյն բացատրութեան այլեւայլ ձեւերը տես Սղմ. Ա, 4, ԼԴ, 5. Իմաստ. Ե, 24. Եսայի, ԽԱ, 16, եւն եւն:

ներս՝[1] "քանզի խմասպոանն էրպնոս, անդիան ասաս պայ, որպէս խմասպոցն (օրինակ մը՝ "խմասպնայն") բերին բանք. եւ դարձեալ թէ՝ բան սպոց պարբար են էքրէս ղաղր, ես անդիս կլանէն գնա։" Համեմատենք Խիկարայ առածը (էջ 130) թէ՝ "բան սաս որպէս ղր պարբար է, քայց որ անդիս է, նա կլանէ գնա.» ինչպէս բառ առ բառ ունի նաեւ Ասորին. (Հարրիս՝ էջ 62, թիւ 25.) որ սակայն "ղր" բառին տեղ "ճնճղուկ պարարտ" կ'ըսէ, աւելի եւս հաստատելով թէ Լատինվերսացի առուգիս Հայ բնագրէն միայն դիտէր առածս։

Հասանք արդէն այնպիսի ժամանակ մ'երբ առածներս կը յիշուին ոչ միայն "Խմասանոյ" մ'անուամբ, ինչպէս մինչեւ հիմայ տեսանք, այլ նաեւ իւր բուն "Խիկար" անուամբ։ ԺԲ. դարուն Ն. Շնորհալի արդէն այնպէս ընդհանրացած գիտէ՝ որ նոյնը նաեւ իբր ածական կը գործածէ, գրելով՝ "Խելօքն ծոյլ է ու խիկար"[2]. եւ այնպէս մնացած է անկէ վեր, ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք յիշելու։ Կը յաճախեն նաեւ Հայ անձինք "Խիկար" անուամբ, որոնցմէ անձ մը 1455ին եւ ուրիշ մը 1627ին յիշեցինք արդէն, նոյնպէս "Խիկար-Մուրատ" բանաստեղծը (տես վերը ներած.։) ԺԵ. դարէն կը սկսին արդէն մեր արդի ձեռագիրներն, որով աւելորդ ալ է այս ժամանակներէն յիշատակութիւններ փնտռելն անգամ։ Շատանանք յիշելով միայն Առաքելի Դաւրիժեցւոյ մէկ տեղն[3], ուր խօսելով Էջմիածնի պարտուց եւ Սահակ կաթուղիկոսի փախստեան վրայ, իւր ձեռօքն օրինակի մը մէջ աւելցուցած է "ի բնագրին իբրեւ ծանօթութիւն" Խիկարայ՝ նոյն խնդրոյն շատ յարմար այս

---

1 Լատիվ. պատ. գլ. ժ (տպ. Վենետ. 1844. էջ 41։)

2 Ն. Շնորհ. տպ. Վենետ. 1830, էջ 562։

3 Առաքել Դավրիժեցի, պատ. գլ. ԺԹ, տպ. Էջմ. 1896, էջ 237, Ծան.։

առածը՝ "կերայ դառնիճ եւ արբի լեղի, ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն. բարձի աղ եւ զարձիճ ի վերայ, ոչ էր ծանր քան զպարտս մարդոյն:„ Յայտնապէս Դաւրիժեցի գործածած է Էջմիածնի մէկ ձեռագիրն որ մեր ձեռքն եղածներուն կարգէն էր եւ ոչ հնագոյն. (տես Խիկար, էջ 136:) Ա յս ծանօթութիւնն յետոյ աւելցուցած է. միւս օրինակներուն մէջ կը պակսի: — Թողու ենք յիշել այն յիշատակութիւնքն ալ, որոնք Թարգմանական դրութեանց մէջ գտնուելով՝ հայ բնագրին հետ կապ չունին[1]:

Միւս կողմանէ Ընորհալիէն եառքն ալ կը տեսնենք հին սովորութիւնը շարունակուած, յիշատակութիւններ նաեւ առանց որեւէ անուան: Ս· Ներսէսի նշխարաց յայտնութեան պատմողը[2], որ ամէնէն կանուխ ԺԲ· դարու վերջերէն է[3], կը գրէ օրինակի համար հետեւեալը՝ "Զի ճնճղուկ՝ որքան ի ձեռին ունիս զգուշասջիր պահել, ապա թէ զերծեալ թռիցէ՝ դժուարին է ըմբռնել„ եւն, որ Խիկարայ մէկ առածին այլակերպութիւնն է. (Տմմմ. Խիկար՝ էջ 135 "Լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո՝ քան զհազարս յերկինս թռուցեալ„ եւն:) Ի միջի այլոց յիշելու արժանի է Վարդանայ Խրատներուն մէկ խօսքն ալ՝ "Տղայի միտքն որպէս կակուղ մոմ է, զբարի խրատն եւ զիմաստութեան ուսումն

---

1 Այսպէս "Բանք վասն խաբող Աղուէսուն„ վէպին սկիզբը՝ գտնուած տաղին սա վերջին խօսքերը՝ "Եւ էր նա ճշմարտակար շար, եւ հնարագէտ եւ իմաստուն մուօք զէտ խէլոբ:„ ձշդիւ Ն· Ընորհալւոյ համեմատ՝ աղուէսու մասին գործածուած: Տես Ն· Մառ, "Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ„ (պետրբ· 1894—9), Հար· Գ, էջ 180:

2 "Պատմ· Յայտնութեան Նշխարաց Ս· Ներսէսի՝„ ի "Սոփ· Հայկ·„ Ե (տպ· Վենետ· 1853), էջ 31—78:

3 Նշխարաց գիւտն եղած կ'ըսուի 1275ին Յ· Ք· Երզնկայի Սարգիս եպիսկոպոսի օրով· տես անդ՝ էջ 44—46, — Մեր վկայութիւն բերած տեղն է՝ էջ 50:

դիր ի վերայ Տաճկահար„ եւն[1] (Հմմտ. Խիկար՝ 129։) Թողլով ուրիշ նմանները, շատանանք միայն Վարդանայ Առակներուն։ Ն· Մառ Հայագէտը գեղեցիկ հրատարակութիւն մ՚ըրաւ բոլոր Վարդանեան առակաց, լուսաբանելով անոնց ծագումն ու զարգացումը, Վարդանայ ունեցած մտան եւ այն Վարդանայ գրական գործունէութիւնը լիովին երեւան հանելով եւ ճանչցընելով բուն առակագիրն՝ Վարդան Այգեկցի ԺԲ—ԺԳ· դարէն, որուն մասին այլուր ընդարձակ խօսուեցաւ[2]։ Նոյն առակաց հաւաքմանց աղբիւրներուն՝ զորոնք այնպէս մանրամասն ուսումնասիրած է յիշեալ Հայագէտը, (Տար· Ա, § 268—296,) աւելցընելու ենք Խիկար ալ։ Եւ այս շատ բնական էր։ Խիկարայ առածներէն մաս մը (յատկապէս պատմութեան վերջը՝ երկրորդ շարքը) արդէն լիակատար առակի ձեւ ունէր. միւսները դիւրաւ կրնային առակի վերածուիլ, ինչպէս եղած ալ կը դառնենք։

Մեզի համար կարեւոր են բնականաբար նախ այն առակները որ բուն Վարդանայ Այգեկցւոյ են,

---

1 Հմմտ. "Հայկազն. Բառ.„ ի բառն՝ "Տաճնեհար։„ — Նոյն Բառգրքին մէջ կը գտնենք Խիկարէն ի միջի այլոց հետեւեալ վկայութիւնները. (Անտառախիտ)՝ "անթափանչելի լինել բազմութեամբ որդւոց· ճճ·„ (= ճառընտիրք. տես Խիկար՝ էջ 130·) — (Նշի) "Մի լինիր փոյթ իբրեւ զնշենի, որ յառաջն ծաղկի եւ ապա ուրեմն լինի ուտելի։ Ոսկեփորիկ·„ (տես Խիկար՝ էջ 128 պատառ·) — (Հարսնառուն) "Ի հարսնառանէ քան զընկերս յառաջ ել եւ գնա. Ոսկեփորիկ·„ (տես Խիկար՝ էջ 135—36) եւ նմաններ։ Ընդ գիտեր ինչ գործքերէ առնուած են կոչմունքս, որ ճառընտրի եւ Ոսկեփորկի մէջ կը գտնուին. ոմանք թերեւս նոյն իսկ Խիկարայ իմաստութեան ձեռագրէն կրնան ըլլալ։ Բայց այս դէպքիս մէջ արժանի է այն ուշադրութեան. վասն զի ընթերցման կարեւոր տարբերութիւններ կան։

2 Հմմտ. "Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ՝ ըստ Ն· Մառի·„ ("Հանդէս„ 1899, թ. 2 եւն, եւ առանձինն՝ յատկապէս էջ 20 եւն, 43—75 եւն։

որ իւր առաքելութեան սկիզբն ըրած է ի Դրաքարկ իբր 1220ին: Արդ թէ Այգեկցւոյ բուն առաքինեւուն մէջ եւ թէ միւս հաւաքմանց մէջ ալ կը գտնենք խիկարայ առածները գործածուած, որոնցմէ օմանք կը դնենք հոս դէմ առ դէմ: Առաջին երկուքն Այգեկցւոյ են:

Խիկար (էջ 157—158:)	*Վարդան (Այգեկցի) (Հտր. Գ, 99 եւ 101:)*
1. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կացին՝ որ կարէր զծառն: Ասէ ծառն. Եթէ չինէն չէիր՝ ոչ յաղթէիր դու[1]: (Canon. Որդեակ եղեր ինձ որպէս զծառն զոր կարէին. ասէ ծառն՝ Եթէ ոչ էիր չինէն որ ի ձեռինդ է, ոչ կարէիր յաղթել ինձ:)	1. Հիւսուն՛ք մտան ի մայրիս եւ սկսան կոտորել զծառ եւ զտունկ. եւ նոքա հառաչելով ասեն՝ Ջի՞նչ է այս զոր գործեն ընդ մեզ: Եւ նոճին ասէ. Վա՛յ է մեզ, ով եղբարք. զի ի մեզանէ [է]՝ որ կարէ զմեզ. զի կօթն ի մայրույս է: Ցուցանէ թէ, եւն[2]
2. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճ որ եհար զաւեղն, եւ ասէ աւեղն՝ Ահա խայթոց որ չար է քան զքոյդ: Դարձեալ եհար զթաթն ուղտուն, եւ նա եհար զթաթն ի վերայ նորա եւ ճմլեաց զնա եւ ասէ. գերի՛, ո՞չ գիտէիր եթէ շունչ եւ հոգի քո ի յոտս իմ էր: (Canon . . . եւ ասէ՝ Ո՞չ գիտէիր չար կարիճ թէ զօրութիւնք քո յոտս իմ է:)	2. Մու[կն] մի հպարտացաւ . . . գայ առ ուղտն եւ ասէ. Տուր ինձ հրաման, որ ի յետս քո դնեմ զբոյնս իմ եւ առնեմ դադար: Ասէ ուղտն՝ Ելիւն քո ի գլուխ քո, մի խորհիր զմահու գործդ զայդ: Եւ նա ասէ՝ Կակուղ է ամբակ քո եւ ոչ ինասէ զիս: Եւ եդ զբոյն իւր ի հետ ոտին: Եւ եկն ուղտն ծանր բեռամբն եւ կոխեաց զնա. եւ նա ճխմեաց եղեւ. եւ վազեաց ճրագուն ընդ յե-

---

1 Ven. եւ 92 ձեռագիրք վերջը բոլորովին աղաւաղեր են գրելով՝ "... ասէ՝ չէիր ինձ յաղթել ոչ կարէիր դու:"

2 Այգեկցւոյ՝ Առակ ԺԴ: Նոյնն անցած է Վարդանեան միւս հաւաքմանց մէջ ալ դոյզն տարբերութեամբ. տես առակն ՃԽ կամ "Փայտահատ եւ Ծառք" (անդ՝ Հտր. Բ, 123) ըստ VI հաւաքմանց, ուստի Աղուեսագրոց մէջ մտած:

տոյան նորայ, եւ զայն տեսեալ ըղտուն ասէ՝ Եղբայր, դայ է որ նեղէ զքեզ, մինչեւ ելաւ ի քէն: — Յուցանէ, եւն[1]:

3· (ԷՂ 160) Որդեակ, զգայլոյ ձագն յուսումն եառուն (ձոգը. "ավին„) եւ ասեն՝ Ասա Ա յբ. Բ են. Գեմ (92 Գիմ.) եւ նա ասէր՝ Ա յծ, Բոյծ, Գառն:

3· (ՅԽե·) Ա՛ւ ասաց թէ Գայլին ձագն բռնեցին եւ գրեցին գիր թէ կարդայ: Եւ ասեն՝ Ասա Ա յբ. եւ նա ասէ թէ՝ Ա յծ. եւ ասեն թէ՝ Ասա Բեն. եւ նա ասէ թէ՝ Բուծ. եւ ասեն թէ՝ Ասա Գիմ. եւ նա ասէ՝ Գառն. եւ ասեն թէ Ասա Դայ. եւ ասէ՝ Դմակ. եւ ասեն՝ Ասա Եչ· նա ասէ՝ Ես կու երթամ, գիհ անցաւ, այլ չեմ ի հասանիլ[2]:

4· (ԷՂ 159—60·) Որդեակ, ասացին ցաքիան եթէ Թողլ զաւրական բարս[3], եւ համարձակ լինի քեզ՝ յարքունիս մնանել եւ ելանելն. ասաց աքիան՝ Էթէ եղիցին աչք իմ ոսկի եւ թաթ իմ արծաթի՝ զաւրական բարս իմ ոչ թողից:

4· (ԽԵ²) Դարձեալ զկաուն լուսակալ դրին թագաւորին ի վերայ ոսկեկար բարձին: Նոյնպէս եւ արարին զաքիան, եւ տային նոցա ի կերակրոյ թագաւորին. եւ ասացին նոցա թէ Թողէք զբարս ձեր. եւ նոքա ասեն՝ Թէ ոսկով եւ մարգարտով ծածկէք զմեզ, մեք ոչ կարեմք թողուլ

---

1 Ա յգեկցուց Առակ ԻԳ: Նոյնը միւս հաւաքմանց մէջ ալ՝ "Մուկն եւ Ուղտ„ (Հար. Բ, 25—26 առակ ԻԱ) կրկին խմբագրութիւն, մին ըստ VI, միւսը՝ D ձեռագրին:

2 Տես "Գայլ յուսումն„ առակն՝ Հար. Բ, 321 ըստ G ձեռագրին:

3 Ven. 92 եւ Canon "զաւրական բանն„, Bod. "զաւրութիւնդ:„ Ցաջորդն ալ Ven. "Համարձակ լինի բանն քեզ՝ յարքունիս„ եւն. Bod. "Համարձակեալ են ի քեզ՝ յարքունիս„ եւն. Նոյնպէս վերջը միայն Canon ունի ուղիղ "զաւրական բարս իմ ոչ թողից·„ միւսներըն՝ "զաւրական բանն ոչ թողից:„

զաովօրական բարս մեր. զի կատուին բնութիւն է, եւն։[1]

Բաւական կը համարինք այսչափին ալ, որոնց մանաւանդ երկու առաջիններըը կարեւոր են՝ բուն Այգեկցւոյ վերաբերելով։ Մենք Խիկարայ առակներուն գործածութիւնն այնպէս բնական կը գտնենք, որ աւելի կը զարմանանք Խիկարայ շատ մ՚ուրիշ լեռվին զարգացած բնաիր առակները չգտնելով մեր հաւաքմանց մէջ. այսպէս Խիկարայ առակն՝ Ծիծառն եւ Աքիս, Այծ եւ Տօրոն, ձնճղուկ եւ Որոգայթ, Էշ եւ Գայլ, Շուն եւ Խրուտ, Աւճ եւ Գայլ, Խլուրդ եւ Արծիւ եւ նմաններ, զորոնք գոնէ հայագէտ Ն· Մառի հրատարակած հաւաքմանց մէջ չգտանք համոզիչ նոյնութեամբ[2]։ Բայց թերեւս ուրիշ տեղեր գտնուին։ Ընդհակառակն հանրածանօթ առակ մը կը գտնենք մուծուած Խիկարայ աղաւաղեալ բնագրին տպագիր մէկ օրինակին մէջ, որ կը պակսի հնագունին ուսաի եւ յեռասմուտ է[3]։

1 Տես "Կատու եւ Աքիս„ առակն՝ Հար· Բ, 64–65 ըստ VIag եւ B ձեռագրաց։

2 Տես Խիկար՝ էջ 156–61։ Ի հարկէ նմաններ կը գտնուին Վարդանեան հաւաքմանց մէջ ալ։ Այսպէս Խիկարայ աղաւաղած լեզուաւ առակս (էջ 159)՝ "Որդեակ ասացին Գայլուն թէ բաց կաց ի գեհէս. ասէ՝ Եթէ ի բաց կենամ՝ կուրանամ (Canon, Bod. Ven. ֊֊ կուրանամ.) զի փոշին աչացս դեղ է եւ շահ.„ (Bod., 92 ունին "եւ շահ.„ իսկ Canon՝ ". . . աչաց շահ է եւ փորուս օգուտ։„) Աւելի լաւ պահուած է Խիկարայ առածը (էջ 133) "Որդեակ, խաշինք որ գիհէն ի զատ գնան՝ գայլոց մատն լինիցին։„ Համմ. առակ ՄԽԳ (Հար· Բ, 270) "Ասի ի յառակաց թէ Գայլն յայնժամ անկանի ի գեհն, յորժամ հովիւն զգայլուն ահն մոռանայ.„ — առակ ՄԾԳ "Գայլ եւ ոչխարք„ (Հար· Բ, 238) եւ նմաններ։

3 Տես B³ (տպ· կ·պ· 1834), էջ 103–104 Շուն եւ շուք։ "Որդեակ, զի եղեր ինձ որպէս շունն այն ապահ, որ

կարծենք մինչեւ հիմայ յառաջ բերուած-ները բաւական են ապացուցանելու մեր կարծիքը։ Նախ՝ Խիկարայ հայ թարգմանութիւնը առուգիւ շատ հին է, եւ հայ մատենագրութեան վրայ ալ ազդեցութիւն ըրած։ Ի սկզբան միշտ լոկ "Խմաստնոյ„ անուամբ յիշուած ըլլալով՝ կրնայ թերեւս կարծուիլ, որ "Խիկար„ անունը խորագրին մէջ յետոյ մտած ըլլայ։ Բայց այս լոկ ենթադրութիւն միայն կը մնայ։ Երկրորդ՝ կը հաստատուի այն կէտն ալ որ նաեւ Հայագէտ Կոնիբիրի հրատարակած բնագիրը առուգիւ "երկար պատմութիւն„ ունեցած է, շատ փոփոխութիւններ եւ թերեւս նաեւ խմբագրութիւններ կրած ըլլալով։ Այնպէս՝ ինչպէս որ առջեւնիս ունինք, ոամկաբանութեամբք խճողուած, աղաւաղութեամբք լի եւ անհամար պէսպիսութեամբ ձեռագրաց, չի կրնար այն բնագիրն ըլլալ, զոր առջեւն ունէր՝ եթէ նաեւ ոչ փարպեցի՝ առուգիւ եղիշէ, եւ ո՛չ այն՝ զոր տեսած էին Թովմաս Արծրունի եւ Լաստիվերտացի։

Այս կէտը զմեզ կը ստիպէ ընդհատել մեր ուսումնասիրութիւնքն ալ՝ մինչեւ հնագոյն եւ բնարեւագոյն բնագրի մը յայտնուիլն։ Առանց ասոր շատ մը խնդիրներ՝ որ լուծման կը սպասեն, չեն կրնար նաեւ ձեռնարկուիլ՝ առանց ապարդիւն աշխատութեանց. եւ ո՛չ հանուած եզրակացութիւնք հաստատուն հիմ կրնան ունենալ։ Այսպէս ապագային թողուլ կը ստիպուինք նոյն իսկ այն էական խնդիրը թէ ինչ բնագրէ թարգմանուած էր նախ-

---

ունէր հաց մի ի բերանն, երթայր յեզեր գետոյն, եւ տեսեալ շուն մի այլ ի մէջ ջրոյն եւ հաց մի ի բերան նորա, ձգեալ զիւր հացն ի բերանոյն, եւ անկաւ ի ջուրն զի առցէ յայնմանէ հացն. եւ իրրեւ եհաս ի մէջ գետոյն՝ ոչ գշունն եդիտ եւ ոչ զհացն, այլ խեղդեցաւ, եւ զրկեցաւ յիւր հացէն։„ — Այս առակը յարմարցուած է Խիկարայ հետեւեալ վերջաբանութեամբ՝ "Նոյնպէս եւ դու զհացն իմ խլել կամեցար, եւ զրկեցար դու ի քո հացէն։„

նական հայերէնը: Ա,յս կէտը լուծելու համար ալ պէտք էր՝ նախ մանրամասն համեմատելով հայերէնը միւս բնագիրներուն հետ՝ որոշել թէ ինչ աղերս ունի հայն ասորւոյն եւ յունականին հետ: Վասն զի այս երկուքը միայն կրնան ի նկատի առնուիլ. միւսներն անոնցմէ յառաջ եկած են: Յունականն ալ կորսուած է. իսկ անկէ ածանցած սլաւականն այնպէս կը տարբերի հայերէնէն՝ որ խնդրէ դուրս կը մնայ: Եթէ չենք ուզեր բոլորովին տարբեր յոյն բնագիր մ՚ենթադրել, որ կորսուած ըլլայ, կը մնայ միայն ասորականը: Եւ այս վերջնոյն հետ արդեամբք մեծաւ մասամբ կը համընթանայ հայերէնը: Սակայն գոնէ արդի ասորականը՝ որ ինքնին անվթար մնացած ալ չէ (— այսպէս բոլորովին ուրիշ խմբագրութիւն է Բրիտ. Թանգարանի Թ. 7200 Հատակոտորը. տես Հարցիս՝ էջ 56—58) —, չի կրնար նոյն ըլլալ այն բնագրին հետ, որմէ հայը թարգմանուեցաւ: Վասն զի համաձայնութեան հանդէպ կան նաեւ անթիւ անհամաձայնութիւններ՝ մանր ու մեծ, աւելի ու պակաս կարեւոր երկու կողմանէ ալ, ընթերցմանց մեծամեծ տարբերութիւններ՝ նաեւ ուր միաբան են երկուքն: Օրինակներ բերել աւելորդ կը համարինք. վասն զի յընթացս ուսումնասիրութեանց առիթ ունեցանք յաճախ նշանակելու այսպիսի երեւոյթներ: Ուստի այժմու հայերէնն՝ որ ուրոյն խմբագրութիւն մը կը ցուցընէ, անդէպ է համեմատել այժմու ասորերէնին հետ. քանի որ նոյն իսկ չենք գիտեր թէ հայոյն աւելի կամ պակաս ունեցածներն արդեօք նախնական հայ թարգմանութենէն են թէ յետոյ եղած փոփոխութեանց արդիւնք:

Հայերէնը յամենայն դէպս ասորերէն բնագրէ մը թարգմանուած ըլլալու է, որ այժմու ասորերէնէն բաւական կը շեղէր: Սակայն հայ բնագրին կրած փոփոխութիւնքն անհետ ըրած են որեւէ հետք, որով ասորի բնագիր մը գտնել կարենանք

ինչպէս միւս թարգմանութեանց մէջ յաճախ կը գտնենք: Քանի մը մանր բաներ կամ աննշան են[1] կամ խնդրական: Օրինակի համար սխալ թարգմանութեան մ'երեւոյթ ունի՝ ի միջի այլոց՝ սա առածը (էջ 158) "ՈՐԲԼ հայր եկեր ղմարմին ընթաւոր է, բայց ինքն ուժեք ոչ էր աւգուտ եւ ոչ պիտանի:„ *Յունականը կամ սլաւականը չունի այսպիսի բան. միայն ասորին ունի այսպէս (բնագիր էջ 88)՝ "Որպէս ասիկ յորենոյ* (ܟܐܢܐ ܕܚܛܐ) *որ ուտէ զչարեմարեան* (ܒܝܫܐ) *ընթաւորաց„ եւն: Դժուար է մեկնել հոս նախ յորենոյ ուտիճին "ոՐԲԼ հացի„ թարգմանուիլը. բայց աւելի եւս յորենի չարեմարին՝ "մարմին„ թագաւորի: Կրնար սխալ թարգմանութիւն համարուիլ եւ ասորի բնագրին խալ ընթերցմամբ մեկնուիլ, եթէ ապահով ըլլար ընթերցուածը, որ սակայն պարզ աղաւաղութիւն կ'երեւայ[2]: Ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ յայտնի ասորաբանութիւն կը տեսնուի սա տեղը* (էջ 134) "Որդեակ, քննեա զբանն ի սրտի քումմ եւ ապա ի վեր հանիցես (ձեռգր. "ի վերայ հասանիցես„ սխալ.) զի եթէ ֆոխես զբանն՝ քաղցր լինիս„:

---

1 Համմ. էջ 131 "Որդեակ, ար (Bod. մարդ որ) զաւրաւոր է քան զքեզ՝ մի հակառակիլ ընդ նմա.„ — էջ 144 "ի վերայ ամենայն գործոց իմոց հաստատեմ կացուցից զքեզ„ (սակայն արդի ասորին հոս այսպիսի խօսք չունի.) — էջ 145 "Հրամանաւ պանն Աստուց եւ Տիրուհեացուց„ — էջ 135–136 "ի կոչնատանէ ... յառաջ եւ ... զի անաշ քո բարի առնուս„ եւն (տես վերն ար խօսելոնք այս տեղւոյ մասին.) — էջ 134 կոյրն մսօք "Թողու գուզղորդ ճանապարհն եւ երթայ ընդ ֆոս.„ (Ասորին "...մոլորեալ„) որ կրնար սխալ թարգմանութիւն մը համարուիլ, եթէ ընթերցուածն ապահով ըլլար. սակայն տպագիրը կը կարդան հոս "ֆոսոյ„, ինչպէս տեսանք, եւ ուրիշ նմաններ:

2 Այս յայտնի է անկէ որ նախընթաց խօսքն է "Թէ լինի ասր նորա որպէս ծիրանի՝ մարմոյ ընթաւորէ ոչ կարէ նմանել.„ ուսոի "մարմին„ չփոթմամբ կրկին գրուած ըլլալու է:

նոյնը բառացի կը գտնենք ասորւոյն քով՝ (թ. 52) "Որդեակ, պահեա զբանն ի սրտի քումմ եւ բարի լեցի քեզ. զի երկնէ ֆոխե զբան տո (ܠܐ ܡܫܟܚ ܠܗ)՝ կորուսանես զբարեկամ քո:„ Հայոյն քով նախ անսովոր բացատրութեան կերպ մ'ունի, եւ երկրորդ՝ ամբողջին իմաստն անկապ է. վասն զի "եթէ ֆոխե զբան քո՝ տոպղ լինիս„ ասուգիւ անյարմար է, մինչ ասորին յարմար խօսք մըն է՝ թէեւ ուրիշ իմաստով: Ցամենայն դէպս հայը հոս ասորի բնագիր կ'ենթադրէ. սակայն նաեւ ամբողջն այնպէս աղաւաղ է, որ գոնէ "քաղցր լինիս„ խնդրական կը մնայ: Հայերէնէ եղած թարգմանութիւնը հաստատելով "քաղցր լինիս„ բառերը, բոլորովին ուրիշ ընթերցուած ունի՝ միւս ճիշդ կարեւոր "եթէ փոխես զբանն քո„ խօսքին համար[1]: Բայց թէեւս անյարմար իմաստն յարմար ընելու ճիգէն յառաջ եկած ըլլայ այն: Թարգմանչին մասին յետոյ: — Ասոր փոխարէն Հայագէտն կոնիբիր տեղ մը յայտնի նշան կը գտնէ յոյն բնագրի ազդեցութեան, կամ ընթերցում մ'որ յոյն բնագիր կ'ենթադրէ[2]: Ասով պէտք կ'ըլլայ ըսել որ Հայ բնագիրն որչափ

1 Մեր մատ. թ. 468, թղ. 58ա "Աւղտւմ դերկակին աէնինկ սոզունկնու իւրաքինկ պիլայ, տայ անտան առնկրայ չխար սոզունկնու աղգընկատան. եւթ պոռ էշնի պռոլայէքռոն, պարչաքնայ քռոքը պօլուրաէն:„

2 Այս խօսքն է (էջ 126) "Առցես զնաթան քեռորդին քո եւ անուսցես զնա քեզ որդի եւ հոգոռոցէ էիլ զնռոնդռո տռ:„ Հայագէտն (անդ՝ ծան.) կ'ընդունի Canon. ձեռագրի այն ընթերցումն, ուր պահուած է յունարանութիւնս ἐκτίσει σοι τὰ τροφεῖα, զոր յայտնապէս թարգմանել ուզած է հայը: Հայ գրիչ մը չհասկընալով յունարանութիւնը "զնունդս„ փոխած ըլած է "զնուն„, որով Ven., 58 եւ Bod. կը կարդան՝ "հատուսցէ քեզ զնռոն քո.„ որ անտեղի է: Էջմ. թ. 2048 փորձեր է անտեղութիւնը վերցընել գրելով՝ "եւ նա լցուսցէ զտեղի անուան քո:„ — Հայագիտիս այս կարծիքն ատուգիւ գոնէ հաւանական կրնայ ըսուիլ: Մտադիր ալ ըլլալու է որ ասորին չունի այս խօսքն:

ալ բան երեւութին ասորի բնագրէ մը ծագած ըլլայ, կրած է յունական ազդեցութիւն մ՚ալ: Սակայն այս ամէն մեկնութիւնք կը մնան խնդրական՝ աւելի կամ նուազ, մինչեւ որ ապահով ու ստուգիւ հին հայ բնագիր մը ի լոյս գայ: Հայ բանասիրաց առաջին գործքն ըլլալու է՝ այսպիսի բնագիր մը գտնել:

Ներկայ հայ բնագիրը խճողուած է ոամկաբանութիւններով[1], որոնք չեն միաբանիր թարգմանութեան առ հասարակ ընտիր եւ հին գրական լեզուին հետ, եւ բաց ասոր նոյն իսկ ձեռագրէ ձեռագիր կը փոխուին[2]: Ընդհանրապէս՝ եթէ նաեւ

---

1 Բազմաթիւ ուրիշներու մէջէն՝ էջ 125 "Վաթսուն կին առի ... վաթսուն տարու եղայ·„ — 126 "Հագուցի„ (131 "մի հագանիր·„) 144 "Հալեւոր·„ — 129 "հեթ անագամի հաց մի ուտել·„ — անդ՝ "ձեռ տղայի մանկան ... կապնեւ մատներն ի քսակի, եւ որպէս կապն ի իշուն ոտքն ... նայ խելաքանայ„ եւն. — 131 "մի հնծնուլ զնա„ (Bod. հեծներ, Canon հեծներ·) — 131 "ըռըզակիս կամաւքն Աստուծոյ„ (137 "ըռջակ„)· — 137 "... եւ ասենչգբո դէմ հանաւղն·„ — 131, 132 "չէմք տան·„ անդ՝ "որ գողանայ ոսկի կամ այլ փոքր իրք·„ — 133 "էշն ամէն աւրն Ը դարպաս չիներ եւ չարտախ„ (ձեռգր. պէսպէս·) — 134, 136 "արճիճ„ (կապար·) 134 "յետ սակաւ աւուրց ի վերայ ջրին գայ որպէս տերեւ ծառոց·„ — 135 "գրգռէ զնա եւ անարգէ„· 135 "պատուիրէ„, 153 "հանէ զայս խաւսա„՝ եւն հրամայականներ· — 137 "մարդ որ էրէնն Աստուած յայղղէ·„ անդ՝ "ընդ առն ունեւորի ... ապահ մարդոյ աչքն ոչ լցվի քաւել թէ հողով„· — 154 "չեն լսել·„ 143 "իրր լսեց ... Զի՞նչ մեզանք եմ արարեալ ես խիկարին„ եւն. — 145 "ասէ ցԱբուամանք նայիպին իւրոյ·„ — 147 "ես այլ ի հետ լայի·„ — 146 "յիշեա զաղուհացն որ ի միասին կերեալ եմք·„ 143 "ես զաղուհացս զոր կերեալ եմ ի տան քո„ եւն. — 147 "շինեալ ապարանս ընդ երկինքն եւ ընդ երկրիս ի մէջ ի կախ·„ — 152 "որոտայ եւ կալնու զճառագայթս·„ — 153 "զայդ Աստուծոյ հօրթ արածներն գիտեն·„ — 155 "ի ծաղել արեւուն ցայթեց ի տանն„, եւ անթիւ ուրիշներ:

2 Անհնար է յիշել անթիւ պէսպիսութիւնքն ձե-

Հարեւանցի ակնարկ մը ձգենք Հայագիտին նշանաւոր գլխաւոր տարբերութեանց վրայ, կը տեսնենք որ շատ անմիաբան են ձեռագիրներն ալ. ի միջի այլոց Ven. *եւ* Canon. *իրարմէ էապէս տարբեր են. առաջինն առ հասարակ միտ բնագիրը ամկայցնելու, վերջինն աւելի ազատ բազմաթիւ փոփոխութիւններէ՝ թէեւ ոչ նուազ ազատաբար ինքն ալ*[1]: *Բնագիրն առ հասարակ լի է ծայրէ ծայր աղաւաղութիւններով, սխալ ընթերցուածներով, եւն*[2]: *Առնցմէ*

ադրաց: Իբրեւ օրինակ ահա մէկ քանին՝ էջ 135 "զի մի յանկարծամահ լինիցի" խօսքին տեղ՝ Ven. "զի մի անընդհմահ լինիս." — անդ՝ "չկոչեն գքեզ՝ մի երթալ ի պատիւ" խօսքին տեղ՝ Bod. "որ չէ հոլէ՝ ի պատիւ մի երթայր." — 138 Ven. "Հալածեա զնա որ ոչ ֆոյ", Bod. ". . . որ չի գայ." միւսները՝ չունին լաւ եւս. — 138 "ի չարէն մի երկնչիր", Ven. ". . . մի վախե՛," — 136 "ծառայ ըղդ" եւն, 139 "որ ողդ է մաաւք" (58 խորհ, Canon զուարթ եւն.) — 150 "ճարտարքս կան խափան." Ven. "ճարտարքս խաբ անկան." — էջ 127 Canon "ականջ արայ որդի իմ խօսքին եւ խրատն իմ գրիր ի մատանին քումմէ եւ մի մոռացիս" եւն, միւսները չունին. եւ այլ նմաններ:

1 Պատմութեան մասէն զատ՝ ուր Canon *յաճախ կը չեղի եւ աւելի կը մօտենայ Առուղին (տես Հարիս՝ էջ 36–46) նաեւ առածները պէսպէս թուով ու ընթերցուածով ունին ձեռագիրք. ոմանք նոր մասեր ունին (Canon տես էջ 159–160, երկու Հատ. թ. 58՝ տես էջ 137), ընդհակառակն նաեւ պակասներ (Bod. տես էջ 134, թ. 58՝ տես էջ 130) եւն: Նշանաւոր է պարիսի թ. 58 որ շարք մ՝առածներ կ՝աւելցնէ՝ կ–կէ, զորոնք Հայագէտն ուրոյն դրած է. (տես էջ 139–140) եւ որոնք լաւ օրինակ են փոփոխութեան բնագրի եւ այլափոխման: Ցիշեցինք նշանաւոր յեռատումուտ կտորն "Հարցուածն Թագաւորաց" եւ յարակից քն (էջ 140–1.) որուն մասին երկար խօսեցանք:*

2 Մաս մ՝ակնյայտնի սխալագրութիւնք են. զոր օր. էջ 125-6 "եթէ որդի չէիր ա–ա–ր քանքար ատան ծախեացե (թ. 58 . . . որդի՝ աւուրս քանքարս տատն . . .) ոչ կարէ սպառել (Ven. ա–ա–) զինչս իմ. այլ զի արկցէ Տող ձեռօք իւրովք (Ven. չէ–ա–ց էմ–ց) ի վերայ իմ" եւն.

շաաերը դիւրին է ուղղել· բայց նաեւ այնու կը ձնայ մեծ զանգուած մը խնդրական ընթերցմանց՝, մեթին տեղերու եւն²։

— 128 "կաւչիկ ի յոտքէ„ (յոտսդ է·) — 129 "զմանն քո կեր փաղաղութեամբ (ամենքն այսպէս, միայն Bod. եւ 58 չունին, փխ· "խաղաղութեամբ„) եւ +ո ընկերին ղալտ ի ոչխարէր„ (Ասորին՝ եւ դրացիդ մի արհամարհեր·) — 132 "եւ այլքն շնանան„ (շնասցին·) — 136 "բարձի երկաթ„ (երկաթի·) — 144 "վիճարեսցեն„ (վճարեսցին·) — 145 "տար սպանանեա զանասունս խիկարդ·„ — 150 "բնակիչք փախան·„ 151 "թռան ի վեր·„ — 154 "պարան աւազէ·„ — 160 "ովին„, եւ նմաններ՝ մինչեւ անգամ "տէրք„ (էջ 125), ըստ Bod. "մինչեւ եղեւ (նաթան) եօթն ամաց սարկան„ (էջ 126), եւն· — նաեւ յայտնի լեզուական սխալներ՝ ինչպէս "նչենի որ յառաջ ծաղկի եւ յետոյ հասանի զպտուղ իւր . . . թթենի որ յետոյ ծաղկի եւ յառաջ հասանի զպտուղ իւր„ (էջ 128·) "եւ զամենայն գործք արքունեաց քեզ վիճարեսցին ճարտարութեամբ„ (էջ 144), եւն։

¹ Ի միջի այլոց՝ էջ 127 "կին գեղեցիկ յոնէսլ եւ ծարիւրեալ՝„ ուղղելի՝ "գոնէսլ եւ ծարօւրեալ„ (նոյնպէս Ասորին·) — 132 "եթէ վրէժ հասցէ քեզ՝ այ մի խոտորիր եւ ճըճգնէր·„ — 152 (Փարաւոն) "զգեցաւ զգեստ փէսոբվոնոն„ (Ven· վեռըռուածոյն·) Ասորին՝ ասղնագործուած· — 148 "ի խաւսս մրդխան կորուսի զքեզ„· ուղղելի՝ "ի խաւսս մանխան միոյ (նաթանայ) կորուսի զքեզ„ (նոյնպէս Ասորին·) — 153–4 "լուան խոսոանէ մեր զլսրխնջիւն երիվարաց ձերոց եւ վրնչիցն„· կրկին անգամ, ուր Canon «խոսոէն» կը գրէ· ըստ Ասուրյան՝ մոպոխները լսեցին արուձիոց խրխնջիւնը եւ վիժեցին· — 157 "փէրէ՛, ո՞չ գիտէիր„ կ'ըսէ ուզան կարճին· (Հայ առակներն ալ "փէռէ„ կը գործածեն այսպիսի իմաստով· տես 'Ն· Մառ·) — 160 "աւ ձն որ փոխոխնեցաս է մոսրնին„, ուր Ասորին (էջ 70) ունի ܠܐ ܬ, զոր Հայ թարգմանք (տես գործք Առաք· Ի, 30· Լ, 35, եւն) կը փոխադրեն "մոբնին„· ուստի ուղելի ". . . ի մորենին·„ եւ շատ ուրիշներ։ Ընդհակառակն՝ թէեւ աղաւաղութեան երեւոյթ ունի, ուղիղ թարգմանութիւն է առածս (էջ 136) "Որդեակ, եթէ առաքէ տէրն քո թէ բեր ոպոսոր խոզող, մի բերել նմա, զի զևսաղոզն ուտէ եւ

Բնագրին այս վիճակն եւ այն պարագան որ մեր մատենադարանը չունինք օրինակ մը Խիկարայ՝ ստիպեց զմեզ եւս կենալու մեր դիտաւորութենէն, զոր ունէինք հրատարակել հայ բնագիրն՝ համեմատութեամբ միւս բնագիրներուն. վասն զի ստիպուած էինք՝ բնագիրը ծայրէ ծայր սրբագրել, որ քիչ շատ միշտ կամայական կը ձնայ, քանի որ վատահելի աղբիւր մը կը պակսի: Եւ այսպէս կը սպասենք ընտրելագոյն օրինակի մը:

9.

Ամէնէն վերջը հայ թարգմանութեան մասին մեր բաժնեորը կնքելու համար՝ հարկ է որ քանի մը խօսք ալ ըսենք նախնեաց թարգմանութեան մասին, որ հայերէնէ թարգմանուած՝ ամէնէն ուշ ԺԵ. դարուն, կրնայ նոյն իսկ գործածուիլ հայ բնագիրը վերակազմելու առեն: Վասն զի բնական է որ՝ համեմատելով թաթարերէնը հայ ձեռագրաց ընթերցուածներուն հետ՝ կարելի է ճանչնալ թէ ինչ կարգի ձեռագիր մը հիմն եղած է այն թարգմանութեան: Երբ խնդիր ըլլայ այս կամ այն տեղւոյ ընթերցուածին մասին, կրնայ թաթարերէնին ալ ընթերցուածն համարժէք վկայութիւն մ'ըլլալ

զպատուհասն սպասուրին ոչ թողու.„ Ասորին չունի. բայց Սլաւականը կը հատատատէ նոյնը (առած թ. 72, տես Հարբիս՝ էջ 32 "աղբատ խաղտղ„ եւ "աղբ„ կամ սպասուր:)

2 Էջ 142: Իբրեւ օրինակ առածս (էջ 156) "Որդեակ, ես ուսուցի զքեզ որպէս ձագս աղուեսու, եւ ակն քո ի ծակ քո եւ մատն իմ կոկեր ի բերան քո. եւ մատունք քո սրեցեր յաչս իմ.„ Canon՝ "Որդեակ, անուցի զքեզ որպէս ձակս արծուի. եւ մատունք քո սրեալ էին ի յաչս իմ. քանզի ակն քո չար էր տեսանել զիս:„ Ասորին (էջ 69) "Որդեակ մատն իմ բերան քո եւ մատն քո յաչս իմ. ընդ այնր զի անուցի զքեզ, չնագայլ, այդպէս խեթիւ հայիս„ (վերջինս բառական՝ աչքերդ բերուդ վրայէն կը նային:) Թողունք յիշել բազմաթիւ ուրիշներ:

միւս ձեռագրաց հետ, ինչպէս արդէն վերն առթիւ մը տեսանք: Կը ցաւինք միայն որ թաթարերէնը համառօտուած է, կամ լաւ եւս ըսելու համար՝ մինչեւ առածներու վերջն իբրեւ ճշդրիտ թարգմանութիւն ներկայանալէն ետքը՝ միացեալ կէսը լոկ համառօտ ամփոփում մըն է, եւ ոչ բուն թարգմանութիւն, գոնէ մեր ձեռագրին համեմատ՝ զոր առջեւնիս ունինք:

Միակ ձեռագիր մ՚ունինք թաթարերէնին, այն է մեր Մատ. թ. 468, թղթեայ նօտրգիր, մաքուր գրչութիւն մը՝ ՌԻԳ (= 1575) տարին գրուած Խաչերես Տէր Օգսէնտեան անձէն ի Կաֆենից[1]: Ձեռագրին պարունակութիւնն է բուն Լեհահայոց դատաստանագիրքն թաթարերէն, բայց անկէ յառաջ Գոշի դատաստանագրոց մէկ մասին հետ այլեւայլ ուրիշ կտորներ ալ, այլեւայլ խրատականներ եւ պատմութիւնք Ս. Գէորգայ եւ Աբգարու, եւ ասոնց շարքին մէջ Խիկարայ իմաստնոյ բանք[2], որ ձեռագրին ճիշդ ութը թուղթը կը բռնէ: Ակէ դուրս ալ օրինակներ անշուշտ կը գըտնուին, բայց առ ժամս մեզի անծանօթ եւ անմատչելի են: Մեր նպատակին համար՝ որ ամբողջութեան համար համառօտ տեղեկութիւն մը տալ է թաթարերէն թարգմանութեան մասին, բաւական է մեր ձեռք եղածն ալ:

Թարգմանչին անձն ու թարգմանութեան ժամանակը մեզի անծանօթ են: Ցամենայն դէպս Խաչերես գրիչ է միայն ինչպէս Դատաստանագրոց,

---

1 Ձեռագրիս մասին ընդարձակ տես "Ցուցակ,,, էջ 943–5:

2 Անդ՝ թղ. 54բ–62ա, խօրագիրն այսպէս՝ "Ուսոլու խիկարընինկ սոզու էսլի ախըլը. Այդքանըյ սայ օկուդուք քի օկուդլանկայլար, սահմ օղլանլարը (= 125 "Խրատք եւ խմաստութիւն Խիկարայ, զոր ուսանին որդիք մարդկան.) Տայ ադայ օղլունայ օկուդ պէրկայ, սայ էսինայ ալկայլար: — Էսկի դօրայ սայ,, եւն:

նոյնպէս միւս կտորներուն, ուստի եւ Խիկարայ, որ քան այամ 1575էն շատ յառաջ թարգմանուած էր: Շատ յառաջ ըսինք. վասն զի յայտնապէս Խաչերեսի առջեւ եղած օրինակն ալ նախնական բնագիրը չէր, այլ փոփոխեալ եւ համառօտուած: Անհնար է մտածել որ բուն թուրգմանիչը վէպին կէսէն աւելի քաջատեղեակ թարգմանելէն ետքը՝ ձեռնհաս մնան եւ առակներու վերջին շարքն ինկնի թողուր, եւ միայն քանի մը խօսքով ամփոփէր, այն ալ այնպէս որ վէպին էական կէտերն անգամ դուրս մնան: Յայտնապէս գրչի մը համառօտութիւնն է այն, եւ այսպիսի օրինակ մը գտած էր Խաչերես: Ասով յիշեալ օրինակն իրր ծեր գարուն ըլլալու է, իսկ թարգմանութիւնն աւելի ալ կանուխ:

Թաթարահաօս հայ գաղութներու համար եղած թարգմանութեանն մերձաւոր պարագայք մեզ անծանօթ են: Միայն թէ կ'երեւայ որ աւելի արեւմտեան, ըսենք Լեհահայոց՝ կողմանէ ըլլալու էր թարգմանիչը: Թարգմանութեան մէջ գտնուած մէկ երկու եւրոպական բառերը կարծես հաստատել կ'ուզեն այս կէտը[1]: Բայց ի տունդմէ առատ են հայ բառերը, ընդհանրապէս պարզապէս պահելով հայ բնագրին գործածած բառերն, զորոնք թաթարահաօս ժողովուրդն ալ կը գործածէր[2]: Ուստի կան

---

1 Այսպէս՝ Թղ. 59բ "Դազումլուք ֆոնդոմինդէ տըր խարդլարնըն կ„ (= էջ 138 "Համբերութիւն հին է գործոց„) — Թղ. 55ա "պարտըմ քալնըմայ„ (= էջ 127 "առեալ տարայ զնաթան յոպրանս իմ„:)

2 Ի միջի այլոց՝ Թղ. 54բ "խիկար ուսլու ճորթոր օլսի„ (= էջ 124 "խիկար իմաստուն եւ ճարտար մեռաւ„.) Հմմտ. 55a "ճարտարըլը պիլայ„ (= 126 "ճարտարութեամբ.„) — 54բ "դէք մանկայ Ա. օղուլ յէլոփոկ պօլկիյէտի„ (= 125 "զի մի ծեացից անիշատակ.„) — 55բ "խագըն գիշի օխշար Ա. քօրքուս ֆէրէշմանիյայ„ (= 127 "նման է նա գերեզմանի„ եւն.) — 55բ "քի սէնի տայ էսիզ ան-դըմ ունատակայլար„ (= 128 "զի որպէս զնոսա անդր կո-

նաեւ այնպիսի հայերէն բառեր, որոնք հայ բնագրին համեմատ չեն, եւ սակայն թարգմանիչը գործածած է զանոնք, վասն զի ժողովրդեան ընդհանրական էին[1]: Բայց նաեւ կան դէպքեր, ուր յայտնապէս թարգմանիչը չէր կրցած աղաւաղ հայ բնագրէն իմաստ մը հանել. ուստի կամ դուրս թողուցած է զանոնք (— այսպէս կ'երեւայ մեկնելու է այլեւայլ աղաւաղ առածներու պակասիլը, —) եւ կամ բառառբառ օրինակած է հայ բառը: Այսպէս Խիկարայ հետեւեալ (Հարցիս՝ էջ 132) խօսքին մէջ՝ "Որդեակ, եթէ վրէժ հասցէ քեզ [յ]Աստուծոյ մի խոտորիր եւ ծըծփուիր„ եւն թարգմանելու ատենով՝ ուրիշ ելք գտած չէ, բայց եթէ պահել նոյն բառը՝ "ծըծփուհիլ„ դրելով[2]: Ուրիշ տեղ մը

չեսցիս·„ թարգմանն "անզգամ„ կարդացեր է հոս. հմմտ. 55բ "անզգամլար պիլայ իչքայսէն„ (= 128 "մի ըմպել ընդ անզգամս·„) — 55բ . . . ասայ նի ասրը լէդէ„ (= 128 "եւ մի կարի դառն„ եւն, տպագիրը B հոս "լէդի„·) — 58բ "օլ սանկայ հայպատ սըր սայ փոփ„ (= 134 "եւ լինի քեզ անուն բարի եւ փառք·„) — 59բ "խընամխասութիւն„ էդմայ„ (= 137 "խնամախաւսութիւն մի առնել·„) — 59բ "սփահլի„ (= 138 "ագահութիւն·„) — 60ա "սընկարընկընըյ քամպա էդմայ„ (= 139 "զընկեր քո . . . մի բամբասեր·„) հմմտ. 56ա "բամբասել էդքայլար սայմայ սէնի„ (= 129 ". . . բամբասող„) — 60ա "էալի փալ սասամիկայ„ (= 139 "առն քաջամարդ„), եւ նմաններ:

1 Այսպէս՝ թղ· 56բ "գօր դուրլու ալընմըզկայ օլուր պար, սայ գօր սուրլու փոխան·„ (= էջ 131 "զի ամենեցուն մահ առաջի կայ եւ պատահաս մեծ է„·) — 59ա "Ուղուր, խաչան քի սէնի հոգի կայ ունասայսալար·„ (= 135 "ի կոչնաւանէ„ եւն, թարգմանը "հարկինք„ բառն ուզած է գործածել·) — 59բ ". . . փախիլլիք էդմայ եա ապահլիք„ (հայը՝ էջ 137 "ընդ առն ունեւորի մի հակառակել„·) եւ նմաններ, այսպէս յաջորդը:

2 Տես թղ· 57բ "Ուղուր էկարքի սանկայ թէնկրիսան նէ դուրլու փոխոնի (հայ՝ "վրէժ„) եօլու խոդուէսայ, պօլմակայ քի եանկըլըք ծըծփուհիլ պօլկայսէն„ Հայերէնը տես վերը:

"ՐՐՆՆԻ„ ծառին դիմաց կը գտնենք "խոպախ„, որ ակամայ կը ստիպէ մտածել թէ թարգմանը "ՊՊՆՆԻ„ կարդացած ըլլալու է[1], եթէ միայն յիշեալ բառն թաթարական գաւառաբարբառի մը մէջ ուրիշ նշանակութիւն ալ չունենայ:

Միւս կողմանէ յայտնապէս շատ հին ալ ըլլալու չէ թարգմանութիւնը: Գոնէ այն ձեռագիրն, որ թարգմանչին առջեւն էր, արդէն ճշդիւ մեր արդի ծանօթ ձեռագրայ կարգէն էր, այ նուազ աղաւաղ, բան երեւութին Պարիսի թ. 58ի տեսակէն: Համեմատութեամբ հայ բնագրին լիովին կը հաստատուի այս կէտը:

Պատմութեան սկիզբը (թղ. 54բ—55ա) ճշդիւ թարգմանութիւն է արդի ձեռագրայ նոյն մասին (էջ 125—7). անկէ ետքը նոյնպէս (մինչեւ թղ. 60բ) Առածները՝ ճիշդ մեր օրինակայ համեմատ (էջ 127—140,) աննշան տարբերութիւններով ատկին անդին, որոնք կը վերնուին մասամբ այն լեզուին կազմութենէն, որ այնչափ տարբեր է հայերէնէ, մասամբ ալ անշուշտ թարգմանչին անյարմար կամ թարգմանելու դժուար երեւցած ըլլալէն, եւ վերջապէս իւր առջեւ եղած ձեռագրին քիչ մը տարբերելէն: Այս բաժնին կ'արժէ ընդհանրապէս բոլանդակ թարգմանութեան մասին: Այսպէս երբ առ վճիռը (էջ 127) "Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրանէ արքունի, ջնա՛ և-ընդ՛ գնա՛ ի տրտի տո՛ր„ թարգմանուած կը գտնենք (թղ. 55բ) "Աղլուա՛, նէքի իշխդանկ խան պէյ իշխբինայ, անը և-բա՛ֆինէյ պո՛ր„ եւն, պէտք չկայ ընդունելու որ "պահեա դնա ի տրտի քում„ կարդացած ըլլայ թարգմանը. այլ ընդհակառակն "մեռ՛„ անյարմար տեսած ըլլալու է թարգմանելու թաթարերէնի, իսկ "թաղ՛„ եւն յիշեալ կերպով փոխադրած: Ուրիշ մէկ քանի

---

1 Թղ. 55բ "եօխէսայ օխլայ խոպախտո„ (= 128 "այլ լեր որպես ՐՐՆՆԻ„ եւն:)

տեղեր աւելի ազատ ալ շարժած կ'երեւայ Թարգմանիչը. տեղ տեղ՝ ուր մնասւանդ մէթին էր հայերէնը, իմաստ մը տալ չկրնալով, երբեմն ալ փոքրիկ յաւելուած մ'ընելով[1]: *Երբ այսպէս կարդացեր է հայերէնին մէջ սա մէթին բացատրութիւնը (էջ 131). "Ճշմէ՛ս ե՛ս մաշէ՛ս ղէարդ՛ի որպէ՛ս ոմա՛նք եւ բարի լինի քեզ Աստուծոյ„ եւն, ելք մը գտած է Թարգմանելով Թէ Ինչ որ բարի ու չար լսես՝ սրտիդ մէջ պահէ, որ Աստուծմէ բարիը ընդայ քեզի*[2]: *Սակայն առ հասարակ հաւատարիմ Թարգմանիչ մըն է, որ ճշդիւ պահած է եւ փոխադրել կրնացած հայերէնին նաեւ աղաւաղ ընթերցուածները, այնպէս որ դիւրաւ կրնանք իմանալ Թէ իւր առջեւն եղած ձեռագիրն ինչ աղաւաղութիւններ ունէր*[3]:

---

1 Օրինակի համար 57ա "Օ՛ւ առամ քի սէնսան քուչու առ, անընկ պիւլայ ոռոխ պոռփոյ, սայ անկար ուդրու պօլմայ.„ (հայը միայն՝ էջ 131 "Որ զաւրաւոր է քան զքեզ՝ մի հակառակիլ ընդ նմա„.) — 58բ "Ուղղուամ, սայմայ պօլուղուչի պօլ խանլար պիւլար այնըսայ, սէնինի էրնոռանլիճինայ ոօղ պիլայ, պայ պէլայ պիլայ. ալայ դուդ քի անըյ ասլանընկ„ եւն. (հայ միայն՝ էջ 134 "առաջի թագաւորաց եւ դատաւորաց աւգնական լեր ընկերի քո, զի ի բերանոյ առիծոյ„ եւն), եւ նմաններ:

2 Տես Թղ. 57ա "Ուղղուամ, նէքի եախչի եաման իշիդանկ, անըյ եուրաքինկայ սախլայ. Թէնկրիտան սանկայ եախչի պօլուր„ եւն: — Նոյնպէս հայոյն սա խօսքը (էջ 131) "եւ [ի] ղրկեն մի երկնչիր„՝ Թարգմանած է (Թղ. 57ա) "Խոռի պոռղմանդան խորխմայ.„ ուստի՝ հին Թշնամիէն, անշուշտ "չար„ սատանայ իմաստով առած: — Մէթին առածս (էջ 131) "Որդեակ յաւուրս զոհից մի՛ խոտորիր, զուցէ ոչ հաճեսցի Տէր ի զոհս քո„՝ Թարգմանուած է (Թղ. 56բ) "Ուղղուամ, խաչան սատաղայ պէրսան՝ եարլընըյ աչըդմայ, պէրկանինկ Թէնկրիկայ խապուլ սուկուլ սուբ„, եւ նմաններ:

3 Ահա քանի մ'օրինակ: Թղ. 56ա "եօլ աչ այոխընայ„, ուստի՝ "Ճանապարհ արա ոտիդ քոյ„ ըստ բոլոր ձեռագրաց (տես էջ 128) մինչ ուղիղն ունի Canon

Առածները ճիշդ հայերէնին համեմատ եւ նոյն ֆորֆօ— են, զոր կը գտնենք Կոնիբեերի հրատարակած բնագրին մէջ: Բայց հոս սա գլխաւոր տարբերութիւնը կայ, որ բազմաթիւ առածներ, թուով 17, կը պակսին. նաեւ այնպիսիները՝ որոնք Խիկարայ հիմնական առածներէն բլլալով՝ գժուարաւ կրնայինն չգտնուիլ թարգմանչին առջեւ եղած ձեռագրին մէջ[1]: Ասոր փոխարէն մէկ երկու կտոր առածներ աւելի կան, որոնք արդի ծանօթ ձեռագրայ մէջ չեն երեւար[2], եթէ չհաշուենք ապագիրները

"... *որդւոյ քոց*„ համեմատ Ասուրոյն. — թղ. 58ա մնօք կոյրը "պարըր *էնոխ էրէնոյ*„, ուսոի՝ "*երթայ ըսա ֆոմ իւր*„, ինչպես ձեռագիրը ալ ունին (էջ 134.) — 59ա "*թէնկրիտան եախշի ոփ ալըրսէն*„, ուսոի՝ "*անոն բարի առնուս*„ ըստ ձեռագրաց (էջ 136), միայն Canon. "*անուշ*„ Ասորւոյն համեմատ. — 59բ "*ապահ դիշինինկ գօզուն նեմայ թոյտուրմաս, դէք թոփրախ*.„ ուսոի ճիշդ արդի աղաւաղ օրինակաց պէս՝ "*ապահ մարդոյն աչքն ոչ լցվի, քաւել թէ հողով*.„ (էջ 137.) — 59բ "*դաշ ատ տայ ուր քի արդընկատան գելմասին*„, ուսոի ըստ Ven. եւ Bod. "*քարամբ հալածեա զնա* (զշուն) *որ չի գայ*„ (Bod., իսկ Ven. *որ ոչ գոյ*.) եւ բազմաթիւ ուրիշներ:

1 Պակաս են հայերէնին կարգաւ հետեւեալ առակները, որոնց սկզբան բառերը կը դնենք թողլով "Որդեակ„ բացատրութիւնը. էջ 130՝ "Որդեակ, ցառաջ սիրէ մարդ առա„ եւն. անդ՝ "Որպէս վայելուչ է ծառ„ եւն. անդ "Որոյ ոչ գոյ կին„ եւն. — էջ 133 "Խաշինք որ գիհէն ի զառ„ եւն. անդ՝ "Ցածո՛ զաչ քո„ եւն. — էջ 134՝ "Լաւ է կոզ մի„ եւն. անդ՝ "Մի՛ անիծաներ զորդին քո„ եւն. անդ՝ "Հարց զայր իմաստուն„ եւն. անդ՝ "Եթէ զայր իմաստուն„ եւն. անդ "Եթէ զայր իմաստուն առաքես„ եւն. — էջ 136՝ "Մարդ որ առացուածք„ եւն. անդ՝ "Կերայ դառնիճ„ եւն. անդ՝ "Սիրեա զմարմին քո եւ զկին քո„ եւն. անդ՝ "Եթէ առաքէ աչերն քո„ եւն. անդ՝ "Լաւ է բան իմաստնոյ յարբեցութեան„ եւն. — էջ 137՝ "Սիրեա զհայր քո„ եւն. անդ՝ "Եթէ դադարեն գեաթ ի գնացից„ եւն. — էջ 138 "Որ քեզ չար թուի„ եւն:

2 Նոր առած են՝ թղ. 56ա՝ "Աղլուժ. եամանն

(“պղնձէ քաղաք„:) Այս երեւոյթը մեկնելու է անշուշտ անոյշ որ նախ մաս մը սուտիւ թարգմանչին գործածած ձեռագրին մէջ կը պակսէր. մաս մ’ալ ինքը թարգմանիչը կրնար մէկդի թողուցած ըլլալ, մանաւանդ անոնք որ աղաւաղ ու մթին ըլլալով՝ դժուարաւ կը թարգմանուէին. բայց վերջապէս մաս մը՝ եւ թերեւս մեծագոյնը՝ արդիւնք ըլլալու է թաթարերէնին օրինակողներու կամ գրիչներու զանցառութեան: Կարծենք որ նոյն իսկ ներկայ օրինակութեան մէջ բաւական նշան կայ ընդունելու որ եթէ գտնուին ուրիշ օրինակներ եւ համեմատուին, պիտի տեսնուի որ թաթար բնագիրն ալ նուազ պէսպէս ու աղաւաղ չէ քան հայերէն բնագրին ձեռագիրները:

Վերջին կէտիս վկայ է վէպին երկրորդ կէսին դրեթէ բոլորովին կրճատուած ըլլալը մեր օրինակին մէջ: Թաթարերէնը հասնելով հայ ձեռագրայ վերջին առածը (էջ 138 “Որդեակ, որ ողորդ է մսօքը„), կը շարունակէ՝ ճիշդ Պաբինի թ. 58 յԵ—ԳԲին համեմատ՝ անոր յաւելուածական առածները կ—կէ· (Հարբիս՝ էջ 139—140. Թաթար՝ Թղ· 60ա—60բ:) Նոյնպէս կը կցուի հռչակաւոր միջանկեալը կաղը, այն “Հարցումն թագաւորաց որդւոց„· (Հարբիս՝ էջ 140—1, Թաթար՝ Թղ· 60բ—61ա), միայն չկայ ուրոյն խորագիրն եւ “Հուտայ եւ Բաղիայն„ անուններն. այլ կը սկսի պարզապէս՝ “Խայտըբ խիկար„ եւն (= “Հարցան ի Խիկարին„ եւն.) չկայ դարձեալ հռչակաւոր “Հարցին Պիթագորայեան„ ընթերցումն, որուն տեղ “Խիկար„ կ’ըսէ Թաթարը. եւ կ’աւարտի ճիշդ հայերէնին վերջաբանովը՝ “Եւ այս էր խրատն„ եւն: Ասկէ ետքը կը

օղու Լ] եբնըլըբ քենաինինկ եամանլանայ քօրայ, տայ եախշի օղուլ դուրար քենաինինկ եախշիլըքնայ քօրայ·„ — Թղ· 60ա՝ “Ուղղում, օլ դուրլու տիր էսիրիք առամ, նէ տուրլու քի օխ քիրկայ պուրնունունկ իչինայ, օզկակայ դէյմայ դէք քենաինինկ դէպասինայ:„

սկսի կրճատումը: Բովանդակ մնացեալ մասը՝ իբր 15 էջ բան (Հարբիս՝ էջ 141—155) ամփոփուած է թաթար ձեռագրին իբր երկու էջի մէջ (թղ. 61ա—62ա), միայն ուղղեւծուածն, այն ալ կիսատ, այնպէս որ Խիկարի դլուխ եկածն անըմբռնելի կը մնայ. ոչ նամակները կան եւ ոչ Եգիպտոս ըրածները, օդեղէն աշտարակն, եւն: Բայց եթէ այս մասին գոնէ համառօտ ամփոփում մը կայ, բոլորովին կը պակսին ասոնք կամ առածներու երկրորդ շարքն, զոր կ'ըսէ Խիկար ընաթան պատժելու առեն. (Հարբիս՝ էջ 156—161:) Միայն ամենէն վերջինը պահուած է. եւ ընդհանրապէս վերջաբանին կրկին կը դառնայ հայ բնագրին՝ բառառբառ թարգմանութիւն ըլլալով այն քանի մը տողերը: Առաջ կրկին կը հաստատուի թէ այս կրճատման հեղինակը, որուն գոհ եղած է վէպին ամբողջ երկրորդ կէսը, թարգմանիչը չէ: Հոս կը դնենք այս վերջաբանական մասը, միանգամայն իբր օրինակ թաթար թարգմանութեան, դէմ առ դէմ հայերէնին:

Հայ բնաւէր (էջ 161):

[1] Որդեակ, Առուած ապրեցոյց զիս վասն անմեղութեան իմոյ, եւ զքեզ կորոյս վասն անաւրէնութեան քո: [2] Առուած առնէ փոխարէն [Bod. դառաստան] ընդ իս եւ ընդ քեզ: [3] Զի ագին շանն հայց տայ եւ բերանն՝ բիր:

[4] Ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան եւ պառառեցաւ [Bod. պառառեցաւ ամենայն մարմին նորա.] եւ ես ասեմ՝

[5] Որդեակ, որ բարի առնէ՝ բարի դառնէ. [6] եւ որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ինձա. [Bod. ինքն անկանի ի խորխորատ. Canon

Թուրքերէն (թղ. 62ա.)

[1] Ա՛յդդըմ. Օղլում, թէնկրիմ մէնիմ սախլադըյ մէնի՝ մէնիմ անմեղլիքիմ պիլայ, տայ սէնի դաս էդդի սէնինկ եամանլըքընկայ քօրայ: [2] Թէնկրի էդքայ սէնինկ տայ մէնիմ առամըզկայ եարղունը: ([3] չէ+:)

[4] Ա՛լ սահադ իշիդդի տայ չապլասըյ, տայ այդդըմ՝

[5] Օղլում, եախշի խլընկան եախշի դարար. տայ եաման խլընկան եաման դարար: [6] Տայ քիմ գիմկայ չուղուր խազըայ, քէնտի

եւ որ փորէ խորխորատ ընկերի՝ անձամբ իւրով ընու։] 7 Կատարի բարին ի բարի՝ եւ չարն ի չար։

8 Ցայս վայր ի՛ոփոբէցա— խէ՛որ։

դուշար։ 7 Եախշիկ՝ եախշիկ պիլայ դուկալանիր, տայ եամանլա՝ եամանլա պիլայ տուկալանիր։

8 Պուկունկայ տիյին ճահգ էգսին օղուլ աթայընկ անայընկ ալդըն ալկայ տայ քօնուլուկ պիլայ եուրուկայ. ամին։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ մեծ չէ տարբերութիւնը, բայց ի նկէ որ թաթարը չունի երրորդ պարբերութիւնը թէ Ջան ադին հայց կու տայ, իսկ բերանը՝ բիր. դարձեալը չորրորդը թարգմանուած է իբր թէ բնագիրն ըլլար՝ "ի նմին ժամու ՛էքչէ— լո—ա—՝ պատասեցաւ.„ վերջապէս ծայրն ութերորդ պարբերութիւն մ՚աւելցուած է, իբրեւ վերջնական եզրակացութիւն վէպին, այն թէ Տղաք պատուելու են իրենց հայրն ու մայրը. որ եթէ ոչ գրչին՝ գոնէ թարգմանչին յաւելուածն ըլլալու է՝ Ս. Գրոց ծանօթ խօսքն ըլլալով, զոր Խիկարայ միւս բնագիրները բնականապէս չունին։

Ի վերջոյ աւելորդ է բսել որ թաթարերէն վէպիս անուանք ալ ճիշդ հայերէն թարգմանութեան համաձայն են. այսինքն՝ "Խիկար„, "Նաստան„, "Աբէստան„, "Աբուսմագ„, "Սենէքարէմ„ եւ "Փարաւոն.„ ուրիշ անուն չենք գտներ։ Այլապէս կարելի ալ չէր, քանի որ թաթարագէտ հայ թարգման մը փոխադրած է, եւ հայերէն ձեռագրէ մ՚որ մեր արդի օրինակաց կարգէն էր, յատկապէս ցեղակից Պարիսի Թ. 58 ձեռագրին։

Ը.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՒ ԻՒՐ ՅՈՐԴՈՐԱԿԱՆՔ ԸՆ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ

1.

"Ագաբիտոս„ անճիշդ ձեւ մըն է՝ ուշ ժամանակի արտաբերութեան համեմատ գրուած՝ փոխանակ հնագոյն Ագապետոս (Ἀγαπητός) անուան, եւ շատ ցանցառ կը գտնուի Հայոց քով։ Եթէ աչքէ անցընենք հայ պատմագիրներն ու ժամանակագիրները, չենք գտներ յիշատակուած այսպիսի անուն մ'անգամ, բայց միայն հպարտ թարգմանական գրութեանց, այսպէս Սոկրատայ Եկեղ. պատմութեան մէջ, այն ալ բոլորովին ապաւազած[1]։ Թերեւս բլլան նաեւ մէկ երկու ուրիշ տեղեր՝ որ մեր աչքէն վրիպած բլլան։ Երեւոյթը զարմանալի չենք գտներ անոր համար ալ՝ որ նոյն իսկ Ագապետոսի Հայրենակիցները՝ Յոյնք՝ բազմաթիւ հանգուն անձանց մէջէն ճիշդ անոր մասին՝ որուն անուամբ փոքրիկ բայց սիրուն գրուածք մը ամէն կողմ տարածուած էր, նոյն իսկ դպրոցական դիրք մ'եղած, գրեթէ ոչինչ կրցած են հաղորդել։ Իւր մասին հաստատ տեղեկութիւնն, որուն մաս մ'ալ վերջնականապէս հաստատուած չէ, այսչափն է միայն որ Ագապետոս Սարկաւագ էր Ս. Սոփիա

---

1 Փռիւգիոյ Սիւնադոն քաղաքին Ագապետոս հայկազեան եպիսկոպոսին անունը (Սոկր. Է, 3) հայ կրկին թարգմանութիւններէն ընդարձակը կը դրէ "Ագոպետոս„, համառօտը՝ "Ագապիոս„, Տես Սոկրատ հրտ. Մ. Վ. Տէր-Մովսիսեան. (ԷՀՄ. 1897) էջ 570 եւ 572։

եկեղեցւոյ եւ՝ քան աւանդութեան՝ դաստիարակ Յուստինիանոս կայսեր, որուն ուղղած է իր դրուածքը: Գլքուկը "Հայելի վարուց„ մըն է իշխողներու համար՝ թէ ինչպէս կառավարելու են եւ վարուելու հպատակներուն հետ: Ուրիշ տեղեկութիւնը կը պակսին:

Սակայն եթէ Հայոց քով անսովոր էր անունը, անծանօթ ալ չէր բոլորովին, նոյն իսկ անով որ յիշեալ գրուածքը թարգմանուած էր Հայերէնի, թէեւ չենք գիտեր ե՛րբ եւ որմէ: Հարեւանցի ալ աչքէ անցընելով թարգմանութիւնը՝ կը տեսնենք որ մեր յունաբաններու շրջանէն է թարգմանիչը, այն լեզուաւ որ աւանդաբար երկրորդ թարգմանիչներուն վերագրել սովորած ենք, բայց ա՛չ թէ Ընդաղթի կամ Պիտոյից գրոց, Սիւնեցւոյ եւ նմանեաց ծայրայեղ արուեստակեալ լեզուաւ, այլ այն կարգէն՝ որ բազմաթիւ ուրիշ թարգմանութեանց մէջ ալ կը տեսնուի, ի մասնաւորի Գր. Աստուածաբանի, Բարսղի (վերջին փոխադրութեանց), Աթանասի եւ այլոց գործքերուն: Իսկ եթէ համեմատենք Հայերէնը յոյն բնագրին հետ՝ կը տեսնենք որ այս գրքոյկը զարմանալի բացառութիւն մը կը կազմէ քիչ շատ մեր բոլոր միւս թարգմանութիւններէն: Հայ թարգմանութիւնները առհասարակ արդի ծանօթ յոյն բնագիրներէն աւելի կամ նուազ չափով կը տարբերին. եւ այն՝ շատ բնական պատճառաւ որ յընթացս դարուց կրկնապէս փոփոխուած են բնագիրները, մէկ կողմանէ ակիզբնագիրները, միւս կողմանէ Հայ թարգմանութիւնները ձեռագրէ ձեռագիր. եւ երկրորդ՝ որ նոյն իսկ այն սկզբնագիր ձեռագիրներն՝ որոնք հիմն եղած էին Հայ թարգմանութեանց, յաճախ պէտք է որ էապէս տարբերէին արդի ծանօթ օրինակներէն, թողլով նաեւ շատ գործքերու կրած նոթագոյն խմբագրութիւնները: Ներկայ գործն ընդհակառակն ծայրէ ծայր չափազանց նոյնութիւն

մ՝ունի յոյն բնագրին հետ, այնպէս որ պէտք ենք ընդունիլ որ Թարգմանչին առջեւն եղածը ճիշդ այն բնագիրն էր՝ զոր կը ներկայացընեն արդի ձանօթ կրկին յոյն օրինակները: Ազաւաղութիւն ալ շատ քիչ կայ, մէկ երկու աննշան բան՝ բաց ի երկու տեղ տողի մը՝ գրչին մոռացմամբ՝ դուրս իյնալէն (տես գ.[1], ԼԴ,[5]:) Ա յս նկատմամբ կ՝արժէ համառօտիւ ուսումնասիրել հայ բնագիրը:

Հայերէն Թարգմանութիւնը յիշուած է նախնեաց Թարգմանութեանց շարքին մէջ[1]: Վենետկոյ ձեռագիրն աննշան տարբերութիւն միայն ունենալու է մեր ձեռագրէն: Ցիշեալ տեղը յառաջ բերուած Հ. գլուխը կամ վճիռը ճիշդ նոյն է մեր բնին ընթերցման հետ՝ միակ դոյզն տարբերութեամբ. (Վենետ. "առ Ջնացականն.„ մեր ձեռգր.՝ "առ Ջնացականան:„) Մատենադիտութեան հեղինակը կը յիշէ նաեւ տպագրութիւն մը Ագապետոսի վճռոյ ի կ.պ. 1808ին[2]: Ցիշելու կերպր՝ հարցական նշանով եւ ամբողջը չակերտի մէջ՝ կը ցուցընէ որ անձամբ տեսած չէ այն հրատարակութիւնն, ճիշդ ինչպէս մեզի ալ ցայսօր անծանօթ Ջնացած է:* Դժբախտաբար որեւէ տեղեկութիւն չունինք այն 1808ի գրքուկին մասին, որուն՝ եթէ մատենադիտին աւանդածն ուղիղ է, նոյն իսկ խօրագիրը փոփոխութիւն կը ցուցընէ: Հոն կը կարդանք "Բ-ցոցոգբ-ՂՒ-ն յորդորական գլխոց.„ մինչ

---

1 Հ. Գ. Զարբ. "Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց„ Գ–ԺԳ. դար: Վենետ. 1889, էջ 292, ուր ուղղութեամբ նշանակուած ալ է լատինաց վրայ գրքուկիս Charta regia յորջորջումը, որ արդէն յոյն բնագրին ճակատն ալ գրուած է:

2 Հ. Գ. Զարբ. "Հայկական Մատենագիտութիւն„ Վենետ. 1883, էջ 16՝ "Ընբիբբ Սբյ–ոփբ, Բացատրութիւն յորդորական գլխոց?: Կ.Պոլիս, ՌՄԾԸ (= 1808), ի տպ. Ցօհաննիսեան Պօղոսի:„

* Սակայն տես այժմ էջ 192 եւ § 5:

ձեռագիրն ունի հնագոյն "Ուրուպրո-ին-ն (= ἔχ-θεσις) յորդորական դլխոյն„ եւն, եւ այս է թարգմանչին գրածն ալ[1]: Կը մնայ մեզի իբր հիմն յաջորդ համառօտ ուսումնասիրութեան Մատենադարանիս մէկ ձեռագիրն, որ մեր "Ցուցակին„ հրատարակմանէն ետքը մուտք է հաւաքման մէջ:

Նոր գրչութիւն մըն է. թուղթը, գիրը (նօտրաձեւ շղագիր), կազմն եւ այլ ամէն հանգամանք ԺԸ. դարու վերջերէն եղած բազմաթիւ ընդօրինակութեանց համեմատ. (թուղթ 115, մեծութիւն՝ 23×18 սանտ., տողք 30—41.) գիրը պէսպիսութիւն կը ցուցընէ, բայց առ հասարակ մէկ գրչէ է: Խառնակ հաւաքումն է, մասամբ ընդօրինակութիւն հնագոյն ձեռագիրներէ, մասամբ՝ նոր կտորներու, նոյն իսկ պարզ քաղուածքներ: Ընդօրինակողն ու հաւաքողն է Գրիգոր անուն ի Կ. Պոլիս, որ քանի մը տեղ կը նշանակէ իւր գրչութեան տարին ալ, այն է 1788, որ տարին աւարտած է հաւաքումը: Սկիզբը կը գտնենք Ցուվհ. Երկնակացւոյ "Ցղ. երկնային շարժմանն„ ծանօթ գործքը (թղ. 1ա—9ա), որուն վերջը դրուած յիշատակարանը կը ցուցընէ թէ ինչ ձեռագիրներէ եղած է օրինակութիւնը: Մեր ընդօրինակողն առջեւն ունեցած է Հանրածանօթ Գէորգայ Պալատեցւոյ 1777ին օրինակութիւնն, որ փոխադարձաբար գաղափար առած էր 1604ին ի Լով դրուած ձեռագիր մը[2]: Կը յաջորդէ (թղ. 10ա—բ) "Կարգ

---

1 Համմա. նոյն բառն ի Հյիպն. Բռդ. (Ա, 376), ուր յառաջ բերուած են վկայութիւններ Պարապմանց գրոց, Անյաղթի, Պիտոյից, Մագիստրոսի, Թէոդորի, եւ. Նէեցւոյ եւն: "Բացատրութիւն„ ալ նոյնիմաստ յունաձեւ կազմութիւն է, որ աւելի սովորական եղած ըլլալով՝ կրնար նախընթացին իբր մեկնութիւն գործածուիլ:

2 Թղ. 9ա "Գրեցաւ սակաւ բանս Ցոհաննու եզնկացւոյն ի թուին ՌՄԻԶ (= 1777,) յամենայնն յուշախ, ի ձեռն ուրուն Գէորգեայ ի Կոստանդնուպոլիս, ի

օրհնութեան որով օծանեն զինքնակալ արքայն ի հին քաղաքն Հռոմ,» յարակից ունենալով քահանայապետաց թղթեր՝ Լուսիոսի առ Գրիգորիս կթղ. (11 ա—13 ա) եւ կղեմէսի երեք՝ առ Գրիգորիս եւ Լեւոն (թղ. 13 ա—15 բ,) որոնց վերջը հեռաքրքրական յիշատակարան մ'ալ օրինակուած է[1]: Ասոնցմէ զատ կը գտնենք Հաղբատացւոց եւ Սանահնեցւոց թուղթն առ Տէր Գրիգորիս (թղ. 19 ա եւն) եւ Գրիգորիսի պատասխանը (թղ. 21 ա —29 բ) եւ պատասխան Գրիգորի Տուտէորդւոյն թղթոյն (թղ. 29 բ—39 ա), թղթակցութիւնն Աբրահամու կաթուղիկոսի եւ վրաց Կիւրիոնի՝ երեք երեք թուղթ (թղ. 40 ա—46 ա.) վերջին

ձեռագիր օրինակէ իմեքէ, որ էր գրեալ ի քաղաքն Իլով ի Լեհաստանի ի թուին ՌԾԳ. ին (= 1604), ի կաթուղիկոսութեան Տէր Մելքիսեդեկին, եւ ի թագաւորութեան երկրորդ Ջիկմոնտին արքային Լեհաց: — Իսկ այժմ վերոփն գրեցաւ ի թուին ՌՄԼԶ (= 1787) եւ յամսեանն Օգոստոսի ի ձեռն ուրուն Գրիգորէ:»

1 թղ. 15բ. *"Տեառն Ներսէսի աստուածունակ եւ ուսափայլ անձին՝ ներքմանէալ է: — Սակաւ բանքս գրեցան աստ ի հնոփոյն Մաշտոցէ իմեքէ եկեղեցական արարողութեանց որ առաքեցաւ ի Հայս ի տուն Կիլիկեցւոց առ կաթուղիկոսն Հայոց Գրիգոր Տղայ ի խնդրոյ նորին ի Լատինս հայրապետէն եւ պապէն Հռոմայ, յորում լիապէս գոյին պարունակեալ խրատս եւ արարողութեանց կերպք խորհրդոց եկեղեցւոյ եւ այլոց ինչ ինչ իրաց. բայց զի պակասէալ էին նոցաղիէ ոմանք եւ խոնարհաբար մտքովքս փրփոյն, վասն այն զքանի մի դուշնաբեայ բանքս հանեալ անդ, այլ եւ զոմանս Լիտանիայս որք գոյին ի գրքի անդ, ըստ որում ի Լատինացւոց լեզուէ թարգմանեալ էր. եւ ներքմանիլ սորին եղեալ է ընորհազարդ եւ երջանիկ Ներսէս Լմբրօնացին արքեպիսկոպոսն Տարսոնի Կիլիկեցւոց, հրամանաւ Տեառն Գրիգորի կաթուղիկոսի Տղայ կոչեցելոյ եղբօր որդւոյ Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: — (Լաստանդէի վրայ.) Այս բանք գրչին են, որ գրեաց զդիրքս:»*

երրորդ պատասխանը պակասաւոր, վասն զի "յայսմ վայրի պակասի օրինակն, զի թուղթ էր անկեալ։" Բայց ի այլեւայլ հաւաքուածներէ՝[1] օրինակուած կը գտնենք խորենացւոյ ճառն Հռիփսիմեանց վրայ (թղ· 58ա—70բ), Ներսիսի "ներբողեան ի վերափոխումն" Աստուածածնի (թղ· 71ա—86բ,)[2] եւ Գրիգորի Նարեկացւոյ ճառն "Հայեաց յանձն քո" (թղ· 93ա—102բ։)[3]

Այս ամէնէն վերջը՝ նոյն գրչէն եւ նոյնաձեւ բայց աւելի մեծ գրով եւ լայն տողերով՝ օրինակուած է "Աղաբիոս"", ճիշդ տասը թուղթ (թղ· 104ա—113բ), որուն վերջն ալ գրուած է ընդ(րինակութեան թուականը՝ "ի թուականիս ՌՄԼԶ ο= 1787) նոյ· 23։" Ըստ այսմ Գրիգոր Երզնկացւոյ գործքին օրինակութենէն անմիջապէս առքը գաղափարած է Ագապետոսն ալ, եւ անկէ առքը իւր հաւաքած միւս կտորները։

*Ահա այս բնագիրն է որ հիմն կը կազմէ յաջորդ հրատարակութեան, եւ ուսումնասիրութեան։ Կը գաւինք որ Պոլսոյ 1808ի վերոյիշեալ գրքոյկն անմատչելի բլլալով մեզի (հաւանօրէն նաեւ մեր շատ ընթերցողաց՝) չկրցանք գործածել նոյնն ալ։**

---

1 Թղ· 15բ—17ա Ծիսական այլեւայլք, Թղ· 47 կը սկսի կիսատ պում· ժողովոց՝ հատած, 48ա Օշնի կանչոյ տեառն ոտանաւոր նամակ առ Տէր Գրիգորիս, 48բ Ներսէսի տաղաչափեալ նամակ առ եղբօրորդին Պիտրատ, 51ա Դամբանագիր գերեզմանին Մխիթարայ Աբբահօր, եւ կից (Թղ· 51բ—55բ) անոր մեկնութիւնը Մկրտիչ Վարդապետի, եւ վերջապէս Թղ· 87բ—88բ "ի յառաքելոց թենէ Ս· Ներսիսի Շնորհալւոյ հաւաքեալ"՝ 17 կտոր։

2 Վերջը՝ Թղ· 86բ՝ "Գաղափարեցաւ ձեռամբ ուրուն Գրիգորի 1788, նոյ· 8։"

3 Նոյնպէս վերջը՝ Թղ· 102բ՝ "Առենական բանս Գրիգորի սրբոյ Նարեկացւոյ, ի հին Յերուսաղէմ օրինակեալ ձեռամբ ուրուն Գրիգորի, 1788։"

* *Տես այժմ էջ 192։*

Բնագիրը ճշդիւ ձեռագրին համեմատ է, որ՝ ինչպէս յոյն բնագրին համեմատութիւնէն կը տեսնուի, շատ ընտիր օրինակ մըն է, հապիւ մէկ երկու փոքր լանգարուածներ ունենալով։ Ծանօթութեանց մէջ բաց ի սոնցմէ՝ գլխաւորաբար համեմատուած է հայերէնը յոյն բնագրին հետ։ Բնագրական տարբերութիւնքը շատ քիչ ըլլալով, միտ դրուած է գլխաւորաբար թարգմանչին ոճին, որ աշխատած է կարելւոյն չափ բառական թարգմանութիւն ընել, յաճախ այնպէս նիւթական ալ, որ իմաստը սովորական հայ ընթերցողի մը համար մթագնած է։ Կէտ մը միայն չէ յաջողած, այն ալ շատ բնական էր. յոյն բնագիրը լի է բառախաղերով, զորոնք չէր կրնար միշտ նմանցընել թարգմանիչը։ Ծանօթութիւններն ըստ այսմ՝ ուսումնասիրութեանս, կրնանք ըսել, էական մէկ մասը կը կազմեն։ Բնագրէն եաքը կը կցենք համառօտ ուսումնասիրութիւն մը Ագապետոսի գործոյն եւ հայ թարգմանութեան վրայ։

2.

Ընտրութիւն յորդորական գլխոց

ԱԳԱՊԵՏՈՍԻ ՍԱՐԿԱԽԱԳԻ

Սրբոյ ե՛ւ ղեղի եկեղեցւոյն Ասորւոյ։

Ա՛ սպասաձային է՝ քաջիպաշտ նոփսուրն վեր Յունպինիանոս։

Ա· Քան զամենայն պատիւ դերագոյն ունելով արժանապատուութիւն, սիրելի թագաւոր, պատուեա՛[1] զԱստուած ի վեր քան զամենայն, որ արժանի արարեալ է զքեզ այնմ. քանզի քան նմա-

---

2 = ձեռագիր մեր Մատ. թղ. 104ա—113բ։ Յ = յոյն բնագիրն՝ առ Migne, Patrol. Ser. Graeca, LXXXVI, 1163—1186։ — Խորագիրը Յ· քիչ մը տարբեր՝ *Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν σχεδιασθεῖσα παρὰ Ἀγαπητοῦ διακόνου τῆς ἁγιοτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν, ὧν ἡ ἀκροστιχὶς ὧδέ πως ἔχει· Τῷ θειοτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰουστινιανῷ, Ἀγαπητὸς ὁ ἐλάχιστος διάκονος* այսինքն է՝ «Արտադրութիւն յորդորական գլխոց ՅԱգապետոսէ սարկաւագէ սրբոյ Մեծին եկեղեցւոյ Աստուծոյ առ թագաւորն Յուստինիանոս, որոց սկզբնադիրք ունին այսպէս՝ Ասպասաձային է՝ քաջիպաշտ նոփսուրն Յունպինիանոս՝ Ափքիպոս պոյչ սրիսոսփ։» Արդեամբք գլխոյց յոյն սկզբնատառերը իրարու կցելով յիշեալ խօսքը կը կազմէ։ Բ կը կոչէ խորագրին՝ *Τὰ λεγόμενα βασιλικὰ σχέδη* այսինքն՝ Այսպէս կոչուած նոփսորեան Հայելի (բուն՝ պնակիա, Տախտակ դրելու) որուն մասին տես վերը։ — Հ կը կարդայ «Աղաբիդոսի» եւ «Խուստինիանոս»։ — Ա, Բ, Գ եւն գլխոց տառահամարները մենք դրինք. ձեռագիրն ունէր՝ լուսանցքի վրայ՝ արաբական թիւեր (1, 2, 3 եւն)։

‖ Ա· 1 Հ «պատուխոս» ուղղելու՝ «պատուեա»։ — 2 Հայը համեմատ է Բի («թագաւորութեան»), իսկ Ա ունի

նութեան երկնաւոր թագաւորութեան՝[2] եւ քեզ զգաւազանն երկրաւոր տիրողութեան.[3] զի մարդկան ուսուցես զպահպանումն արդարոյն, եւ զընդդէմ նմին կատաղեալ զհաչումն արտալածեսցես.[4] ի ներքոյ օրինաց նորին թագաւորեալ, եւ որոց ընդ քեւ՝ օրինօք թագաւորելով:

Բ. Որպէս նաւավար[1] հակէ հանապազ բազմաչեայ միտքն[2] թագաւորի, ունելով ապահովապէս զղեկան լաւօրինութեան,[3] եւ ի բաց հերքելով հոգեղապէս զկոհական անօրէնութեան.[4] զի մի կուրն համաշխարհական քաղաքավարութեան[5] բաղեսցի ալեօք անիրաւութեան:

Գ. Աստուածային ուսումն եւ առաջին՝ մարդիկս[1], ճանաչել ումեք զիւր ինքն,[2] [ուսանիմք: Որ ճանաչէ զիւր ինքն[3]] ճանաչէ զԱստուած: Իսկ

"իշխանութեան" (ἐξουσίας.) — 3 Ց. τὸ σκῆπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ուսոի "տիրողութիւն" նիւթական թարգմանութիւն է: — 4 Ցոյնը բառախաղ է՝ διδάξῃς τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν (= "պահպանումն արդարոյն"). καὶ τῶν κατ' οὐτοῦ λυσσώντων ἐκδιώξῃς τὴν φυλακὴν (կատաղեացն հաչումն:) "Արտալածել" = ἐκδιώκω.

‖ Բ. 1 Ցոյնը κυβερνήτης (նաւուղիղ:) — 2 Ցոյնը ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς. այսինքն՝ "միտք՝ բազմաչեայ թագաւորի": — 3 Նիւթական փոխադրութիւն է "լաւօրինութեան" = τῆς εὐνομίας (բարեկարգութեան:) — 4 Ցոյնը բառախաղ կ'ընէ՝ τὴς εὐνομίας τοὺς οἴακας (զբարեկարգութեան զղեակն) . . . τῆς ἀνομίας τοὺς ὤνακας (զանօրէնութեան զկոհակս.) — 5 "կուրը" եւն ճշդիւ բան Ց. τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας, եւն:

‖ Գ. 1 Հ "մարդիկս:" — 2 "Զինքն ինչն" գործածուած է փխ. "զանձն իւր" (յոյնը ἑαυτὸν), ուսոի պահեցինք փակագծեալին մէջն ալ. — 3 Փակագծեալս աւելցուցինք, որ հայերէնին մէջ դուրս ինկած ըլլալով իմաստը խանգարած է: Ցոյնն է՝ θεῖον μάθημα καὶ πρῶτον οἱ ἄνθρωποι, τὸ γνῶναί τινα ἑαυτὸν (Β τὸ γνῶναι ἑαυτοὺς,

որ ծանեալ զԱստուած, նմանեսցի Աստուծոյ. եւ նմանեսցի Աստուծոյ՝ արժանի եղեալն[4] Աստուծոյ. եւ արժանի լինի Աստուծոյ՝ որ ոչ ինչ անարժան գործէ Աստուծոյ, այլ խորհի զնորայն. եւ խօսի զորս խորհի, եւ առնէ զորս խօսի:

Դ· Ի վերայ աղնուութեան[1] նախածնողացն մերոց ամբարհաւաճեսցի, քանզի տիրմ ունին ամենեքեան սեռին[2] նախահայրն, եւ որք ի ծիրանիս եւ ի բեհեզս պարծին, եւ որք յաղքատութեան եւ ի խոթութեան խոշտանկին.[3] եւ որք արքունի խոյրս ի գլուխ դնեն, եւ որք ի սենեակս մեկուսի (անմեկուսի)[4] անկեալ դնին: Մի ուրեմն պարծեսցուք ի տոմային աղգ, այլ ի վերայ քաղցրութեան բարուց պանծասցուք:

Ե· Գիտեա, սէր բարեպաշտութեան աստուածաշէն պատկեր,[1] զի որքանեաւ[2] արժանաւ-

διδασκόμεθα. "Ο γαρ ἑαυτὸν γνοὺς, γνώσεται θεόν, այսինքն՝ "Աստուածային ուսումն եւ առաջին՝ մարդկիս ուսանիմք ճանաչել (իւրաքանչիւր) ումք զանձն (Β ճանաչել զանձինս). զի որ ճանաչէ զանձն՝ ճանաչէ զԱստուած„ եւն: — 4 Բառական՝ ὁ ἄξιος γενόμενος θεοῦ (որ արժանի լինի Աստուծոյ:)

‖ Դ· 1 Z նախ գրած է "ազնո-թեան·„ յետոյ լուանցքի վրայ ուղղած աւելցընելով "ա-„ մըն ալ· (յոյն՝ ἐπὶ προγόνων εὐγενείᾳ.) զարմանք որ Թարգմանիչը "բարեծնութիւն„ չէ փոխադրած նիւթապէս, ինչպէս իւր սովորութիւնն է: — 2 Հայը կրնար կարդացուիլ "սեռ-ն·„ բայց ուղիղ է՝ "սեռին„, յոյնը՝ πηλὸν (տիրմ, կաւ) γὰρ ἔχουσι πάντες τοῦ γένους προπάτορα. — 3 Ցոյնը բառախաղ՝ καυχώμενοι (պարծին) . . . τρυχόμενοι ("խոշտանգին„, տագնապին:) — 4 "Անմեկուսի„ ջնջելու է իբրեւ դրչութեան սխալ՝ ծագած "մեկուսի անկեալ„ բառերու կրկնութենէն, ինչպէս կը պահանջէ յոյնն ալ, որ բառախաղ է դարձեալ՝ καὶ οἱ διαδήματα περικείμενοι, καὶ οἱ διὰ δόματα προκείμενοι (Եւ որք խոյրս դնեն եւ որք ի տունս անկեալ դնին:)

‖ Ե· 1 Z· θεότευκτον ἄγαλμα (աստուածակերտ ար-

որեցար յԱստուծոյ մեծամեծ պարգեւաց, այնքանեաւ մեծագունի հաստուցման պարտական գոս նմա: Ուրեմն հատո բարերարին զպարտս շնորհակալութեան. որ ընդունի զպարտսն որպէս շնորհ. եւ շնորհին փոխարէն շնորհ հաստուցանէ: Քանզի նա միշտ եւ շնորհաց սկիզբն առնէ, եւ որպէս պարտս զշնորհսն հաստուցանէ: Բայց շնորհակալութիւն խնդրէ առ ի մէնջ, ոչ զարտաբերութիւնն որ ի ձեռն բանից բարեաց. այլ զառաքերութիւնն որ ի ձեռն բարեպաշտ իրողութեանց:[3]

Զ. Ոչինչ այնպէս բարեփորձ[1] գործէ զմարդ որպէս կարել զորս կամի գործել. բայց միշտ ոչք մարդասիրականք[2] են՝ եւ կամել եւ գործել: Արդ որովհետեւ յԱստուծոյ քեզ շնորհեալ է իշխանութիւն (որում կարօտէր վասն մեր բարի կամք քո,[3]) զամենայն ինչ եւ կամեաց եւ գործեա որպէս հաճոյանայ այնմ, որ ետ քեզ զնոյն:

Է. Երկրաւոր ընչից անկայուն հարստութիւնն քաոսակէ[1] ընթացից գետական հոսանաց.

ձան:) — 2 "Որքանեաւ . . . այնքանեաւ" յունարանութիւն (յոյն՝ ὅσῳ . . . τοσούτῳ) փխ. "որչափ . . . այնչափ" եւն "գոս" կրնայ թարգմանչէն ըլլալ, յոյնը՝ "գտանիս:" — 3 Ճիշդ յունարանութիւն, որ բնագրին մէջ բառախաղ մըն է՝ οὐ τὴν διὰ ῥημάτων ἀγαθῶν προφορὰν ("արտաբերութիւն", արտասանութիւն եւն), ἀλλὰ τὴν διὰ πραγμάτων (ֆոբֆոց, Հայը "իրողութեանց" նիւթական եւ ոչ լաւ) εὐσεβῶν προσφορὰν (նուէր, ընծայում, Հայը՝ "յաջողութիւն" բառացի:)

‖ Զ. 1 Ցոյն՝ εὐδόκιμος (բարեհամբաւ, մեծարոյ, նշանաւոր եւն,) նոյն իմաստով է "բարեփորձ" մեր յունարանաց քով: — 2 Ց. ἀεὶ δὲ φιλάνθρωπα καὶ βούλεσθαι καὶ πράττειν (բայց միշտ զմարդասիրականս եւ կամել եւ գործել:) — 3 Փակագիծն ունի Զ., բայց պէտք չկայ. վասն զի փակագծեալ խօսքը կայ յոյն բնագրին մէջ ալ:

‖ Է. 1 Այսինքն "ընդհանէ ընթացից գետոց հոսանաց" (յոյն՝ τῶν ποταμίων ῥευμάτων μιμεῖται τὸν δρόμον.)

դոյզն ինչ ուրեմն հոսեալ առ այնա՝ որք ունել վարկանին. իսկ յետ սակաւու յեաս հոսելով՝[2] յայլս երթայ: Բայց միայն գանձն բարերարութեան ճնայուն է առացողայ իւրոյ. քանզի շնորհքն բարեաց գործոյ վերադառնան[3] առ արարօղն:

Ը. Անմատչելի գոս[1] մարդկան վասն բարձրութեան առորին[2] թագաւորութեանս, բայց դիւրամատչելի լինիս կարօտելոյ՝ վասն կարողութեան ի վերուստ իշխանութեանն. եւ բանաս զականջդ այնոցիկ որք յաղքատութենէ պաշարեալք են, դի բացեալ գոցես զԱստուծոյ լսելիսն. քանզի ո՛րպիսի արդեօք[3] մերոց ծառայակցացն լինիմք, այնպիսի յաղագս մեր գոտանելոց եմք զՑերն:

Թ. Հոգին բազմահոգ թագաւորի՝ գունակ հայելւոյ[1] ջինջ լինել պարտի. զի աստուածային ճառագայթիւք միշտ փայլեացէ, եւ զդատմունս իրողութեանց[2] անտի ուսանիցի. քանզի ոչինչ այնպէս առնէ տեսանել՝ զորս պարտ է, որպէս պահելն զնոյն (հայելի[3]) հանապազ մաքուր:

"քաոսակ" եւ "քաոսակել" այս իմաստով յաճախ կը գործածուին հոս եւ միւս յունարան հեղինակներուն քով: — 2 "ցետս հոսելով" = ց. παραῤῥέων. — 3 "վերադառնան" = ց. ἐπαναστρέφουσιν.

‖ Ը. 1 "գոս" տես Ե, 2: — 2 Այսինքն "թագաւորութեան որ առ է խոնարհ է" (առորին = τῆς κάτω βασιλείας.) տես Ծթ, 1: — 3 "Արդեօք" հոս եւ այլուր յաճախ յունարանութիւն է (οἷοι γαρ ἂν . . . γενόμεθα, եւն) որ հայերէնին մէջ ըստ ինքեան աւելորդ էր:

‖ Թ. 1 "գունակ հայելւոյ" (= ց. κατόπτρου δίκην ըստ յունարանից փխ. "իբրեւ զհայելի:" — 2 "Իրողութեանց" հոս ալ "գործոց" իմաստով, (յոյն՝ τῶν πραγμάτων τὰς κρίσεις.) տես Ե, 3: — 3 "Հայելի" բառը փակագծի մէջ կը դնէ ձեռագիրը, թերեւս վասն զի գրչին յաւելուածն էր՝ խօսքին իմաստն որոշ ընելու համար: Ցոյնը չի կրկներ, այլ միայն "զնոյն" ըսելով կը շատանայ:

Ժ. Որպէս առ նաւարկօղն, յորժամ նաւորդն[1] սխալէ՝ դոյզն վնաս նաւարկողացն բերէ. իսկ յորժամ ինքն նաւավարն,[2] ամենայն նաւին կորուստ գործէ: Այնպէս եւ ի քաղաքս, եթէ ոք արդեօք յիշխեցելոցն[3] մեղիցէ, ոչ այնքան հասարակութեանն, որքան իւրում ինքեան անիրաւէ. իսկ եթէ ինքն իշխանն՝ ամենայն քաղաքական հասարակութեան զվնաս գործէ: [4]Արդ՝ զի մեծամեծ համարս տալոց է, եթէ ոք անտեսեսցէ զպիտելիսն, հանդերձ բազում ճշմարտութեամբ եւ ասասցէ[5] եւ գործեսցէ զամենայն:

ԺԱ. Ընկանակ իմն շուրջ թաւալէ զմարդկային իրողութեամբք[1], որ երբէք երբէք այլապէս բերէ զնոյնս եւ շրջաբերէ[2], եւ անհաւասարութիւն է այնց՝ ոչ միանալոյն միոյ իրիք յառաջիկայիցն[3] ի նոյնութեան: Պարտ է ուրեմն քեզ, ամ կարօղ թագաւոր, ի սոցին շուտադարձ փոխարկութեանն՝[4] անփոխարկելի ունել զբարեպաշտ մտածութիւնն:

‖ Ժ. 1 Ց. ὁ ναύτης, նաւասոփ, որ իմաստով է "նաւորդ:" — 2 Հոս ալ Ց. ὁ κυβερνήτης, տես Բ, 1: — 3 Նոյնպէս յունաբանութիւն (յոյն՝ ἂν μέν τις τῶν ἀρχομένων, եւն.) տես Ը, 3: — 4 Հոս ("Արդ" եւն) ձեռագիրն իբր նոր գլուխ կը սկսի, լուսանցքն ալ "11" նշանակելով. սակայն ըստ Ց. նոր գլուխը քիչ մը վարը կը սկսի, ինչպէս գրած ենք: — 5 Ձ. "Հանդերձ բազում ճշմարտութեամբ եւ ասասցէ" եւն. յոյնը՝ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ λεγέτω πάντω καὶ πραττέτω (բազում ճշդրտութեամբ եւ ասասցէ եւ գործեսցէ զամենայն:")

‖ ԺԱ. 1 Հոս ալ "իրողութեամբք" իբր "գործով:" (տես Ե, 3, Թ, 2.) — 2 Ցոյն՝ ἄλλοτε ἄλλως φέρων αὐτὰ καὶ περιφέρων, այսինքն՝ "յայլում նուագի այլապէս բերելով զնոյնս եւ շրջելով," եւն: Հ. "շրջաբերել" ճիշդ περιφέρω. — 3 "Յառաջիկայիցն" = Ց. τῶν παρόντων, այսինքն՝ ներկայ իրաց. (լտ. ex praesentibus.) — 4 Ց. ἐν τῇ τούτων ἀγχιστρόφῳ μεταβολῇ, ἀμετάβλητον κտլ. (յարագ փոփոխման սոցին՝ անփոփոխ պահել եւն.) "շու-

ԺԲ· Ի բաց դարձիր ի պատիր բանիցն շողոքորթաց որպէս ի յափշտակող բարուց ապուաւուց· քանզի առքա զաչս մարմնոյն բրեն, իսկ նոքա զՀոգւոյն մտածմունան բլշեցուցանեն.[1] ոչ ներելով տեսանել զերացն ճշմարտութիւն· քանզի կամ գովեն երբեմն զարժանիսն պարսաւի, կամ պարսաւեն յոլովակի զլաւագոյնսն՝ արժանիս գովեսից.[2] զի միւն ի յերկուց ասի ի յինքեանց մեղանչելոյ[3], կամ չարն գովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ:

ԺԳ· Հաւասար լինել պարտ է Հանապազ խոհականութեան[1] թագաւորին· քանզի փոփոխիլն ընդ փոխարկութիւնս իրողութեանցն[2], նշանակ լինի անկայուն տրամախոհութեան[3]: Իսկ հաստատապէս ի բարիս յենուլն (որպէս բարեպաշտ ձեր կարողութիւնն սերտեալ է[4]) եւ ոչ առ ամբարտաւանութիւն ի վեր ամբառնիլն, եւ ոչ ի տխրութիւն ի ստոր բերիլն[5], հաստատանոց է ապահովապէս, եւ այնոցիկ՝ որք անդրդուելի ունին զՀոգին:

տադարձ„ անսովոր է հնոց. նոյնպէս "փոխարկութիւն„ եւն այս իմաստով յունաբան հեղինակաց յատուկ է:

‖ ԺԲ· 1 Ձ· "բլշեցուցանեն.„ յոյն՝ τοὺς τῆς ψυχῆς ἐξαμβλύνουσι λογισμούς (կուրացուցանեն զխորհուրդս հոգւոյն.) նոյն իմաստով "բլշացուցանել„ առվորական է ուրիշ գրողներու ալ: — 2 Ճ· τὰ ἐπαίνων κρίττονα. (լատ. quae omni laude sunt majora.) — 3 Բառական՝ ἵνα δυοῖν θάτερον αὐτοῖς ἁμαρτάνηται, իմաստն է՝ կը սխալին երկուքին միոյն մէջ, կամ չարը գովելով, կամ բարին նախատելով:

‖ ԺԳ· 1 Ճ· τὸ φρόνημα (խորհուրդ, խոկումն, միտք եւն:) — 2 Ձեռագիրը կրնայ նաեւ կարդացուիլ "ըստ փոխարկութիւնս իրողութեանց„ եւն: — 3 "Տրամախոհութիւն„ = յոյն διανοία. — 4 Փակագիծն ունի ձեռագիրը, բայց աւելորդ է. խօսքը կայ յոյն բնագրին մէջ ալ: — "Սերտեալ„ ի հարկէ հնոց իմաստով առնելու է, իբր՝ հաստատեալ, ամրացեալ եւն, իսկ "ձեր կարողութիւն„ բառական թարգմանութիւն է. (յոյն՝ τὸ εὐσεβὲς ὑμῶν

ԺԴ. Եթէ ոք զմտածութիւնն մաքրեալ ունի ի մարդկային խաբէութեանց, եւ տեսանէ ղինչնութիւն իւրոյն բնութեան, եւ զպղութիւն եւ զփութանցութիւն[1] ասաի կենաց, եւ զաղան՝ որ շարալծեալ[2] է ի մարմինն, ոչ անկցի ի պարեխ[3] հպարտութեան, թէ եւ իցէ ի բարձու արժանապատուութեան[4]:

ԺԵ. Գներ քան զամենայն փառաւորութիւնս թագաւորութեան՝ պահն բարեպաշտութեան զթագաւորն զարդարէ. քանզի հարստութիւնն անհետանայ եւ փառքն անցանէ. իսկ շուքն աստուածային քաղաքավարութեան յանմահ յաւիտեանս յարաձգի[1], եւ անդր քան զմտացումն դասնօղան՝ զեռելեալ կացուցանէ[2].

ԺԶ. Կարի ինձ թուի անեռագոյն[1] լինել,

ἐστήρικται κράτος.) — 3 Նիւթական թարգմանութիւն յոյն բառախաղին՝ μήτε πρὸς ἀλαζονείαν ὑπεραίρεσθαι, μήτε πρὸς ἀθυμίαν καταφέρεσθαι, այսինքն՝ "ոչ յամբարտաւանութիւն ելանել, եւ ոչ ի վհատութիւն իջանել." Հայոյն "տխրութիւն" թարգմանելը՝ թէեւ անյարմար, բայց սխալ չէ. ἀθυμία կը նշանակէ վհատութիւն, երկչոտութիւն եւ տխրութիւն:

‖ ԺԴ. 1 Ց. ὠκύμορον (վաղեմութիւ լինելն եւն:) — 2 Նիւթական, յոյն՝ τὸν συνεζευγμένον τῇ σαρκὶ ὄγκον (զաղան որ ընդ մարմնի կցեալ է:) — 3 Ցոյն՝ εἰς τὸν τῆς ὑπερηφανίας οὐκ ἐμπεσεῖται κρημνὸν (մի անկցի ի փոհասանդս հպարտութեան.) "պարխ" ցանցառ բառերէն է՝ նոյն իմաստով: — 4 Ձ. "արժանապատուութեան" յետոյ լուսանցքի վրայ ուղղուած՝ "ա" մ'ալ աւելցընելով:

‖ ԺԵ. 1 Ճշգրիտ թարգմանութիւն են "շուքն . . . յանմահ յաւիտեանս" եւն. "յարաձգի" = συμπαρεκτείνεται (տեւէ ի վհատին ընդ անմահ յաւիտեանս:) — 2 Բառականն է ամբողջը (յոյն՝ καὶ λήθης ἐπέκεινα τοὺς ἔχοντας ἵστησι). իմաստն է՝ Մոռացմանէ զերծ կը պահէ նոյնը ունեցողները:

‖ ԺԶ. 1 "Անեռագոյն" = ἀτοπώτατον (յոյժ անպատշաճ:) — 2 Ցոյնը բառախաղ՝ τοῦ κόσμου τὰ πέρατα

դի Հարուստ եւ աղքատ մարդիկ յանձնման իրողութեանց դնման վնաս կրեն. քանզի ոմանք ի յղփութենէ պարպատին. իսկ ոմանք ի սովոյ ապականին: Եւ ոմանք գրաւեալ նուաճեն զծագս աշխարհի. իսկ ոմանք ոչ ունին՝ ուր կացուսցեն զներբանս ոտից[2]*: Արդ՝ դի երկոքին եւս առողջութեան դիպեսցին, բարձմամբ եւ յաւելմամբ դարմանել պիտի, եւ առ Հաւասարութիւն՝ զանհաւասարութիւնն անդրաբերել*[3]*:*

ԺԷ· *Առ մերովս բացայայտակի*[1] *ցուցաւ ժամանակն բարեկեցութեան*[2]*, զոր նախագոյն ասացաք ի հնոց լինելի գոլ*,[3] *յորժամ կամ իմաստասէրք թագաւորեսցեն, կամ թագաւորք իմաստասիրեսցեն: Եւ քանզի իմաստասիրելով արժանի եղէք թագաւորութեան, եւ թագաւորելով մի ի բաց կայցէք յիմաստասիրութենէ: Քանզի եթէ սիրելն դիմաստութիւն՝ առնէ դիմաստասիրութիւն, իսկ սկիզբն իմաստութեան՝ երկիւղն Աստուծոյ, զոր ի կուրծս ձեր հանապազ ունիք, քաջայայտ է որպէս ճշմարիտ առ յինէն ասացեալս:*

ԺԸ· *Թագաւոր զքեզ ըստ ճշմարտութեան ասհմանեալ ըստորասեմ*[1]*: իբր թագաւորել եւ տիրել հեշտութեանցն*[2] *կարօղացեալ, եւ զպատկն ողջա-*

(զծագս աշխարհի) . . . *ποῦ στῆσαι τὰ πέλματα* ("ուր դիցեն զդարշապարս„ կամ "ներբանս„:) — 3 "Անդրաբերել„ յունական կազմութեամբ. ց՝ *πρὸς ἰσότητα τὴν ἀνισότητα μετενεκτέον* (պարտ է զանհաւասարութիւնն ի հաւասարութիւն բերել:)

‖ ԺԷ· 1 ց· չունի "բացայայտակի„, այլ պարզ "ցուցաւ„: — 2 ց· *τῆς εὐζωΐας ὁ χρόνος*. — 3 "Լինելի գոլ„ յունաբանութիւն. (ց· *ἔνεσθαι*.) — Մնացեալը ձիչդ նոյն յոյն բնագրին հետ:

‖ ԺԸ· 1 Ձ· աւելի կը կարդացուի "բան որ ասեմ„, անշուշտ լաւագոյն է՝ ասհմանեալ "սպառեմ„, թէեւ յոյնը մէկ բառ է՝ *ὁρίζομαι* ("ասհմանեալ„ հասատատել), հմմտ. լ· te revera imperatorem asserimus. — 2 Բառական՝

խոհուեմեան ի գլուխ կապեալ, եւ զծիրանին արդարութեան զգեցեալ: Քանզի այլ իշխանութիւն՝ զմահն ունի յաջորդ. իսկ այսպիսի թագաւորութիւն՝ զանմահ ճնացականութիւնն պահէ[3]: Եւ այն՝ յայսմ յաւիտենիս լուծանի. իսկ այս՝ յաւիտենական տանջանացն զերծանէ:

ԺԹ. Եթէ ընդ պատիւն որ յամենեցուն յառաջածի՝[1] կամիցիս բերկրիլ, լեր ամենեցուն հաւասարակ բարերար. քանզի ոչ մի ինչ այնպէս առ բարեմտութիւնն քարշէ[2], որպէս շնորհ բարերարութեան տուեալ կարօտելոյն: Քանզի վասն երկիւղի եղեալ[3] ծառայութիւնն՝ ձեւակերպեալ[4] շողմութիւն է. որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ նենդէ այնոցիկ՝ որք ինքեան մտերմանան:[5]

κρατεῖν τῶν ἡδονῶν δυνάμενον. — 3 Բառախաղ՝ *τὸν θάνατον ἔχει διαδοχὴν* (զմահն ունի յաջորդ) . . . *τὴν ἀθάνατον σώζει διαμονήν* (զանմահ ճնացականութիւնն պահէ.) Նոյնպէս բառախաղ է յաջորդ "լուծանի,, (*λύεται*) եւ "զերծանէ,, (*ῥύεται.*)

‖ ԺԹ. 1 "Յառաջածի,, բուն բառացի չկայ յունին մէջ, բայց նման բան մ'անհրաժեշտ էր իմաստին համար. Ցոյն "եթէ կամիս վայելել ի պատիւն առ յամենեցունց,, ուր "վայելել,, բառին տեղ է *καρποῦσθαι*, այսինքն՝ *καρπόω* (պտղաբերել, ընծայաբերել. վայելել ի պտղոյ, եւ ընդհանրապէս՝ վայելել:) — 2 Բառական՝ *πρὸς εὔνοιαν ἐφέλκεται* (ձգէ ի բարեկամութիւն, բարեսիրութիւն, "բարեմտութիւն:,,) — 3 Այս "եղեալ,, եւն ալ բառացի փոխադրութիւն է: — 4 "Ձեւակերպեալ,, իբր՝ ձեւացուցած. յոյն՝ *κατεσχηματισμένη ἐστὶ θωπεία* (կերպարանեալ շողմութիւն է:) — 5 Ձեռագիրը "կեղծեալ,, եւն բառերուն դիմաց լուսանցքի վրայ կը նշանակէ "Լծ. այսինքն՝ շողմութեան,, անուամբ եւն. յոյն է՝ *πεπλασμένης τιμῆς ὀνόματι φενακίζουσα τοὺς αὐτῇ προσανέχοντας* (անուամբ կերպարանեալ պատուոյ խաբէ զայնոսիկ որ վստահ լինին նմա:,,) Վերջինս է զոր Հայը "ինքեան մտերմանան,, թարգմանած է, ոչ այնչափ լաւ. յոյն բառը կը նշանակէ՝ յու-

Ի· Ցիրաւի յարդոյ է թագաւորութիւնն ձեր, զի թշնամեացն ցուցանէ զիշխանութիւն. իսկ Հպատակացն առաւարէ մարդասիրութիւն[1]: Եւ որ յաղթէ նոցա զօրութեամբ զինուց, անզէն սիրովն յաղթահարի ի յիւրոցն. քանզի սրշափ է գազանի եւ ոչխարի միջոցն[2], այնչափ երկոցուն համարեալ լինի առաքերութիւնն:

ԻԱ· Գոյութեամբ մարմնոյ հաւասար է ամենայն մարդկան թագաւորն, իսկ իշխանութեամբ արժանապատուութեանն նման է Աստուծոյն ամենեցուն. քանզի ոչ ունի ի յերկրի քան զինքն բարձրագոյն: Պարտ է ուրեմն նմա եւ իբրեւ զԱստուած մի բարկանալ, եւ որպէս մահկանացու մի բարձրավզիլ[1]. զի թէեւ աստուածային պատկերաւ պատուեալ է, բայց եւ հողային փոշեաւ փաղհիւսեցեալ է[2]. որով ուսցի առ ամենեսին զհաւասարութիւնն:

ԻԲ· Ընկալ զայնոսիկ՝ որք զօգտակարսն խորհիլ[1] կամին, եւ մի զայնս՝ որք շողոքորթել յոլով

սալ, վտահիլ, յարիլ յուսով բանի մը, ընդհանրապէս նաեւ բանով մը զբաղիլ եւն. (լ. fallens eos qui ipsi animum advertunt·)

‖ Ի· 1 "Առաւարէ,, եւն. յոյն՝ τοῖς ὑπηκόοις δὲ νέμει φιλανθρωπίαν (իսկ Հպատակացն բաշխէ զմարդասիրութիւն) — 2 Այսինքն՝ անչափութիւն· "միջոց,, ճշդիւ = τὸ μέσον, ինչպէս քիչ մ'եառքը "առաքերութիւնն,, = τὸ διάφορον.

‖ ԻԱ· 1 "մի բարձրավզիլ,, = μὴ ἐπαίρεσθαι (բարձրանալ, վքանալ:) — 2 Ուրիշները կը գրեն "քաղհիւսիլ·,, թողուցինք ըստ Ձ· վասն զի ըստ յունաբանից "φῶς,· մանաւանդ ալ է = σὺμ . . ., ինչպէս "քաղ,,: Ցոյնն է՝ ἀλλὰ καὶ εἰκόνι χοϊκῇ συμπέπλεκται (այլ եւ ընդ հողեղէն պատկերի կցեալ է:)

‖ ԻԲ· 1 Ցոյնը՝ օգտակարները "խորհիլ,, չ'ուզեր ըսել այլ "խորհուրդ տալ,, (τὰ χρηστὰ συμβουλεύειν·) — 2 "պարզաբար,, չունի Ց· եւ աւելորդ ալ կ'երեւայ· —

անգամ փոյթ ունին. քանզի նոքա զօդուան պարզաբար[2] տեսանեն ճշմարտութեամբ. իսկ սոքա յայնս հային՝ որք իշխողացն հաճոյ են. եւ առաքեալքն մարմնոց քառակեալք[3], ասացելոցն առ ի նոցանէ ձայնակից լինին:

ԻԳ. Ա՛յնպիսի լեր առ ծառայն քո, որպիսի ըղձանաս քեզ զաէրն լինել. քանզի որպէս լսեմք՝ լսելի լիցուք, եւ որպէս տեսանեմք՝ տեսեալ եղիցուք յաստուածային եւ յամենահայեաց տեսութենէն[1]: Արդ՝ նախ ի ներքս ածցուք[2] ողորմութեամբն զողորմութիւն. զի նմանեսա զնմանն ընկալցուք:

ԻԴ. Որպէս ջինջքն ի հայելեաց զայնպիսիս ցուցանեն ներերեւութիւնս դիմաց[1], որպիսիք են սկզբնաւիպքն[2], զուարճութիւնս[3] զուարճացելոցն, եւ զախրութիւնս՝ տխրեցելոցն. այնպէս եւ արդար դատաստանն Աստուծոյ մերայինս գործոց համանմանի.[4] քանզի որպիսիք[5] արդեօք իցեն առ ի մէնջ գործեցեալքն, այնպիսիք մեզ ի նմանեացն առաւորին[6]:

"քառակեալ,, տես Է, 1. յոյն՝ τῶν σωμάτων τὰς σκιὰς μιμούμενοι (նմանեալք սուտերացն մարմնոց:)

‖ ԻԳ. 1 "յամենահայեաց տեսութենէ,, լաւ փոխադրութիւն է յունին παντεφόρου βλέμματος (յամենատես հայեցուածոց:) — 2 "ի ներքս ածցուք,, = προεισενέγκωμεν.

‖ ԻԴ. 1 "ներերեւութիւնս դիմաց,, բառական փոխադրութիւն յունին τὰς τῶν προσώπων ἐμφάσεις (տեսիլս կերպարանաց, լա. vultuum imagines.) — 2 "Սկզբնաւիպք,, = τὰ πρωτότυπα. — 3 Ձեռագրին մէջ "զղուարճութիւնս,, գրուած, բայց առաջին ղ տառին վրայ բթիկ մը կայ, անշուշտ ջնջելու նշան. յոյնը՝ φαιδρὰ μὲν τῶν φαιδρυνομένων այսինքն՝ ղաոարին (կերպարանս՝) զուարթացելոց,, եւն: — 4 "Համանմանի,, = ἐξομοιοῦται (նմանի լիովին:) — 5 Ձ. "որպիսիք արդեօք,, եւն. հոս ալ "արդեօք,, յունաբանութիւն է, տես Ը, 3: — 6 "Առաւորին,, եւն. յոյն՝ τοιαῦτα ἡμῖν ἐκ τῶν ὁμοίων παρέχει (այնպիսիք մեզ ի նմանեացն մատուցանին,, կամ՝ "հատուցանին:,,)

ԻԵ· Խորհեաց զդործելիսն յամրապէս. բայց կատարեա զդատեցեալսն փութապէս. քանզի յոյժ սխալոտ է յիրողութիւնս անչըջահայեցութիւնն[1]. զի եթէ զչարիսն ոչք յանխոհութենէ[2] զմտաւ ածիցէ ոք, յայնժամ բարւոք ծանիցէ զօգուտս բարեխորհութեան[3]. որպէս եւ զպարգեւն առողջութեան զկնի փորձոյն խօթութեան: Պարտ է ուրեմն ով քաջախոհագոյն թագաւոր[4], եւ խոհեմագոյն խորհրդով եւ ուժգին աղօթիւք ճշդաբար քննել զպիտելիսն աշխարհի:

ԻԶ· Ցոյժ լաւագոյն անտեսեսցես զբարի թագաւորութիւնն քո, եթէ զամենեսին փութասցիս պարզագոյն տեսանել. եւ ոչ մի ինչ հանդուրժեսցես անտես առնել. քանզի ոչ փոքր է ի վերայ քո, որ փոքր լինել թուի ի բաղդատման[1] քոյոցն. վասն զի եւ բառ թագաւորի սոսկ՝[2] զմեծ ունի առ ամենեսին զօրութիւն:

ԻԷ· Քեզ ինքեան պահելոյ զօրէնան դիցես հարկ ի վերայ, իբր ոչ ունելով ի վերայ երկրի զոք՝ որ կարող իցէ հարկադրել[1]. քանզի այսպէս եւ զօրինացն ցուցցես յարգուածն, զոր ինքն յառաջ քան զայլս զնոսին յարգելով. եւ հպատակացն յայտ լիցի՝ օրինազանց գոլն ոչ անվտանգ լինել[2]:

ԻԸ· Հաւասար յանցանելոյն զոչ արգելուլն

‖ ԻԵ· 1 Ցոյն "յիրողութիւնան անչըջահայեցութիւն„ = τὸ ἐν τοῖς πράγμασιν ἀπερίσκεπτον (անխորհրդութիւն ի գործս.) — 2 "յանխոհեմութենէ„ = ἐξ ἀβουλίας. — 3 "Բարեխորհութեան„, նիւթական = τῆς εὐβουλίας (խոհեմութիւն:) — 4 "քաջախոհագոյն„ եւն· նիւթական. (յոյն՝ εὐφρονέστατε βασιλεῦ.)

‖ ԻԶ· 1 "Ի բաղդատման„ = ἐν συγκρίσει. — 2 "Բառ . . . սոսկ„ = ῥῆμα βασιλέως ψιλόν (բան պարզ թագաւորի:)

‖ ԻԷ· 1 Ց· ἀναγκάζειν. — 2 Բառական ըստ յունին:

‖ ԻԸ· 1 "երկպառիկ բարեփորձ լինել„ = διττῶς εὐδοκιμεῖν, տես Զ, 1: — 2 Ցոյն բառախաղ՝ τοὺς τὰ

ղյանցանօղն համարեա. քանղի թէ եւ ոք քաղաքավարեացի օրինաւորապէս, բայց հանդուրժեացէ կեցօղացն անօրինաբար, գործակից չարացն գոլ առ Աստուծոյ դատի: Իսկ եթէ կամիցիս երկպառիկ բարեփորձ լինել[1], եւ զառնօղն լաւագունից նախապատուեա, եւ զիրակօղն վաստիարագունից կշռամբեա[2]:

ԻԹ. *Ցոյժ օգտել կարծեմ զփախչելն ի կենցաղակցութենէն[1] չարաց. քանղի որ կենցաղի հանապազ ընդ մարդկան[2] չարաց, կամ կրել կամ ուսանել[3] չար իմն՝ հարկ է նմա: Իսկ որ բնակակցի լաւաց[4], կամ քաոսակումն[5] բարեացն ուսանի, կամ զնուազումն չարացն առանայ[6]:*

Լ. *Աշխարհական թագաւորութիւն Աստուծոյ քեզ հաւատացեալ, ոչ զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի ծառայութիւն ապաւս իրո-*

κάλλιστα ποιοῦντας ϱοτίμα (նախապատուեա), *καὶ τοῖς τὰ χείϱιστα δϱῶσιν ἐπιτίμα* (կշռամբեա:) "Իրակող„ ի հարկէ "գործող„ իմաստով է, ինչպէս յաճախ ասանք "իրողութիւնք„ = գործք. (հոս δϱάω, գործել, առնել:)

‖ ԻԹ. 1 յոյն՝ *τὸ φεύγειν τὰς τῶν κακῶν συνδιαιτήσεις* (փախչիլ ի բնակակցութենէն չարացն:) Ցոյորդ "որ կենցաղի ընդ . . .„ = *τὸν γὰϱ συνόντα* (որ կենակցի:) — 2 Մեր ձեռագիրն է "մարդկանց չարաց.„ յոյն՝ "որ կենակցի ընդ չար մարդկան„. — 3 Ցոյն բառախաղ՝ *ἢ παθεῖν* (կրել) *ἢ μαθεῖν* (ուսանել) *ἀνάγκη τὸ πονηϱόν.* "կրել . . . չար իմն„ սովորական է յունաբանից. տես խե, 2: — 4 Ց. *ὁ δὲ τοῖς ἀγαθοῖς συνδιάγων.* — 5 "քաոսակումն„ = *μίμησιν* տես Ի, 1: — 6 Հ "ընտանայ.„ յոյն՝ "կրթիլ„ կամ "ուսանիլ.„ ամբողջը դարձեալ բառախաղ՝ *ἢ μίμησιν* (նմանել, "քաոսակումն„) *τῶν καλῶν ἐκδιδάσκεται* (ուսանի), *ἢ μείωσιν* (նուազումն) *τῶν κακῶν ἐκπαιδεύεται* (կրթի, ուսանի:)

‖ Լ. 1 Հ ". . . ընտաւս„ եւն. յոյն՝ *πϱὸς τὰς τῶν πϱαγμάτων διοικήσεις* (ի տնտեսութիւն գոր-

ղութեանց[1]. քանզի յորոց արդարեւ նոքա չարա-
չար գործիցեն, համար ասցէ Աստուծոյ՝ որ եան
նոցա զօրութիւն: Ուրեմն զկնի բազում քննու-
թեան՝ պարտ է լինել իշխանացն առաջարկու-
թիւն[2]:

ԼԱ· Հաւասար վարկանիմ չար, եւ թշնա-
մեացն չարագործութեամբք ցաւնուլ, եւ սիրե-
լեացն շողոքորթութեամբք ոդոքիլ[1]. քանզի պարտ
է երկաքանչիւրոցն քաջապէս հակակայիլ[2]. եւ
յայնմանէ որ վայել է՝ ոչ միով իւիք ի բաց կալ·
ոչ յանբան չարակամութենէ նոցին վրէժ խնդրե-
լով, եւ ոչ կեղծեալ բարեկամութեան սոցին փո-
խարէն հատուցանելով:

ԼԲ· Համարեա զայնս գոլ ճշմարտագոյն սի-
րելիս՝ որք ոչ գովեն զամենայն զառ ի քէն առա-
ջեալն· այլ որք արդար դատաստանաւ զամենայն
ինչ գործել փութացուցանեն: Եւ որք ուրախա-
կցին ի շահաւորան եւ տխրին ի ներհականն· քանզի
սոքա ճշմարտիւ կարի անհատ սիրելութեան ցու-
ցանեն նշանակ:

ձոց), ուստի այս իմաստով է "ձառայութիւն պատուոյ երդ-
ղութեանց,,: — 2 Լատագոյն կ'ըլլար "իշխանացն ընդդի-
մին·,, բայց թարգմանն ուզած է հաւատարմաբար պահել
յոյն ընթերցուածն որ՝ բառախաղի մը հետեւութեամբ՝ է
αἱ τῶν ἀρχόντων προβολαὶ (առաջարկութիւնք՝ ընարու-
թեան համար:)

‖ ԼԱ· 1 ϐ· τῶν ἐχθρῶν θυμοῦσθαι ταῖς κακουργίαις
καὶ τῶν φίλων θέλγεσθαι ταῖς κολακείαις (բարկանալ չա-
րագործութեամբք թշնամեացն եւ ոդոքուիլ՝ հրապուրուիլ
շողոքորթութեամբք սիրելեաց, կամ չարագործութեանց
. . . շողոքորթութեանց համար:) — 2 ϐ· γενναίως ἀνθί-
στασθαι (քաջապէս կամ ընդդէմ՞), այսինքն՝ երկուքին ալ
հաւասարապէս դիմադրելու է, ինչպէս կը մեկնուի յա-
ջորդովն ալ:

‖ ԼԲ· Ամբողջը ձիւղ բնագրին համեմատ:

ԼԳ. *Մի փոխարկեսցէ քեզ զմեծախոհ միտս՝ երկրաւոր այսր իշխանութեան զանդուած* [1]. *այլ որպէս հոսանուտ իշխանութեան վարող* [2], *անփոփոխ կալ զմիտս ի փոփոխական իրողութիւնս, ոչ ի խնդութիւնն բարձրանալով եւ ոչ ի տխրութիւնն նուաստանալով:*

ԼԴ. *Որպէս ասկի երբէք երբէք այլապէս յաւուրեսուէն փոխաձեւացեալ* [1], *եւ առ* [2] *տարբեր տեսակս զարդարանաց յօրինեալ, մնայ որ ինչ է, եւ փոփոխուածն ոչ կրէ. այոյնպէս եւ դու սէր բարեշուք* [3] *թագաւոր, զայլ զկնի այլոյ յաջորդեալ զպետութիւն* [4], *եւ ժամանեալ յայդ վերնագոյն պատիւ, դու ինքն հաստատուն մնաս, անայլայլելի ունելով զմտաւխոհութիւնդ* [5]:

‖ ԼԳ. 1 Ամբողջը բառական՝ *μὴ μεταβαλλέτω σοι τὴν μεγαλόφρονα γνώμην τῆς ἐπιγείου ταύτης δυναστείας ὁ ὄγκος*, այսինքն՝ այս երկրաւոր պետութեան ՃԾ-ԻՒՆԸ (*ὄγκος* զանգուած, քանակ, մեծութիւն եւն, տես ԾԲ, 1) *քու ԱՊՆՈՒԹԻՒՆԴ ԴՈՓՈՂԸՒԻՆԴ* (“մեծախոհ միտք„) *թող ԼՔՈՒՔԷ„* (Հ. “փոխարկել„ նիւթական։) — 2 Բուլորովին նիւթական. յոյն՝ *ἀλλ᾽ ὡς ἐπίκηρον διέπων ἀρχήν* (այլ որպէս կառավար վաղանցուկ իշխանութեան.) *ἐπίκηρος* կը նշանակէ՝ անցաւոր, եւ՝ մահկանացու, դիւրաթեք, տկար, հիւանդագին. մեր յունաբանք ալ կը գործածեն “հոսանուտ„ իբր վաղանցուկ, փոփոխական, թէեւ բուն հայ բառը բուլորովին ուրիշ իմաստ ունի. (Հոսիլ։) — ՔԻՉ Մ՚ԷՏՔԸ “ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ„ այն իմաստով, զոր յաճախ յիշեցինք։

‖ ԼԴ. 1 “Փոխաձեւացեալ„ = *μετατυπούμενος* (այլակերպ, այլաձեւ եղած։) — 2 “Առ տարբեր„ եւն՝ այսինքն “ի տարբեր տեսակս . . . յօրինեալ.„ (յոյն՝ *πρὸς*։) — 3 Ց. *εὐκλεέστατε βασιλεῦ* (մեծանուն, հռչակաւոր թագաւոր։) — 4 Բառական՝ *ἄλλην ἐξ ἄλλης ἀμείβων ἀρχήν*. — 5 Հոս հայը պարբերութիւն մը դուրս ձգած է. յոյնը՝ “դու ինքն մնաս հաստատուն, ան ի նոյն գոլդ. (այլ) անփոփոխ պահելով զմիտագ ի բարին„ (. . . *οὐκ ἐν*

ԼԵ· *Յայնժամ վարկեա թագաւորել ապա-*
հովապէս, յորժամ տիրես կամայական[1] *մարդկանց·*
քանզի որ ակամայ հպատակի, յորժամ ժամ
առնու՝ աղմուկ դրդռէ:[2] *Իսկ որ օրինօքն բարեմաու-*
թեան[3] *վարի, հաստատ ունի առ վարիչն զհնա-*
զանդութիւնն:

ԼԶ· *Զի զիշխանութիւն թագաւորութեանն*
առնիցես հռչակելի, որքան ունիս ընդդէմ մեղու-
ցելոցն հպատակաց բարկութիւն, այնքան ունել
եւ ընդդէմ յանցուցելոյն քեզ ինքեան համարեա[1]*:*
Քանզի ոչ ոք զօրէ այնքան զօրեղ իշխանութեամբն
կրթել, եթէ ոչ բան ընտանի որ ի նոյն յանցու-
ցելոյն շարժեցեալ լինի[2]*:*

ԼԷ· *Որ մեծ իշխանութիւն առեալ է, տուռ-*
ղինն իշխանութեան քաւտակեսցի[1] *ըստ կարի: Քանզի*
եթէ զպատակերն բերէ զԱստուծոյն ամենեցուն, եւ
ի ձեռն նորին ունի զպետութիւնն ի վերայ ամենե-
ցուն, յայտ արդարեւ մանաւանդ Աստուծոյ քա-
տակեսցի, ոչ մի ինչ վարկանել քան զողորմին
առաւել նախապատիւ:

τοῖς αὐτοῖς πράγμασιν, ἀναλλοίωτον ἔχων ἐν τῷ καλῷ τὸ φρόνημα.)

‖ ԼԵ· 1 Ո՛չ "կամայական,, այլ "ի՛մ-ով,, (կամաւ Հնազանդող) մարդկան. յոյնը՝ *ὅταν ἐκόντων ἀνάσσῃς ἀνθρώπων.* — 2 "ժամ առնու,, եւն, այսինքն՝ "յորժամ պատ ի՛մանէ՝ ապստամբի.,, յոյն՝ *στασιάζει καιροῦ λαβόμενον.* — 3 Տես ԼԹ, 1, ԽԱ, 2:

‖ ԼԶ· 1 Բառական ըստ յունին. այսինքն՝ նոյնը (բարկութիւն) ունեցիր քեզի իսկ դէմ ալ երբ յանցաւոր ըլլաս (նոյն բանով:) — 2 Նոյնպէս բառական եւ յունարէն ("բան . . . լսթ-էցնե-լ,, եւն.) յոյնը՝ *λογισμὸς οἰκεῖος ἐξ αὐτοῦ τοῦ πλημμελοῦντος κινούμενος.* այսինքն՝ նոյն իսկ յանցուցելոյն ինքնաբուխ դատողութիւնը՝ ճանչնալը:

‖ ԼԷ· 1 "քաւտակեսցի,, = *μιμείσθω* (լեզի նմանող·) նոյնպէս քիչ մ'ետքը՝ "Աստուծոյ քաւտակեսցի,, (= *τὸν θεὸν μιμήσεται.*)

ԼԸ. Գերքան[1] զոսկի եւ քան զակն պատուական՝ զհարստութիւն բարերարութեանն անձանձ գանձեացուք, զոյն[1] որ եւ աստէն դուարճացուցանէ յուսով հանդերձելոյ զմայլմանն[2], եւ անդէն քաղցրացուցանէ փորձիւ յուսացելոյ երանութեանն: Իսկ այնոքիկ՝ որք այժմ առ մեօք, որպէս ոչինչ առ մեզ[3], մի՛ շողոմեսցեն զմեզ[4]:

ԼԹ. Փոյթ արա պայծառագոյն պարգեւս փոխարէն հատուցանել այնոցիկ՝ որք բարեմտութեամբ[1] առնեն զառ ի քէն հրամայեալսն. քանզի այսու կերպիւ՝[2] եւ լաւացն ածեցուսցես զլըջմտութիւն[3], եւ յոռեացն քարոզեսցես՝ ուսանել զշարութիւնն[4]. քանզի արժանի առնելն այնոցիկ որք ոչ առնեն զայնս՝ կարի անպատեհ է:

Խ. Քան զամենեսեան պատուականագոյն է թագաւորութիւնն: Բայց յայնժամ մանաւանդ է

‖ ԼԸ. 1 Ի վեր քան . . . : — 2 Ց. τῆς μελλούσης ἀπολαύσεως (հանդերձեալ վայելմանց.) "զմայլուածն,, հնոց քով այս իմաստն ալ ունի: — 3 Իբրեւ ոչինչ մեզի համար (յոյն՝ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς.) — 4 Ց. μὴ τερπέτω ἡμᾶς (մի ուրախ արասցեն զմեզ:)

‖ ԼԹ. 1 "Բարեմտութեամբ,, բառական = μετ' εὐνοίας (յօժարութեամբ, սիրով:) — 2 Ըստ յունին τούτῳ γὰρ τῷ τρόπῳ (այսու օրինակաւ, այսպէս:) — 3 Ց. τῶν ἀγαθῶν ἐπαυξήσεις τὴν προθυμίαν ("... ածեցուսցես պէսպ,, կամ "պէտքն,, եւն:) — 4 Սխալ է իմաստը. ձիշդ հակառակը կ'ուզէ ըսել յոյնը՝ τοὺς πονηροὺς διδάξεις μεταμαθεῖν τὴν κακίαν ("յոռեացն ուսուսցես մոռանալ զչարութիւնն,,:) Ուստի՝ է "մոռանալ զչարութիւն:,, Ցունարէն μανθάνω է "ուսանիլ,,, μεταμανθάνω մոռնալ որմանը, այլպէս որմիլ (գերմ. umlernen, verlernen.) կամ թարգմանը չէ տեսած μετα մասնիկը, ուստի կարդացած μαθεῖν (ուսանել), կամ "այլագէ,, կամ նման բառ մը գուբս ինկած է: Տես Տգ. այս տեղը:

‖ Խ. 1 "Շրջմտութիւնն,, անճահ է, բառական փոխադրութիւն ըլլալով περιχείμενος բառին.

այնպիսի, յորժամ շրջակայեալս[1] այս իշխանութիւն ոչ առ յանդգնութիւն հակիցի, այլ առ հաւատարութիւն հայիցի, ի ամարդի անգթութենէն[2] որպէս ի գազանականէ ի բաց դառնալով. իսկ զմարդասիրութիւնն իբր առաուաձ անման յինքն ցուցանելով:

ԽԱ· Հանգիտաբար[1] առ սիրելիս եւ առ թշնամիս արա զդատաստանս, մի բարեխոհիցն[2] շնորհելով վասն բարեկամութեանն եւ մի չարաչամացն հակակայելով[3] վասն ատելութեանն: Վասն զի նոյնոյ անտեղութեան[4] է՝ եւ արդարացուցանել զանիրաւն՝ թէ եւ սիրելի իցէ, եւ անիրաւել արդարոյն՝ թէ եւ թշնամի իցէ· քանզի չարն յերկաքանչիւրան նման է, թէպէտ եւ ի ներհական գտանիցի:

ԽԲ· Ուշադրաբար[1] լսել պարտին դատաւորքն

յոյնն է՝ ὁ τοῦτο περικείμενος τὶ κράτος, μὴ πρὸς αὐθάδειαν ὄξπῃ (“յորժամ իշխանութիւնս որ գտանի յումեք, ոչ . . .,,, կամ՝ “յորժամ ոչ որ դիպեալ է զայս իշխանութիւն՝ միտիցի է յանդգնութիւն.,,) περίκειμαι կը նշանակէ՝ բոլորտիքը, շրջակայ ըլլալ, բայց նաեւ՝ գտնուիլ, կրուիլ (“զգեցեալ լինել,,) մէկէ մը. եւն (լտ. hac qui circumdatus est potestate եւն:) — 2 Յոյն՝ τὸ μὲν ἀπάνθρωπον (զամարդին, զամարդութիւն) ὡς θηριῶδες (իբրեւ գազանական) ἀποστρεφόμενος (ի բաց դարձնելով, ապեցեալ եւն:)

‖ Խն· 1 Հաւատարապէս (յոյն՝ ἴσως:) — 2 Ակսինքն՝ բարեկամաց. նիւթական ըստ յունին՝ μήτε τοῖς εὐνοοῦσι χαριζόμενος διὰ τὴν εὔνοιαν. վերջինս հոս “բարեկամութիւն,, թարգմանուած է ճշդիւ ըստ յարմարութեան, մինչ ուրիշ տեղ մը (Լթ, 1) “բարեխոսութիւն,, փոխադրուած էր նիւթականօրէն: — 3 “Հակակայել,, = յոյն՝ ἀνθιστάμενος (դէմ կենալ. տես ԼՂ, 2:) — 4 “Անտեղութեան է,, = τῆς αὐτῆς ἐστὶν ἀτοπίας.

‖ ԽԲ· 1 “Ուշադրաբար,, յոյնը՝ νουνεχῶς (խոհեմ. Բար:) — 2 Բոլորովին նիւթական փոխադրութիւն. յոյնը

իրաղութեանց. քանզի դժուարորսալի[2] է գիւտն արդարոյն, որ գիւրաւ փախչի յայնցանէ՝ որք ոչ յոյժ զգուշանան: Զի թէ զպերճախօսութիւն ասողացն ի բաց թողուլով, եւ զՀաւանականութեամբ ասացելոյն զանց առնելով[3], ի խորս դիտաւորութեանցն զինքեանս ի ներքս արկանիցեն, այնպէս ի վեր քարշեն[5] զաւ ի յինքեանց խնդրեցեալն, եւ յերկակի մեղաց ի բաց փախիցեն՝ ոչ ինքեանք զբարին մատանելով, եւ ոչ այլոց զնոյն իրակել[6] թոյլ տալով:

ԽԳ. Թէեւ առանձինս ուղղաւորութիւնս[1] գործոց Հաւատարաթիւս ասաեղաց, ոչ իսկ երբէք յաղթիցես բարութեանն Աստուծոյ. քանզի որքան ինչ ոք արդեօք մատուցանիցէ Աստուծոյ՝ ի նորայոցն զնորայն նուիրէ նմա: Քանզի որպէս չիք ումեք յարեւու յառաջ քայլել[2] քան զիւրական առուերն, որ միշտ յառաջ երթայ, թէեւ հապատէպ ճեպիցէ.

δυσθήρατον (“գժուարորսալի,,) γὰρ ἐστὶν ἡ τοῦ δικαίου (“արդարոյն,,) εὕρεσις, այսինքն՝ ճիշդը գտնել գժուարին է. δυσθήρατος կը նշանակէ բուն “գժուարորսալի,,, բայց նաեւ “գժուարահաս, գժուարաքնին,, եւն. ինչպէս δίκαιος է “արդար,,, բայց նաեւ “ճիշդ, օրինաւոր, պատշաճ,, եւն եւն: — 3 Ց. նոյնը բառախաղ՝ τῶν λεγόντων ἀφέντες δεινότητα (պերճախօսութիւն ի բաց թողուլով) . . . τῶν λεγομένων παρέντες πιθανότητα (զՀաւանականութիւն եւն:) — 4 Ց. εἰς τὸ βάθος τῶν νοημάτων (ի խորս խորհրդոց՝ մտաց եւն:) — 5 Նիւթական՝ οὕτως ἀνιμήσονται, այսինքն՝ “ի վեր հանեն զոր խնդրենն,,· (լտ. sic demum haurient quod ipsis quaeritur·) — 6 Ց. τοῦτο δρᾷν (զնոյն գործել, առնել:)

‖ ԽԳ. 1 “Ուղղաւորութիւն գործոց,, բուերորովին նիւթական եւ անյարմար. յոյն՝ τὰ κατορθώματα (գործք բարիք, ուղիգ գործք, նշանաւոր արարք, եւն. լտ. bona opera.) — 2 Ց. ὑπερβῆναι τὴν . . . σκίαν, այսինքն՝ “անցանել յարեւու ըստ իւր առուերն,, (“քայլել,,

ոյնպէս եւ ոչ զանգերազանցելի բարութեամբն Աստուծոյ՝ բարերարութեամբք գերազանցեն մարդիկ [3]:

ԽԳ· Անծախելի է հարստութիւնն բարերարութեան. *քանզի ի տալն՝ առեալ լինի, եւ ի ցրուելն՝ ժողովի*: Զայս ունելով յանձին քում, ով *հարստատուր* [1] *թագաւոր, տուր առատապէս ամենայն հայցողացն առ ի քէն. քանզի անհունապատիկ* [2] *ունելոց ես հատուցմանն վասն սոցին, յորժամ գայցէ ժամանակն հատուցման գործոց*:

ԽԵ· Ակնարկութեամբն Աստուծոյ առեալ զթագաւորութիւնն, *քաոսակեաց* [1] նմա ի ձեռն գործոց բարեաց. *քանզի ի համարոյ նոցին եղեալ ես՝ որք բարի առնել կարօղ են, եւ ոչ ի թուոյ այնոցիկ՝ որք բարի կրել* [2] *կարօտ են. քանզի առաձեռն պատրաստութիւն առատութեան ընչից՝ անարգել* [3] *է առ բարերարութիւնս աղքատացն*:

ԽԶ· Որպէս *աչք բնաւորեալ* [1] *է մարմնոյ, ոյնպէս թագաւոր յարմարեցեալ է աշխարհի, տուեալ Աստուծոյ ի գործակցութիւն օգտակարացն*: Պարտ է ուրեմն նմա, որպէս իւրական անդամոց, այնպէս ամենայն մարդկան նախատես

բուն՝ քայլ առնելով վրայէն անցնել, որ իմաստով է յոյնն ալ:) — 3 Զ· "մարդիկ+:,,

‖ ԽԳ· 1 "Հարստատուր,, բոլորովին նիւթական թարգմանութիւն է. յոյն՝ πλουσιόδορε βασιλεῦ (առատպէնի թագաւոր:) — 2 "Անհունապատիկ" եւն բառական յոյն՝ ἀπειροπλασίας γὰρ ἕξεις τὰς . . . ἀμοιβὰς.

‖ ԽԵ· 1 Այսինքն՝ "Լեր նմանող" (μίμησαι:) — 2 "Բարի լրել,, = εὖ παθεῖν (բարիս ընդունել, առանալ.) տես Իթ, 3: — 3 "Անարգել է առ . . .,, զուտ նիւթական փոխադրութիւն յունին ἀνεμπόδιστόν ἐστι πρὸς . . . այսինքն՝ ընչից առատութեան առձեռնպատրաստ լլալն արգելք չէ (ազատ է) աղքատներու բարերարութեան ընելու:

‖ ԽԶ· 1 Ց· ὀφθαλμὸς ἐμπέφυκε σώματι. — 2 Ց· προνοεῖν (նախատեսել, նախախնամել, յառաջագոյն

լինել·[2] զի ի բարիս զարգասցին,[3] եւ ի չարիս մի զարկցին[4]:

ԽԷ· Ապահովագոյն պահպանութիւն համարեա փրկութեանն[1] քո՝ զչանիրաւելն ումեք երբէք ի հպատակացն. քանզի որ ումեք ոչ անիրաւէ, ոչ կասկածի յումեքէ: Իսկ եթէ ոչ անիրաւելն՝ ապահովութիւն պատճառէ[2], բարերարելն՝ ո՛րչափ եւս առաւել. զի զապահովութիւնն տայ, եւ զսիրելութիւնն ոչ մատնէ[3]:

ԽԸ· Լեր հպատակացն, ով բարեպաշտագոյն թագաւոր, եւ ահաւոր վասն գերունակութեան[1] իշխանութեանդ, եւ բաղձալի վասն յորդութեան բարերարութեանդ: Մի զերկիւղն արհամարհելով՝ վասն գորովոյն, եւ մի զգորովոյն անփոյթ առնելով վասն երկիւղին: Այլ զհեղութիւնն ունելով անարհամարհելի, եւ զարհամարհութիւնն ունելով անհեզանալի:[2]

հոգալ:) — 3 Հոս հայը կը հասատատէ Banduriusի սրբագրութիւնը, որ կը կարդայ προκόπτωσιν (յառաջեսցեն եւն. յոյն ձեռագիրք προσκόπτωσιν, տես յաջորդը:) — 4 "ի չարիս ըզկնի,, նիւթական փոխադրութիւն յունին՝ μὴ προσκόπτωσιν ἐν κακοῖς (մի գլնեսցեն ի չարիս.) προσκόπτω կը նշանակէ՝ ի դիմի հարկանել, ընդդիմահարիլ, եւ՝ գթել, նաեւ գայթակղել եւն:

‖ ԽԷ· 1 Ըստ յունին τῆς σωτηρίας σου φυλακήν. — 2 "պատճառէ,, յեռանոց եւ արդի լեզուի իմաստով (= προξενεῖ.) — 3 Ձ· սխալմամբ "մատնէ·,, յոյնը բոլորովին բառախաղ՝ τὸ ἀσφαλὲς γὰρ δίδωσι (զապահովութիւն տայ), καὶ τὸ προσφιλὲς οὐ προδίδωσι (զսիրելութիւն ոչ մատնէ.) լա· nam ut tutelam exhibet, ita charitatem non prodit.

‖ ԽԸ· 1 "գերունակութեան . . . յորդութեան,, եւն = διὰ τὴν ὑπεροχήν (յեռանոց՝ "գերազանցութիւն,,) . . . διὰ τὴν παροχὴν τῆς εὐποιίας, ուստի բառախաղ: Վերջինը հայը փոխադրած է "վասն յորդութեան բարերարութեանդ·,, սակայն παροχὴ կը նշանակէ՝ նուէր, ընծայ,

Խթ· Զորս հպատակացն օրինադրեա ի ձեռն բանից, դու զայնոսիկ յառաջընթաց գոլով[1] ցուցցես ի ձեռն գործոց· զի բանիւքն՝ որով՛ք հաւանեցուցանես՝ քաղցր կենցաղ նպաստաւորեացի[2]· քանզի այնպէս դրուատելի[3] ապացուցանես զիշխանութիւնն քո, եւ ասելով գործողապէս, եւ գործելով ասողապէս[4]:

Ծ· Առաւել եւս սիրեա, իւր անդորրամիտ[1] թագաւոր, զայնոսիկ՝ որք պաղատին առ ի քէն տուրս առնուլ, քան զայնս՝ որք փութան քեզ ընծայս մատուցանել· քանզի սոցա պարտական հատուցման կացուցանիս· իսկ նոքա զԱստուած քեզ պարտական առնեն· որ զառ նոսա եղեալն ինքեան համարի, եւ հատուցանէ բարւոք փոխատրութեամբ աստուածասէր եւ մարդասէր դիտմանն[2] քո:

տուրք, եւ ընծայումն, նուիրեալք եւն: — 2 Ցոյնը բառախաղ՝ τὸ ἥμερον (գՀեզութիւն) ἔχων ἀκαταφρόνητον ("առնարհամարհելի,,), καὶ τὸ εὐκαταφρόνητον (զարհամարհութիւնն) ἔχων ἀνήμερον ("անՀեզանալի:,,)

‖ Խթ. 1 "Ցառաջընթաց գոլով,, = προλαβὼν (յառնխել, կանխելով:) — 2 "Նպաստաւորեացի,, շատ յարմար չէ. ամբողջը բոլորովին նիւթական փոխադրութիւն. յոյնը՝ ἵνα τοῖς λόγοις οἷς πείθεις καὶ χρηστὸς συναγωνίζηται (Հ. "նպաստաւորեացի) βίος, այսինքն՝ "զի բանիցն՝ որով՛ք հաւանեցուցանես, օգնական (բուն՝ "մարտակից) լիցին եւ բարք քաղցունք:,, — 3 Լաւ է "դրուատելի,, = εὐδόκιμον, զոր այլուր "բարեփորձ,, կը թարգմանէր, տես Զ, 1, ԻԸ, 1: — 4 Բնականապէս բառական՝ καὶ λέγων πρακτικῶς (արդի "գործնականօրէն,, Հայը "գործողապէս,,) καὶ πράττων λογικῶς (Հ. "ասողապէս,,). ամբողջը բառախաղ մըն է:

‖ Ծ· 1 Ց· βασιλεῦ γαληνότατε (թագաւոր անխռով եւն:) — 2 "Դիտմանն,, (= τὸν . . . σκοπόν, լտ. intentionem, դիտաւորութիւն:)

ԾԱ. Գործ է արեգական լուսաւորել ճառագայթիւքն զարարածս: Իսկ արքայի առաքինութիւն՝ ողորմիլն է կարօտելոց. բայց քան զնա երեւելագոյն է բարեպաշտ թագաւորն: Քանզի նա խոյս տուեալ մեկնի յաջորդութեամբ դիշերոյն. իսկ սա ոչ ի բաց մեկուսի[1] յափշտակութեամբ չարացն, այլ լուսոյն ճշմարտութեան՝ յանդիմանէ զդաղանիսն անիրաւութեան:

ԾԲ. Զթագաւորն՝ որք յառաջ քան զքեզ՝ զարդարեաց իշխանութիւնն. իսկ դու զնոյն ա՛վ կարող՝ պայծառագոյն արարեր, հեղութեամբ խառնելով զզանգուածն[1] իշխանութեան, եւ քաղցրութեամբ յաղթելով երկիւղն մերձեցելոցն առ քեզ: Ուստի ի նաւահանգիստ քոյոյ անդորրութեան ամենեքեան դիմեն ողորմութեան կարօտեալք, եւ ի ծփական ալեաց[2] աղքատութեան զերծեալք, գոհացողական օրհնութիւնս քեզ վերառաքեն[3]:

ԾԳ. Որչափ կարողութեամբդ զամենեքումբք դերազանցես, այնչափ եւ գործով քեզ բախեալք[1] չանացիր. եւ բարեաց գործողութիւն համեմատ մեծութեան կարողութեան՝ ապատեա

‖ ԾԱ. 1 "Ի բաց մեկնաւ,, անշուշտ իբրեւ բայ գործածած է թարգմանը (յետոյ՝ "մեկնամ,,, մեկուսանամ.) բայց նաեւ այս՝ շատ յարմար չէ. յոյնը բառախաղով կ'ըսէ ὁ μὲν γὰρ ὑποχωρεῖ ("խոյս տուեալ մեկնի,,) τῇ διαδοχῇ τῆς νυκτός, ὁ δὲ οὐ παραχωρεῖ τῇ συναρπαγῇ τῶν κακῶν (իսկ սա ոչ ի՛ բաց մեկնի յափշտակութեամբ չարաց,, կամ "յափշտակութեան չարաց:,,)

‖ ԾԲ. 1 Բառական = ἡμερότητι κιρνῶν τῆς ἐξουσίας τὸν ὄγκον. "զանգուած,, տես ԼԳ, 1: — 2 Ց. պարզ՝ "ալեաց,, (τῶν κυμάτων κτλ.) — 3 Սովորական բացատրութիւն յետոյ ("վերառաքել,, եւն) = εὐχαριστηρίους ὕμνους σοι ἀναπέμπουσιν. 2. բուն "վերառաքէ:,,

‖ ԾԳ. 1 "Գերափայլել,, = ὑπερλάμπειν (առաւել փայլել:) — 2 Ամբողջ խօսքը ճշդիւ յունական ասութեան

պահանջիլ ի քէն[2]: Արդ՝ զի առ յԱստուծոյ վերաքարոզեսցիս[3], հանգերձ պահաւն անպարտելի թագաւորութեանդ՝ ատացիր եւ զպահն բարեբարութեան:

ԾԴ· Խոհացեալ նկատեա նախ քան զհրամայելն զոր կամիս. զի հրամայեսցես ճահողապէս[1] որ ինչ անկ է. քանզի դիւրագթելի է գործարան լեզուին[2]. եւ մեծագոյն վտանգ առընթեր[3] ունի անփոյթ եղելոցն: Իսկ եթէ զբարեպաշտ մտածութիւնն՝ որպէս երաժշտական նուագ[4] դիցես ի վերայ նորա, զամենայարմար տաղն առաքինութեան եղանակեացէ[5]:

ԾԵ· Սուր[1] արդարեւ պարտ է լինել արբային առ ամենեսեան. եւ մանաւանդ առ գաւառութիւնս գժուարին իրողութեանց. բայց դանդաղ յոյժ ի բարկութիւն ցուցանել[2]: Քանզի որովհետեւ ամենեւին անբարկութիւնն[3] արհամարհելի է, եւ ցասիր[4] չափաւորապէս, եւ մի ցասնուր: Այն՝ զի դիմեցմունս վատթարացն զսպեալ

համեմատ: — 3 "վերաքարոզիլ,, ըստ յունարանից՝ հռչակել իբր յաղթող եւն. յոյն՝ ἵνα τοίνυν παρὰ θεοῦ ἀνακηρυχθῇς. (լա. ut igitur a Deo quasi per praeconem victor declareris.)

‖ ԾԴ· 1 "ճահողապէս,, = ἐμφρόνως (խոհեմաբար եւն.) — 2 ց. εὐόλισθον γὰρ τὸ τῆς γλώττης ὄργανον. — 3 Ձեռ. "Առ ընթեր.,, կրնայ նաեւ "առ ընկեր,, կարդացուիլ: — 4 "երաժշտական նուագ,, = ὡς μουσικὴν. — 5 Բառական՝ τὸ παναρμόνιον τῆς ἀρετῆς ἀνακρούσεται μέλος. ուստի "ամենայարմար,, կ'ըսէ Հ. Ճղիւռ ըստ յունին, զոր այսօր "ներդաշնակաւոր,, կը բացատրենք:

‖ ԾԵ· 1 "Սուր,, բառական = ὀξὺν (խիստ, արագ, ազդու եւն.) լա. acutum etc. — 2 Ըստ յունին εἰς ὀργὴν ἐπιδείκνυσθαι, այսինքն՝ ի բարկանալ: — 3 "Անբարկութիւն,, = τὸ ἀόργητον. — 4 Ձ. բուն գրած է՝ "Եւ չ՝ ցասիր.,, այսինքն՝ "չ,, տառը սխալմամբ գրուելով՝ վրան բուն գրուած

նահանջիցէ. իսկ այս՝ զի զձկամուն բարեացն հեռատեսիցէ [5]:

ԾԶ. Ի հոգունակ [1] խորհրդարանի սրտի քումմ մտադրաբար իմաստիս զբարս ընդ քեզ կենցաղակցելոցն. զի ծանիցես ճշդութեամբ եւ զայնս՝ որք սիրով քեզ պաշտօն տանին, եւ զայնս՝ որք պատրանօք շողոմեալ շողոքորթեն [2]. քանզի բազումք բարեխոհ լինել կեղծաւորեալք, մեծապէս վնասեն հաւատացողացն:

ԾԷ. Բան լուեալ՝ որ օգտել կարող է, մի միայն լսելեօք զայն՝ այլ եւ գործով ընկալ: Քանզի այնպէս իշխանութիւն թագաւորին պայծառաւագարդի [1], յորժամ կամ յինքեանէ զկարօտեալսն տեսանէ [2], կամ յայլմէ գտեալ՝ ոչ իւիք անտես առնէ, այլ տեղականայ առանց ամօթոյ եւ կատարէ անյապաղաբար:

ԾԸ. Գղեակ [1] արդարեւ անառիկ պարսպօք ապահովացեալ՝ արհամարհէ զպաշարող թշնամին իւր. իսկ բարեպաշտ թագաւորութիւնն ձեր, ողորմութեամբք պարսպեալ, եւ աղօթիւք շուրջանակի աշտարակեալ [2] անպարտելի եղանի ի նե-

---

է իբրեւ նշան ջնջելու: — 5 Բառախաղ՝ τῶν φαύλων τὰς ὁρμᾶς (չարժմունք, կիրք. Հ. "դիմեցմունք,,) ἀναστέλλῃ . . . τὰς ἀφορμὰς (Հ. "ձգտմունք,,) τῶν χρηστῶν ἀνιχνεύῃ (խուզել գտանել, "հետազօտել,,)

‖ ԾԶ. 1 Ց. ἐν τῷ ἀκριβεῖ . . . βουλευτηρίῳ (մանրազնին եւնու) — 2 Ց. τοὺς ἐν ἀπάτῃ κολακεύοντας (Եւ զայնոսիկ որ խաբէութեամբ փաղաքշեն:)

‖ ԾԷ. 1 "պայծառազարդի,, = ἀγλαΐζεται. — 2 "կարօտեալն,, շատ նիւթական եւ անյարմար. գոնէ ըլլալու էր "կարիսն,,. յոյնը՝ ἢ παρ' ἑαυτοῦ τὰ δέοντα συνορᾷ, այսինքն՝ "կամ ինքնին տեսանէ զայնոսիկ որ ինչ պէտ են,,. (լա. ex se considerat quae facienda sunt.)

‖ ԾԸ. 1 "Գղեակ,, = ἀκρόπολις. — 2 "Շուրջանակի աշտարակեալ,, այսինքն՝ պատեալ աշտարակօք կամ բրգօք. յոյն՝ προσευχαῖς περιπυργουμένη.

տիցն Թշնամեաց, հոչակելի ընդդէմ նոցին կանգնելով յաղթանակս։

Ծթ. Վարեսցիս որպէս պարտ է առորին թագաւորութեամբդ, զի քեզ առնդուղք լիցի վերին բարեփառութեանն։[2] Քանզի որք զսա բարւոք կառավարեն, յետ այսր եւ նմին արժանի լինին. բայց զսա կառավարեն բարւոք, որք հայրական գործով ցուցանեն ի վերայ իշխեցելոցն, եւ իշխանական երկիւղ ընկալնուն առ ի նոցանէ[3]. սաստիւք ուրեմն զյանցանսն յառաջագոյն զսպելով, եւ փորձ պատժոյ առ նոսա ոչ ածելով[4]։

Կ. Անհնանալի հանդերձ է զգեստն բարեբարութեան. եւ անապական զարդ[1]՝ գութն որ առ աղքատս։ Պարտ է ուրեմն նմա որ կամի բարեպաշտութեամբ թագաւորել, այնպիսի զգեստուք զհոգին գեղազարդել[2]։ Քանզի որ զգեցեալ է ծիրանի աղքատասիրութեան, եւ արժանաւորի երկնային թագաւորութեան։

ԿԱ. Գաւազան թագաւորութեան առ յԱստուծոյ ընկալեալ, դիտեա նկատեա թէ զիւրդ հաճոյացիս այնմ՝ որ տուեալ է քեզ զայն։ Եւ որպէս քան զամենայն մարդ նախապատուեալ ես ի նմանէ, առաւել եւս քան զամենեսեան փութացիր յարդել զնա։ Բայց զայս յարդուածն համարեա լինել մեծագոյն, եթէ իբրեւ զքեզ տեսանիցես՝

‖ Ծթ. 1 “առորին թագաւորութեամբդ,, (= τῇ κάτω βασιλείᾳ.) տես Ը, 2։ — 2 “վերին բարեփառութեանն,, = τῆς ἄνω εὐδοξίας. — 3 Բառական՝ καὶ ἀρχικὸν παρ᾽ αὐτῶν ἀντιλαμβάνοντες φόβον. — 4 Ց. τιμωρίαις δὲ πεῖραν αὐτοῖς οὐ προσάγοντες. (ոչ ածելով ի վերայ նոցա զփորձն պատժովք։)

‖ Կ. 1 Ց. բառախաղ՝ καὶ ἀδιάφθορος στολὴ ἡ πρὸς τοὺς πένητας στοργὴ (եւ անապական զգեստ՝ գութն առ աղքատս։) — 2 “զհոգին գեղազարդել,, = τὴν ψυχὴν καλλωπίζειν (զարդարել, պաճուճել, լա. exornare.)

զարարածն ի նմանէ. եւ որպէս պարտուց վճարումն զբարերարութիւնն լրացուսցես[1]:

ԿԲ. *Առ վերին օգնականութիւնն ընթանալ պարտի ամենայն մարդ, որ փրկութեան տենչայ. իսկ Թագաւորն նախ քան զամենեսեան որպէս հոգացող վասն ամենեցուն: Զի Աստուծոյ պահպանեալ՝ եւ զիշնամին քաջապէս նուաճեսցէ, եւ զիւրան հոգունակութեամբ*[1] *ապահովացուսցէ:*

ԿԳ. *Աստուած ոչ կարօտի ումեք. իսկ Թագաւորն Աստուծոյ միայնոյ: Քաոսակեաց*[1] *ուրեմն այնմ որ ոչ կարօտի ումեք, եւ առատացս խնդրողաց ողորմութիւնն. ոչ հոգունակութեամբ խնամ տարեալ*[2] *յաղագս ընտանեացն քոց, այլ ամենայնի ընձեռելով զհայցուածսն առ կեցութիւն: Քանզի յոյժ լաւագոյն է վասն արժանեացն ողորմիլ եւ անարժանից. քան թէ զարժանիսն զրկել վասն անարժանիցն:*

ԿԴ. *Մինչ ներումն խնդրես մեղաց, ներեա եւ դու քոյոցն յանցանողաց. ի թողութեան թո-*

‖ ԿԱ. 1 Ըստ յունին՝ *καὶ ὡς χρεὼν καταβολὴν τὰς εὐποιίας πληροῖς* (եւ որպէս հատուցումն պարտուց՝ զբարեգործութիւնս վճարեացես.) լտ. atque ut debiti exsolutionem beneficiendi munus adimpleas.)

‖ ԿԲ. 1 *κατασφαλίζεται σπουδαίως* (փութով, ժրութեամբ՝ յապահովս արասցէ:)

‖ ԿԳ. 1 "Քաոսակեաց„ = *μιμοῦ*, տես Ե, 1. ԻԲ, 3 եւն: — 2 "Հոգունակութեամբ խնամ տարեալ„ քիչ մը տարբեր իմաստ կու տայ քան յունին ըսածը՝ *μὴ ἀκριβολογούμενος περὶ τοὺς σοὺς οἰκέτας, ἀλλὰ πᾶσι παρέχων τὰς πρὸς τὸ ζῆν αἰτήσεις*, այսինքն՝ "մի ճշդութեամբ հետեւելով (կամ նաեւ՝ խնայելով) վասն հպատակաց քոց, այլ ամենեցուն շնորհելով զհայցուածս (զոր ինչ հայցեն) առ ի կեալ., *ἀκριβολογέω* ճշդիւ՝ խնամով պատմել, կշռել, հաշուել. *ἀκριβολογία* կշռելը եւն, խնայողութիւն: Իմաստն է անշուշտ որ Ո՛չ միայն իրեններուն պետք չէ խնայել, այլ նաեւ ամենուն ապրելու հարկաւորները մատակարարել:

զուխիւն փոխատրի[1]. եւ հաշտութեամբն որ ընդ ծառայակցաց մերոց՝ բարեկամութիւն եւ ընտանութիւն առ Աստուած:

կե· Պարտ է այնմ որ անարատութեամբ փութայ իշխանութիւն առնել, եւ ի վատափառութենէ[1] արտաքոյիցն պահպանիլ, եւ զիւր ինքն[2] նախ քան զնոսա զամօթի հարկանել. զի՝ եւ ի յայտնապէս մեղանչելոյն վանն նոցա հրաժարեսցի, եւ յառաջին յանցանելոյն ըստ ինքեան[3] արգելեալ լիցի. քանզի եթէ հպատակեալքն ամօթոյ[4] արժանիք երեւիցին, առաւել եւս թագաւորն արժանի այնմ լինիցի:

կզ· Ուամկի[1] գոլ ասեմ չարութիւն՝ գործելն զյոռիս եւ զտանջանաց արժանիս. իսկ իշխանի յոռութիւն՝ ոչ առնելն զբարիս եւ զփրկութեան պատճառօրս[2]: Քանզի ոչ ի չարաց հրա-

---

‖ կԴ· 1 Յունին համեմատ՝ ἀφέσει ἀντιδίδοται ἄφεσις.

‖ կե· 1 "Վատափառութիւն,, եւն յոյն՝ τὰς τῶν ἔξωθεν ἀδοξίας φυλάττεσθαι (զգուշանալ՝ պահպանել յանպատուութեանց արտաքնոց:) — 2 "Զիւր ինքն ... զամօթ հարկանել,, հայցականով (փխ· "ինքնին,, "անձամբ,, եւն) դրուած յունարէնին հետեւելով՝ καὶ ἑαυτὸν πρὸ ἐκείνων αἰσχύνεσθαι. — 3 "Ըստ ինքեան,, կրկնութիւն է "առանձինն,, ըստածին, եւ այն՝ յունականին համեմատ՝ καὶ τοῦ κατ' ἰδίαν πλημμελεῖν (լտ. privata seorsum flagitia etc.) — 4 Ընդունելի Հայը լաւ թարգմանած է "ամօթոյ արժանիք,, (= αἰδοῦς ἄξιοι.) ինչպէս խօսքին իմաստն ալ կը պահանջէ. αἰδὼς կը նշանակէ ամօթ, ծանականք, ամօթոյք· դարձեալ՝ ամչկոտութիւն, համեստութիւն, պատկառանք եւն, եւ հետեւաբար՝ պատկառանք ազդելը, պոռնկութիւն, յարգ եւն. ուստի հոս լտ. թարգմանը փոխադրած է՝ si enim ex subditis sunt qui reverentia digni habentur, etc.

‖ կզ· 1 Յ. Ἰδιώτου μὲν εἶναι (տգիտի, ուստի "ուամկի,,:) — 2 Բառական τὰ ... σωτηρίας πρόξενα. — Մնացեալը նոյն՝ բնագրին հետ:

ժարուածն արդարացուցանէ զիշխօղն, այլ բաշխուածն բարեացն պատակէ զայնպիսին: Ուրեմն մի միայն ի չարութենէ հրաժարիլ խորհեացի. այլ եւ զարդարութենէ բուռն հարկանել փութացի:

ԿԷ· *Ի պայծառութենէ արժանապատուութեանց ոչ զարհուրի մահն. քանզի յամենեսին մեծ զամենակեր առամունս[1] իւր: Ուրեմն նախ քան զանհրաժեշտ[2] գալուստն նորա, փոխադրեացուք յերկինս զընչիցն գոյաւորութիւն[3]: Քանզի ոչ ոք զորս յաշխարհի ժողովէ՝ անտանօր շահ օգտութեան վերածէ[4], այլ զամենեսեան թողեալ ի վերայ երկրի, մերկ համար տայ զկենաց իւրոց:*

ԿԸ· *Թագաւորն տէր է ամենեցուն, բայց ծառայ է յետ ամենեցուն Աստուծոյ: Եւ յայնժամ մանաւանդ կոչեացի տէր, յորժամ ինքն ինքեան տիրեացէ[1]. եւ անտեղի հեշտութեանց ոչ ծառայեացէ. այլ մարտակից ունելով զբարեպաշտ մտածութիւնն՝ զանպարտելի ինքնակալն անբան ախտից[2], զամենագրաւ տուփութիւնն՝[3] ապառաժելնութեամբ ողջախոհութեան նուաճեացէ:*

ԿԹ· *Զոր օրինակ ատուերքն մարմնոց յաբեւանան[1], նոյն գունակ մեղքն՝ հոգւոց գՀետ եր-*

‖ ԿԷ· [1] Ըստ յունին՝ *κατὰ πάντων γὰρ ἐπιβάλλει τοὺς παμφάγους* (ամենակեր) *αὐτοῦ ὀδόντας.* — [2] Պէտք է "զանհրաժեշտ„ կարդալ· Հ նախ գրած "չ՝ հրաժեշտ„, յետոյ լուսանցքի վրայ ուղղած "ն„ աւելցընելով· — [3] "...գոյաւորութիւն՝„ յոյն՝ *τὴν τῶν χρημάτων περιουσίαν* (զընչիցն ...-ութիւն՝ ...ություն եւն) — [4] Ց· *ἐκεῖσε ἀποδημήσας ἀπάγει* ("անդր փոխեալ տանի·„)

‖ ԿԸ· [1] Հեռագիրն "ինքն ինքեան տիրեացէ·„ ուղղելի՝ "տիրեացէ„ (= Ց· *αὐτὸς ἑαυτοῦ δεσπόζῃ.*) — [2] Ըստ Ց· ... *τὸν εὐσεβῆ λογισμὸν, τὸν ἀήττητον αὐτοκράτορα τῶν ἀλόγων παθῶν.* — [3] Հ· "զամենագրաւ տուփութիւնն·„ յոդնակի ընելու է յունին համեմատ՝ *τοὺς πανδαμάτορας ἔρωτας* (զամենագրաւ ...-ութիւնս ... նուաճեացէ:)

թան. որք յայտնապէս զգործն պատկերացուցա-
նեն. վասն այնորիկ ոչ է ի դատաստանին զանազ[2].
քանզի նոքա վկայեն զգործոց իւրաքանչիւրոց· ոչ
ձայն արձակելով, այլ զայնպիսիան յայտնելով՝ որք
առ ի մէնջն գործեցան:

Հ· Անցից գնացից ծովաճեմ նաւու քաղաքի
սուղավաճառի կացութիւն առաջիկայ կենցաղոյս[1],
որ զմեզ զնաւորդս իւր խաբէ, եւ փոքր փոքր
քարշէ ընթացս[2]. եւ առ իւրական վախճան զիւ-
րաքանչիւրն ածէ: Արդ՝ եթէ այս այսպէս իցէ,
զարտուղեացուք ի շրջական[3] իրացն աշխարհիս. եւ
ձեռեալ ընթացուք առ ճնշողականն յաւիտեանս
յաւիտենից:

ՀԱ· Սէգ եւ բարձրայօն[1] մարդն մի իբրեւ
ցուլ եղջերաբարձր ի վեր ամբարձեալ[2]. այլ ածէ

‖ կթ. [1] "առուերքն յորխոանոն,, այսինքն՝ յորխն
համ հեծե-էն, ինչպես կ'ուզե բնագիրն ալ՝ ὃν τρόπον αἱ
σκιαὶ τοῖς σώμασιν ἕπονται (որպես առուերքն զհետ
երթան մարմնոց,, կամ "յարին ի մարմինս,,) — 2 "Ոչ է
. . . դանալ,, յոյն՝ οὐκ ἔστιν ἐν τῇ κρίσει ἀρνήσασθαι
(ոչ է ի դատաստանին ուրանալ·) յունարէն ἀρνέομαι կը
նշանակէ՝ մերժել, դանալ, ժխտել, ուրանալ, յուրաստ
կալ եւն:

‖ Հ· [1] "Անցից գնացից ծովաճեմ նաւու քաղաքի,,
լաւ փոխադրութիւն է (= νηὸς παντοπορούσης μιμεῖ-
ται διάβασιν եւն). "քաղաքել,, տես Ե, 1 եւն· "Սո-
ղավաճառ կացութիւն,, բառական բուն յունին՝ ἡ βραχυτελὴς
. . . κατάστασις. — 2 Խոլորովին նիւթական բուն յունին՝
καὶ κατὰ μικρὸν παρασύρουσα δρόμον (ձգե զընթացս իւր եւն:) — 3 "Շրջական,, (փխ. "անցաւոր, վաղանցուկ,,) անյարմար փոխադրութիւն է յունին որ բառախաղով կ'ըսե՝ παραδράμωμεν τὰ παρατρέχοντα (անցաւոր) τοῦ κόσμου πράγματα.

‖ ՀԱ· [1] Ց. ὁ σοβαρὸς καὶ ὑπέροφρος (= "բարձրայօն,, Հպարտ·) — 2 Ց· "Մի իբրեւ ցուլ եղջերաբարձր (բարձրեղջիւր) Հպարտասցի,, = μὴ ὡς ταῦρος ὑψίκερως

զմեռաւ զաւորակայութիւն[3] մարմնոյն, եւ դադարեցուսցէ զվերամբարձումն[4] սրտին: Քանզի թէեւ իշխան եղեւ ի վերայ երկրի, մի անգիտասցի զգոլ իւր ի յերկրէ. որ ի հողոյ ի վերայ աթոռոյ ելեալ, եւ ի նոյն յետ ժամանակի իջանել պարտի:

ՀԲ. Փութացիր հանապազ ով անպարտելի թագաւոր, եւ որպէս այնոքիկ որք ի սանդուղս վերելակել[1] ակսին, ոչ յառաջագոյն կան ի վերայ վերին կայիցն՝ մինչեւ ժամանիցեն ի ծայրն աստիճանին: Այնպէս եւ դու ունիչիր զվերելս բարեացն. որպէս զի եւ ի վերին արքայութեանն վայելիցես, զոր քեզ շնորհեացէ հանդերձ լծակցաւդ Քրիստոս թագաւորն այնոցիկ՝ որք թագաւորեն եւ որք թագաւորելոց են յաւիտեանս. ամէն[2]:

Կատարած յորդորական արտադրութեանցն Աղաբիդոսի Սարկաւագի, որ առ Յուստինիանոս կայսրն[3]:

Ի թուականիս ՈՄԼԶ. նոյ.[4] 23:

ἐπαιρέσθω. — 3 "*զԱփոխյութիւն մարմնոյն*„ = *τῆς σαρκὸς τὴν ὑπόστασιν* (գոյացութիւն, իրական հանգամանք եւն.) — 4 "*Վերամբարձումն սրտին*„, այսինքն՝ հպարտութիւն. յոյն՝ *τῆς καρδίας τὴν ἔπαρσιν* (փքացում, հպարտանալ:)

‖ ՀԲ. 1 "*Վերելակել*„ եւն = *οἱ τὰς κλίμακας ἀναβαίνειν ἀρξάμενοι* (որ սկսանին ելանել ընդ սանդուղս.) Նոյնպէս քիչ մ'եաքը "*զվերելս բարեացն*„ = *ἔχει τῆς τῶν καλλῶν ἀναβάσεως* եւն: — Մնացեալը նոյն՝ բնագրին հետ: — 2 Ճիշդ այս *Ἀμήν* բառով կ'ուսարսի յոյն բնագիրն ալ: — 3 Վերջաբանութիւնս չկայ յունականին մէջ: Հայ Ձ. "... Աղաբիդոսի ... առ Խուստինիանոս„ եւն: — 4 Թուական դրչութեան մեր ձեռագրին, զոր պահեցինք. ՈՄԼԶ = 1787:

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ՏՊԱԳՐԻՆ

Ազապետոսի նախընթաց ընագրին տպագրութեան ժամանակ շատ թանկագին տեղեկութիւններ ստացանք Արժ. Ցոմի. Քհ. Մկրտեանէ, որ բարեհաճած էր Ազապետոսի տպագրութեան (Կ.Պ. 1806) մասին տեղեկութիւններ տալ, միանգամայն համեմատելով մեր ձեռագրին ընթերցուածները տպագրին հետ՝ վերջնոյս տարբերութիւնները նշանակելով խաւրած մեզի: Այս ամէնուն համար հոս ալ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը: Տարբերութիւնքը շատ մեծ են. աւարտ ընթերցմանն տարբերութենէ աւելի՝ ձոյլ խմբագրութիւն մըն է: Ցիշեալ տեղեկութեանց մասին յետոյ: Հոս կը դնենք նոյն տարբերութիւնքն՝ գլուխներու կարգաւ, ըստ տպագրին (ՏՊ:)

ՏՊ· Վերնագիր՝ "Բացատրութիւն յորդորական գլխոցն Աղաբիդոսի" եւն:

Ա· ‖ պատուեա զԱստուած ... քանզի ի՞ ըստ նմանութեան ... ուստուցեա պահպանութիւն արդարոյն ... կատարեացն ...:

Բ· ‖ Որպէս պիտուիր (փխ. "նաւավար") հակէ ... պաղպէտն իրատափբայութիւն (փխ. "գրեկան լաւօրինութեան") ... կուրն համաչխարհական հատարութիւն (փխ. "քաղաքավարութեան") բաղնեացի յանիրաւութեան:

Գ· ‖ Աստուածային ուստումն եւ առաջին ինչ մարդիս պիտի ըմանալն ատրատ պանն իր ատանիմ լինել. փանդի ար ձանիա պանն իր, ձանիցե պՒատաճ. իսկ որ ...:

Դ· ‖ ... եւ որք արքունի խոյրս ի գլուխ դնեն, ի՞ արտ պատրի իրանց արտատոյ տինն ի՞ հոլին (փխ. "ի սեղնեակս մեկուսի անկեալ դնին") եւն:

Ե· ‖ ... զի արտն մեծամեծ պարգեւաց արժանաւորեցար առ Աստուծոյ, այնտեղ մեծագունի փոխատրութեան պարտական ես նմա. ուրեմն հատո բարերարին գոհատան ... ոչ գատաստերութիւն ի ձեռն գործոց (չկը "ար ի ձեռն ...") բարեաց, այլ դյատաքննութեան նատիրոց. (փխ. "գատաչքերութիւն որ ի ձեռն բարեպաշտ իրողութեանց:")

Զ· ‖ Ոչինչ այնպէս պրատատիլ (փխ. "բարեփորձ") գործէ զմարդ ... բայց միշտ պմարտատիրութեան եւ կամել ... քեզ շնորհեալ է խրոլութիւն (փխ. "իշխանութիւն"),

որում կարօտեր վասն մեր բարի կամքն քո, զամենայն ինչ ի՜ ֆոլթոպէ ի՜ ֆոբթէոպէ, եւն։

Ի. ‖ . . . փոփոխի (փխ. "քաւտակէ") ընթացից . . . իակ յետ սակաւու ընդ այլ (փխ. "յետս") հոսելով ա՜ այլ երթայ . . . մնայուն է սահացուցն ընդոյն (փխ. "իւրոց") եւն։

Ը. ‖ Անմատչելի ի՜ (փխ. "գօս") . . . քանզի որպիսի՜ արդեօք . . .։

Թ. ‖ . . . քանզի ոչինչ այնպէս առնէ նկոփել ղկիրթելիսն (փխ. "տեսանել զորս պարտ է"), որպէս պահելն զնոյն . . .։

Ժ. ‖ . . . իակ յորժամ ինքն ղնկովքն (փխ. "նաւավարն") . . . մեծամեծ համարս փոյթ (փխ. "տալոց է") . . . հանդերձ բազում ճիգս-նկամբ (փխ. "ճշմարտութեամբ") . . .։

ԺԱ. ‖ . . . որ երբեմն այոպէս երբեմն այլապէս բերէ զնոյնս եւ պարբերէր (փխ. "շրջաբերէ") . . . զբարեպաշտ մտածութիւնդ։

ԺԲ. ‖ . . . իակ նորքա զմոգաձոնիսն հոգւոյն բյուեցուցանեն . . . զի մին ի յերկուց աստի ղեղանկոն լինիցի՝ կամ շարն որ պրոտոպէ կամ բարին որ նախոպէ։

ԺԳ. ‖ . . . եւ ոչ յամբարտաւանութիւն ի վեր ամբառնիլ, եւ ոչ ի սխրութիւն ի ստոր բերել . . .։

ԺԴ. ‖ Եթէ որ զմտածութիւնն մաքրեալ ունի ի մարդկային պարբանոց (փխ. "խաբէութեանց") եւ սեւանէ ղընդհանրիսն (փխ. "զննութիւն") իւրոյն բնութեան . . .։

ԺԵ. ‖ . . . շուքն աստուածային փողոփոխանորիսն (փխ. "քաղաքավարութեան") . . .։

ԺԶ. ‖ . . . իակ ոմանք ի սովոյ ապուխնեալ խրնկին. եւ ոմանք գրաւեալ ոռնին (փխ. "նուաճեն") զծագս աշխարհի . . . ուր կացուցցեն զներքանս խրխոնոց (փխ. "ոտից") . . . դարմանել պիտի ղյոնոսիկ եւ առ հաւասարութիւն՝ զանհաւասարութիւն փոխոխիլ (փխ. "անդրաբերել՝")

ԺԷ. ‖ . . . զոր ի կուրծս ձեր հանապազ ոռնիցիք . . .։

ԺԸ. ‖ Թագաւոր զքեզ . . . ոռհմանիմ (չիք "աստրաւեմ") . . .։

ԺԹ. ‖ Եթէ ընդ պատիւն որ յոմնէցոռնոց յոռոգիցիք (փխ. "յառաջածիր") . . . քանզի ոչինչ այնպէս . . . վասն երկիւղի եղեալ հնազանդոռնիսն (փխ. "ծառայութիւնն") . . . որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ պոռիք զոյ-

նուիէ՝ որ՛ նմին ոաւ էրեալ անուան. (փխ. "ննջեցե այնոցիկ որք ինքեան մեռեալ են՝")

Ի ‖ ... ցուցանէ զիշխանութիւնն, իսկ հպատակացն ընդհակ (փխ. "առաւել") մարդասիրութիւն ... զօրութեամբն զինուց ...։

ԻԱ· ‖ Գոյութեամբ մարմնոյն ... առ ամենեսեան. (մեր ձեռգր. "ամեն" պատուով) ...։

ԻԲ· ‖ Ընկալ զայնոսիկ որք պէտքէն (փխ. "զօգտակարսն") խորհիլ ... շողոքորթել քաղցր անգամ փոխանակ ճիպին. քանզի նոքա զօգուտն դիտեն ի խոյս (փխ. "պարզապար տեսանեն") ճշմարտութեամբ ...

ԻԳ· ‖ ... որպիսի յոմն (փխ. "ըղձանաս" քեզ զաէրն լինել ...։

ԻԴ· ‖ ... զգուարճութիւնս ... ոչնոքա եւ արդար ... ի նմանեացն պատիժ լինին. (փխ. "առաւելին։")

ԻԵ· ‖ ... յոյժ վտանգաւոր (փխ. "սխալտ") է զօգուտան բարեխորհութեան ... եւ կնքոհանդ (փխ. "ուժգին") աղօթիւք ...։

ԻԶ· ‖ Քաջ-ախտակն (փխ. "յոյժ լաւագոյն") անուանեսցես ... եթէ զանձնոյն ինչ փութասցիս նուիրել (փխ. "պարզապոյն տեսանել") եւ ոչինչ (փխ. "ոչ մի ինչ") հանդուրժեացես ... քանզի ոչ փոքր է ի փող (փխ. "ի վերայ քո")...։

ԻԷ ‖ Ընկէն ժամ (փխ. "քեզ ինքեան") պահելոյ զօրէնս ... քանզի այսպէս եւ օրինացն ցուցցես պատրաստն ... յառաջ քան զայլսն ...։

ԻԸ· ‖ ... զոչ արդելուլն դիանդգնութիւնն (փխ. "զյանցանօղն") ... առ Աստուծոյ գաւխ. իսկ եթէ կամիցիս երկպառիկ հաճոյ (փխ. "բարեփորձ") լինել ...։

ԻԹ· ‖ ... ի կենցաղակցութենէն չարացն. քանզի որ կենցաղի հանապազ ընդ մոբդիոն չարաց (ուղիղ, մեր ձեռգր. "ընդ մարդկանց չարաց") կամ կրել կամ ուսանիլ ... կամ ղքաւտակութեամբ բարեացն ուսանի, կամ զնուազութեամբ չարացն վնասէ. (փխ. "աստանայ·")

Լ· ‖ ... ոչ (փխ. "ոչ") զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի խոտորումն (փխ. "ծառայութիւն ապատուի") իրաղութեանց. քանզի ըստ արդարեւ նոքա ... որ եւ նոցա զգօրութիւնն ... իշխանացն առաջարկութիւնք։

ԼԱ· ‖ ... չարագործութեամբքն ցանուլ ... շողոքորթութեամբքն ողորկիլ ... ուշ ոսխ անքան չարաչար մահնեանն նոցին վրէժխնդիր լինելով, եւ ոչ ...։

ԼԲ. ‖ . . . այլ որք արդար պոռմամբ զամենայն ինչ պործել փոխեն (փխ. "գաւառաւանաւ ... փութացուցանեն");

ԼԳ. ‖ . . . երկրաւոր այսր իշխանութեան, այլ . . . (չէ՛ բառս "պանգոաց", որ կարեւոր է։)

ԼԴ. ‖ Որպէս ոսկի երբեմն այոպէս երբեմն այլապէս յարուեսաւէն փոխաձեւացեալ, եւ ի պանդոլան սեռական պարտոյ չերշլիքել . . . զայլ գինի այլոյ փոխելով պէտութեան . . . դու ինքն ճնաս ի նոյն էրոզոլիոնան՝ անայլայլելի ունելով ի քարին զմտաւխոհութիւնդ։

ԼԵ. ‖ . . . կամայական մարդկան (ուղիղ. մեր ձեռք. "մարդկանց") . . . յորժամ ժամ առնու՝ ապտոմբել վտրանջիք (փխ. "զաղմուկ դրդոե.") իսկ որ օրինօք պերելոնեան էլնէ (փխ. "բարեմաութեան վարի"), հաստատ ունի առ էլնօղն (փխ. "վարիչն") զհնազանդութիւնն։

ԼԶ. ‖ . . . այնքան ունել եւ ընդդէմ անյին փոմ յանցուցելոյ (փխ. "յանցուցելոյն քեզ ինքեան") համարեա. քանզի ոչ որ զօրե ըլայ՝ որ ի յայնփոն էլխանոսիքեան խրոփել (փխ. "ոչ զօրե այնքան զօրեզ իշխանութեամբն կրթել"), եթէ ոչ պիտոյանոսիքեն խրոխոն որ ի նոյն յանցուցելոյն շարժեցեալ յատոլփոյէ. (փխ. "եթէ ոչ բան ընտանի . . . շարժեցեալ լինի");

ԼԷ. ‖ . . . քանզի եթէ ըստ էնփ էրոպէ բերե պատուիրն Աստուծոյն ամենեցուն . . .։

ԼԸ. ‖ . . . փորձիւն . . . որք այժմ ըսրլ ընօփ (փխ. "առ մեօք") որպէս ոչինչ առ մեզ, մի պատրաստոցեն (փխ. "շողոմեացեն") զմեզ։

ԼԹ. ‖ . . . որք պերելոնիոմբ (փխ. "բարեմաութեամբ") առնեն . . . եւ լաւացն ամենացուցես յօժարութիւնն (փխ. "զգրջմաութիւնն") եւ յոռեացն սատոպոյս լծոնել զչարութիւնն. (փխ. "քարոզեացես ուսանել զչարութիւնն." քանզի արժանի առնելն այնց պայոսին որք . . .։

Խ. ‖ . . . յորժամ այն որ չրլերլիքել ե պայս իշխանութիւն՝ ոչ ի յանդգնութիւն հալեցոյ, այլ առ էրելցոնիոն հայեցոյ (փխ. "չրջակայեալս այս իշխանութիւն . . . առ յանդգնութիւն . . . առ հաւատարութիւն հայեցիր") . . . իբր աստուածանման ցուցանելով. (չէ՛ "ինքն");

ԽԱ. ‖ . . . վասն զի նոյն անտեղութիւն է . . . յերկաքանչիւրս նման է . . .։

ԽԲ. ‖ Ոլոփրոնիոմբ (փխ. "ուշադրութար") լսել . . . զի թէ զբոնախոպոքանոնիոն (փխ. "զպերճախօսու-

թիւն,,) ասողացն . . . ի վեր փոքրեցոյն զառ ի յինքեանց ընդրբլին, եւ . . .։

Խգ· ‖ Թէեւ ասանայցես գործս բարոնին (փխ. "ուղղաւորութիւնս գործոց,,) հաւասարութիւս աստեղաց, ոչ երբեք յաղթեացես . . . նուիրէ նմա։ Եւ որպէս չիք ուժք յարեւու անդր անցանել (փխ. "յառաջ քայլել,,) քան զիւրական սաուերն . . . թէեւ յոյժ ընդհանոյցէ (փխ. "հասասեպ ձեպիցէ,,) . . . բարերարութեամբք զանցանիցէն (փխ. "գերազանցեն,,) մարդիկ։

Խդ· ‖ . . . ով ինձ պարտաւորէիս (փխ. "հարսաւսուր,,) թագաւոր . . . անհունապատիկ ունելոց ես փոխարէնս (փխ. "հասուցմունս,,) վասն սոցին . . .։

Խե· ‖ Ակնարկութեամբ Աստուծոյ . . . քանզի ի նոցանէ անդր երկիր որք բարի առնել կարօղ են, եւ ոչ յայնցանէ որք բարի կրել կարօտ են, վասն զի պարբառնիւն առաւութեան ընչից անարգել է առ բարերարութիւնն աղքատաց։

Խզ· ‖ . . . թագաւոր յարմարիսել է աշխարհի . . . մարդկան նախահոգի (փխ. "նախասեռ,,) լինել . . . ի չարիս մի անկցին (փխ. "զարկցին։,,)

Խէ· ‖ . . . ապահովութիւն արդարէ (փխ. "պատճառէ,,) բարերարելն՝ առաել է . . .։

Խը· ‖ . . . վասն գերունակութեանն իշխանութեանդ, եւ բազմալի վասն առաք բարերարութեանդ (փխ. ". . . յորդութեան . . .,,)։

Խթ· ‖ . . . որովք հաւանեցուցանես՝ է անառելի ինձ+ զառիմարեցի (փխ. "քաղցր կենցաղ նպաստաւորեացի,,) քանզի այսպէս դրուատելի հասոխոցէս (փխ. "ապացուցանես,,) զիշխանութիւնն քո, երիկ խորհիցէ՝ ոչ առանց գործոյ, է երիկ գործիցէս՝ ոչ առանց խորհրդոյ. (փխ. "եւ առելով գործողապէս եւ գործելով առողապէս։,,)

Ծ· ‖ Առաւել սիրեա (չէ+ "եւս,,) . . . քանզի սոցա պարտապան (փխ. "պարտական,,) հասուցման կացուցանիս, իսկ նոքա զԱստուած քեզ պարտապան առնեն . . .։

ԾԱ· ‖ . . . իսկ արքայի առաքինութիւն է ողորմիլն կարօտելոց. բայց քան զնա լառաւորագոյն (փխ. "երեւելագոյն,,) է . . . յայրդութեամբն գիշերոյն. իսկ սա ոչ նոյլ գառիլ ներէ (փխ. "ի բաց մեկուսի,,) յափշտակութեանն չարաց, այլ . . .։

ԾԲ. ‖ . . . հեզութեամբ խառնելով վէրխոնիէն (փխ. "զզանգուածն") իշխանութեան . . . յաղթելով երկիւղն՝ մոռացեալցն առ քեզ . . . դիմեն ի ծովեալն ողորմութեան եւ յալեաց (փխ. "ի ծփական ալեաց") աղքատութեանն զերծեալք, գոհացողական երգս (փխ. "օրհնութիւնս") քեզ վերառաքեն։

ԾԳ. ‖ . . . ջանաքիր. եւ համեմատ մեծութեանն կարողութեան՝ գործոյն բաբեաց պահանջել ոգոյն։ Արդ . . . ստացեր եւ զպատկն բարերարութեան աղօթից։

ԾԴ. ‖ Խոհացեալ նկատեա նախ քան զպատերէրն զոր կամիս. զի հրամայեացիս խոհիմութեամբ (փխ. "ճահողապէս") որ ինչ վաթերոյն է (փխ. "անկ է") . . . եւ մեծագոյն վտանգ ընկնիս (փխ. "առընթեր ունի", մեր ձեռգր. "առընթեր", կրնայ նաեւ "առ ընկեր" կարդացուիլ) անփոյթ եղելոց . . . որպէս երաժշտական նէրպոնիկոնիէն վերապրեցեր նմա, զթողչրանոցէ առաքինութեան եղանակեացէ" (փխ. ". . . նուագ դիցես ի վերայ նորա՝ զամենայարմար առաքն . . .։")

ԾԵ. ‖ . . . արքային առաջնոյն ինչ . . . ի բարկութիւն ցուցանել. քանզի որովհետեւ ամենեւին չբարկանալն պէտքհամարհելի է (փխ. "անբարկութիւնն արհամարհելի է"), եւ ցառնոցոց չափաւորապէս եւ մի ցառնոցոց. այն զի գթութեացմունս վաթարարացն արձնելոյ (փխ. "զպակաս նահանջից"), իսկ այս՝ զի պէտքոնիկոնս լռոցն հետազօտեսցէ (փխ. "զձկտմունս բարեացն . . .։")

ԾԶ. ‖ Ի ճիլդ (փխ. "հոգուն") խորհրդարանի արան քում մոպտրոնիկոմբ իմացիս . . . զի ծանիցես ճիլդոնիկոմբ (փխ. "ճշդութեամբ") եւ զայնս որք սիրով (չէ "քեզ") պաշտօն առնին . . .։

ԾԷ. ‖ . . . իշխանութիւն թագաւորին պայծառառնոյ (փխ. "պայծառազարդի"), յորժամ կամ ինքեանք պղիտիչնոն նկոպ (փխ. "գկարօտեալն տեսանէ") կամ պոռ ի յայլմէ փոխելոն՝ ոչ իւիք անտես առնէ, այլ առանձ (փխ. "տեղեկանայ") առանց ամօթոյ . . .։

ԾԸ. ‖ Դղեակ արդարեւ անյոյժառնելի (փխ. "անառիկ") . . . հռչակելիս ընդդէմ նոցին կանգնելով յաղթանակս։

ԾԹ. ‖ Վարեացիս վայելչաբար (փխ. "որպէս պարտէ") առօրին . . . հայրական գորով ցուցանեն իշխեցելոցն (չէ "ի վերայ") . . . առաստիք արքարէս (փխ. "ուրեմն")

զյանցանան յառաջագոյն զսպելով, իսկ չփոըչ փանջանաց ա-նաա ոչ ածելով.

Կ. ‖ ... եւ անապական պարմաճան (փխ. "զարդ,,)՝ դուխն ... պարտ է ուրեմն նմա որ կամիցի բարեպաշտուխեամբ ...։

ԿԱ· ‖ ... քան զամենայն մարդիկ նախապատուեալ ես ի նմանէ, առաւել քան զամենեսին վուխիացիր ...։ Բայց այս յորջոր-ունն հարկաւոր լինի ուսուցոյն, եթէ իբրեւ զքեզ տեսանիցես ղոփղեխելն (փխ. "զարարած,,) ի նմանէ եւ որպէս պարտուց ջնար (փխ. "վճարումն,,) զբարերարուխիւնան լրացուացես։

ԿԲ· ‖ Ի վերին օգնականուխիւնն պարտի ընդիանալ ամենայն մարդ ... եւ զիշնամիսն քաջապէս յորդոհորեցոյք (փխ. "նուաճեացէք,,), եւ զիւրան հոգեբոյժ-ունիւմբ պոռոպորեցոյք (փխ. "հոգունակուխեամբ ապահովացուացէ։,,)

ԿԳ· ‖ ... առաւաւցո խնդրողաց զոդորմուխիւնն՝ ոչ ծիլդ հոգեղ-ունիւմբ վարել ու ընդունի ձառայան փո, այլ ոմնէյուն ընձեռելով զնայցուածան ար առ կեցուխիւնն ...։

ԿԴ· ‖ ... ներեա եւ դու յանցո-յելոցն է փիլ (փխ. "քոյոցն յանցանողացն,,) ... ընդ ձառայակցաց մերոց՝ բարեկամուխիւնն եւ ընտանուխիւնն առ Ասուածն։

ԿԵ· ‖ Որ փոխոյ անքուէր ներ-ուրել, պարտ է նմա է յայտ-փոյ-ոց անփոյ-ունիւնցն պահպանիլ եւ զանցն իբր յոյժ փոն գնոսա զամօխի հարկանել ... եւ յառանձին յանցանելոյն յանդիման իրմէ (փխ. "ըստ ինքեան,,) արդելեալ լինի ...։

ԿԶ· ‖ ... ոչ առնելն զբարիս եւ փրկ-ունիւն արքա-պրօքս (փխ. "... պատճառօքս,,) քանզի ոչ ի չարաց բա-ցակայիլն (փխ. "հրաժարումն,,) արդարացուցանէ զինքսդն, այլ ցոյցակ-ունէն (փխ. "բաշխումն,,) բարեացն ... ուրեմն ոչ միայն ի չարուխենե քացակայիլ խորհեցի ...։

ԿԷ· ‖ ... քանզի ոչ ոք զօրս յաշխարհի ժողովէ՝ նչխհոգ-ունիւմբ անդր ոգեղ-ուրել պոնի (փխ. "անդանօր շահ օգուտ-ուխեան վերածէ,,), այլ զանձնայն ինչ թողեալ ...։

ԿԸ· ‖ ... բայց ձառայ է ընդ ամենեսին (փխ. "յետ ամենեցուն,,) Ասուծոյ ...։ յորժամ ինքն անձին իրոմ սիրէ (փխ. "ինքն ինքեան սիրեացէ,,) եւ անաեղի հեշտուխեանցն ոչ ձառայէ, այլ մարտակից ունելով զբարեպաշտ մտածուխիւնն՝ զանպարտելի,,) ինքնա-

կալն անբան ախտից ; ըմբռնողութիւն (փխ. "զամենագրաւ„) առաքինութեան . . . ողջախոհութեանն :

ԿԹ. ‖ . . . քանզի նորա վկայեն գիրքն (փխ. "գործոց„) իւրաքանչիւրոց . . . որք առ ի մէնջ գործեցան :

Հ. ‖ . . . աուղղափառճան վիճակ առաջիկայ կենցաղոյս . . . եւ ասաս- ա- ասաս- (փխ. "փոքր փոքր„) քարշէ ընթացս . . . արդ՝ եթէ այսպէս իցէ, խաւսափէսցուք ի հասանէն իրացն աշխարհիս . . . ընթացուք ի մեացականան . . . :

ՀԱ. ‖ . . . դադարեցուսցէ պարբեցոճն (փխ. "զվերամբարձութիւն„) սրտին . . . մի անգիտասցի գոլով ի յերկրի (փխ. "գոլ իւր ի յերկրէ„) որ . . . :

ՀԲ. ‖ . . . ոչ յառաջագոյն կան ի վերնահարճն աբեղեան (փխ. "ի վերոյ վերին կայիցն„) գինչ էր ժամանել էցէ ի ծայրն . . . ի վերին արքայութեանն պարկեցիս (փխ. "վայելիցես„) . . . :

Վերջը Տ. գ.՝ "կատարած յորդորական գլխոցն Աղաբիդոսի Սարկաւագի որ առ Ցուստինիանոս կայսրն. Որոց անգիտացան ըստ յառնալոնին հիւթին պայ բառն. Առաքեալ ծայնափոյն է բարեպաշտութեան ճշմարիտ Ցուստինիանոս Աղեքսիոս պրոտ սուլտան :„

3.

Ագաթեաս Ցունաց քով արդէն հնուց տարածուած գործք մըն էր, նաեւ իբր դպրոցի ուսման միջոց : Հնոց քով յաճախ էին քերականական-բառագրական լուծմունք նշանաւոր մատենագրաց, ինչպէս այսպիսի լուծմանց առատութիւն մ՚ունինք մենք ալ : Ակն պարզացած է Ցունաց "հատուածագրութիւն„ (σχεδογραφία) կոչածն, այսինքն քերականական ուսմունքը սորվեցընել՝ լուծելով հատուածի մը բառերն ու բառաձեւերը : Ասոր համար կ՚ընտրուէին կարճ եւ սիրուած կտորներ Ս. Գրքէն, եկեղեցական երգեր, նամակներ եւ նմաններ, նաեւ արտաքին հեղինակներ, ինչպէս Փիլոստրատոս, Ագաթեաս եւ ուրիշներ[1] : Այսպէս

[1] Բիւզանդեան Լուծմանց մասին՝ տես Krumbacher էջ 590–2 :

Ագապետոսի բառերու լուծմունք մ՚ըրած է Մա-նուէլ Մոսքոպուլոս, որ Անդրոնիկոսի Բ. օրով (1282—1328) *կ՚ապրէր*[1]։

Սիրուած գիրք մ՚եղած է յետոյ ալ, ինչ-պէս կը ցուցնեն բազմաթիւ տպագրութիւնքն ու թարգմանութիւնքն եւրոպական շատ մը լեզուներու տպագրութեան հնագոյն ժամանակներէն ալ։ Փաբրիկիոս եւ Հարլէս ահագին ցանկ մը յօրինած են այս հրատարակութեանց, միանգամայն ամփո-փելով Ագապետոսի մասին կարելի ամէն տեղեկու-թիւնքն[2]։ *Ճոխ տեղեկութիւններ կը պարունակէ նաեւ Գալանդոսի հատորածոյն*[3]։ *Ա յս ամէնը այժմ առձեռն եւ դիւրամատչելի է Միյնի հոչակաւոր հայրախօսական հատորին մէջ, ուր գրուած են յիշեալ գրութիւնքն ալ բնագրին իբր նախաբան*[4]։

Ցոյն բնագրին հնագոյն հրատարակութիւն՝ լատ. թարգմանութեամբ հանդերձ՝ եղած է Վե-նետիկ 1509*ին. անկէ ետքը շատ յաճախ, նաեւ Եսոպեան առակներուն հետ*[5]։ *Յատկապէս յիշելու ենք Բանդուրիոսի հրատարակութիւնն կրկին* (A *եւ* B) *օրինակաց համեմատ, նոր թարգմանութեամբ լատիներէնի՝ զոր Գալանդոս կրկնած է յիշեալ տեղն, եւ ծանօթութիւններով իւր Արեւելից Ինք-*

---

1 Մոսքոպուլոսի մասին՝ անդ 546–8։ Ցոյն հեղինակին *περὶ σχεδῶν* գործքէն այն մասն որ Ագապետոսի լուծմունքն են՝ տես Migne, անդ, 1161–2՝ excerpta Moschopulo in Agapetum, նոյն բնագիր նաեւ Fabricius, Bib. Gr. XII, 306.

2 Fabricius, Bibliotheca Graeca, ed. Harless, VIII, 36 ff, առ Միյն՝ էջ 1155–62։

3 Gallandus, Vet. Patrum Bibliotheca, tom. XI, pars IX, 253 ff, առ Միյն՝ էջ 1153–5։

4 Migne, Patrologiae cursus, Series Graeca, LXXXVI, 1153–1186.

5 Հմմտ. Agapeti Diaconi De officio regis ad Justinianum, Venetiis 1509, դարձեալ՝ Կոլոնիա 1527, Բասիլիա՝ 1521 եւն. Եսոպի հետ՝ Aesopi Phrygii fabulae cum aliis quibasdam opusculis, Բասիլիա՝ 1553, եւ այլուր։

նակալութեան գործոյն մէջ[1]: Լատիներէն թարգմանութիւնքն ալ ըստ այսմ բազմաթիւ են, հատ մը Լուդդունեան՝ արդէն Բարոնիոսէն գործածուած (Տարեգիրք, յամի 527,) հատ մ'ալ Կամերարիոսէ, եւ դարձեալ յաճախ Ս. Հարց գործոց բազմաթիւ տպագրութեանց մէջ[2]: Միւս լեզուներէն նշանաւոր է ի մանաւորի գաղղիականն, որ լեզուաւ՝ ի միջի այլոց՝ թարգմանութիւն մ'ալ կայ նոյն իսկ Լուդովիկոս ԺԳ. թագաւորին կողմանէ[3]: Բայց ի սպանիերէն եւ իտալերէն թարգմանութիւններէն՝[4] առաջ են նաեւ գերմանականները, որոնց մէջ հնագոյնը կ'երեւայ Վիտեմբէրգինը 1530ին "իշխողաց գրքոյկ„ տիտղոսով[5]: Կան նաեւ բազմաթիւ անգղիական թարգմանութիւնք, որոնց հնագոյնը Լոնտոն տպուած է նոյնպէս 1530ին, միւսներն անթուական[6]: Նոր ժամանակի գրութեանց գլխաւորները քիչ մ'ետքը կը յիշենք. իսկ հնագոյնները մանրամասն յիշել անհնար է եւ աւելորդ ալ:

Որչափ ճոխ է Ագապետոսի գրութեան հրատարակութեանց եւ թարգմանութեանց ցանկը,

---

1 Bandurius, Imperium Orient., t. II, եւ Praef. p. 8.

2 Հմմտ. Biblioth. Patrum. տպ. Պարիս 1575, 1624 (II, 363 ff) եւն, Camerarius p. 158–170, եւ շատ ուրիշներ:

3 Տիտղոսն է՝ Les preceptes d'Agapetus à Justinian sur une version Latine par le Roi Louis XIII, en ses leçons ordinaires, Paris 1612. Հնագոյն թարգմանութիւնն ըստ էր Joanne Picot, Պարիս 1563:

4 Սպանիերէն թրգմ. Mosquera de Figueroa, Մատրիտ 1596. Իտալերէն՝ Վենետիկ 1545 եւ ուրիշներ:

5 Regenten-Büchlein, Wittenberg 1530, ուրիշ թրգմ.՝ Մարտինոս Մէօլէր (M. Möller, ի Gorlitii 1590, 1605), Նիկ. Glayer (Բրէմէն, 1619). դարձեալ տպ. Ֆրանքֆորտ 1782 եւն եւն:

6 Անգղ. Introduction to wisedome, Banket of Sapience, and Precepts of Agapetus, Լոնտոն. ուրիշ թրգմ. Thom. Paynell, Լոնտոն. երկուքն ալ անթուական:

այնչափ աննշան են իւր անձին մասին մեզի հասած տեղեկութիւնքն։ Համանուն բազմաթիւ անձերէն նախ դուրս հանելու է Ագապետոս Ա († 536) եւ Բ (946—56) Հռոմայեցի քահանայապետները[3]. նոյնպէս Սիւնադայ Համանուն եպիսկոպոսը՝ զոր բաց ի Եւագրէն՝ կը յիշեն Փիլոստորգոս եւ Սուիդաս (ի բառն Ագապետոս)։ Դարձեալ կայ Ագապետոս մետրոպոլիտ մը Հռոդոսի, որ 457ին թուղթ մ'ուղղած է Լեւոն կայսեր Քաղկեդոնի ժողովքին մասին եւ որ Գեննադիոսի պատրիարքին օրով 459ին Կ. Պոլսոյ ժողովոյն ատորագրած է։ Ոսկեբերանի թղթերուն մէջ կան երեք հատ՝ ուղղուած Ագապետոս անձի մը. (տես Montfaucon, Bibl. Coislin. 567, 569.) նոյն Մոնֆոկոնի վկայութեան համեմատ յիշեալ ձեռագիրը կը հաշուէ նաեւ Ագապետոս "Քերական" մը. Համանուն մարտիրոս սարկաւագ մ'ալ կը ծանեն Հռոմէական վկայաբանութիւնք օգոստոս 6ին։ Նոյն իսկ ճիշդ Յուստինիանոսի օրով Կ. Պոլսոյ ժողովոյն արձանագրութեանց մէջ յաճախ կը յիշուին երկու վանահայրներ Ագապետոս անուամբ, որոնցմէ կը զանազանեն արդէն Պարոնիոս եւ Փաբրիկիոս մեր հեղինակը, եւ թէեւ Բանդուրիոս նոյնը չի համարձակիր ընել՝ նաեւ արդի ամէն գիտնականք։ Շատերը նոյնացընել փորձած են մեր հեղինակն այն Ագապետոսի հետ, որուն ուղղած է Պրոկոպիոս Գազացի իւր ճԺԲ նամակը. սակայն՝ ինչպէս նոր գիտնականք ալ կ'ընդունին, անհիմն է այս կարծիքը նաեւ անով որ մեր հեղինակն բաւ երեւութին Կ. Պոլիս ապրած է, իսկ Պրոկոպոսի այն թղթակիցը կ'ա-

---

3 Անոնց եւ յաջորդաց մասին տես (բաց ի Փաբրիկիոսէ եւ ուրիշներէ) նաեւ Hergenröther-Kaulen, «Kirchenlexicon», Ֆրայբուրգ, Հտր. Ա 1886, էջ 328—330։ Մենք աւելորդ համարեցանք այս ամէն Ագապետոսներու մասին տեղեկութիւնքն խճողել եւ անթիւ մատենախօսականները յիշել։

պրեր Աղեքսանդրիա. (տես Կրումբախէր, 457 եւ այլուր։)

Քիչ բան է ըստ այսմ մեր գիտցածը մեր Ագապետոսի մասին, այնչափ՝ որչափ գրութեան ճակատն արդէն դրուած է, թէ Սարկաւագ էր Մեծին Սոփիայ Կ. Պոլսոյ, եւ Ցուստինիանոս Ա. (527—565) ուղղած իւր գրուածքն, ուսոր Ջ. գաբուն ծաղկած։ Գիտնականք իրր 527ին կը դնեն գրութիւնը. Միյն ընտրած է վերջին 565 թուականն եւ անոր նեղքեւ գետեղած գրուածքն։ Այսչափին է մեր գիտցածն, որչափ ալ գրուած ըլլայ Ագապետոսի մասին. շատ շատ կրնայ նաեւ աւելցուիլ այն պարագան որ՝ ըստ աւանդութեան՝ նոյն Ցուստինիանոս պատրաստեր եղած է Ագապետոս։ Ցոյն ձեռագիր մը՝ որ կը գտնուէր ի Կ. Պոլիս Կոստանդինոս Բարինի (Const. Barini) գրոց մէջ, ունէր խորագիրը՝ "Ագապետոսի Սարկաւագի Մեծին Եկեղեցւոյ եւ պատմութիւն թագաւորին Ցուստինիանոս Մեծի, առ նոյն թագաւոր Ցուստինիանոս գիրք կամ հատած ծ.,, ինչպէս կը վկայէ նաեւ Պոսեվինոս[1]։ Ասոր հաստատութիւն կ'առնու կալանդոս գրութեանս ծէ գլխուն բացը՝ "Ա. Ագով բացայայտակի ցուցաւ Ջոհաննէն բարեկեցութեան,, եւն, այնպէս՝ ինչպէս վարդապետ մը կը խօսի իւր աշակերտին։

Բարոնիոսէն վեր մեծ գովութեամբ կը խօսուի գրութեանս վրայ, գրուատելով անոր սիրուն պարունակութիւնը, գրութեան դրեթէ ատտիկեան ոճը, եւ ընդհանրապէս կ'ընդունուի որ նկատելով հեղինակին Ջ. գարուն ծաղկիլը՝ շատ գեղեցիկ

---

1 Possevinus, Catal. Ms. Gr., tom. II, Apparatus p. 45. Հարկէս կը նշանակէ Ագապետոսի մասին նաեւ հետեւեալ գրութիւնքն՝ Cave, Script. eccl. I, 509. R. Ceillier, Hist. gén. des aut. eccl. XVI, 485. Hamberger, Z. N. III, 333 ff. Saxii Onom. II, 26 ff, թողլով յիշել շատ ուրիշներ։

է գրուածքիս յոյն լեզուն, եւ կը ցուցընէ որ Հեղինակն ուսումնասիրած էր հին դասական մատենադիրները: Այս ամէնն եւ նորագոյն քննութեանց արդիւնքը գեղեցիկ կերպով կ'ամփոփէ Կրումբախեր իր Բիւզանդական Մատենագրութեան պատմութեան մէջ[1] հետեւեալ կերպով. "Ագապետոս՝ Կ.Պոլսոյ Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն սարկաւագ եւ աւանդութեան մը համեմատ՝ որ սակայն շատ ապահով չէ, նաեւ ուսուցիչ Յուստինիանոս կայսեր, վերջնոյն իշխանութեան գլուխ անցնելուն առեն (527ին) նուիրած է նոյն կայսեր իշխանաց "Հայելի վարուց" մը (Fürstenspiegel), որ ձեռագրաց մէջ կը գտնուի խորագրով "Արտադրութիւն յորդորական գլխոց" եւն: Գրութիւնը 72 գլուխ ունի, որ իրարու կապուած են եւ որոնց սկզբնատառերը կը կազմեն՝[2] "Աստուածային եւ բարեպաշտ թագաւորին Յուստինիանոս՝ Ագապետոս սրուպ սարկաւագ:" Գլուխներն՝ որոնց ծաւալն է 1էն մինչեւ 10 տող, կը պարունակեն գրեթէ միշտ ընդհանուր խրատներ իշխանի մը բարոյական, կրօնական եւ քաղաքական պարտուց մասին: Իւրաքանչիւր գլուխը յինքեան ամբողջ մըն է. կանոններու յօրինուածքը վճռաձեւ է եւ խիստ հռետորական գունով մը. լի է հակադրութիւններով, համանդամ եւ նմանաձայն կազմութիւններով. մասնաւոր խնամք տարուած է պարբերութեանց իրարու համեմատական անդամները համաձեւ կերպով յօրինելու: Ագապետոսի հետ նոյն են շատ մասամբ իշխանաց վարուց այն երկու փոքրիկ "Հայելի"ները, որ կը գտնուին Բարղասմայ եւ Յովասափայ վէպին մէջ[3]:

---

1 Krumbacher K., Geschichte der Byz. Litteratur. München 1897, p. 456—7.

2 Այս "Ծայրանուն" յօրինուածութեան (akrostichis) մասին տես Կրումբախեր՝ էջ 699:

3 Տես նաեւ Կրումբախերի քսածը նոյն վէպին մասին՝ անդ, էջ 887:

Սակայն նոյն իսկ այս համաձայնութեան կերպը կը ցուցընէ որ Բարլաամու հեղինակը քաղած չէ Ագապետոսէն. այլ պէտք է ընդունիլ հասարակաց ակնաղբիւր օրինակ մը՝ որմէ օգտուած են երկուքն ալ: Այս օրինակը բաղադրուած էր կամ քաղուած Իղնէյոփեայ եւ ի մանաւորի եկեղ. մատենագրաց՝ յատկապէս Բոլոզ եւ Գրիգորէ Նազիանզացւոյ գործերէն: Ագապետոսի իշխանաց վարուց հայելին իր պարունակութեան ուղղամտութեամբն եւ շինիչ բնութեամբ, լեզուի մաքրութեամբն եւ հռետորական ճարտարութեանց ճոխութեամբը բնական է որ շատ յարմար դաստուէր դպրոցական կրթութեան գործածուելու. եւ յամենայն դէպս իբրեւ դպրոցական գիրք գործածուելուն է որ կը դտնուի այնչափ բազմաթիւ ձեռագիր օրինակներով: Հռոմանիսաներու ժամանակն ալ պահեց գրքոյկն իր ճոխութիւնը. միայն ԺԶ. դարուն լոյս տեսած են գրքիս իբր 20 հրատարակութիւնները „:

Նորագոյն քննութիւնքն ըստ այսմ աւելի Ագապետոսի աղբիւրներով կը զբաղին: Կ. կայլ քննութեան առած է Իզոկրատէսի հետ եղած աղերսը[1]. Կ. Պրէհտեր՝ որուն գրութիւնն Ագապետոսի մասին ծանօթ գլխաւոր ուսումնասիրութիւնն է, անոր Բարլաամու վէպին հետ ունեցած կապը[2]: Մեր նպատակը չէ Ագապետոսի յոյն բնագրին քննութեամբ զբաղիլ. բայց կ'արժէ վերջնոյս գլխաւոր եզրակացութիւնքն համառօտիւ ամ-

---

1 B. Keil, Epikritische Isokratesstudien, *ի թերթին* „Hermes“, XXIII (1888), p. 357–369. – *Համմ. նաեւ* Kil. Seitz, die Schule von Gaza, Heidelberg 1892, p. 14.

2 K. Prächter, der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel. *Կրումբախերի "Բիւզանդական թերթին" մէջ* (Byz. Zeitschrift, II, 1893, p. 444–460.)

փոխել անոր համար ալ որ մեղի համար ուրիշ տեսակէտով կարեւոր են: Բարղաամու վէպին յունական մէջ իշխանաց վարուց կրկին "Յայելի„ կայ. մին երբ Յովասափ կը նկարագրուի իբր թագաւորի մը գաղափարական օրինակը, միւսը՝ Յովասափու առ Բարլաբիաս խօսած ճառին մէջ: Աստղ եւ Ագապետի շատ մը գլուխներու նոյնութիւնը տեսած էին արդէն Դամկէ[1] եւ յիշեալ վէպին հրատարակիչը Բուասոնատ[2]: Վերջին գիտնականս՝ որ վէպը Դամասկացւոյն կ'ընծայէ, ի հարկէ առանց այլեւայլութեան Ագապետոսը կը դնէ իբր հնագոյն եւ աղբիւր: Բայց խնդրական է իրը նոյն իսկ անով որ՝ ինչպէս նոր քննութիւնք ցուցուցած են՝ Յոհվ. Դամասկացւոյ գրչէն չէ այն վէպը: Ահա այս կէտը մանրամասն ուսումնասիրած է Բրէհաէր, համեմատութեան բերելով Ագապետի գլխոց մեծ մասը, (տես էջ 445 եւն.) եւ կու գայ այն եզրակացութեան որ Բարղաամայ վէպին մէջ գաղափարաց կապակցութիւնը շատ աւելի լաւ է քան Ագապետոսինը, որուն ձեռագիրներէն սմանք (այսպէս Վիեննայի cod. Vind. phil. Graec. 16) աւելի եւս շփոթ ունին գլուխները: Ցայտնի է որ Ագապետ չէ աղբիւր վէպին կտորներուն, այլ ուրիշ հասարակաց աղբիւր մը փնտռելու է: Աստ ապացոյց է այն ալ որ Ագապետի վճռոց սմանց նմաններ կան նաեւ Ս. Հարց քով: Գիտնականը պարզած է այս կէտն ալ երկար համեմատութիւններով, զորոնք չենք կրնար յառաջ բերել: Շատոնանք յիշելով որ Ագապետի Հ գլխուն համեմա-

---

1 Դամկէ (Damke) ի հրատարակութեան Ագապետոսի՝ Բազէլ 1633:

2 Հրտ. Բարղաամու վէպին իբր "Անտիպ ճունաբանք„ հատաքման մէջ. Boissonade, Anecdota Graeca, IV (Paris 1823) p. 331 ff, համեմատելի միւս "Յայելին„ է՝ անդ՝ էջ 308 եւն:

տակիանը կայ մասամբ Բարսղի[1] եւ մասամբ Գր. Նազիանզացւոյ քով[2]. գարձեալ Բարսղի քով Ագապետի Է[3], ԿԹ[4] եւ ՀԲ[5] գլուխները. իսկ Նազիանզացւոյ քով՝ ԿԶ[6], ԽԳ[7] եւ ԼԴ[8] գլուխները: Ուրիշ համեմատականները կրնան գտնուիլ նաեւ այլուր:

Մեզի համար բաւական էր այսչափն ալ, եթէ չըլլար այն կէտը՝ որ յիշեալ գործոյ հայերէն թարգմանութիւնքն ալ գտնուելով՝ արժանի է ուշադրութեան առնուլ թէ անոնց թարգմաններն ինչպէս փոխադրած են Ագապետի համեմատականները: Անօգուտ չէ զասոնք համեմատելն. եւ ասով կ'անցնինք արդէն համառօտ ուսումնասիրութեանս կարեւոր կէտին՝ հայերէնին:

4.

Ամէնէն յառաջ համեմատութեան առնուլ պէտք էր Բարղաամեւ եւ Յովասափու վէպը, որուն հայերէնը համառօտուած շատոնց ծանօթ էր, իսկ հնագոյն ընդարձակը ծանօթացուց Մեսրոպ Վրդ. Տէր-Մովսիսեան ընտիր հրատարակութեամբ մը[9]:

---

1 Հ = Բարսղի "ի սաղմոսն Ա„ (մեր Պատ. թ. 217, թղ. 41ա). բն. hom. in psalmum I (Migne, XXXI, p. 220.)

2 Հ = Գր. Նազ. "յղ. աղքատասիրութեան„, (թ. 217, թղ. 256ա) բն. Or. XIV, ed. Paris 1840, p. 271.

3 Է = Բարսղի "ի ԿԱ սաղմոսն„ (թ. 217, թղ. 39ա) բն. hom. XII, in psalmum LXI (Migne, p. 481a.)

4 ԿԹ = Բարսղի ճառ Է. "առ ընչեղն„ (թ. 217, թղ. 23բ.) բն. hom. VII, in divites (Migne, p. 296.)

5 ՀԲ = Բարսղի "առ ընչեղն„՝ անգ. (Migne, p. 292.)

6 ԿԶ = Նազիանզացւոյ "յղ. ի ձեռնադրութիւն անհաւանութեան„ եւն (թ. 217, թղ. 91ա.) բն. Oratio II, apologetica de fuga (Migne, XXXV ff, p. 191.)

7 ԽԳ = Նազ. Նախընթացը (p. 272.)

8 ԼԴ = Գր. Նազ. թուղթ ԻԱ. (epist. XXI, al. 107.)

9 "Նկարագրութիւն հոգեւորական վարուց Յովա-

Սակայն այս վէպը ստիպուած ենք մենք քննութեան դուրս թողուլ, այն պարզ պատճառաւ որ թէ համառօտ եւ թէ հնագոյն ընդարձակը յոյն բնագրին կրկին "Հայելի" վարուց տեղերէն մէկը չունին, իսկ միւսէն հազիւ քանի մ՚ընդհանուր խօսքեր, որոնք համեմատութեան առնելու բան չէ մնացած:

Նաեւ Բարսղի եւ Նազիանզացւոյ համեմատելի տեղերէն ոմանք դուրս կը մնան, կամ վասն զի հայերէնին մէջ կը պակսին[1], կամ չափազանց աննման են[2]: Միւս կողմանէ՝ եթէ մտադրութեամբ աչքէ անցուին այն թարգմանութիւնք, շատ մեծ նմանութիւններ կը գտնուին: Ահա քանի մ՚այսպիսի կտորներ, ամէնն ալ մեր Մատենդրնի թ. 217 ձեռագրէն: Ցունարէն բնագրին նմանութիւնք ի հարկէ աւելի մեծ են:

1. (*Բարսեղ "ի Սղմ· Ա·" անդ՝ թղ· 42բ·*) "Քանզի «ըղձ» է նա՝ն քունելով, ինքեամբ ի նաւա-

---

սափու որդւոյ Թագաւորին, գրեալ Ցոհաննու կրաւնաւորի,,, Վաղարշապատ, տպ. Էջմ· 1898· 8° էջք Հթ+179: Աւոր մասին ընդարձակ տես "Հանդէս,, 1898, էջ 115–8:

1 Այսպէս չենք գտներ Բարսղի "ի ԿՌ Սղմ·," ճառին մէջ (թ· 217, թղ· 39ա եւն) Ագապետոսի Ի գլխուն համեմատականը: Վերջնոյս ԼԴ գլխուն ալ կը գտնուի նազիանզացւոյ ԻՌԹզԹոյն մէջ, զոր առձեռն չունինք հայերէն:

2 Այսպէս Ագապետի ԿԶ գլխուն շատ աննման է հետեւեալը (Գր· նազ· "պախ· յղ· ի ձեռնադրութիւն անհաւանութեան,,, անդ՝ թղ· 92բ·) առաջնորդաց մասին՝ "Ոչ մեծ ինչ վարկանել եթէ քան զյոլովն իցեմք զանազանեալք, այլ ասյժս վարկանել եթէ յարժանաւորութենէն նուազիցիմք ... այլ վարկանել ինքեանց զչարութիւն՝ որք զվատթարութիւնս գործեն, եւ որքան ինչ զտանջանացն է, որոց եւ օրէնքն ծանուցք տեարք են. բայց իշխանի է յառաջ կալ ոչ իբրեւ զլաւ լինել եւ միշտ ի բարիոքն յառաջադիմանալ, եթէ հանդերձեալ իցէ յառաջիկայ առաքինութիւնան ձգնել զյոլովս ի չափն, եւ ոչ բռնութեամբ արգելուլ, այլ հաւանութեամբ ածել,, եւն:

հանգիստն ածեալ լինին, ինչպէս ի սուրբսն, այլ ընծայ նոցա առ ի տարեգան ճեմին„ եւն: = Ագաղ. Հ:

2. *(Բարսղի "առ Ընչեղն„ ճառ Ի, անդ՝ Թղ. 25բ.)* "Վասն զի զոր օրինակ որք ընդ առնդոգոն ելանեն, զկար յատուկիւ ալիճանն զիարլապուր վերացոյանին, ոչ յատակփոյն փոփոխ նախ քան իմիք ի ձայն հասանել: Այնպէս եւ նոքա (ընչեղք) ոչ հանգչին քան զօրութեան յարձակմանն մինչեւ բարձր„ եւն: = *Ագաղ. ՀԲ:*

3. *(Բարսղի նոյն՝ անդ Թղ. 26ա–բ.)* "Քանզի զոր օրինակ հովանի՝ մարդոյն, այնպէս ի հոգւոյն զհին իրքն ինքն, յայտնապէս զիարձն ինքպարանիւ, վասն այնորիկ ոչ է առնուլ անդր, այլ կարկի բերան անամօթ. վասն զի նոյնք իսկ իրաքանչիւր առաջ վիայն էրէն, զի յոյն արդիւլով, այլ այնպիսի երեսիւլ արիսի ի գնալ պարապեցան:„ = *Ագաղ. ԿԹ:*

4. *(Գր. Նազ. "յղ. աղքատասիրութեան„, անդ՝ Թղ. 259բ.)* "Վասն զի բնութեամբ ի մարդկայնոցս ոչինչ հաստատուն եւ ոչ հարթ եւ ոչ ինքնաբաւ, ի՛ր ի վերայ նոցին կոչիլ. այլ լրլանոյ ինչ գերոց երեց լուրջ ընկանոյ, այլ երբեմն այլ ի գնա՛ր առաջ բաղա՛ր անգա՛ր, է երբեք զի եւ ի ժամու բերէ փոփոխմանն. եւ հողմոյ մանաւանդ գոյ հաւատալ ոչ կացելոյ, ի՛ր ընդ խորան գնացելոց հեռոց եւ գիշերի խաբեբայ երազոց„ եւն: = *Ագաղ. ԺԱ, համմ. նաեւ Հ:*

5. *(Գր. Նազ անդ՝ Թղ. 260ա–բ)* "Տուր եւ որ զամենայն ամենայնիւ շնորհէ, ոչ երբեք զի յոգիս ձեռնարկութիւնն Աստուծոյ, ինչպէս ի՛ր առնդոգոն պոյտ գիշոգ եւ ի վերայ գոյիցդ գբեզ ինքն յաւելցես. եւ այս է առնուլն՝ Աստուծոյ տալն. որքան ի ներքս բերցես, առաւել է միշտ պահասութիւնն, եւ ոչինչ պոյտ զէս ախոհոյն. զի ամենայն Աստուծոյ է: Եւ զոր օրինակ ոչ գոյ հնար ընդ իր ինչ առնդոգոն պատերն առնել իրաքանչիւր ոտիւ, գերդ գուլով որչափ յատակ մարդիմ ի հասատար գիշ գերդ ընկալեալ... Նոյնպէս որով տամքն՝ ոչ յաղթեմք Աստուծոյ, զի եւ ոչ արտաքոյ ինչ նորայոցն տամք եւ ոչ առաւել քան զնորա առատութիւնն„ եւն: = *Ագաղ. ԺԹ:*

Բաւական է այսչափ ինչ, թէեւ մանրամասնութիւններ՝ մանաւանդ բացատրութեանց կերպերու՝ շատ կրնան գանուիլ, եթէ նաեւ հարեւանցի աչքէ անցուին ճառերը[1]: Եթէ համեմատենք

1 Համմ. օրինակի համար Գր. Նազիանզացւոյ յի-

ասոնք, թարգմանութեան կերպերու զարմանալի օրինակներ կը գտնենք: Առնուենք օրինակի համար երրորդ կտորը, ուր Բարսղի թարգմանը շատ գեղեցիկ փոխադրած է՝ "զոր օրինակ ևովանի՝ մարդոյ, այնպէս եւ հոգւոյն ընթեր երկնաւոր մեղք... վասն այնորիկ ոչ է ուրանալ անդ" եւն: Ագապետի թարգմանը փոխադրած է նոյնը՝ (կթ) "զոր օրինակ առուերքն մարմնոց յարբեալոնն, նոյնգունակ մեղքն հոգւոյ զհետ երթան... վասն այնորիկ ոչ է ի դատաստանին ընդունել" եւն: "Յարեւանալ" անսովոր ձեւ կ'երեւայ, բայց այս իմաստով (զհետ երթալ, յորել եւն) կը գործածուի ուրիշ յոյնաբաններէ ալ[1]. սակայն "ընդունել" փխ. "ուրանալ" շատ աւելի նիւթականութիւն է (յունարէնն է հոս ἀρνέομαι 1. մերժել, ընդունել. 2. ժխտել, ուրանալ, եւն.) բայց նոյն իսկ այս կը գտնուի միւս յունաբաններու քով ալ[2]: Ուրիշ օրինակ մը բե-

---

ջեալ "յղ· աղքատասիրութեան" ճառէն՝ թղ· 259բ "զի յերկուց զմին ամենայն իրօք շահեսցին, կամ ոչ երբեք գործել չար... կամ համակամութիւնս ունել յինքեան առ Աստուած" եւն. աւելի եւս՝ թղ· 92ա "Զի մի կողմն ամենայն իրօքս սխալեսցի, կամ չարն զօրացեալ կամ բարիս անհատատալի լեալ" (նազ· ճառ Ա·) = Ագապ· ԺԲ ("զի մին ի յերկուց առատի ի յինքեանց մեղանչիցի, կամ չարն գովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ"[1]) — Գր· նազ· թղ· 259բ "վասն զի ոմանք հոսանուտք եւ առժամանակեայք" եւն (Ագապ· ԼԳ "որպէս հոսանուտ իշխանութեան վարողք") — նազ· թղ· 261բ "մի ախորժեսցես ի վեր ամբառնալ զձեռնդ Աստուծոյ՝ ըստ բարձրավզից" եւն. (Ագապ· ԻԱ "մի բարձրավզիլ," եւն) — նազ· թղ· 264ա "Զայս ի ներքս բերցուք ի ձեռն կարօտելոցն" եւն. (Ագապ· ԻԳ· "ի ներքս ածցուք ողորմութեամբն զողորմութիւն" եւն.) եւ շատ նմաններ:

1 Տես նաեւ Հայկն· Բառգ· (Բ, 347 "յարեւանամ") Թրակացի, նաեւ խոսրովիկ՝ "ցանկականն եւ ցասմնականն՝ զգայականին յարեւանայ" եւն:

2 Տես Հայկն· Բառգ· Ա, 737 "Զլանալ":

բելու համար՝ ահա կտոր մը Բարսղի, որքան դիպաց մեր աչքին հանդիպած է։

Բարսեղ (ճառ Դ)[1]

Արդ արարէք այսու հեառնէ խաղաղութիւն բանիս ի ձեռն լուսթեան. քանզի ամենայն իրաք երեւեսցի պիտանացու եւ ընտանեգոյն ընդունողաց։ Դժուարութ[2] *է ճշմարտութիւնն բան, քրիստոս ինքն ասէ յայնոսիկ որ ոչ դիտէին. նոյնպէս եւ հոգւոյն շինողի սերմանելն է„ եւն։*

Ագապետոս, Խոհ

Ուշադրաբար լսել պարտին դասաւորքն իրողութեանց. քանզի դժուարութիւն է գիտնալ զրդռւթիւն, որ դիտէ ոչ յոյժ զիտնալն։ Ջի եթէ„ եւն։

Բացատրութեան անասելութիւնը նկատելով՝ ուրիշ դիպաց մէջ կրնար փորձուիլ մինչեւ անգամ մտածել որ թարգմանիչներէն մին կախում ունենայ միւսէն։ Բայց հոս թերեւս գարերով հեռու ալ են իրարմէ։ Երկուքն ալ՝ աւելի կամ նուազ չափով՝ յունարան, գրելով հայ լեզու մ'որուն իւրաքանչիւր բառը ճշդրտուած է յոյն բառի մը վրայ՝ քիչ շատ ամէն նոյն կարգի գրողներուն քով, զարմանք չէ որ երբ բնագրին մէջ ὀυσθήρατος տեսնուէր՝ առանց այլեւայլութեան բառացի կազմուէր "դժուարորսալի„ անհեթեթ բառ մը թէ Բարսղի թարգմանչին քով, թէ Փիլոնի, Պիտոյից գրոց եւ Ագապետոսի քով։ Միւս կողմանէ Ագապետոսի թարգմանն աւելի նիւթական է։ Բարսղի "ճշմարտութեան բան„ հայերէն է,

---

1 Բարսղի ճառ "Հայեաց ի քեզ„ (թ. 217, թղ. 13 ա.) բն. hom. III.

2 Մեր ձեռագիրը հոս ունի "դժոխորսալի„, որ անշուշտ սխալ գրչութիւն մըն է, ինչպես կը վկայէ Ագապետոս եւ նաեւ Վենետկեան Օրինակը (տես Շոյկսպ. Բառգ. Ա, 621, ուր վկայութեան բերուած է այս տեղն, ինչպես նաեւ նոյն բառին կոչմունքը Փիլոնէն եւ Պիտոյից գրքէն։)

իսկ Ագապետի նոյնը "ի-ան արդարոյն„ ըսելն անյարմար նիւթականութիւն (τοῦ δικαίου·)[1] որ քանի մ'անգամ կրկնուած է, եւ գոնէ "արդարութեան„ ըլլալու էր (յոյնը չէզրքաբար։)

Սակայն երկար կ'ըլլար՝ եթէ ուզէինք Ագապետի լեզուի մանրամասնութեանց մէջ մտնել։ Արդէն ծանօթութեանց մէջ մի առ մի համեմատած ենք. մնաց մ'ալ այլեւայլ առթիւ պիտի յիշենք։ Այժմ կարեւորագոյն է գիտնալ որ Ագապետի վճռոց արձագանգները կը գտնուին արդեօք հայ գրականութեան մէջ ուրիշ տեղեր ալ։ Գոնէ թարգմանական գրականութեան համար հաստատելու ենք այս կէտը, որ աննշան չըլլալով նոյն գրութեան աղբիւրներու խնդրին նկատմամբ՝ գոնէ հարեւանցի յիշուելու արժանի է։

Վճիռ մը կը գտնենք յունական այն առածներու հաւաքման մէջ, որ "Բանք Իմաստասիրաց„ անուամբ ծանօթ է եւ հրատարակուած, հայերէնի թարգմանուած իբր Զ. դարուն[2]։ Հոն կը գտնենք նախ ընդհանուր նմանութեամբ վճիռներ, զոր օր. (էջ 20) "պարտ է ոքք խորհին իշխանութիւն ունել ի վերայ այլոց՝ նախ անձանց իւրեանց իշխել· յիշխելն հեզ լեր եւ ընդ իշխանութեամբ երկայնամիտ„, (— բուն՝ Սէքստոսի եւ Կղիտարքեայ, որոնց մասին ուրիշ անգամ, —) եւ նմաններ՝ որոնց ի հարկէ անհրաժեշտ չէ Ագապետի հետ կապ ունենալ։ Բայց կայ նաեւ հետեւեալը "Թէոպիդէս„ իմաստնոյն անուամբ, զոր կը գնենք դէմ առ դէմ։

Բանք իմ. ("Սոփ.„, Ա, էջ 35.)

Ագապետոս, Դ.

Թէոպիդէս ասէ· ի փոքր ոչինչ ի վերայ ոչնչութիւն զանձն ոչ պարծիցի· նախանձոց զի ոչ մրծուր-

---

[1] Տես վերը էջ 2 "արդար„· նոյնպէս՝ Ա, 4 եւն։

[2] Տպ· "Սոփերք Հայկականք„, Ա· (Վենետ· 1853), էջ 1—59։

զի ի յա- ուանէն ամենիցեան ի նախնեաց, որ ի ձերոնէս կոչին եւ որ ի խոր ազգոցս ընտան համալիցի են:

Թէոպիլոս ասէ. Քաջ- ազգի ասեմ ոչ որ ի գեղեց- կաց եւ բարեկեցաց իցեն ծնեալ, այլ որ զգեղեցիկան եւ զբարին եկեալ գոր- ծիցեն:

հաւատեցեալ. զոնդէ պէտ ու- նէն ամենիցէն ասէին նախա- հայր, ի որ ի ձերոնէս ի բնհիղ պարձին, ի որ յողոքորնեան ի ի խօնու- նեան խաչոանիչն, եւ որք արքունի խոյրս ի գլուխ դնեն եւ որք ի աննեակս մեկուսի անկեալ դնին: Մի ուրեմն պարծեսցուք ի տղմային ազգ, այլ ի վերայ քաղցրութեան բարուց պանծասցուք:

Վճռական խօսքերու հին հաւաքում մըն է այն որ Սեքստոսի անունը կը կրէ եւ կայ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ[1], որուն մասին ընդ- արձակօրէն խօսելու առիթ պիտի ունենանք ի մօտոյ: Առ նոյն իսկ ակիզբը կապ մը կը ցուցընէ Ագապետի վճռոց հետ, օրինակի համար սա խօսքը՝ "Առաւծոյ մարդն՝ արժանի Աստուծոյ է. Առաւծոյ արժանի այն է որ ինչ [որ] անարժան է Առաւծոյ՝ ոչ գործէ„ եւն. (Հմմտ. Ագապ. Գ:) Բնական է որ նմաններ գտնուին նաեւ այլուր:

Աւելի բաղձալի էր ի հարկէ գիտնալ թէ հայ ինքնագիր գրականութեան վրայ ազդեցու- թիւն ըրած է արդեօք Ագապետոս: Դժբախտաբար որոշ եւ վճռական ապացոյց մը չկրցանք գտնել, թէեւ բաւական գրուածքներ՝ ուր աւելի յիշատա- կութիւն մը գտնել կը յուսացուէր, յատկապէս այս նպատակաւ աչքէ անցուցինք: Միւս կողմանէ գրուածքիս նիւթը՝ որ իշխող արքայի մը պարտուց վրայ կը խօսի, քիչ անգամ առիթ կու տար հայ հեղինակի մը գործածելու զայն. այնչափ տիրող է

---

1 Մեր Մատ. ձեռագիր թ. 174, թղ. 198ա եւն "Խրատ Վարդապետութեան Սքեստեա„. տես "Ցուցակ„ էջ 492 եւ 1149:

մեր դրականութեան մէջ զուտ աստուածաբանական ճիւղը: Այսու հանդերձ մանր նմանութիւններ ալ չեն պակսիր: Երբ Ներս. Լամբրոնացի[1] կը գրէ վճիռս թէ "երկրագործին ախալանքը՝ անձին միայն ճնաճէ, իսկ թագաւորին՝ ամենայն աշխարհին„, կը յիշեցընէ Ագաթեաի մէկ վճիռը (տես գլ· Ժ), ուր երկրագործի տեղ նախ նաւորդը, յետոյ քաղաքացին կը բերուի համեմատութեան: Մխիթարայ Գոշի առակներուն վերջաբան-խրատներուն մէջ ալ նմանութիւններ կը տեսնենք: Այսպէս Հ. առակին խրատն է[2] "բարեկարգս կամի առնել առակս զիագաւորս՝ ըստ պատշաճի վիճակել զիշխանս եւ զդատաւորս„, որ նիւթ է Ագաթեաի Լ վճռին (տես նոյնը:) Գոշի ԺԳ կամ ԹԹենի եւ ձիթենի առակին խրատականն Ագաթեաի ԼԴ վճռին՝ նաեւ բայաւորութեան կողմանէ՝ նմանութիւն կը ցուցընէ, թողլով նաեւ ուրիշ նմանները[3]: Ընդհանուր կամ դոյդն ուրիշ նմանութիւններ կրնանք ի հարկէ ուրիշ տեղեր ալ գտնել[4]:

---

1 Մատենագրութիւնք տպ. Վենետ. 1847, էջ 53:

2 Գոշի Առակք, տպ. Վենետ. 1842, էջ 70:

3 Գոշ, առակ ԺԳ, անդ՝ էջ 15 "Թագաւորական ազգ ԹԷպէս փառաւոր է, այլ երկրաւորքս ճոխ՝ որ հոտանուտք են (Հմմտ. Ագաթ. ԼԳ), որում ԹԹենիք է նշանակ. իսկ քահանայական տոհմ ԹԷպէս եւ աղքատ իցէ՝ մեծատուն է հոգեւորքն„ եւն: — Հմմտ. առակ Բ՝ անդ էջ 6 "Համարձակութեամբ խոնարհել փառաց, զի բնաւորեալն ընդ նոսա պատիւ ոչ թողու անարգիլ„ եւն. — առակ Է՝ անդ էջ 10 "Առձեռն պարգեւօք ակն ունին անադան յուսոյ բազումք աերանց իւրեանց„ եւն, եւ նմանները:

4 Հմմտ. օրինակի համար Ուխտանէսի սա խօսքը (տպ· Էջմ· 1871, Բ, խզ էջ 79) "Ոչ ան զի զոյգ է չար պատրաստութիւն առ վաղթարս՝ եւ պղերգանալ առ լաւագոյնան·„ (Հմմտ. Ագաթ· ԿԶ·) — Շնորհալւոյ առ Մանուէլ թղթին մէջ (Նամականի, տպ· Վենետ. 1838, էջ 321) "Ողջ լեր թագաւոր օգոստէ, երկնաւոր թագաւորին պահպանեալ զօրութեամբ„ եւն. (Հմմտ. Ագաթ· Ը·) —

Բայց ասոնք մեր խնդրին համար աննշան են։ Ընդհանրապէս մեզի անհնար եղաւ գտնել կոչումներ եւ յիշատակութիւններ որոնք յատկապէս Ագապետի մեզի այժմ ծանօթ հայ բնագիրին ակնարկեն։ Թերեւս գտնուին այսպիսիները, որ մեր աչքէն վրիպած ըլլան։ Թերեւս նաեւ այս հայ բնագիրը՝ աւելի ուշ ժամանակ ծագած՝ բոլորովին անծանօթ էր հայ մատենագրաց մեծ մասին։ Այս կէտը՝ որ շատ կարեւոր է, որոշել չենք կրնար, եւ ոչ ալ նաեւ մերձաւորապէս նշանակել հայ թարգմանութեան ժամանակը։ Մանաւանդ թէ կայ կամ կար կարծիք մ՚ալ որ շատ ուշ ժամանակի՝ անցեալ ԺԸ. դարուն վերջերուն՝ կ՚ուզէր վերագրել Ագապետի հայ թարգմանութիւնս։ Այս կը սոսկալի դմեզ անցնիլ յաջորդ կէտին, այն է Ագապետի պատճէնին, որուն մասին այժմ թանկագին տեղեկութիւններ առացանք։

5.

Ագապետոսի գործքին հրատարակութեան ժամանակ միակ աղբիւր մ՚ունէինք հայ բնագրին համար, մեր Մատենադարանին ձեռագիրը, ինչպէս

Գործոց Առաքելոց Խմբագիր մեկնիչը (տպ. Վենետ. 1839, էջ 64)՝ "Եւ զի զբազումս ի մարդկանէ քան թէ բարերարութիւնն՝ յոյժ մանաւանդ երկիւղն զգաստացուցանէ,, եւն. (Հմմտ. Ագապ. ԾԹ, տես նաեւ ԽԸ, ԾԵ։) — Այսպիսի ընդհանուր խօսքեր շատ կրնան գտնուիլ, բայց նշանակութիւն չունին, ինչպէս եւ ոչ միշտ բացատրութեանց նմանութիւններ։ Վերջնոյս մասին ահա քանի մ՚օրինակ Ցովհ. Կաթող. պատմագրութենէն (տպ. 1867) էջ 382՝ "զի մի թերեւս ըստ մանկական բարուցն գազանական ինչ առասցի կամ եւ զանկազմն գրժեալ գործեսցէ իր,, եւն. (Հմմտ. Ագապ. Խ.) — անդ՝ էջ 408 "գրգռէին զաղմուկ,, (ապատամբել, տես Ագապ. ԼԵ.) — անդ՝ 420 "իբր ի մակոյկ ինչ վերելակել.,, եւ էջ 432 "առնդղօք ոմամբք ի վեր ելակեալ,, տես Ագապ. ՀԲ.) եւ ուրիշներ հոս եւ այլուր։

ուսումնասիրութեանս սկիզբը կամ ներածութեան մէջ նկարագրեցինք: Դանօթ էր միայն որ՝ ինչպէս "Մատենագիտութեան„ մէջ ալ նշանակուած էր, եղած էր տպագրութիւն մ'ալ Կ.Պոլիս 1806ին. բայց մեզի անմատչելի էր այն: Այժմ ուրախ ենք որ ոչ միայն կարեւոր եւ լիակատար տեղեկութիւններ ստացանք այն տպագրին մասին, այլ նոյն իսկ անոր տարբեր ընթերցուածներուն համեմատութիւնը: Այս համեմատութիւնն ալ ցուցուց որ չափազանց կարեւոր էր տպագրին ծանօթութիւնը: Վասն զի ոչ թէ մեր ձեռագրին համեմատ բնագիր մըն է հոն եղածը՝ կ'ենթադրուի տարբերութեամբ ընթերցուածներու, ինչպէս սովորաբար կը դառնուի ձեռագրէ ձեռագիր անդամ. այլ՝ որչափ ալ նոյն հայ բնագիրն ըլլայ՝ յեսկանս անդամ եօթէս տարբեր բնագիր մըն է, չենք վարանիր ըսելու՝ հայ թարգմանութեան նոր խմբագրութիւն մը: Այս պատճառաւ անհրաժեշտ էր մասամբ ընդարձակել մեր ուսումնասիրութեան նախնաբար համառօտ ծրագիրն, եւ հոս՝ նախ քան աւարտելը՝ տեսնել թէ ինչ արդիւնք կրնանք ունենալ տպագրին ընծայած առաղձէն: Առանց ասոր մեր ուսումնասիրութիւնն էական մասամբ աւելի թերակատար պիտի մնար քան որչափ է արդէն ինքնին իւր սահմանափակ շրջանին մէջ:

Թէ Թանկագին տեղեկութիւններն եւ թէ ամբողջ գործքին համեմատութիւնը պարտական ենք Արժ. Յովհաննէս Ք.Ի. Մկրեանի, որուն նաեւ հոս հրապարակաւ մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք: Տեղեկութիւնքն ամփոփուած են նամակի մը մէջ, որ կը պարունակէր նաեւ տպագրին ընթերցուածոց համեմատութեան սկիզբը (գլուխքն Ա—Ժ·) քիչ ետքն ստացանք ամբողջին համեմատութիւնը: Այս տարբերութեանց գլխաւորները նաեւ յաջորդներուս մէջ առիթ պիտի ունենանք յառաջ բերելու, իսկ ամբողջը դրուած է բնագրին

մեր հրատարակութեան կից՝ ուրոյն իբր յաւելուած եւ նոր խմբագրութիւն բնագրին։* Հոս յառաջ կը բերենք նամակը (Կ. Պոլ. 1/13 փետր. 1900). որ է հետեւեալը։

"Ձեր գովելի հետաքրքրութեանց մի նոր գործն եւս ընթերցայ այս անգամ փետրուարի Ամօրեայ Հանդէսին մէջ, Ղեբէդոս Սուլուեփ մի գրութեան վրայ՝ որ մեր նախնեաց թարգմանութիւնն է կ'ըսէք։ Այդ գրքոյկը արդարեւ տպագրուած է ի Կ. Պոլիս, ոչ թէ 1808 թուին, ինչպէս գրած է Հ. Գ. Զարբ. "Հայկական Պատենագիտութեան„ մէջ, այլ 1806ին (ՌՄՃԵ), այսպիսի ունելով նախադուռն՝ "Բացատրութիւն յորքորական փլոսն Ղեբէդոսի Սուլուեփ։ Յեղեալ է յօնոմն լեզուէն ի հայկական բարբառ։ Ալեքսանդրիոյ արտօնեալ բանասիրէ։ Եւ տպեալ հրամանաւ Տէրն Յովհաննու Սրբազան Պատրիարքի. ի Կոստանդնուպոլիս. ի ԹուականսՌՄՃԵ (= 1806). ի Տպարանի Յօհաննէսեան Պօղոսի։" Այս տպագրութեան եւ Ձեր օրինակի մէջ բաւական տարբերութիւններ գտայ, զորս Ձեր եւ ընթերցողաց ուշադրութեան յանձնել պատշաճ համարեցայ. առ այժմ այնչափ՝ որչափ տպագրուած է Հանդիսի մէջ. (Հմմտ. Ա—ժ.) խոստանալով շարունակել զայն ըստ շարունակութեան Հանդիսի։** Սակայն պատշաճ դատեցաւ ինձ նախապէս սա ծանօթութիւնն տալ։ Կը դրէք թէ "Մեր ընդօրինակողն առջեւն ունեցած է Հանրածանօթ Գէորգայ Պալատեցւոյ 1778ին օրինակութիւնն, որ փոխադարձաբար գաղափար առած էր ի Լօվ գրուած ձեռագիր մը։„ Ինձ կը թուի թէ այդ տպագրութիւնն եւս արժանայիշատակ Գէորգ Պալատեցւոյն է. վասն զի գրքուկին վերջը հետեւեալ Յառանաւորը տպուած է, որ յայտնի կ'ընէ Գէորգ Պալատեցւոյն լինելն։

"Ըան Յիշատակի.

"Մըշակ ումն՝ գուշակ եղեալ՝ աշխատեցաւ՝ ըստ կարի,
եւ Աստուծոյ՝ փրկչին կամօք՝ յառաջ բերաւ՝ այս բարի։
Ապա տենչիւ՝ առըն միոջ՝ բարեսիրի՝ տըպեցաւ,
եւ յայտ եկեալ՝ ի լըսելիս՝ Հայկեան ազգ՝ հըպեցաւ։

---

* Տես վերը՝ էջ 192 եւն։

** Ինչպէս ըսինք՝ մնացեալն ալ քիչ մ'ետքն ընդունած ենք։

Յորում ամի՝ Թուական Հայոց՝ գոլով հաղար՝ էլհարբ-ր, յեռան ե- հինգ՝ ի նոյն յարեալ՝ կատարուն էր՝ համար իւր:

Եօթանասուն՝ երկու են ասա՝ բանք խրատու հոգեւորք, զոր ընծայեաց՝ Ազաբիդոս վեհ արքային՝ ՚ Գէորգ:„

«Կարծեմ տարակոյս չի ծնար թէ Ազաբիդոսի առաջին անգամ հրատարակիչն Գէորգ Դպիր Պալատեցին եղած է. բայց զարմանալի է՝ որ ո՛չ գրքուկին սկիզբը եւ ո՛չ վերջը, բնաւ չի յիշեր թէ այս թարգմանութիւնն ի մեր Երանելի Նախնեաց եղած է. եւ ասոյգն ասելով ես իսկ մինչեւ յայժմ կարծեր էի թէ՝ Գէորգ Պատուելին ինքն թարգմանած է, եւ սքանչացած էի շարադրութեան վրայ: Գանք այժմ ի բաղդատութիւն սոյն տպագրութեան„ եւն:

Թէ տպագրութիւնը ստուգիւ Գէորգայ Պալատեցւոյն է, մենք ալ չենք տարակուսիր: Այս մասին որոշ վկայութիւն մըն է վերջին խօսքը կամ բան յիշատակին: Այն տեղն ամէնէն վերջը („՚ Գէորգ„) բացայայտ տուած է իւր անունը: Նաեւ սկիզբը բառախաղ մ՚ըրած կը կարծենք „Մշակ ոմն„ ըրելով, ուր դժուար չէ տեսնել որ Գէորգ անուան թարգմանութիւն մ՚ըրած է՝ յունարէն լեզուէ այնպէս թարգմանելով անունը:[1] Բայց թէ ինք զինքն հոն ալ այս այլակերպութեան տակ անուանել ուզած ըլլայ, այս ստուգիւ խնդրական է, եւ ինչպէս պիտի տեսնենք՝ շատ տարբեր կերպով եւ իրմէ դարերով հին անձի մը վրայ ալ կրնայ առնուիլ: Նոյնն ըսելու ենք ճակատին այն խօսքին համար ալ թէ „յեղեալ ի յունական լեզուէն... աշխատութեամբ ուրումն բանասիրի„, որ գոնէ ընդհանուր եւ անորոշ խօսք մըն է: Ամենեւին հարկ չկայ այս „ոմն բանասէր„ը նոյն ինքը Պալատեցին համարիլ, եթէ չունենանք ուրիշ կողմանէ համոզիչ փաստեր: Այսպիսի փաստեր մեղի ծա-

---

1 Ցոյն՝ *Γεώργιος* Գէորգ, *γεώργιον* դաշտ, մշակութիւն եւն. *γεωργός* երկրագործ, Մշակ:

նօթ չեն. մանաւանդ թէ՝ որչափ ալ մեծ համարում ունենանք Գէորգ դպրին վրայ, շատ դժուարին կ'երեւայ մեզի իրեն վերագրել ուղել Ագապետոսի նման թարգմանութիւն մը, եթէ չ'ըլլար նաեւ մեր ձեռագիրը, ինչպէս նաեւ Վենետիկինը:

Սակայն ընդունինք թէ յիշեալ երկու անորոշ խօսքերն ալ սուտիւ իրեն Գէորգայ Պալատեցւոյ կը վերաբերին կամ իրեն մասին ըսուած հասկընալու է, որով Պալատեցի կերպով մ'ինք գինք յայտարարած ըլլայ թարգմանիչ: Նաեւ այս պարագային՝ որ ապահով չէ, պէտք ենք այլազգ մեկնել նոյնը. ասով բացատրուած կ'ըլլայ այն կէտն ալ թէ ինչու արդեօք տպագրին մէջ որեւէ յիշատակութիւն չկայ բնագրին նախնեաց թարգմանութիւն ըլլալուն: "Աղաբիդոս„ այնպէս ինչպէս կը ներկայացընէ Տպռֆէրն՝ ամբողջութեամբ առեալ շատ լաւ կրնայ ըսուիլ թէ "նախնեաց„ բնագիր չէ: Համեմատելով մեր ձեռագրին հետ՝ կը տեսնուի որ տպագիրը ծայրէ ծայր սրբագրուած եւ փոփոխուած է, այն ալ որոշ ծրագրով եւ ուղղութեամբ: Մթին տուութիւնները պարզուած են, խրթին յունաբանութիւնքն հայացուած, նիւթական թարգմանութիւնները ուղղուած: Ա՛նպէս որ ամբողջն՝ ինչպէս ըսինք՝ նոր խմբագրութիւն մըն է, ի հարկէ հիմն ունենալով հինը կամ մեր ձեռագրինը: Եւ որովհետեւ կան նշաններ թէ այս սրբագրողը՝ զոր կ'ընդունինք թէ ինքը Պալատեցին էր, պարզ հայ ձեռագրի մը վրայ չէ աշխատած, այլ առջեւն ունեցած է յոյն (տպագիրը) բնագիրն ալ, որով մէկ երկու յաւելուածներ կը դտնենք՝ որ հնոյն մէջ կը պակսին, կրնայ ամբողջը կերպով մը նոր թարգմանութիւն կոչուիլ, որ մեր ձեռագրին համար անհնար է ըսել:

Առանց այս տեսակ մեկնութեան շատ դժուարութիւններ կը մնան անլոյծ: Ա՛յպէս անմեկնելի կը մնայ թէ ինչու Պալատեցի, եթէ ինքն էր ընդ-

հանրապէս առաջին անգամ Ագաթեաի թարգմանը, պայծառ եւ որոշ կերպով չէ յիշած իւր թարգմանած բլլալը, մինչդեռ իւր միւս բոլոր գրուածոց մէջ՝ որ ապահովապէս իրենն են, (— վասն զի շատ բան ալ կայ խնդրական իրեն ընծայուած,[1] —) միշտ կը գտնենք յիշատակուած իւր անունը, թարգմանութեան տարին եւ այլ հանգամանքները։[2] Դարձեալ շատ դժուար էր մեկնել մեր ձեռագրին եւ վենետկոյ (եւ ուրիշներու՝ որ անշուշտ կան) բնագրին գոյութիւնը։ Երկու բնագիր կայ մէջտեղ, որոնց մին միայն կրնար Պալատեցւոյն բլլալ, այն՝ զոր տպագրութեամբ ալ հրատարակած է, եւ որ հայ ընթերցողին դիւրահասկանալի բլլալու յատկութիւնն ալ ունի։ Իսկ ձեռագրինը՝ խրթին եւ յունաբան է, գրուած տպագրութենէն իբր 30 տարի յառաջ Գրիգոր գպրէ մը, եւ այն աղաւաղութիւններով՝ թէեւ քիչ, նախադասութիւններ դուրս ինկած (տես ԼԴ, 5), մինչեւ անգամ անիմաստ բլլալու չափ (տես Գ, 1·) գրչի սխալներն ալ չհաշուելով (զոր օր· Գ, 4 "Ռկո-ւթ աչքաւ„ բառերէն "անմեկուսի„ եղած, եւ նմաններ·) միով բանիւ ամէն նշաններով՝ որոնք կը ցուցընեն թէ ուղղակի սկզբնագրէ մը օրինակուած չէ, այլ դաղափարն ալ արդէն աղաւաղութիւններ ունէր։ Վենետկոյ օրինակէն փոքր գլուխ մը միայն ծանօթ է ինծի, եւ այն ալ ընթերցման՝ թէեւ փոքրիկ՝ տարբերութիւն կը ցուցընէ։ Այս կողմանէ

---

1 Այսպէս Պալատեցւոյ ընդարձակ կենսագրութեան մէջ, զոր հրատարակած է Ա· Ց· Այվազեան ("Շար հայ կենսագրութեանց„, Ա· Կ·Պոլիս 1893, էջ 11—73), ընդհանուր միտութիւն մը նշմարել կը կարծենք՝ Պալատեցւոյ նուիրելու շատ բան, որ այնպէս ապահով չէ։ Քանի մը բան առիթ պիտի ունենանք յիշելու։

2 Տես այժմ Այվազեան "Շար„ եւն, էջ 24—30, 35, 38, 43 եւն։ Անհնար է մեզի այս ամէն եւ ուրիշ յիշատակաբաններըը, յառաջաբանականքն եւն յառաջ բերել։

շատ բաղձալի էր տեղեկութիւն ունենալ Ս. Խաչի ձեռագրին վրայ, մանաւանդ որ ճիշդ Պալատեցւոյ դրչութիւն կ'բսուի։[1] Եթէ ձեռագրայ խմբագրութեան տեսակէն է ան ալ, այն ատեն խնդիրը վերջնականապէս վճռուած կ'ըլլայ. իսկ եթէ ապագրին տեսակէն՝ վերջնոյս նախագաղափարն ըլլալու է։ Ուրիշ՝ եւ յատկապէս ԺԸ. դարէն հնագոյն՝ ձեռագիրներ մեզի ծանօթ չեն գժբախտաբար։

Աննշան չէ նաեւ լեզուի խնդիրը։ Ըսինք՝ եւ առիթ ալ եղաւ օրինակներով ալ ցուցընելու որ Ագաթեռոսի լեզուն մեր Յունաբանաց շրջանին լեզուն է ճշդիւ, այն լեզուն ու թարգմանութեան ոճը՝ զոր Անյաղթէն ու Սիւնեցիէն մինչեւ Գր. Մագիստրոս եւ անկէ ետքն ալ կը տեսնենք. ուր իւրաքանչիւր յոյն բառ ու յոյն ասութիւն հաստատուն եւ յաճախ յունականին վրայ ձեւուած հայերէն համեմատական մ'ունի։ Եթէ քննենք Ագաթեռի իւրաքանչիւր բառ ու ասութիւն՝ նաեւ բոլորովին նիւթականները՝ ճիշդ նոյնութեամբ կը գտնենք միւս յունաբաններուն քով ալ, եւ դոյդն տարբերութեամբ՝ նոյն յոյն բառերուն դէմ, զորոնք ծանօթութեանց մէջ նշանակեցինք։ ԺԸ. դարուն վերջը՝ Գէորգայ Պալատեցւոյ համար այսպիսի լեզու մ'ենթադրել անհնար բան է. նաեւ լոկ արուեստական հետեւողութիւն մը պիտի ըլլար անոր կողմանէ, եւ անըմբռնելի թէ իբր քաջ հայկաբան հռչակուած Պալատեցին ճիշդ Ստեփ. Սիւնեցւոյ կամ Մագիստրոսի լեզուն առած ըլլար նպատակ բատ ամենայնի եւ կէտ առ կէտ նմանելու։ Իւր միւս գրութեանց մէջ այսպիսի բան մը չենք տեսներ բացարձակապէս։

Այս ամէնը կարծենք բաւական էր համոզելու զմեզ։ Բայց քանի որ խնդիրը կարեւոր է, եւ Պալատեցւոյ անունը կապ մ'ունի ասոր հետ,

---

1 Տես "Շարք" էջ 47։

աւելորդ չէ քիչ մ՚ալ աչքէ անցընել վերջնոյս արուած այլեւայլ թարգմանութիւնները: Սահացուած արդիւնքը լիովին պիտի հաստատէ մեր ըսածները:

Պալատեցւոյ թարգմանութեանց մաս մը դուրս թողլու ենք, անոնք որ տաճկերէն եւ պարսկերէն լեզուէ եղած են, որ լեզուի քերականութիւն եւ բառգիրք մ՚ալ յօրինած է, վերջինս իւր գրութեանց գլուխ գործոցը:[1] Յունարէնէ թարգմանութիւն մը կայ "Վէմ գայթակղութեան„ գրքին, որ թարգմանուած է ի կ. Պոլիս "յումեմնէ բանասիրէ„, եւ "որ կը կարծուի թէ Գէորգ դպիրն եղած լինի:[2]„ Թարգմանուած 1767ին՝ տպագրութեամբ լոյս տեսած է 1786ին,[3] ինչպէս յիշատակարանը կը ցուցընէ կ. Պոլսոյ ձեռագրի մը վրայէն[4]: Արդ եթէ Պալատեցին է հոս տուգիս "բանասէրը„ թարգմանը, շատ պայծառ ապացոյց մը տուած է ասով թէ իրեն չենք կրնար վերագրել Ագապետոսի թարգմանութիւնը: Հոս ըստ ամենայնի լեզու մըն է, զոր որեւէ յունագէտ Միաբանողի մը կրնայինք վերագրել: Քերականական անճշդու-

---

1 Տես "Շար„ էջ 23–41, 45, 48 եւն:

2 Տես անդ՝ էջ 45:

3 "Գիրքը որ կոչի Վէմ Գայլխակըլխան, շարադրեցեալ Յիլիայ Մինեադիսէ եպիսկոպոսէ Փալամիդացն վիճակի, ի խնդրոյ ուրումն իշխանի, եւ խոբճանէցւոյ է Յոհաննու լեզուէ ի Հայս ի կոստանդնուպոլիս յումեմնէ բանասիրէ յամի Տեառն 1767, եւ այժմ տպագրեցեալ... յամի Տեառն 1786, իսկ ի թուին Հայոց ՌՄԼԵ, ի Սանիպէտրբուրգ, ի տպարանի Խալդարեանց պարոն Գրիգորի„ եւն: Փոքր 8° էջք 176:

4 Տպագրութիւնն եղած է Մանիշարեանց Ասուածածառեան պարոն Մարգարին ծախիւք: Օրինակը խաւրած է Տէր Սահակ արքեպ. Գեղամացի, "որ ըստ խնդրոյ մերոյ զդաղափարն գրքուկիս այսորիկ ուղղեալ ի սխալմանց գրչաց յղեաց առ մեզ ի Կոստանդնուպոլսոյ„: Տես տպագրին "Ցիշատակարանը„՝ էջ 169—172:

թիւններ եւ նոյն ժամանակի սիրուած կէս-գրաբար ձեւեր բազմաթիւ են.[1] շատ տեղ պարզ աշխարհաբար մը՝ գրաբար ձեւերու տակ:[2] Ոճական բանաւթիւնք ալ պակաս չեն. օրինակի համար՝ (էջ 9) "զորս չուխտակ տպեաց յունարէն եւ լատիներէն„ եւն, կամ (էջ 89) "յայսմիկ ծանարատակի, այսինքն արդուհալիս„, եւ նմաններ:[3] Ի մանաւորի յոյն եւ օտար բառերն՝ որ պահուած են, եւ յատուկ անուններն՝ այնպէս փոխադրուած են որ շատ "անբանասէր„ ոճ մըն է, այնպէս՝ ինչպէս ԺԸ. դարուն վերջերը կը սպասուէր. օրինակի

---

1 Օրինակի համար՝ էջ 3 "զպատճառն այսմիկ բաժանման„ (շատ յաճախ.) — 10 "ոչ ունէր հաւատարող էութեան„ (իրեն), 20 "ի բեան նուիրեցին„ (շատ յաճախ.) — 45 "ոչ հաճի զանկումն ի գնատիսն„. — 24 "ճանաչեցին„ (նոյն՝ 42, 55 եւն). 62 "ընկենանի„. 63 "սպանանեցաւ„. 93 "գտանեցաւ„. 105 "ընթեռնանի„. 122 "ոչ ընդունեցին արեւելքն„. — 19 "ձեռագիր„ հրատարման (նոյն՝ 44 եւն.) 49 "զերկուս կողմունս„, 62 "ի պատրիարգարանոջն„, 66 "ի հատուածոյն„, 80 "ի միւս գործոյն„ եւն. — 79 "ճանաչեցին որ Փոդիոսն փի միանգամայն եւ ամենեւին ոչ ընդունի„, եւն եւն:

2 Հմմտ. էջ 14 "ամենայն կերպ միջոցաւ . . . բայց հանդիպեցաւ մի պատճառ„. — 19 "Փոդիոսն յայնժամ մեծ համբաւ ունէր„. — 21 "ի վերջն ամենեցուն (ամենէն վերջը) հաւանեցաւ„ (նոյն՝ 25, 39 եւն.) — 27 "զայրանայր որ ականայ զինքն համարեցին պատրիարգ„. — 44 "մինչեւ որ իրաւամբ ճանաչիցի„. — 50 "առաքեցին վերակացուս որ վերատեսանիցի ի սկզբանէ անտի նիւթն„. — 64 "մանաւանդ որ շատ անգամ ընդդէմ իւրեան եղեալ զդարանան գիտէր„. — 74 "չարժեալ էր զամենայն քարինս„ (ամէն միջոց ի դործ դրած.) — 93 "մի այսպիսի մարդ„ եւն եւն:

3 Այսպէս՝ էջ 59 "Որոյ կարելի էր դիւրաւ ճկիլ յոր կողմն մինչ քարշիցեն„. — 71 "եւ զրուցեցին զպատուիրեալսն„ եւն. — 52 "ի լինել վերակացութեան եւ արշաւանաց„ եւն (նոյն՝ 56.) Թուականներէն՝ 34 "երեքհարիւր տասնեւուրեք„, 63 "թագաւորեաց . . . տասնեւհինգ տարի . . . եւ մէկ տարի 10 "ի տասնեւվեց եպիսկոպոսաց„, եւ նմաններ:

համար "Ֆօդիոս„ (Փոտ), "Էվճենիոս„ (Եւգինէոս, էջ 98 եւն)· "Ըսիուսի կոստանդիանոսն... Պոնտական Իրաքլայի Փաւլոսն„ (էջ 51, Պաւղոս Հեթակլեայ Պոնտոսի), "Յովհ· Բադռիքիոս„ (Պատրիկ, էջ 7—8 եւ յաճախ), 'Նիքիդաս Բաֆլագոն„, էջ 6, 9 եւն) եւ շատ նմաններ:[1] Միով բանիւ վիհ մը կայ ասոր եւ Ագաթեաի մէջ: Պատճառեցի՝ եթէ ինքն է թարգմանը, ամենեւին չի ցուցըներ հոս թէ մնքէն անցած ըլլայ այնպէս նմանիլ մեր յունաբաններուն լեզուին ամէն նրբութեանցն, ինչպէս է Ագաթեաի լեզուն:

Քիչ մ'աւելի լաւ, բայց նոյն կարգի է միւս թարգմանութիւնն ալ որ իրեն կը տրուի, այսինքն Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ "Բան վասն Ելման Հոգւոյ„ ճառն, որուն կից են Ոսկեբերանի երեք ճառեր ալ[2]:

---

1 Հմմտ. 29 եւն "Աննատասիոս Վիվլիոթիքաւիոս„, 125 եւն "Լուղաուն„ քաղաք (Լուգդոն), 122 եւն "Պուլկարիաան„ (յաճախ.) նաեւ՝ 6 "Լեւոն Առմէնիոս„, 95 "ի Տրդատայ թագաւորէն Առմէնաց„ եւն եւն: Փոխադրութիւններէն՝ 80 "ռէֆէնսաուիոս„· 102 "քոմմենիդաուիոն„· 127 "պատերայից... Ֆրանչիսքականաց„ եւն· 127 "չարժէ ...զբոլոր բռինքիբայան Եւրոպայի... Ֆռանչիսքեան Ֆռադորաց„ եւն· 129 "գործակցութեամբ Հօրն Յօհաննու Տերառմայ գլխաւորին այսինքն Ճէնէրալին Ֆրանչիսկանաց„· 154 "Մայիսուռկոս Ճիզուիթն„· 167 "եղբայրն իւր Տիմիդրի առաքօթին„, եւ անթիւ նմաններ:

2 "Տեառն կ՚երդէ սրբոյ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու, թա՛ վասն Ելման հոգւոյ եւ Հանդերձեալ դատաստանին Քրիստոսի, անդրափոխեալ է յառնլոնէն ի հայ բարբառ, եւ տպեցեալ... ի կոստանդնուպոլիս քաղաքի՝ հրամանաւ նորին Սբազան Պատրիարքի Տեառն Յովհաննու Վարդապետի, ի թուին Հայոց 1209 (= 1760), Փետր. Ի՚„ Փոքր 8° էջք 104: Կը պարունակէ՝ էջ 3—38 Կիւրղի "բան վասն Ելման հոգւոյ...: Երկնչիմ ի մահուանէ„ եւն· — 39—41 "Աղօթք Ս· Հօրն մերոյ Յօհ· Ոսկեբերանի, ի ժամանակի սրբազնասուրբ խորհրդոյ Ճաշակմանն: Տէր Աստուած իմ, գիտեմ զի չեմ արժանի„ եւն: — 42—67

Առնք միասին մէկ գործ կը կազմեն, ի վերջոյ ունենալով յիշատակարանս (էջ 104)՝ "Ողորմութեամբն Աստուծոյ թարգմանեցեալ եղեն ճառքս յուսկեայնէ բանասիրէ ընդ հովանեաւ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն:" Թէ կենսագիրն եւ թէ "Մատենադիտութեան" հեղինակը Գէորգ Պալատեցին կը համարին թարգմանը, որուն բնակութեան տեղն ալ նշանակուած կը կարծուի յիշատակարանին մէջ:[1] Արդ առնունք նախ կիւրղի ճառը, եւ նոյն լեզուն կը գտնենք հոս ալ: Ամէն քայլափոխին կը գտնենք նշաններ եւ ակնյայտնի կը նշմարենք որ հին թարգմանութիւն չէ, ոչինչ տարբեր ԹԷ—ԹԸ. դարու միւս թարգմանութիւններէն: Հոս ալ անթիւ են հնոյ անսովոր բառեր, բացատրութիւններ ու կազմութիւններ,[2] քերականական նոյն անճշդութիւնները,[3] նորագոյն լեզու, յաճախ

Ոսկեբ. "Ճառ յղ. Ապաշխարութեան . . . : Տեսէք յառաջնում կիրակէի զպատերազմին եւ զյաղթութիւնն" եւն. — 68—77 Ոսկեբ. "Ճառ առ այնոսիկ որք ի բաց կան ի ժողովարանէ: Որպէս սերմանողաց ոչինչ է օգուտ" եւն: — 78—104 Ոսկեբ. "Ճառ ի յառակն որ ասէ անառակին: Մինչ եղբարք գԱստուծոյ մարդասիրութիւնն քարոզել" եւն:

1 Տես "Շար", 44: "Մատենագիտ." 304՝ "երեք ճառեր թարգմանութեամբ՝ ինչպէս հաւանական կ'երեւայ տիրացու Գէորգայ Տէր Յովհաննիսեան" եւն:

2 Համմ. էջ 3 "անկաշառամուտս դատաստան". — 10 "ժամն այն վտանգահոծ եւ բազմահեծեծական". — 21 "արդարքն ջնջմաքառեցանեն, իսկ մեղաւորքն թխանան". — 25 "կայծակնակուսակ մահիճքն". — 31 "առ ի ինդրանոտոլ եւ ուռկանել զհոգին". — 35 "ոչ ապիտոյնէն գործոց" եւն: Համմ. 19 "առանջեցեալքն բառաջեն անմիջոցաբար" (անընդհատ.) 26 "գիներհարք վերաոտշաւոզք", 18 "Ո՞հ եւ ափսոս" եւն, 35 "սինակոկայն Հրէից" եւ նմանները:

3 Ի միջի այլոց՝ էջ 3 "որ անցանէ աւուրս այնոքիկ բեմին". — 4 "երկնչիմ ի առնջանաց ջուչ ունողէն գկատարած". — 9 "զոր կանանց . . . վայելեն նոցին". — 10 "այլ

աշխարհաբար գրաբարի ձեւերու ներքեւ[1], եւ նոյն ռամկաբանութիւնները, օրինակի համար՝ "Զաւուրս եւ զամս իւրեանց մսխեցին„ (էջ 27, նոյն՝ 80 եւն,) եւ նմաններ:[2] Շատ տեղ կարծես այնպէս՝ որ նոյն դարերուն որեւէ միջակ գրողի մը տպաւորութիւն կ'ընէ, մինչեւ անդամ մեր լսած Միաբանողներուն լեզուին նոյնութիւն կը տեսնենք յաճախ[3]: Միով բանիւ Ագապետի հետ համեմատութեան չենք կրնար բերել, որ բոլորովին ուրիշ շրջանի (Ցունաբանաց) լեզուի ամէն յատկութիւններն ունի: Նոյն են ճշդիւ նաեւ Ոսկեբերանի ճառերն ամէն կողմանէ:[4] Զարմանալի է որ ասոնք նոր

յայլում ժամանակի սակի շտեմարանեցի„· — 15 "ոչ պարծեցեալքն ի բազմութիւն փափկութեանցն՝ աղքատաց ոչ ողորմէլով, եւ գԱստուած արհամարհէլով„· 16 "հոգւով բռնութեան խորտակեացին ապականելով„ եւն· — 18 "տարտարոս անուանեալն, ըր եւ ինքն առաքնայ գողայ„· — 24 "ի հուր ընկենանիլ„· — 33 "ի վաղիւն գողանեցան„ եւն:

1 Շմմա· էջ 5 "ուսուցեալ լինէի եւ ոչ ուշադրութիւն առնէի„· — 10 "տեսանիցե եթէ զի՞նչ է որ լինելոց է ի՞ր„ (իրեն· նոյն՝ 71 եւն· տես՝ 87 "մերձ գալ իւրն„, այսինքն՝ իրեն մօտենալ, 81 "ծառայել իւրեան„, եւն·) — 13 "ոչ ոք է որ ոչ աղեխարշատեացի„· — 15 "ո՞ւր այնոքիկ որք աներկեղութեամբ ապրէին„· (կէին· նոյն՝ 75 եւ յաճախ·) — 29 "վայ ականջադիր եղելոց„, եւն եւն:

2 Ի միջի այլոց՝ էջ 29 "արդարեւ է ճանչաւոր սատանայի զարդարեալն„· (գուցէ՝ "յանկաւոր„·) — 36 "սէր առանց էրէոպագոսիկեան„· — 38 "մի ուրեմն ուրախացուսցուք զանառուրը պէտաս„ (դեւս), եւ նմաններ:

3 Տես օրինակի համար էջ 71 եւն:

4 Ահա քանի մ'օրինակներ ասոնցմէ ալ՝ զորոնք ըստ այսմ նախընթացներուն վրայ աւելցնելու է: Քերականական ձեւեր՝ էջ 42 "բանաարկուն պէ՛ նոցանէ հարուածոցն ոչ եղեւ տարող„· — 45 "նա գիտակ է ըմ՛նոյն„· — 46 "զպատիժն նմա վէր է՛„· — 62 "բանքն պէ՛ր յոգիեցին„· — 63 "զաշխատանս ոչ հայի„· — 86 "զձեռս յաճախակի իբեարս բաղխելով„· — 96 "զի հնչումն իմն շուրջ ականջօքս իմով բաղխէ„· Շմմա· 44 "բարեբարոյ լեր շուրջ

թարգմանելու հարկ տեսնուած է. քանի որ կեցած էր նախնեաց ընտիր թարգմանութիւնը,[1] մին մանաւանդ՝ ոսկեղինիկ լեզուաւ։ Թերեւս թարգմանչին ծանօթ չէին այս ճառերը նախնեաց թարգմանութեամբ, թէեւ պալատեցւոյ պէս անձի մը համար՝ որ այնչափ զբաղած էր հնոց ձեռագիրներով, անհաւատալի կրնայ երեւալ։ Զիարդ եւ իցէ՝ անցնինք ուրիշ կէտի մը, որ կապ ունի այս գրքին հետ։

Զարմանքով կը կարդանք պալատեցւոյ թարգմանութեանց շարքին մէջ նաեւ "Գիրք պատմագրի Ս. Կիւրղի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու, յոր. մարդանալոյ Միածնին, որ անդրադարձեալ է ի Յունականէն ի Հայ բարբառ՝ Գէորգ-Դպիրն, եւ հրամանաւ Սրբազան Պատրիարքի Տեառն Յակովբայ Ասուածաբան վարդապետի՝ ուղուած ի Կ. Պոլիս, ի թուին Հայոց 1209 (= 1760), փետր. 10։"[2] Վերջին մասը կը ցուցընէ որ շփոթութիւն մ'ըլլալու է։ Այս ամէնը ճիշդ նոյն է՝ մինչեւ անգամ ամսոյն թուականը՝ նախընթաց գործքին հետ, որ Կիւրղի ճառն էր, բայց անոր "բան վասն ելման հոգւոյ" ճառը, ոչ թէ պարապմունքը։ Աստուածաբանն կը փոխուի այս կէտը, երբ կը կարդանք թէ "Ս. Կիւրղի այս գրուածքին հետ երանելոյն Յովհաննու Ոսկե-

---

զմեղօքդ"։ — Կամ՝ էջ 52 "ճանապէից զմեղսն" (նոյն 80 եւն.) — 55 "շունքն լիզէին (լիզեացեն) զարիւն քո" եւն. (նոյն՝ 56։) — Ոսկեկանք՝ էջ 45 "կային սպան զեղբայր . . . նախանձու, այնպէս որ նախանձուն հետեւեալ եղեցի սպանութիւն". — 52 "զանկուածն եւ զկնդոն (հինել, նիւթել) փոխել սկսաւ". — 71 "այսոքիկ սուտքն" (ուսկից։) Համմ. 65 "որ չուրջ զմարմնոյն հարեւանցի զգեստաւորեալ", եւ շատ նմաններ։

1 Տես Ոսկեբ. "Ճառք", տպ. Վենետ. 1861, էջ 46–56, 69–71 եւ Ոսկեբ. Մեկն. պաւղ. (Վենետ. 1862), Հատ. Բ, 684–695։ Ոսկեդարեան լեզուաւ է առաջինը։

2 Այվազեան "Շար", 43–44։

բերան Հայրապետի երէք ճառերն„ ալ թարգմանուած են, որոնց յիշատակարանն ալ յառաջ կը բերուի: Ուստի նախընթաց դիրքը շփոթուած է պարապմանց հետ: Ըստ ինքեան ալ անհաւատալի էր որ Պալատեցի ձեռնարկէր Հայոց հանրածանօթ պարապմանց դիրքը, որ թարգմանուած էր արդէն Սիւնեցիէն եւ որուն Լուծմունք ալ գրած էր Գր. Տաթեւացի, կրկին թարգմանելու: Թէ բնագիրն եւ թէ Լուծմունքը տպուած ալ էին Կ. Պոլիս Պալատեցւոյ ծննդենէն 20 տարի յառաջ՝ 1717ին պաղտասար դպրէն:[1]

Ա յս շփոթութեան պատճառն ըլլալու է "Մատենագիտութեան„ տեղեկութեանց սխալ հասկրցուիլը: Վերջինս յիշելով լոկ Կիւրղի Պարապմունքը՝ յարակից դրած է Կիւրղի յիշեալ ճառն թարգմանութեամբ Պալատեցւոյն.[2] եւ թէեւ ուրիշ տեղ մը լաւ նշանակած է պարապմանց դիրքն ալ մանրամասնութեամբ,[3] երրորդ տեղ մը դրած է հետեւեալը.[4] "Գիրք Պարապմանց Ս. Կիւրղի Եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու՝ հայրապետի, յաղագս մարդանալոյ Ջածնին եւ Գրիգորի աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյ քալ Հռետորի, աշխատասիրեալ ի լուծումն Պարապմանց Ս. Կիւրղի, ի խնդրոյ ո-րո-ց՜ քահանային Գէորգայ նորին Տարազատի. Կ. Պոլիս. (անթուական:)„ Հարեւանցի ըսենք որ ո՛չ անկախ տպագրութիւն մըն է այս եւ ո՛չ անթուական. այլ

---

1 Գիրք Պարապմանց (էջ Ա–ԺԲ· 6 էջ. Պաղտասարի, ցանկ եւն), տպ. Կ.Պ· 1717· 8° էջք 799 (ԼՃՂԹ·) Ցիշատակարանը կ'ըսէ՝ "արպեցեալ աւարտեցաւ սուրբ Գիրք Պարապմանց Ս. Կիւրղի եւ Լուծմանց նորին, ի ՌՃԿԶ կալուածի արամանեանս տօմարի . . . Ը. աւուրցն Փետրվարի, ի տպարանի Կարապետի որդի . . . Ատուաձատրոյ, ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի„ եւն:

2 Տես "Մատենագիտ.„ 304—5:

3 "Մատենագիտ.„ 575:

4 Անդ՝ "Մատենագիտ.„ 133:

Պարապմանց գրոց 1717ի տպագրութեան երկրորդ մասն է՝ նախընթացին հետ մէկ ամբողջութիւն կազմելով։[1] Ակնյայտնի կ'երեւայ որ կենսագիրը՝ գրքերն աչքին առջեւը չէ ունեցած, եւ այս տեղեկութիւնը կ'ելլով նախընթացին (կիւրղի ձառ ելման), հետեւցուցած է անկէ պալատեցւոյ Պարապմանց գիրքն ալ թարգմանած ըլլալը, մանաւանդ որ հոս ալ կը կարդացուի հռչակաւոր "ուրուանի բանաստիրի„ խօսքն՝ յարակից ունենալով նոյն իսկ "Գէորգ„ անունը բացայայտ։[2] Սակայն այս շատ լաւ օրինակ մըն է ցուցընելու որ շատ դիւրին է այսպիսի "բանաստեր„ եւ նման վերադիրներէն շփոթիլ։ Այս "բանաստեր Գէորգը„ դարերով հին է քան զՊալատեցի. եւ է այն՝ զոր Գրիգոր Տաթեւացի իւր Հարցապատն եւ Համշիրակը կը կոչէ, որուն խնդրանօք գրեց 1391ին իւր յիշեալ Լ–ՃՈՒՆ Պարապմանց գրոց՝ ինչպէս յիշատա-

---

1 Պաղտասար գալիր նախ գրած է Պարապմանց գիրքը՝ քանի մը յարակիցներով եւ խաչատրոյ վարդապետի յիշատակարանով. (էջ ԺԹ–ԵՃԺԸ) "Ա՛ ընթերցօղդ„ ապդը (էջ ԵՃԻԶ) կ'իմացընէ որ "վանն Բնաբանին եւ Լուծմանց ի միում ափի լինելոյ„ վերջինս ալ միասին տպած է. եւ արդեամբք կը յայտորդէ (էջ ԵՃԻԹ–ԷՃԶ) "Գրիգորի աշակերտի Ցովհ. Որոտնեցւոյ քալ Հռետորի, աշխատասիրեալ. . . ի խնդրոյ ուրուանի բանասիրի, Գէորգեայ նորին Հարազատի„ (ձիշդ վերնոյն պէս) եւ յիշատակարանով Տաթեւացւոյն ուղղուած նոյն Գէորգեայ։ Կը յայտորդեն ապագղեն կրկին Ցիշատակարաններն (էջ ԷՃԶԱ–ԷՃԶԹ), որոնց առաջինը կը ներկայացընէ այն ձեռագիրն՝ որմէ եղած է տպագրութիւնը, այսինքն ԷՀԱծնի մէկ օրինակն "որ ուներ յինքն ի միում տփի երիս գրեանս, զԱնձուցն եւ զՊարապմանցն եւ զԼուծմունսն նորին„ եւն։

2 Այս կէտը կը հաստատուի անկէ ալ որ կենսագրին յառաջ բերած խորագիրը ձիշդ նոյն է այս գրքին եւ նախընթաց (ձառ ելման) գործոյն վերնագիրներուն հետ, որ իրարու ձուլուած են, եւ մէջը մնած "Գէորգ-Գալիրն„ անունը։

կարանն ալ կ'ըսէ,[1] *եւ* 1387*ին իւր "փոքր Հարցմունքը:"*[2] *Գէորգ Երզնկացին*[3] *է, որ նաեւ իբր մաւեննագիր բաւական ծանօթ է: Հ· Գ· Զարբհ· իրեն կ'ընծայէ "բաց ի քանի մը մանր գրուածքներէ... Աստուածաբանի գրոց Լուծմունքը, եւ Յովհաննու աւետարանչի Յայտնութեան Մեկնութիւն մը:"*[4] *Առաջինը կամ "Առ որս" գրոց լուծմունք՝ թէեւ դժբախտաբար կիսատ՝ ունինք* 1444*ին գրուած ձեռագրի մը մէջ:*[5] *Իւր "խրատ մկրտութեանը՝" ուրիշ ձեռագրաց մէջ "Գրիգորի Եղնկացւոյ" անուամբ է. միւս գրուածքներէն ալ քանի մ'աննշան բան ծանօթ է, եւ ընդհանրապէս համանուն գէորգ հեղինակներուն՝ որոնց մէջ նշանաւորագոյնն է Սկեւռացին, այլեւայլ գրութիւնք շատ անգամ իրարու հետ կը շփոթուին:*[6] *Բայց այս կէտը մեր ծրագրէն դուրս է:*

---

1 Տես տպ· 1717, էջ՝ ԼՃՀԴ–Զ: Նոյնը յառաջ բերած ենք ուրիշ տեղ մը՝ "Ցուցակ", էջ 454:

2 Տես նաեւ Տաթեւացւոյ "Գիրք Հարցմանց", կ·Պոլիս ՌՃՀԸ (= 1729), զոր գրած է Տաթեւացի 1397ին "ի խնդրոյ սահմն բանասէրի Ատամի": Վերջը կը կցուի (էջ 773–789) "Հարցմունք գէորգ վարդապետի եւ Լուծմունք Գրիգորի նորին հարազատի:"

3 Տես նաեւ Ալիշանի "Սիսական", էջ 239:

4 "Պատ· հայերէն դպրութեան", Հար· Բ· Նոր Մատենագրութիւն· (Վենետ· 1878·) էջ 219: Զամչեան (Պատ· Գ, 452) կը գրէ "Ցաւուրս սորա էր եւ Գէորգ Վրդ· Երզնկացի, զոր յիշեցաք (Գ, 426 տեսութիւն Լանկթամուրի հետ·) սա արար զլուծմունս գրոց Աստուածաբանին որ ասի "Առ որս·", եւս եւ քարոզս պէսպէս· դրեաց եւ խրատս առ անեսալ գործածութիւն Մաշտոցի ըստ կարգելոյ նախնի սուրբ Հարց, արար եւ զայլ պէսպէս գրուածս· սմա ընծայեն սմանք եւ զմեկնութիւն Եսայեայ բայց այլոյ է այն, ըստ որում յիշեցաք·" (Գ, 169 Գէորգ Սկեւռացի:)

5 Ձեռգր· մեր Մատ· Թ·151, տես "Ցուցակ", էջ 455:

6 Այսպէս բազմաթիւ համանուններ տես "Ցուցակ", 1071–2· յատկապէս Սկեւռացւոյ մասին՝ "Սիսուան", 103–6

Մեզի համար կարեւորագոյն կէտն էր ցուցընել որ "բանասէր" եւ նաեւ "բանասէր Գէորգ" անհրաժեշտ պալատեցին ըլլալու պէտք չկայ. այլ դարերով ալ յառաջ նոյնպէս յորջորջուած են ուրիշ մատենագիրներ ալ: Ականջ կու գայ նաեւ հետեւեալ խորհրդածութիւնը: Պալատեցին՝ որ նոր խմբագրած ու տպագրած էր Ագապետոսը, տեսանք որ մէջին ակնարկութիւններ ըրած էր թարգմանութեան մասին, եւ որոնց ուրիշ մեկնութիւն տալու կարելիութիւնը ցուցուցինք: Արդ նախընթացէն կրնայ հետեւցուիլ թէ պալատեցին թերեւս անով տեղեկութիւն մ'ուզած ըլլայ տալ Ագապետի թարգմանութեան մասին, տեղեկութիւն՝ որուն ակնարկութիւն մը թերեւս գտած էր այն ձեռագրին մէջ, որմէ գաղափարած էր իւր Ագապետի օրինակը: Այս կերպով պալատեցւոյն խօսքերն իրմէ դարերով հին անձի մը վրայ կրնան առնուիլ եւ հաւանօրէն առնելու է, այսինքն սա խօսքը՝ "յեղեալ ի յունական լեզուէ ի հայկական բարբառ, աշխատութեամբ ուրումն բանասիրի": Այս բանասէրն աւելի մերձաւոր ալ կրնանք նշանակուած գտնել յիշատակարանին խօսքերով՝ "Մշակ (= Գէորգ, տես վերը) ոմն՝ քո-շակ եղեալ աշխատեցաւ ըստ կարի, եւ Աստուծոյ փրկչին կամօք յա-ա-ջ բերա- այս բարի. ապա տեղիւ առն միոջ բարեսիրի պղեցա-" եւն: Խօսքին կերպը յայտնի կը ցուցընէ տպագրող "բարեսէրը" շատ ուշ ժամանակի ("ապա" եւն) անձ է քան նոյն բարին՝ կամ Ագապետոս՝ "յառաջ բերողը", թարգմանողը կամ թերեւս նաեւ կրկին ծանօթացնողը, որ Գէորգ Բանասէր "ոմն" էր, եւ որուն աշխատութիւնն ապարդիւն չէր, վասն զի՝ ինչպէս "գուշակ եղած" էր՝ յետոյ գնահատող ալ գըտնուեցաւ եւ տպագրութեամբ րնդհանրացաւ:

Իրրեւ պարզ ենթադրութիւն կը դնենք այս մեկնութիւնը. վասն զի այլեւայլ կէտերը կրնան

խնդրական ըլլալ, եւ գանազան առարկութիւններ հանուիլ: Բայց եթէ ենթադրութիւնն ուղիղ համարուի, առուգիւ մեծ բան մը շահած կ'ըլլանք, կերպով մը Ագապետի "յառաջ բերողին" անունը տեղեկացած ըլլալով: Սակայն նաեւ այս դէպքիս՝ ոմ էր այն "բանասէր Գէորգը"՝ համանուն այնչափ անձանց մէջ. վասն զի բնական է որ Տաթեւացւոյ երկնակայի Գէորգը "բանասէր" կոչելով միայն չենք կրնար անմիջապէս զինքը մատնանիշ ընել, քանի որ չենք գիտեր նոյն իսկ թէ երկնակային գիտէր արդեօք յունարէն՝ Ագապետի նման դրեթէ դասական գործ մը թարգմանելու չափ: Եթէ առուգիւ Գէորգ մը պէտք է փնտռել, մենք կ'աւելորժինք փնտռել աւելի այն տեղերն՝ ուր Բիւզանդեան գպրոցք կ'իշխէին, եւ այն ժամանակներն՝ երբ յունաբանութիւնն ի ծաղկի էր, օրինակի համար Մագիստրոսի օրով, որ՝ միջանկեալ բանք՝ իւր յունաբան նամակներէն մին ուղղած է Գէորգ Վարդապետի մը:[1] — Բայց այս ամբողջէն դէմ գլխաւոր առարկութիւն մը կրնայ հանուիլ. այն թէ նախ այս բանս կ'ուղեր հաստըցընել Պալատեցին յիշեալ՝ յամենայն դէպս ոչ պայծառ՝ խօսքերով. եւ եթէ այս՝ առուգիւ հին ձեռագիր-դաղափարէ մը քաղած էր այն տեղեկութիւնը: Այս կէտն եթէ լուսաւորելու յոյս մը կայ, միայն Պալատեցւոյն այն ձեռագրէն կրնայ ըլլալ, որ ինչպէս կ'աւանդուի՝ Ս. Խաչի Թանգարանը կը պահուի:

Վերջնոյս մասին կը գրէ Այվազեան.[2] "յիւսկիւտար՝ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Թանգարանին մէջ կը գտնուին Գէորգ-Դպրի ձեռագիրներէն՝ 1. 1783ին

---

1 Տես "Ցուցակ", էջ 159 եւ այլուր: Մագիստրոս այս Գէորգ Վարդապետէն կը խնդրէ Երեմիայ Մեկնութեան դիրքն Ասողկայ:

2 Տես "Շար", 47:

ի Հելլենականէն գրաբար ճոխ եւ ընտիր լեզուաւ թարգմանած Սիմէոնի Մագիստրոսի Յաղագս Ջոբոլեոնց կերլեաց երկն: 2. Աղափիոս. (յունարէնէ թարգմանութիւն:) 3. Պատմութիւն Տրովպոյի. (յունարէնէ թարգմանութիւն:)„ Վերջինս եւ քիչ մ'ետքն յիշուած "Դիւցաբանութիւն մը ի յունարէնէ թարգմանեալ„ նոր գործեր ըլլալու են: Առաջինը կամ Սիմէոն Մագիստրոսի գործոյն թարգմանութիւնը մեզի այլուստ անծանօթ եւ անմատչելի է, ուստի ոչինչ կրնանք ըսել. 1783 թուականն անշուշտ գրչութեան տարին է: Կը մնայ "Աղափիոս„, որ այնպէս հարեւանցի յիշատակուած է, մինչեւ մտածել կու տայ թէ կենսագրին մատչելի եղած ըլլալու չէ բուն ձեռագիրն: Եւ սակայն շատ կարեւոր էր տեղեկութիւն ունենալ ճիշդ այս ձեռագրին մասին, որ Պալատեցւոյն գրչութիւնը կ'ըսուի, եւ որ թերեւս այլեւայլ մթին կէտերու լուսաւորութիւն մը տայ: Բաղձալի էր նաեւ վէնետկոյ եւ ուրիշ ձեռագրաց մասին՝ որ անշուշտ կան, տեղեկութիւններ ունենալ. յաճախ գրչութեան մը թուականն ու աննշան համարուած յիշատակարան մ'անգամ մեծ լոյս կը սփռէ բանասիրական այսպիսի խնդիրներուն մէջ:

Պալատեցին բան այսմ այլեւայլ կերպով կապ մ'ունի Ագապետի հետ, ոչ միայն յիշեալ գրչութեամբն Ս. Խաչէ, այլ նաեւ տպագրութեամբն՝ որ նոր խմբագրութիւն մը կը ցուցընէ, որուն խմբագրիչն ալ Հաւանօրէն ինքն էր: Ա յս ամէնը համաձայն է մեր ուրիշ կողմանէ ալ իւր մասին ունեցած տեղեկութեանց: Պալատեցին շատ զբաղած է ձեռագիրներով, համեմատած այլեւայլ տպագիրները՝ մաս մը սրբագրած ձեռագրաց համեմատ եւ նաեւ հրատարակած, ուրիշներու մասին երկրորդական աշխատութիւններ կատարած՝ յօրինելով ցանկեր, բառացուցակներ եւ նմաններ:[1]

---

1 Ա յսպէս Խոսրովեայ Անձեւացեաց գործոյն համե-

Բայց ճիշդ այս պարագան եւ այն՝ որ Հռչակուած էր իբրեւ Հմուտ եբրայեցի, պարսիկ, արաբական, յոյն եւն լեզուաց, առիթ եղած է վերագրելու իրեն գործքեր ալ որ իւրը չեն։ Մէկ երկու բան տեսանք արդէն. Հոս կը յիշենք երկու գործ ալ, եւ ասով կը կնքենք այս մասն՝ որ մեր բաղձացածէն աւելի երկարեցաւ։ Կենսագիրը կը գրէ՝ "Առնցմէ զատ, նոյն (Ս· Խաչէ) Թանդարանին 1817 Թուականի կնիքը կրող ընտրելագոյն մի ձեռագիրն՝ Ձ-Նաշնու-Ի- անուամբ, որ ձեռնահմայութիւն կը հասկըցուի, ոմանք Գէորգ-Դպրի կը վերագրեն։" Բայց այս կարելի չէ։ Եթէ ձեռագիրն իւր գրչութիւն կ'ուզուի համարիլ, անհնար է անոր համար որ ինքն արդէն 1812ին վախճանած էր.[2] իսկ եթէ իւր թարգմանիչ՝ աւելի եւս սխալ է։ Ասիկա մէկ մասն է միայն "Ճօան-Պաթիսթայ Փոռթայ" անձին գործին, զոր համառօտած է "Ֆռանչիսկոս Սթեղլութի" եւ թարգմանած "Յովհ. վ. Դ· Կ· Պոլսեցի", եւ որ յաճախ կը գտնուի։[3] Ճիշդ այս Ս· Խաչէ ձեռագրին եւ թարգմանչին

մասուն թիւնը (մեր Մատ. Թ. 22) Պալատեցւոյ յիշատակարանով (տես "Ցուցակ" 134—8·) վ. աստակոց գրոց "Լուծումն բառից" (մեր Մատ. Թ. 281), զոր Ալիշան Պալատեցւոյ կ'ընծայէ (տես "Ցուցակ" 706·) "Դրախտ ցանկալի" գրոց վկայութեանց համարները. (տես "Շար" 45·) Ագաթանգեղեայ 1770ի տպագրութիւնը համեմատ Ամիթայ ձեռագրին. ("Շար" 42—3) եւ նմաններ։

1 Տես "Շար", 48։

2 Տես նոյն իսկ Պալատեցւոյ դամբանագիրը ("Շար" 66՝) "Վախճանեցաւ 75 ամաց, ի թուին Հայոց ՌՄԿԱ" (= 1812)։ Գէորգ Դպիր Տէր-Յովհաննիսեան Պալատեցին ծնած էր 1737ին։

3 Տես ընդարձակ "Ցուցակ", 668—9 (մեր Մատ. Թ. 262·) ուրիշներ՝ անդ 1110, ի միջի այլոց տես նաեւ էջմիածնի ("Մայր Ցուցակ", էջ 52) Թ. 871 գրուած ՌՄՃԱ (= 1736) Թուականին, նոյնպէս Պալատեցւոյ ձեռնագիրն յառաջ։

(Ցովհ. Հոլով) նուիրած է Տ.քր. Վ. Յ. Թորգոմեան երկու յօդուածները:[1] — Նոյնպիսի սխալ գաղափար մ'ունեցած էինք մենք ալ, երբ մեր Մատենադարանին թ. 105 խառնակ ձեռագրին մէջ գտնելով կիսատ գործ մը՝ որ բաց յայլոց՝ եբրայական լեզուի հմտութիւն կը ցուցընէր, համարած էինք "անցեալ դարու վերջերէն թարգմանութիւն մը", եւ մէտ էինք պալատեցւոյ ընծայելու:[2] Այժմ գիտենք որ պալատեցին գործք չունի հոս ալ: Այն գործը ապուած է արդէն 1716ին, ուստի պալատեցւոյ ծննդենէն ալ յառաջ, եւ այն՝ այնպիսի խորագրի մը ներքեւ՝ ուր դժուարաւ կրնար մէկը փորձուիլ մեր ձեռագրին պարունակածը գտնելու փորձ մ'ընել:[3]

---

1 Ս. Խաչի ձեռագրին մասին յօդուածը տես "Հանդէս,, 1893, էջ 280–3. Ցովհ. Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցւոյ մասին՝ անդ 1893, էջ 369–370: Առաջին յօդուածին մէջ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը կը տրուի, այն թէ Ս. Խաչի հատաքուն ճոխացընողներէն եղած է Տիրացու Մարտիրոս, "որ 1779էն մինչեւ 1789 շատ մը ձեռագիր հատորներ, մանաւանդ Գէորգ պալատեցւոյն գործերն, անյոմբ ընդօրինակելով նուիրած է Ս. Խաչ գպրոցին:,, Կրնայ ըստ այսմ կասկածուիլ որ Ագապետի ձեռագիրն ալ նոյն Մարտիրոսի գրչութիւն ըլլայ պարզապէս:

2 Տես "Ցուցակ,, 379 եւ 1071:

3 Գիրքն է՝ "Պատկերասէր Պատկերապետ, Սէր է հոգեպաշտօնական պատկերց. նուիրեալ եւ տեառնադրեալ Ջուղայեցի Գիլանենց ի Տէր Հանգուցեալ Սարգսի որդոյ Պետրոսին . . . յօրինեալ երկասէր եւ տպագիր աշխատանօք Ղեւոնդեայ Գպրի Վանանդեցւոյ, յամի Տեառն 1716 եւ ի թուին Հայոց 1165, յԱմստերդամ:,, Փոքր 8° էջք 448 (վերջը կիսատ), երկմասնեայ: Մեր ձեռագիրը (թ. 105, թղ. 23բ) կը սկսի Առաջին մասին որեւէ տեղէ մը, տպագրին՝ էջ 131 կէսէն: Առանձին խորագիր ունի Բ. մասն իբր ուրոյն գործ, այսինքն՝ "Փառք եւ պայծառափայլ փառահղեղութիւն ցէսոսի քրիստոսի արիաբար բացայայտեալ,, եւն (= մեր ձեռգր. թ. 105, թղ. 31–108) ճիշդ նոյն գլուխներու եւ պրակներու

Բաւական համարինք այսչափին ալ, որ կը յուսանք համոզեց ղմեզ թէ պէտք չէ որեւէ մէթին եւ անորոշ յիշատակութեան մը համեմատ հնութեան ամէն երեւոյթն ունեցող գործ մը վերադրել նոր թարգմանի մը, առանց համոզիչ փաստերու։ Թէ Պալատեցւոյ համար պիտի դժնուի՞ն արդեօք այսպիսի համոզիչ ապացոյցներ՝ զինքն Ագաթեաի բուն թարգմանը համարելու, չենք գիտեր, թէեւ չենք ալ կարծեր, ինչպէս մինչեւ հիմայ ցուցուցինք։ Նուազ կարեւոր ապացոյց մը չէ մեզի համար նոյն իսկ ապագիրն, որուն բնագրին մասին մեր դիտողութիւնք պիտի բնենք յաջորդովս, որով եւ Ագաթեաի լեզուին համառօտ քննութեամբ մը պիտի փակենք մեր ուսումնասիրութիւնը։

6.

Կը մնայ վերջին կէտ մը լուսաբանել, որ նուազ կարեւոր չէ քան նախընթացն եւ մասամբ շարունակութիւն անոր։ Կրկնեցինք որ Ագաթեասի ապագիրը, զոր Հոդացած է Գէորգ Դպիր Պալատեցին, հայ բնագիրը նոր խմբագրութեամբ՝ կրնանք մասամբ ըսել նոր թարգմանութեամբ՝ կը ներկայացնէ։ Արդ այս կէտը կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել. վասն զի ասով հաստատուած կ'ըլլայ նաեւ այն մեծ խտիրը որ կայ մեր ձեռագրին եւ ապագրին մէջ։ Յընթացս այս քննութեան ստիպուած ենք նաեւ ի նկատի առնուլ Ագաթեաի բնագրին լեզուն, որ՝ թէեւ յինքեան ինքնակայ խնդիր մըն է, սերտ կապ ունի ապագրին հետ ալ,

---

բաժանմամբ. (տպ. էջ 177—448։) Տպագիրը վերջը Ե· գլխուն ԻԲ պրակ մ'ալ ունի, որ կիսատ կը մնայ 448 էջով։ Մեր օրինակին վերջը նշանակուած է՝ "Ուրիշ 2 օրինակք եւս այսպես (կիսատ՝ 448 էջով) կը վերջանան։ Հ· Գր· (Գալէմքեարեան։)»

քանի որ վերջինս հիմնական եւ դիտուած փոփոխութիւններ կը ցուցընէ նաեւ լեզուին նկատմամբ։ Երկու տարբեր խնդիրներ են ըստ այմ, որ հոս մեր ուսումնասիրութեան վերջին մասը կը կազմեն, բայց երկուքն ալ գոնէ տեսակէտով մ'իրարու հետ սերտ կապ ունենալով, միասին կ'առնուին ի նկատի։ Բայց կանխելու ենք ըսել որ երկու կէտն լիապէս եւ ամենայն ամբողջութեամբ հետազօտելու միտք չունինք, այն պարզ պատճառաւ որ շատ բան դուռ կրկնութիւն մը պիտի ըլլար։ Տպագրին տարբերութիւնքն ըստ դրուած են մեր հրատարակութեան կից, ուստի ամբողջութեամբ հոն կրնան տեսնուիլ։ Հոս միայն այն մասերը յառաջ կը բերենք, որոնք կրնան մեզի նպաստել ցուցընելու թէ ինչ նպատակաւ եղած են այն փոփոխութիւնքն։ Լեզուի մասին ալ շատ բան արդէն առիթ ունեցանք նշանակելու յընթացս մեր դրութեան. այլեւայլ ուրիշ կէտեր պիտի նշանակենք յաջորդաբար, իսկ մնացեալը կրնայ մի առ մի համեմատուիլ եւ տեսնուիլ մեր հրատարակութեան կից Ծանօթութեանց մէջ, ուր նշանակած ենք յոյն բնագրին հանդէպ տեսնուած ամէն զարտուղութիւնքն եւ յոյն համեմատականները[1]։

Նախ պէտք է այս տարբերութիւնները տեսնել, ա՛չ թէ իւրաքանչիւրը մի առ մի՝ որ պարզ կրկնութիւն կ'ըլլար, այլ քանի մը գլուխներ դէմ առ դէմ համեմատուած։ Շատ աւելի պայծառ դաղափար մը կու տայ այս տեսակ համեմատութիւն մը քանի մ'ամբողջ գլուխներու, քան ամէն մի փոքրիկ զարտուղութիւն մի առ մի նշանակելը։

---

1 Լեզուի մասին ուր պէտք ըլլայ նշանակել թէ յիշեալ բառը կամ բացատրութիւնը սովորական է միւս յունաբան հեղինակներուն եւ թարգմաններուն, փոխանակ ըստ տեղ երկար կոչումներ ընելու՝ կը նշանակենք պարզապէս ՀՒ (= Հայկազն. Բառգիրք), ուր կրնան նոյն վկայութիւնք տեսնուիլ։

Համեմատութեան առնուած են թէ այնպիսի գլուխներ որ մեծ փոփոխութիւն կը ցուցընեն, եւ թէ ուրիշներ՝ որ համեմատութեամբ քիչ փոխուած են: Ահա քանի մը գլուխ մեր ձեռագրին եւ տպագրին՝ դէմ առ դէմ.

Ձեռագիր:

1· (ԼԴ·) Որպէս ոսկի երբեր երբեր այլապէս յարուեստին փոխաձեւացեալ, եւ այ ա պոբբեր տեսակս ըրդոբանոց յօբինեալ, մնայ որ ինչ է եւ փոփոխումն ոչ կրէ· այնպէս եւ դու, ով բարեշուք թագաւոր, զայլ գինի այլոյ յօրդեալ ղպեսութիւն· եւ ժամանեալ յայդ վերնագոյն պատիւ· դու ինքն հատոտոն մնաս, անայլայլելի ունելով զմտահոգութիւնդ:

ՏԳ. (Տպագիր:)

1. Որպէս ոսկի երբեմն այլոյ երբեմն այլապէս յարուեստին փոխաձեւացեալ, եւ ի պանոպան տեսակս ըրդոց յերկնելոյն, մնայ որ ինչ է, եւ փոփոխումն ոչ կրէ· այնպէս եւ դու ով բարեշուք թագաւոր, զայլ գինի այլոյ քոխելով թագաւորութիւն, եւ ժամանեալ յայդ վերնագոյն պատիւ· դու ինքն մնաս ի նոյն երոզնիանան[2], անայլայլելի ունելով ի բոլորն զմտահոգութիւնդ:

---

1 Ագաթեան յունաբանութեանց մին է գրեթէ միշտ πρὸς նախադրութեան դիմաց "ա՝ նախադրութիւնը գործածելը թէեւ անյարմար, ինչպէս հոս "ա՝ տարբեր տեսակս" եւն: Տպագիրը միշտ ուղղած է՝ "ի": Նոյն կարգի են "ոչ ա՝ ամբարտաւանութիւն ի վեր ամբառնիլ" (տես ՃԳ, 5, ՏԳ· "ոչ յամբարտաւանութիւն . . .") — Խ, 1–2 "ոչ ա՝ յանդգնութիւն հակիցի, այլ ա՝ հաւատարմութիւն հայիցի" (ՏԳ· "ոչ ի յանդգնութիւն հակիցի, այլ ա՝ կարեկցութիւն հայեացիս" ուսոի վերջինը մոռցած արբապրել·) — ԿՒ "ա՝ վերին օգնականութիւն" (ՏԳ· "ի վերին . . .") եւ շատ նմանները:

2 Այս "ի նոյն իրողութիւնն" եւ յաջորդ "ի բարին" յոյն բնագրին համեմատ են: Ձեռագիրն ինչպէս նշանակեցինք հոս կամ աղաւաղութեամբ կամ նման պատճառաւ՝ թերի ունի այս բառերը· (տես ԼԴ, 51) Պալատեցին կամ ՏԳ· լրացուցած է պակասը: — Ծանօթ ուրիշ թեբոյթի մ'ունի ձեռագիրը՝ Գ, 1 "Աստուածային ուսումն եւ առաջին՝ մարդիկս, ճանաչել ումեք զիւր ինքն, ճանաչէ

2. Ձի զիշխանութիւն թագաւորութեանն առնիցես հռչակելի, որքան ունիս ընդդէմ մեղուցելոցն հպատակաց բարկութիւն, այնքան ունել եւ ընդդէմ յանդգնողին[1] համարեա: Քանզի ոչ ոք զօրէ ասել զօրեղ էլեհանո-ընէմբն իրիւլ[2], եթէ ոչ քան ընդոնի[3] որ ի նոյն

2. (Լ Զ.) Ձի զիշխանութիւն թագաւորութեանն առնիցես հռչակելի, որքան ունիս ընդդէմ մեղուցելոցն հպատակաց բարկութիւն, այնքան ունել եւ ընդդէմ յանդգնողին[1] համարեա: Քանզի ոչ ոք զօրէ ասել զօրեղ էլեհանո-ընէմբն իրիւլ[2], եթէ ոչ քան ընդոնի[3] որ ի նոյն

զԱսուած„ եւն. Հոս ալ պալատեցին թերին լրացուցած է գրելով՝ "Ասուածոյին ուսումն եւ առաջին մարդիկս ըճանաչել զօրօք զանձն իւր՝ ասասնիմ լինել. զոնդէ որ զանձն զանձն իւր, ծանիցէ զԱսուած„ եւն:

1 Ագապետի յունաբանութեանց մին է նաեւ այս "փէչ ինփէտն„ եւ նմաններ, զոր ՏԳ. միշտ արտագրած է հայերէնի ոգւոյն համեմատ, այսպէս հոս "անձին քումդ:„ նոյնպէս են՝ գ, 2 "ճանաչել ումեք պէտ ինձն„ (ἑαυτὸν, ինքը զինքը.) ՏԳ. "զճանաչել ուրուք զանձն իւր.„ — ԻԷ, "փէչ ինփէտն պահելոյ զօրէնս . . .„ ՏԳ. "անձին հոգւոյ պահելոյ զօրէնս . . .„ — ԿԸ, 1 "ինձն ինփէտն սիրեացէ„ (αὐτὸς ἑαυτοῦ, ինքն իրեն.) ՏԳ. "անձին իւրոյ սիրեացէ,„ եւ նմաններ (տես յետոյ): Նոյն գործածութիւնը կայ ուրիշ հնոց քով ալ (տես ՀԲ, Ա. 855, 875:)

2 Շատ լաւ օրինակ մըն է այս՝ մեծին, նիւթական կամ անորոշ թարգմանութեանց նոր խմբագրին ձեռօք պարզուելուն եւ հասկանալի ըլլալուն: Նման տեղեր շատ կան, օրինակի համար՝ Լ, 1 "ոչ զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի ծառայութիւն պատրաստ իրողութեանց„ (տես Լ, 1 ծան.) որուն խմաստը լաւ բացատրեր է ՏԳ.՝ "մի զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի ծառայութիւն իրողութեանց„ (այսինքն՝ ի մատակարարութիւն գործոց.) — ԼԵ, 3 "իսկ որ օրինօք բռնիցես (տես անդ՝ յոյն բնագիրն եւ ՀԲ. Ա, 453) վնաս, հասատատ ունի առ վնասն զհնազանդութիւնն„. ՏԳ.՝ "իսկ որ օրինօք սխրեալ-ընէտն իլնի, հասատատ ունի առ իլնօղն զհնազանդութիւնն.„ (նոյնը ճիշդ տես ԼԹ, 1, ուր ՏԳ. նոյնպէս "սիրելութեան„ եւն.) եւ շատ ուրիշներ. տես յաջորդը:

3 "Բան ընտանի . . . շարժեցեալ„ յունաբան փո-

յանցուցելոյն շարժեցեալ լինի:

3. (Խթ.) Զորս հպատակացն օրինադրես ի ձեռն բանից, դու զայնոսիկ յառաջընթաց գոլով ցուցցես ի ձեռն գործոց. զի բանիւքն որով՛ք հաւանեցուցանես՝ ⁺ոչդր ՝ինոցաշ նպաստ[2] քանզի այնպէս դրուատելի ապացոյցն զիշխանութիւնն քո, ի՝ սիրով ընդունելոցդ. ի՝ ընդհնով սորոպես[3]:

4. (ԾԳ.) Խոկացեալ նկատեա նախ քան զնդրա-

յանցուցելոյն շարժեցեալ յաջողեսցի[1]:

3. Զորս հպատակացն օրինադրես ի ձեռն բանից, դու զայնոսիկ յառաջընթաց գոլով ցուցցես ի ձեռն գործոց. զի բանիւքն՝ որով՛ հաւանեցուցանես ի՝ սիրով ընդունելոցդ[2] քանզի այսպէս դրուատելի հաստիցն զիշխանութիւնն քո, իբրև խորհիցի՝ ոչ սակաւ ընդունել, ի՝ իբրև ընդհնի՝ ոչ սակաւ խորհրդոյ[3]:

4. Խոկացեալ նկատեա նախ քան զպատերազմն զոր

խափրութիւնը (տես Լ.Զ, 2) պարզաբանել ուզած է Տգ. "զմտաւածութիւն իւրական„ եւն դրելով:

1 Վերջին "յառաջադայի„ բառն ուրիշ տեղ մ'ալ գործածած է, այսպէս՝ Ժթ, 1 "պատիւն որ յաժենեցուն յաջողիցի„ (այսինքն՝ հպատակին) բացատրութեան տեղ Տգ. ունի՝ "... որ յամենեցունց յառաջադայի„ որ սրբատրութեան ըստ ինքեան պէտք չկար: Տեղւոյս իմաստը տես ծան. Ժթ, 1:

2 Ցաւնաբան տեղւոյս իմաստին մասին տես ծան. Խթ, 2 (այսինքն՝ "օգնական լինին եւ բարք քաղցունք:„) Պալատեցին ուզած է իմաստը ճշդրտել, բայց բուն աւելի մեծին ըրած է՝ "եւ անուշակ կեանքն պատիւ տան„ դրելով: Գոնէ "զուգամտիլ„ անիմաստ եւ բոլորովին անճաշակ նորակերտ բառ մըն է, մինչդեռ ձեռագրին "նպաստաւորիլ՝„ թէեւ մեծին եւ անյարմար՝ գոնէ անհնար ալ չէ. (տես նոյնը բառն ի ՀՒ, Հար. Բ "նպաստաւորեմ„ = նպաստ լինել:) Բայց թերեւս Տգ. սխալ մըն է, եւ պալատեցին գրել ուզած ըլլայ "պատիւ տոքոյ„ (թէեւ ասոր ալ անսովոր բարդութիւն մը կ'ըլլայ՝) ուզելով ճիշդ նմանիլ յոյն բառին (συναγωνίζηται մարտակից լինին:)

3 Յոյնը բառախաղ մը, զոր Ագաթեա բառացի փոխադրած է՝ անշուշտ բառախաղը քիչ մ'ալ նմանցընելու դիտաւորութեամբ: Պալատեցին ընդհակառակն իմաստը բացատրել ուզած է ճշդիւ: Նման դէպքեր յաճախ են, եւ մէկ երկուքը պիտի տեսնենք ալ:

մայնէն զոր կամիս. զի հրամայեսցես ճահպոպէս որ ինչ ան[ի] է. քանզի դիւրագթելի է գործարան լեզուին, եւ մեծագոյն վտանգ ա-ընդ ան[ի]պոյթ եղելոցն: Իսկ եթէ զբարեպաշտ մտածուԹիւնն որպէս երաժըշտական նոտաՓ պիտի է վերայ դնել, պատրաստ[ի]ր[ի]ր[ի]ր

հարկանել· զի եւ ի յայտնապէս մեղանչելոյն վասն նոցա հրաժարեացն, եւ յառանձին յանցանելոյն ընդ ինքն՝ արգելեալ լինի· քանզի„ եւն:

ի յայտնապէս մեղանչելոյն վասն նոցա հրաժարեացն, եւ յառանձին յանցանելոյն յանդիման ի՛ր՝ արգելեալ լինի· քանզի„ եւն:

Այսքանն ալ կարծենք բաւական է ցուցնելու որ մեր ձեռագրին (եւ Վենետկոյ) մէկ կողմանէ եւ տպագրին միւս կողմանէ՝ տարբերութիւնները շատ մեծ են, ոչ միայն համեմատութեամբ ամբողջ գրքին փոքր ծաւալին, այլ նաեւ իւրաքանչիւր տարբերութեան տեսակին կողմանէ: Երկու տարբեր բնագիրներ են, երկու զատ զատ խմբագրութիւններ, որոնց հնագոյնն է ի հարկէ ձեռագրինը: Վերոյիշեալ բնագրաց կցած քանի մը ծանօթութիւնք կը պարզեն մեզի նաեւ տպագրին նոր խմբագրութեան որպիսութիւնը: Այն քանի մ՝օրինակներն ինքնին բաւական են ապացուցանելու որ՝ այսպէս ըսենք՝ արուեստական խմբագրութիւն մըն է այն, աւելի ճիշդ ըսելու համար «բբ-փբ-ընե-» մըն է հին բնագրին՝ գլխաւորաբար այն ուղղութեամբ որ քան կարելւոյն մէթին ու անորոշ տեղերն՝ որ հետեւութիւն են սովորաբար շատ ստիկօրէն եղած յունաբան թարգմանութեան մը, պարզաբանուին եւ աւելի դիւրաւ հասկըցուին: Ձենք կարծեր թէ դիտեալ՝ բայց գոնէ պատահաբար՝ եղած է տեսակ մը հայացում յունաբան ասութեանց:

Թէեւ ոչ ամէն տեղ յաջող, մանաւանդ տեղ տեղ սրբագրութիւնը պարզապէս անյաջող ալ է, ինչպէս վերն ալ տեսանք[2]. նաեւ երբեմն ինքն

---

1 Տես նախընթացը, եւ յոն բնագիրը՝ Ծան. կե, 3: Բուն պէտք էր ջնջել իբրեւ աւելորդ, բայց պալատեցին շատացած էր պարզապէս յունաձեւ ասութիւնը հայացընելով, թէեւ ասով խմաստի փոքր տարբերութիւն մը կրնայ ծագիլ:

2 Տես վերը "զուգամտել.„ "զանձն իւր զամօթի հարկանել„ եւ նմաններ: Հմմտ. ԺԲ, 3 "զի մին ի յերկուց

աւելի յունացուցած է բնագիրը[1]. բայց յընդհանուրն գործն իւր ամբողջութեամբն առեալ՝ նպատակին հասած է արբագրիչն, Ագապետի վճիռներուն իմաստն աւելի պայծառ ընելով: Ի հարկէ փոփոխութեանց կամ արբագրութեանց մեծ մաս մ'ալ կայ, որ կրնար բոլորովին պակսիլ, ոչինչ առաւելութիւն մ'ընծայելով: Երբեմն պարզ բառ մը կամ ասութիւն մ'ուրիշ համանիշով փոխարինուած է[2], որ կրնայ աւելորդ համարուիլ. ուրիշ

ասաի ի յինքեանց ինդանէին, կամ չարն գովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ„ (տես Ծան. նոյն տեղւոյ եւ վերը՝ Նազիանզացւոյ Համեմատականը.) հոս ՏԳ. "զի մին ի յերկուց ասաի ինդանէին լինէին, կամ չարն որ դրուատի կամ բարին որ նախատի:„ Գոնե յունարան նիւթականութիւնը վերցուած չէ ասով: — ԿԸ, 2–3 "ընդոծրծելի ինքնակալն անբան ախտից, ընդնոփրա առփութիւնան.„ ՏԳ.՝ "ընդոյղնելի ինքնակալն անբան ախտից, ընդնոպորօղ առփութիւնան„ որ գոնե աւելորդ փոփոխութիւն էր: "Ամենապրաւ„ ձիշդ այս իմաստով ունի Նարեկացին ալ, տես ՀՒ, Ա, 59 եւ նմաններ:

1 Հմմտ. ԿՋ. "քանզի ոչ ի չարաց հրաժարուացանել զիշխօղն, այլ բայնուացն պատկե զայնպիսին. ուրեմն ի՛ միայն ի չարութենէ հրաժարիլ խորհեցի„ եւն: ՏԳ. փոխած է՝ "քանզի ոչ ի չարաց բացայայնել արդարացուցանէ զիշխօղն, այլ ցուցնուցանէ բարեացն պատկե զայնպիսին. ուրեմն ոչ միայն ի չարութենէ բացայայել խորհեցի„ եւն:

2 Օրինակի համար՝ ԼՍ "ոչ յանբան չարակամութենէ նոցին վրէժ խնդրեալ.„ ՏԳ՝ "ոչ ասկո անբան չարակամութեանն նոցին վրէժխնդիր լինելով.„ – ԽԲ.2 "ապահովութիւն պարծեաք.„ ՏԳ՝ "ապահովութիւն արդարք.„ (ձիշդ նոյնը կրկնուած՝ ԿՋ,21) — ԾԵ.3 "անբարկութիւն արհամարհելի է.„ ՏԳ.՝ "չբարկանալն դիւրարհամարհելի է:„ – ԾԼ„ դղեակ . . . անսոխի.„ ՏԳ.՝ "դղեակ . . . անկործանելի„: Հմմտ. դարձեալ՝ Խ.2 "յիս հոսելով յայլս երթայ.„ ՏԳ.՝ "ընդ այլ հոսելով առ այլս երթայ.„ – ԺՍ.2 "այլապէս բերէ եւ չրջբէրէ.„ ՏԳ.՝ "այլապէս բերէ եւ պարբէրէ„ – ԺԴ.1 "ի մարդկային խոբհոնիոնոց . . . դնդնոնիոն„ եւն. ՏԳ.՝ "ի

տեղեր նաեւ հին եւ ընտիր ասութիւններ փոփոխութեան ենթարկուած են[1]: *Բայց վերջապէս նաեւ ասոնց մէջ կը գտնենք որ գլխաւոր նպատակն եղած է բնագրին իմաստն աւելի ճշդիւթ ընել, որով երբեմն նաեւ չնչին երեւցած փոքրիկ սրբագրութիւններն ատուդիւ իմաստի տարբերութիւն մ'ունին*[2]: *Աւելի եւս բնական էր որ անյարմար երեւցած տեղերը սրբագրուէին, ինչպէս յաճախ եղած է*[3]: *Քանի մ'ուրիշ այս կարգի տեղեր քիչ մ'ետքն առիթ պիտի ունենանք յիշելու:*

մարդկային պաթրանոց . . . ընդհանրին" եւն. — ԻԶ,1 "անդրաբերել·" ՏԳ·՝ "փոխաբերել·" — ԼԳ·3 "որք աս ինօ·" Տպ·՝ "որ ըսրչ ընօ·" — ԾԲ·3 "գոհացողական օրհնութիւն·" ՏԳ·՝ "գոհացողական էրթ·" եւն եւն:

1 Օրինակի համար՝ ԼԸ·2 "յորժամ ժամ առնու՝ աղտու էրթ·" ՏԳ·՝ ". . . ապաշխարել վարանչիւ·" — ԽԶ,4 "եւ ի չարիս մի ընկնիր" (այսինքն՝ գիտացին·) ՏԳ·՝ պարզ՝ "ի չարիս մի անկցին", եւ շատ ուրիշներ:

2 Հմմտ. ի միջի ուրիշներու՝ ԾԱ "բայց քան զնա (զարեգակն) էրեւելագոյն եւ բարեպաշտ թագաւորն·" ՏԳ· լատագոյն՝ ". . . քան զնա լուսաւորագոյն է . . ." — Կ·1 "անհնանալի հանդերձ է . . . եւ անապական ընդ՝ դուխն" եւն. ՏԳ· լատագոյն "Անհնանալի . . . եւ անապական պատմաճան (= στολὴ) գուխն" եւն, զոր պալատեցին գրած է յոյն բնագրին համեմատ. — ԻԲ·2 "նորա զօգուտն պարզաբար պետանէն ճշմարտութեամբ·" հմմտ. ԻՁ՝ "եթէ ըստնէսին փութասցիս պարզագոյն պետանէ:" ՏԳ· լատագոյն է առաջինը "նորա զօգուտն պէտքն ես խոյան ճշմարտութեամբ·" երկրորդը՝ "եթէ ըստնայն ինչ փութասցիս նկատել" եւն: Թողունք յիշել ուրիշները:

3 Շատ օրինակներ յիշեցինք արդէն: Հմմտ. դարձեալ ԾԳ "եւ բարեաց գործողութիւն համեմատ մեծութեանն կարողութեան սպասեա պահանջիլ ի քէն·" (տես յոյն բն.) ՏԳ·՝ "եւ համեմատ մեծութեանն կարօղութեան՝ գործոցն բարեաց պահանջիլ սպասեա·" որ դիտի փոփոխութեամբ միայն եղած է: ԾԱ·՝ "ոչ ի քաց ինօսի ("մեկուսիմ" տես հբ· հատ· բ· 245) յափշտակութեամբ չարաց·" ՏԳ·՝ "իսկ

Սրբագրութեան ենթարկուածներէն ոմանք այնպիսի սուտ թուններ են՝ որոնք հնոց ալ անսովոր էին եւ յայտնապէս Ագապետի թարգմանչէն՝ յունական նմանողութեամբ կազապարուած էին՝ բառախաղերուն պատճառաւ, զորոնք այն տեղերը չկանացած է թարգմանիչը կերպով մը նմանցընել: Ահա քանի մ՚այսպիսի օրինակներ: Երկրորդ վճռին մէջ կը գրէ Ագապետոս (տես Բ, 1) թէ թագաւորը կը հակէ բռնելով "զղեկան լաւօրինութեան" (εὐνομίας բարեկարգութեան, օրինապահութեան) եւ մերժելով "զկոհական անօրինութեան" (ἀνομίας.) Անշուշտ "լաւօրինութիւն" անսովոր կազմութիւն մըն է, ծագած անկէ որ թարգմանը բառախաղը պահել ուզելով եւ չկրնալով "բարօրինութիւն" գրել՝ որ ուրիշ իմաստ ունէր, ուրիշ երկք չէ գտած: Բայց եւ այնպէս աւելի լաւ է քան տպագրին սրբագրելը՝ "զուղղեական իրաւափրկութեան", որ բայց ի անկէ որ նոյնպէս անսովոր է՝ նաեւ անճիշդ է: Ընդհակառակն ուրիշ տեղ մը Պալատեսին չէ վիճած բառախաղ մ՚որ թերեւս պէտք էր սրբագրուիլ՝ իմաստի անճշդութեան վտանգին պատճառաւ, այսինքն Իե[2–3] "զբարիսն որ յանխոհութենէ (ἐξ ἀβουλίας· յանխոհեմութենէ) . . . զօգուտս բարեխորհութեան" (εὐβουλίας), այսինքն՝ խոհեմութեան. երկուքն ալ թէեւ հնոց անսովոր չեն, մեր թարգմանն ուրիշ իմաստով ալ գործածած է[1]: —

սա ոչ նոյն պատճառաւ նէրսէս յաւելուածոյն չարաց", որ յոյն բնագրին համեմատ է (տես Ծան. նոյն տեղւոյ):

1 "Անխոհութիւն" (= "անխոհեմութիւն"), նոյնպէս "բարեխոհութիւն" (խոհեմութիւն) հնոց սովորական է. (տես ՀԲ:) Իսկ Ագաթ. Խ.2 կը գրէ "մի բարեխոհիչ չնորհելով վասն բարեկամութեան" (= τοῖς εὐνοοῦσι, "բարեխոհ" այս իմաստով ալ տես ՀԲ. Ա 448:) Նոյն յոյն բառին դիմաց ուրիշ տեղ մը (ԼԹ. 2) կը գտնենք "որք բարեմտութիւն առնեն" (այսինքն՝ յօժարութեամբ, սիրով, μετ' εὐνοίας, տես ՀԲ ալ:) Դարձեալ վերջապէս Իե, եւն "քա-

ԽՊ,[1] կը գտնենք փոխադրուած՝ "Անծախելի է հարստութեան (πλοῦτος) բարերարութեան . . . արդարև հարստատուր (πλουσιόδορε) թագաւոր„ եւն, ուր վերջին բառս՝ որ հնոց անսովոր է, կազմուած է առաջնոյն համեմատ բառախաղը պահելու համար, ի հարկէ միա չդնելով որ իմաստն այլայլած է. վասն զի յոյնը կը նշանակէ "ում առատութեան թագաւոր։„ ՏՊ· եւք մ'ուղած է գտնել սրբագրելով "ում ձեռքում թագաւոր„, որ գոնէ իմաստին ճշդութիւնը պահած է։ Ասոր ալ փոխարէն ե,[3] տեղւոյ խօսքը՝ "ոչ ընդունելութեան (προφορὰν) որ ի ձեռն բանից բարեաց, այլ ականջալսութեան (προσφορὰν ընծայութեան, նուիրութեան) որ ի ձեռն բարեպաշտ էութեան„ անփոփոխ թողուցած է Պալատեցին, միայն վերջը սրբագրած՝ "այլ գոյատևութիւն նուիրոց„ դրելով, որ ճիշդ չէ. վասն զի "իրողութեանց„՝ մեր թարգմանին լեզուաւ՝ է "էրձոց[1]·„ եւ այս կ'ուզէ ըսել յոյնը։ Ընդհանրապէս այս վերջին պարագան, այսինքն այն որ մեր Ագապետոսի թարգմանը յունարէնաց լեզուն կը գործածէ, առիթ տուած է Պալատեցւոյն սրբագրութեանց, թէեւ առաջինն ալ ճիշդ նոյն իմաստն ունէր։ Օրինակի համար Զ,[1] "ոչինչ այնպէս քաջէրէց գործէ զմարդ·„ (ՏՊ· "ոչինչ այնպէս քաջալերէ գործէ„ եւն·) կամ ԻԸ,[1] "երկայ-

---

չախոհագոյն„ = εὐφρονέστατε (Հմմտ· ՀԲ, Բ, 984, Փիլոն եւն։)

[1] "Իրողութիւն„ այս իմաստով (= πράγμα) յաճախ առիթ ունեցանք նշանակելու, տես Ագաթ· Ե·3· Թ·2· ԺԱ·1· ԻԲ·1· Լ·1· դարձեալ՝ ԺԱ·1· ԺԳ·2· եւն։ Նոյնը սովորական է հնոց յունարէնից Դիոնեսիոսի, Պղատոնի գործոց, ՃովՀ· Օձնեցւոյ եւն· (ՀԲ, Ա· 873։) Ասոր համեմատ կը գտնենք նաեւ ԽԲ·3 "էրեխէլ„ ծրάω, (էրձիլ, առնել·) եւ ԻԸ·3 "էրեխող„ (գործող։) ՀԲ չի նշանակեր վերջինքս, բայց կը նշանակէ հնոց յաճախ գործածած "էրեխութիւն„ (= πράξις· πράγμα) յիշելով բազմաթիւ գործեր՝ (անդ՝ Ա, 870·)

տիկ քաւեփորձ լինել.„ (ՏՊ. „երկպատիկ հաճոյ լինել„.) երբորդ տեղ մը սրբագրելու պէտք չկար, վասն զի ձեռագիրն ալ հոն „դրուատելի„ ունէր, (տես Խթ,3:) Արդ „բարեփորձ„ որ կազմուած է իբրեւ համապատասխանող յոյն εὐδόκιμος բառին, նոյն իմաստն ունի եւ սխրուած բառ մըն է մեր յունաբաններուն քով[1]: Ուրիշ շատ տեղեր ալ ի հարկէ պալատեցին անփոփոխ թողուցած է այս կարգի բառերն եւ ասութիւնները, որ շատ բազմաթիւ են[2], աւելի եւս հին ասութիւն-

---

1 Տես ՀԲ, Ա, 458 (նիւս., կիւրեղ, լամբր. եւն:)

2 Օրինակի համար „փոփոխել„ (μιμέομαι, նմանիլ)՝ որ յաճախ գործածուած է, այսպէս Ի,1 („քաւտակէ ընթացից պետական հոսանաց.„) ԻԲ,3. Իթ,5. ԼԷ,1. ԿԳ,1. գարձեալ „փոփոխումն (նմանողութիւն) բարեաց„ (Իթ,5) եւ այլուր՝ Խե,1. Հ,1. եւ որ Փիլոնի, Պորփիւրի, Մագխարոսի եւ նմանեաց սխրելի բառերէն է. (տես ՀԲ, Բ, 994.) — ԺԱ.4 „ի շոփոփոյն խոխրխոնիկոն„ (փոփոխման, μεταβολὴ,) նոյն՝ ԺԳ,2 եւ ԼԳ,1 „մի փոխուիցէք քեզ զմեծախոհ միտս„ եւն: „Շուտադարձ„ անսովոր ալ է հնոց, իսկ „փոխարկել„ եւն շատ սովորական յունաբանից. (ՀԲ, Բ, 950.) — ԺԳ.4 „որպէս բարեպաշտ ձեր կարողութիւնն սխրթեալ է„ (հասատատեալ եւն. տես ՀԲ, Բ, 710:) — ԽԲ.2 „Դիտողութիւն (δυσθήρατον) է գիւտն արդարոյն„ (τοῦ δικαίου), որուն մասին խօսեցանք ալ. նոյն իսկ այս չէզոքական „արդարն„ (= արդարութիւն, հոս՝ ճշմարտութիւն) կայ յունաբանից քով (տես ՀԲ, Ա, 346:) — ԻԳ.1 „ցուցանեն դէրէրխոնիկոն դիմաց„ (τὰς ... ἐμφάσεις, տեսիլս կերպարանաց), զոր կը գործածեն Փիլոն եւ Արիստոտէլ. (տես ՀԲ, Բ, 417:) — ԼԵ,1 „յորժամ սխրես ֆոմայոն (ἐκόντων, կամաւոր, յօժարակամ) մարդկան„ որ իմաստի հումութիւն կրնար տալ, ինչպէս հնոց քով „կամայական„ այս իմաստն ունի. (տես ՀԲ[1] Ա, 1041:) — ԿԹ,2 „ոչ է ի դատաստանին լանոլ (ἀρνήσασθαι, ուրանալ), որուն մասին խօսեցանք, զոր ՏՊ. ալ անփոփոխ թողուցեր է: — ԾԳ.3 „զի յԱստուծոյ վերսփորոկոյթ„ (ἀνακρουσσω հրաւիրել եւն. տես ՀԲ, Բ, 811:) — ԻԱ,2 „բարձրաւոլել„ (վքանալ, տես ՀԲ, Ա, 465.) — ԾԼ,1 „իշ-

ներն՝ թէեւ երբեմն ցանցառ գործածուած բառեր ըլլան։[1]

Ադապեռոսի բնագրին համեմատութեան ժամանակ շատ յաճախ առիթ ունեցանք նշանակելու նաեւ այնպիսի փոխադրութիւններ՝ որ ծագած են չափազանց նիւթական թարգմանութեամբն եւ ասով մէին ու դժուարիմայ եղած, տեղ տեղ նաեւ յայտնի սխալմունքի կերպարանքով։ Թէ այսպիսի սխալմունքները Պալատեցին ուղղելու ջա-

---

խանութիւն պայծառաղդէ·,, կ·2 "զհոգին փեղկադրեաւ,, կէ·3 "զնչից փայտարուեստ,, (τὴν περιουσίαν, առատութիւն ընչից, ստացուածք) եւ շատ ուրիշներ, զորոնք անփոփոխ պահած է Պալատեցին կամ ՑՊ։ Հմմտ. ի վերջոյ՝ ՀԱ·1 "սեգ եւ քաջերայօն (ὑπέροφρυς) մարդն մի իրրեւ ցուլ էգնքրաքոյր (ὑψίκερος) ի վեր ամբարձցի,, եւն։ Հնոց քով "բարձրայօն,, յաճախ է (ՀԲ, Ա· 464), իսկ "էգնքրաքոյր,, անսովոր. սակայն Մագիստրոս կը գրէ՝ "քաջերէգնքու նոխազ ի կառս իւր լծեալ,, եւն. (ՀԲ, Ա· 466։)

1 Շատ ուրիշներէն յիշենք՝ ԹԴ,3 "ոչ անկցի ի պարբեր հպարտութեան,, (ἀρημονὸς, գահաւանդ, դար·) զոր կը գտանենք Հարանց վարուց մէջ աշ· (ՀԲ, Բ,) 632· — ԹԶ,2 "ուր դիցեն զներքնա ոտից·,, (τὰ πέλματα, տես ՀԲ, Բ, 415·) — ԹԲ,1 "զհոգւոյն մտածմունս բղխողոցանէն (կուրացուցանէն, տես ՀԲ, Ա, 492·) — ԿԹ,1 "առաւերքն մարմնոց յորեանան,, զոր յիշեցինք· — ԹԹ,4 "ղողմութեան,, (ϑωπεία), ԹԶ·2 "ղողծել ղողբորթեն,, եւն (ԻԲ,1· ԼԱ,1. ԼԸ,4 "ղողմել), զոր կը գործածեն Ագաթոս եւ Հարանց վարք· (ՀԲ' Բ, 488·) — ԼԳ,2 "որպէս հաստատութեան վարող,, (ἐπίκηρον ἀρχὴν, վաղանցուկ, անցաւոր), զոր յիշեցինք արդէն եւ հնոց անսովոր չէ· (ՀԲ, Բ, 120·) — ԾԸ,1 "աղօթիւք շուրջանակի պատրաստել,, (περιπεργουμένη), զոր կարծես կը յիշեցընէ Լամբրոնացի գրելով՝ "Հաւատաց եկեղեցւոյ, որով պատրաստել գոյ եւ պարապեալ,, (տես ՀԲ, Ա· 265· ուր կոչում մ'ալ Եւագրէ·) — Հ,1 "Յովճիմ նաւու (νηὸς παντοπορούσης) քաջակռւ ատելովճեան (βραχυτελὴς) կացութիւն,, եւն, որոնց երկուքն ալ հնոց քով այլուր չենք գտներ, եւ շատ ուրիշներ։

նացած է, կրնայ ինքնին հասկըցուիլ, եւ եթէ ուզէինք յառաջ բերել այսպիսիները՝ շատ երկար ցանկ մը յօրինելու ստիպուած պիտի ըլլայինք: Շատանանք յիշելով մէկ քանին: ԺԹ,[5] կը կարդանք՝ "առ երկիւղն եղեալ ծառայութիւնն ձեւակերպեալ շողոմութիւն է, որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ նենգէ այնոցիկ որք ինքեան տիրանան," որուն անյարմար ըլլալը նշանակելու չէ. (տես Ծան. նոյն տեղւոյ:) ՏՊ թէեւ ամբողջապէս չէ ուղղած յունաձեւ ասացուածը (միայն "ծառայութիւն" բառը փոխուած է՝ "հնազանդութիւն"), գոնէ իմաստը ճշդած է սրբագրութեամբ՝ "... պարբէ զայնոսիկ՝ որք նմին ո՛չ եդեալ անուն" (= τοὺς ... προσανέχοντας.) — Ցոյն բնագրին ճիշդ հակառակ իմաստն առած է Ագաթ. ԼԹ,[4] "եւ լաւացն աճեցուսցես ղլջմտո՛ւիւն[1], եւ յոռեացն քարոզեսցես ո՛չնչել զչարութիւնն," որ կարելի չէ, քանի որ յոյնը կ'ուզէ ըսել "մոռնալ զչարութիւն" (μεταμαθεῖν,) ինչպէս տեղը բացատրեցինք, յաւելով որ թարգմանը կամ չէ տեսած μετα... մասնիկը (— μανθάνω ո՛չնչել, μεταμανθάνω մոռնալ առրվածը, այլապէս առրվիլ եւն.), կամ ժխտական իմաստով բառ մը դուրս ինկած: ՏՊ. լաւ սրբագրած է այս խօսքը գրելով՝ "եւ լաւացն աճեցուսցես (զ)յօժարութիւնն, եւ յոռեացն ո՛չնչեսցես լինել զչարութիւն:" — Շատ անյաջող փոխադրութիւն մըն է, երբ թագաւորական իշխանութեան համար կ'ըսուի թէ (Խ,[1]) "յորժամ ընդ-կայնէ այս իշխանութիւն ոչ առ յանդգնութիւն հակիցի," որ անյաջող դարձուած մըն է յունաբանութեան մը (ὁ τοῦτο περιχείμενος

---

1 Ցոյնը τὴν προθυμίαν ըսելով, իմաստն է՝ փոյթ, եռանդ եւն. ինչպէս ՏՊ. սրբագրած է "յօժարութիւն:" Սակայն "լջմտութիւն" ալ ի վերջոյ այս մտօք ալ կրնայ առնուիլ. (տես ՀԲ, Ա, 908:)

τὶ χράτος), ուր թարգմանը περίχε:μαι բառին մէկ նշանակութիւնն առած է ("շրջակայիլ[1]", շուրջը գտնուիլ), առանց միտ դնելու որ նոյն բառը կը նշանակէ նաեւ՝ կրուիլ մէկէ մը, գտնուիլ մէկուն վրայ եւն: ՏՊ. իմաստը ճշդրտած է սրբագրելով՝ "յորժամ այն ոչ շրջաբկեալ է պայ» իշխանութիւն՝ ոչ ի յանդգնութիւն հակիցի:„ — Քիչ մ'ետքը կը կարդանք՝ (ԽԳ,[1]) "թէեւ առանայցես «ողջո» ութո»ի»ն գործոց հաւատարութիւս առաքեալց:„ "Ուղղաւորութիւն„ յարմար չէ ամէն դէպքի մէջ եւ հնոց անսովոր, այն ալ պարզ նիւթական փոխադրութիւն յոյն բառին (τὰ κατορθώματα), որ կը նշանակէ "քաջագործութիւնք, նշանաւոր գործք„ եւն, հոս՝ բարի գործքեր: ՏՊ. ուղղած է այս ալ՝ "թէեւ առանայցես գործս քաջո»ի»ն հաւատարութիւս առաքեալց„ եւն: — Ակնյայտնի անյարմար է նաեւ (Ծէ,[2]) խօսքս թէ "իշխանութիւն թագաւորի պայծառապարդի, յորժամ կամ յինքենէ դիւրօթեալն տեսանէ, կամ յայլմէ գտեալ՝ ոչ իւիք անտես առնէ:„ Հայ ընթերցողը կրնար կարծել որ հոս խօսքը "կարօտեալ„ աղքատներու մասին է. բայց այս չէ իմաստն, այլ թէ ընելու պէտ եղածները կամ անձամբ գտնելու է կամ ուրիշինգտածներն ընդունելու: Պարզապէս նիւթական փոխադրութեան արդիւնք մըն է (τὰ δέοντα, իսկ δέομαι կը նշանակէ՝ պէտս ունիլ, պիտոյանալ, կարօտիլ, խնդրել եւն,) որուն իմաստը լաւ ուղղած է ՏՊ. դրելով՝ "յորժամ կամ ղիւթելեան նիւթ, կամ զառ ի յայլմէ գտեալն ոչ իւիք անտես առնէ„ եւն: — Անյայտ է եւ հակառակ իմաստ ալ ունի սա խօսքը (ԿԳ,[2]) "ոչ հոգունակութեամբ քնոյ պարելոյ յաղագս ընտանեացն քոց, այլ ամենայնի ընձեռելով զհայցուածսն առ կեցութիւն„: Նշանակեցինք (տես Ծան. նոյն տեղւոյ) որ ի-

---

1 Հմմտ. ՀԲ, Բ, 496·

մասալ հակառակն է, այսինքն թէ ոչ միայն ընտանի հպատակաց պէտք չէ խնայել կամ զլանալ, այլ նաեւ ամէնուն ապրելու հարկաւորները մատակարարել, եւ թէ սխալ թարգմանութեանս պատճառն է յունին ἀκριβολογούμενος ("խնամ տալ", բուն՝ ճշդիւ- եւ խնամով կշռել, խնայել եւն) բառին անյարմար փոխադրութիւնը: ՏՊ. գոնէ կերպով մ'աշխատած է հասկանալի ընել իմաստը՝ դրելով "ոչ ճիշդ հոգոլ-ընեմք վրնել առ ընտանի ծառայն, այլ ամենեցուն ընձեռելով գՀայցուածն որ առ կեցութիւնն:" "Հոգունակութիւն" բառը հնոց անասալ է: — Կէ,[4] կը կարդանք՝ "Ոչ ոք զորս յաշխարհի ժողովէ՝ անպանօր ըսի օգոս-ընեան վերծէ, այլ զամենեսեան թողեալ ի վերայ երկրի, մերկ համար տայ զկենաց իւրոց:" Սխալմունքն ակնյայտնի է, մանաւանդ երբ համեմատենք յոյն բնագիրն՝ ἐκεῖσε ἀποδημήσας ἀπάγει, զոր Պալատեցին շատ լաւ թարգմանած է տպագրին մէջ՝ "ոչ ոք զորս յաշխարհի ժողովէ, նախեհոս-ընեմք անդր ուղեւորեալ՝ պանի, այլ զամենայն ինչ թողեալ" եւն: — Վերջապէս յիշենք (ԼԹ, [1]) յունարան փոխադրութիւնս՝ "Մի փոխարկեսցէ զեզ զմեծախոհ միտս՝ երկրաւոր այսր իշխանութեան ընդունաց." ուր "զանդուած" է ὁ ὄγκος բառին նիւթական փոխադրութիւն, որ կը նշանակէ՝ ընդունակ, քանակ, ընդունիւն, պերճութիւն եւն: Հաս Պալատեցին ուրիշ ճար չէ գտած բայց եթէ պարզապէս ջնջել "զանդուած" բառն, բայց աստ աւելի անիմաստ եղած է խօսքը: Միայն թէ կարելի է որ տպագրական վրիպակ մ'ըլլայ այն. վասն զի ուրիշ տեղ մը ճիշդ նոյն յունարան սխալմունքը շատ լաւ սրբագրած է: Այս տեղն է (ԾՒ, [1]) "Հեզութեամբ խառնելով զընդունաց (τὸν ὄγκον) իշխանութեան." զոր ՏՊ. սրբագրած է՝ "Հեզութեամբ խառնելով զվեհմունիւն իշխանութեան," որ նաեւ բուն իմաստն է:

Բաւական կը համարինք այնչափին ալ. միա-
ցեալներէն շատ բան ալ առիթ եղաւ նշանակելու
յընթացս մեր գրութեան եւ ծանօթութեանց
մէջ: Շատ տեղեր, բայց յատկապէս այս վերջին
յիշուած փոխադրութեանց արբագրութիւնք յայտ-
նապէս կը հաստատեն այն կէտը թէ Պալատեցին
ոչ թէ պարզապէս հայ բնագիրն առջեւն առած
քաո կամ արբագրելու աշխատած է՝ մէթին տե-
ղերուն իմաստ մը տալու համար, այլ թէ յօրի-
նուածաբար աշխատած է՝ յոյն (անշուշտ ապագիր)
բնագիրն աչքին առջեւ ունենալով եւ անոր հա-
մեմատ արբագրած: Անոր համար իւր արբագրած եւ
ապագրած բնագիրը՝ կերպով մը մանանեան նոր
ընթերցուածոց կրնանք անուանել: Մէկ երկու
տեղեր՝ ինչպէս տեսանք՝ յաւելուած ալ ըրած
է, գլխաւորաբար թերիները լրացընելով յոյն
բնագրէն:[1]

Ի վերջոյ յառաջ կը բերենք Ագապետի
գլուխ մըն ալ համեմատութեամբ ձեռագրին եւ
Պալատեցւոյ ապագրին, հետեւեալ պարզ պատ-
ճառաւ: Մինչեւ հիմայ մեր տեսած բոլոր տար-
բերութիւնքն միայն վրէժ յետոփըն եւ ապագրին
մէջ են, եւ թէեւ մեր ձեռագիրն իբր 30 տարի
կանուխ ըլլալով քան ապագիրը, առաջնոյն հնու-
թեան եւ առաջնութեան մասին՝ թողլով նաեւ
ուրիշ ապացոյցները՝ եւ ոչ կասկած կրնայ ըլլալ,
բայց լաւագոյն է դիտնալ որ նոյն աղբերն ունին
նաեւ միւս ձեռագիրները: Ս· Խաչի ձեռագրին

---

1 Ամենէն նշանաւորն է վերջաբանին յաւելուածը.
"կատարած ... Որոց անդրնապատճէն հետքն ըստ բան՝ Ա-
ստուածայնագոյն եւ բարեպաշտագոյն թագաւորին մերոյ
Յուստինիանոսի Աղաբիդոս արուպ սարկաւագ.,, որուն ար-
դէն լեզուն կը ցուցընէ թէ Պալատեցւոյ յաւելուածն է:
Ցոյն բնագիրքն ունին այս տեղեկութիւնն սկիզբը կամ վեր-
նագրին կից. (տես վերը՝ էջ 160 Ծան.) իսկ մեր ձեռագիրը
ունի ոչ հոն, ոչ ալ վերջը:

մասին տեղեկութիւն չունինք. բայց վէնեատկոյ ձեռագրէն ծանօթ է մեզի գլուխ մը. որուն համեմատութիւնն ալ լիովին կը հաստատէ մեր ձեռագրին բնագրական վիճակը: Ահա այս գլուխը համեմատած տպագրին հետ: Վէնեատկոյն ճիշդ նոյն է մեր ձեռագրին հետ, իսկ տպագիրը հոս աւելի մեղմ սրբագրութիւն մը կը ցուցընէ:

Ձեռ. Վէնետ. (Է:)[1]

Անցիք գնացիք ծովաճեմ նաւու քաւտակի սուղավախճան յոյնքն առաջիկայ կենցաղոյս. որ զմեզ զնաւորդքս իւր խաբէ, եւ ֆոր ֆոր քարշէ ընթացս[2], եւ առ իւրական վախճան զիւրաքանչիւրն ածէ: Ըրդ եթէ այս այսպէս իցէ, ղորոնէոցոր է յղլուն[3] իրացն աշխարհիս, եւ ճեպեալ ընթացուք ի միացականն[4] յաւիտեանս յաւիտենից:

Տպագիր (Է:)

Անցիք գնացիք ծովաճեմ նաւու քաւտակի սուղավախճան վճռի առաջիկայ կենցաղոյս. որ զմեզ զնաւորդքս իւր խաբէ, եւ սո նո սո քարշէ ընթացս[2], եւ առ իւրական վախճան զիւրաքանչիւրն ածէ: Ըրդ եթէ այս այսպէս իցէ, խոսոֆնոցոր է հոսուն[3] իրացն աշխարհիս, եւ ճեպեալ ընթացուք ի միացականն[4] յաւիտեանս յաւիտենից:

Ձենք կրնար կնքել մեր ուսումնասիրութիւնն առանց կրկին հաստատելու որ Պալատեցին իւր նպատակին էական մասն ստուգիւ յաջողութեամբ

---

1 Տես Հ. Գ. Զարբ. "Պատենագարան,, էջ 292:

2 "քարշէ ընթացս„ (παρασύρουσα δρόμον) ուրիշ նման գործածութիւններ ալ ունի, այսպէս՝ ԺԹ, 2 "առ բարեմտութիւն ֆորշէ„ (ձգէ տանի.) ԽԲ, 5 "ի վեր ֆորշեն զառ ի յինքեանց խնդրեցեալն„ (ի վեր հանեն) եւն: "քարշել„ տես Հբ, Բ, 959:

3 Պալատեցւոյ "հոսական„ սրբագրելը կը յիշեցընէ Լգ, 2 տեղւոյ "հոսանուտ„ բառը, զոր պահած էր: "Շրջական իրք„ հոս = τὰ παρατρέχοντα (անցաւորք, վաղանցուկ իրք.) այս մտօք ալ հնոց անսովոր չէ՝ իբր փոփոխական. (տես Հբ, Բ, 496:)

4 Մեր ձեռագր. "առ միացականն„ (= ՏՊ.:)

գործադրած է, այսինքն՝ Ագապետի նիւթական թարգմանութիւնը ճշդրտել եւ մեծին իմաստները պարզել: Իսկ լեզուի տեսակէտով՝ անգոյն լեզու մ՚ունին պալատեցւոյ արբագրութիւնքն, որոնց ոմանք մինչեւ անգամ անյայտ են, ինչպէս տեսանք, ուրիշները նաեւ ոամկացումն ու լեզուական անճշդութիւններ կը ցուցընեն:[1] Բայց նաեւ այս կողմանէ շատ աւելի բարձր է տպագրուած Ագապետոսի՝ քան Պալատեցւոյն արուած միւս թարգմանութեանց՝ լեզուն, ինչպէս վերը տեսանք: Եւ վերջապէս նոյն իսկ տպագրիս այս էական յատկութիւնը, «ըբ-ֆրո-ՂՒ-ն» եւ ասով նոր խմբագրութիւն մ՚ըլլալը, կը ցուցընէ որ չենք կրնար Պալատեցւոյն ընծայել բուն հին թարգմանութիւնը: Վերջինս հիմնովին բարեփոխողը, անոր սխալներն ուղղելու ձեռնարկողը չէր կրնար միանգամայն նոյն անճշդութեանց, նիւթականութեանց եւ սխալմանց հեղինակն ըլլալ· եւ այն որ տպագրութեամբ հրատարակելու համար գոնէ մասնական նոր թարգմանութիւն մ՚ընել հարկ տեսած էր, չէր կրնար առաջինը հրատարակել եւ հանրամատչելի ընել· եւ վերջապէս այն որ Ագապետի ամէն մի յունաբանութիւն հայացընելու աշխատած է, չէր կրնար իրեն նպատակ դրած ըլլալ Փիլոնի կամ Մագիս-

---

1 Այսպէս Դ, 4 "եւ որք արքունի խոյրս ի գլուխ դնեն, եւ որք ի սենեակս ծխոտս անկեալ դնին" = ՏՊ· ". . . եւ որք ղոռիլ երանց (այսինքն՝ զուրկ ի խուրձից) արտաքոյ աքնին եւ հակեն·" — Ի Թ, 6 "կամ քաւտակումն բարեաց ուսանի, կամ զնուազումն չարեաց սթանայ" (յոյն ἐκπαιδεύεται, ուսանի, կրթի·) զոր ՏՊ· ուզած է ճշդրտել այսպէս՝ "կամ դքաւտակումն բարեացն ուսանի, կամ զնուազոնն չարեացն վարժի·" բայց այսպէս Պալատեցի աւելի յունացուցած է. ("վարժիմ զ· · ·" յաճախ է յունարանից քով, տես ՀԲ, Բ· 794:) Թողունք յիշել մէկ երկու ուրիշ կատարներ. ուրիշներ տես նախընթաց ծանօթութեանց մէջ:

տրոսի եւ նմանեաց լեզուին նմանիլ այնպիսի մեծ յաջողութեամբ եւ ճշգրտութեամբ։

Եւ ասով կը կնքենք մեր ուսումնասիրութիւնը, ապաեւոլով աւելի լոյսի մը նորանոր ձեռագրաց յայտնուելէն եւ ծանօթներուն հանրամատչելի ըլլալէն։ Բաղձալի էր որ ուրիշ բանասիրաց յաջողէր մեզի կարելի եղածէն աւելի եւս՝ ճշգրտել թարգմանութեանս հնութեան չափն եւ ժամանակը։

Թ.

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՐԳԱՐՈՒ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՍՏ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՓԵՍՈՍԻ

1.

Վանի Մ՝ամիա յառաջ բաւական աղմուկ հանեց լոյսերուն մէջ գիւտի մը ծանուցումը, զոր ըրաւ ուսուցչապետ Բորման (Bohrmann) Հռոմ գումարուած Հնախօսական Համաժողովին առջեւ։ Գիւտն է Աբգարու թղթակցութեան արձանագրութիւն մը, գիւտի տեղը՝ Եփեսոս, ուր աւստրիական դիտունք պեղումներ կ՝ընեն։ Քիչ շատ ամէն եւրոպական թերթ բերաւ այս լուրը՝ բնականաբար իրերը յաճախ բաւական տարբեր ներկայացնելով։ Ա յսպիսի թերթի մը տուած լուրը հաղորդուեցաւ նաեւ թերթիս մէջ,[1] ուր ի միջի այլոց յիշելով նամակաց վաւերականութեան մասին եղած վէճերը կ՝ըսուի թէ "շատերը զանոնք վաւերական համարած են, ոմանք՝ ի մանաւորի նոր գերմանական քննադատները՝ սուտ կամ կեղծ.„ եւ յետոյ կը գրուի յիշելով Եփեսոսի գիւտը "որ Յիսուսի ժամանակաց արձանագրութիւն մը կը յարաբերէ, որուն մէջ Աբգարին դէպքը կը պատմուի եւ երկու նամակաց վրայ յիշատակութիւն կ՝ըլլայ, անոնց վաւերականութիւնն այս կերպով ապատ ի տարակուսանաց կը հաստատուի։„ Իբր օրինակ յիշեցինք զայս. նման

---

1 Տես "Հանդէս„ 1900, թ. 5–6, էջ 187 "Կարեւոր գիւտ մը մեր հին եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ.„, գրուածքը՝ Տրիեստի L'Amico թերթէն (1900, Մայիս 6։)

բաներ են միւս թերթերուն ալ դրածը։ Մեզի դժբախտաբար անծանօթ է Բորմանի բանախօսութիւնը, եւ չգիտենք թէ նոյն համաժողովի տեղեկագիրքն արդէն տպագրուա՞ծ են թէ ոչ, ուստի եւ ոչ նոյն գիտնականին կարծիքն։ Բայց կարծենք դժուարաւ կրնայ վերոյիշեալ կարծիքն ընդունուիլ։ Արձանագրութիւնը ո՛չ մի կերպով Յիսուսի ժամանակաց կը վերաբերի, ո՛չ ալ Աբգարու պատմութիւն մըն է, ուր թղթերը յիշուած ըլլան. այլ պարզապէս թղթերն են յունարէն լեզուաւ, յոռեգոյն քան Եւսեբեայ քով, որ հիմն է արձանագրութեանս։

Հայ թերթերն ալ բնական է որ զբաղէին այս խնդրով։ Փոքրիկ յօդուած մըն է դոր դրաւ "Բազմավէպ„ սա խորագրին ներքեւ՝ "Մեծ հնախօսական գիւտ մը Եփեսոս. թղթակցութիւն ի մէջ Քրիսաոսի եւ Ագրիպպաս արքայի։„[1] Գրուածքը տեղեկատուութիւն մըն է անգլիական ամենօրեայ թերթի մը,[2] որուն Հռոմմայ թղթակիցը խաւրած էր նաեւ արձանագրութեան նմանահանութիւն մը։ Այս նմանահանութիւնն ալ դրած է "Բազմավէպ„ երկու կտորով։[3] Կը խոստովանինք որ ճիշդ այս արձանագրութեան նմանահանութիւնն էր որ դրդիռ եղաւ մեզի զբաղելու կրկին այս խնդրով։ Հարեւանցի ակնարկ մ՚ալ բաւական էր համոզուելու որ այնպէս "մեծ հնախօսական գիւտ մը„ չէ եղածը, գոնէ արձանագրութեան մասին, որ նոր բան մը չի պարունակեր։

---

1 "Բազմավէպ„, 1900, Յունիս, էջ 287։

2 Թերթն է՝ Daily Express 1900, Մայիս 2։

3 Անշուշտ պարզապէս էջին նեղութեան պատճառաւ տակէ տակ դրուած են իրը երկու քար, մինչ բուն մէկ քար է։ Եթէ կրկին բաժինները I եւ II նշանակենք, արձանագրութեան բոլոր տողերու առաջին կէսը կը գտնուի I բաժնին մէջ, վերջին կէսը՝ II բաժնին. ուստի Տող 1 է = I¹ եւ II¹. Տող 2 = I² եւ II² եւ այսպէս յառաջ։

պարզապէս Եւսեբեայ խմբագրութիւնն է՝ քիչ մ՚աւելի վատթարացած, մանաւանդ թէ վերջաբանական կտոր մ՚աւելի՝ որ ինքնին կը վճռէ բովանդակ թղթակցութեան կեղակարծ բլլալը· մինչդեռ ցայսօր Եւսեբեայ եւ հետեւաբար խորենացւոյ քով պակսելով նոյնը՝ վաւերականութեան պաշտպան բլլալ ուզողը գոնէ մեծ դժուարութենէ մ՚ազատ կրնար բլլալ:

Ահա կէտերն են զոր կ՚ուզենք շօշափել հանդամառօտիւ յաջորդ դիտողութեանց մէջ, չուզելով կրկին զբաղիլ խնդրոյն ամէն մանրամասնութիւններով եւ Լաբուբնայի խնդրով, որուն հետ անբաժան կապուած է այս ամէնը: Վերջնոյս մասին արդէն առիթ ունեցած ենք խօսելու եւ նշանակած բազմաթիւ դրքեր, որ նոյն խնդրոյ մասին լոյս տեսած են:[1] Կրնայինք աւելցընել շատ ուրիշներ ալ:[2] Ի մանաւորի օրշափ խնդիրը Հայոց, այսինքն՝ բուն խորենացւոյ ալ կը վերաբերի, յիշելու արժանի է Հայագէտ կարիէրի քննութիւնը,[3] որ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսաւ,[4] եւ ուր անտես չեն եղած ի հարկէ նամականեաց՝

---

1 Տես մեր Zur Abgar-Sage, Վիեննա 1890, 8° էջ 55· (նախ ի WZKM, 1890, Heft 1—3·) Համառօտ հայերէն տես "Հանդէս„ 1889 էջ 47—51, 63—67:

2 Ի միջի այլոց՝ R. Duval, Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse, ի թերթին Journ. As. XVIII (1891), p. 87—133, 201—278, 381—439. XIX, 5—102 եւ առանձինն: — Adolfe Raffa, La légende d'Abgar et les origines de l'Église d'Edesse, étude historique et critique. Genève 1893, 8° pp. 110, եւ ուրիշներ:

3 A. Carrière, La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris 1895, 4° pp. 57.

4 "Աբգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մէջ„ թրգմ. Հ. Գ. Մէնեվիշեան՝ յառաջաբանով, Վիեննա 1897· 8° էջք ԺԵ+107· (նախ ի "Հանդէս„ 1896, թ. 2—12:)

որ Խորենացւոյ քով ալ կան:[1] Իրրեւ պատասխան այն տեսակ մը պարտաւանաց թէ ի մանաւորի գերման գիտնականք են որ թղթակցութեանս կեղծ ըլլալը կ'ընդունին, յիշենք գերմանացի գիտնական մ'ալ՝ Հայրսխաօան Նիրշլ, որ յատուկ դրութեամբ մ'ուզեց պաշտպան հանդիսանալ վաւերականութեան, թէեւ բոլորովին անբաւական կերպով,[2] մինչդեռ գաղղիացի գիտնական մը, որ այնպէս ջերմ պաշտպան է Աբգարու զրուցին յետ՝ կանս պատմական ըլլալուն, արդի թղթակցութիւնն ներկայ ձեւին մէջ չէր կրնար Հարազատ ընդունիլ. այլ միայն նախնական Հարազատ թղթակցութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէր:[3]

Յաջորդ տողերը մեծ մասամբ գրուած էին, երբ առացանք ուրիշ Հայ պարբերական մ'ալ՝ "Բանասէր„: Ներկայ տարւոյ առաջին պրակին մէջ Հրատարակիչը Կ. Յ. Պատմաչեան Համառօտ քննութիւն մը գրած է նոյն խնդրին առ խորագրով՝ "Աբգարի եւ Քրիստոսի թղթակցութիւնն. նորագիւտ արձանագրութիւն յԵփեսոս:„[4] Հոս ալ Հրատարակուած է արձանագրութիւնը նոյն նմանահանութեամբն, զոր ունէր նաեւ "Բազմավէպ„. բայց հոս՝ քիչ մ'աւելի պզտիկցուած՝ աւելի լաւ

---

1 Տես անդ՝ էջ 77—81 եւն:

2 Jos. Nirschl, Der Briefwechsel des Königs Abgar in Jerusalem oder die Abgarfrage, ի թերթին „Katholik", Bd. 76, p. 14–40, 97–114, 193—209, 322—345 եւ 398—420.

3 J. P. P. Martin, Les origines de l'Église d'Edesse etc. Paris 1889, 8° pp. 153. — Լաթուբնայի հետ կապ ունեցող խաչի գիւտի խնդրոյ մասին Համառ. ի միջի այլոց նաեւ V. Ryssel, Materalien zur Geschichte der Kreuzauffindungslegende in der syr. Litteratur, ի թերթին „Zeitschrift f. Kirchengeschichte" XVI, 222—242, եւ ուրիշներ:

4 "Բանասէր„, Հատ. Բ (1900), պրակ Ա, էջ 45—51:

գաղափար մը կու տար՝ դրան քարին երկու բաժին-
ները ճշդութեամբ քովէքով դրուած ըլլալով:
Ամբողջ գրութիւնն ալ՝ քանի մը մանրամասնու-
թիւնք չհաշուելով՝ իրը ուղիղ կերպով կը լուսա-
բանէ. այնպէս որ պահ մը աւելորդ երեւցաւ մեզի
հրատարակել յաջորդ դիտողութիւնքն: Սակայն՝
ինչպէս ընթերցողք կրնան համեմատելով կշռել,
մենք իրերը քիչ մը տարբեր տեսակիտով պիտի
ներկայացընենք. եւ կը յուսանք այլեւայլ կէտեր
աւելի լուսաւորել. եւ դարձեալ՝ այս մեր դիտողու-
թեանց հիմն առնուած է յիշեալ արձանագրու-
թեան վաւերական եւ պաշտօնական պատճէնը
կամ հրատարակութիւնը, որ տեղ տեղ բաւական
տարբեր ընթերցուած ունի:

Երկու նմանահանութիւնքն ալ՝ զոր յիշե-
ցինք, միակ պատճէնի մը համեմատ են, որ բուն
սկզբնագրին վրայէն առնուած ալ ըլլալով՝ չի
ներկայացըներ բոլորովին այն՝ ինչ որ է սկզբնա-
գիրն իր տառերու ձեւերով եւն: Բայց այս կէտը
մեզի համար նշանակութիւն չունի. տառաձեւերն
եւ նմանները մեզի համար հոս այնչափ արժէք
ունին, որչափ կրնան նպաստել հնութեան չափը
որոշելու: Բուն գլխաւոր կէտն է ընթերցուածոց
ճշդութիւնը, զոր պահած են ընդհանրապէս յի-
շեալ նմանահանութիւնքն ալ՝ ինչպէս այժմ
կրնանք համեմատելով որոշել. բայց մանրամաս-
նութեանց մէջ բաւական շեղումներ կան, շատ
տառեր լաւ չեն ներկայացուած, որով ուրիշ ըն-
թերցմանց առիթ կը տրուի, եւն: Կարեւորն էր
բան այժմ Արձանագրութեան պաշտօնական հրա-
տարակութիւնն ունենալ աչքին առջեւ, որ դժուար
ալ չէր: Արդէն նոյն "Բանասէր„ յիշեալ յօդուա-
ծին կցած էր՝ "Նորագոյն արձանագրութեանս առ-
թիւ„ խորագրով՝ նամակ մը դաղղիերէն լեզուաւ,
զոր գրած է Հ. Հուբեր (Henri Hubert)՝ Սէն-
Թէրմէնի հնութեանց թանգարանին մէկ պաշտօ-

նեայն, որ մասնաւորիչ կ'ընէր նոյն հրատարակութիւնն եւ անով կը ճշդուէր շատ կարեւոր նախադասութեան մ'ընթերցուածը։[1] Այս հրատարակութիւնն արդեամբք եղած է Աւստրիական Հնախօսական Հասարակութեան Տարեգրոց ներկայ տասըւոյ առաջին Գրքին մէջ, որ լոյս տեսած է 1900 Մարտ 31ին։[2] Հրատարակիչն է Եփեսոսի պեղիչներէն նոյն ինքն Հեբերդէյ, որ կու տայ "նախընծայ տեղեկագիր մը Եփեսոսի պեղմանց մասին„ յիշեալ հրատարակութեան վերջը՝ յարակից բաժնին մէջ։[3] Բուն գրուածքը կամ տեղեկագիրն՝ արձանագրութեան ընթերցմամբ եւ այլ տեղեկութիւններով՝ բաւ առ բաւ նոյնութեամբ արդէն հրատարակուած էր քիչ մ'առելի կանուխ, գրուածք բլլալով Վիեննայի Գիտութեանց Ճեմարանին փիլիսոփայական-պատմական բաժնին Ձեկուցագրին մէջ (Թիւ Ե, նիսան 1900, փետր. 7։)[4] Բայց այնտեղ կը գտնենք բուն Արձանագրութեան ճշգրտագոյն նմանահանութիւնը. նախ ամբողջ սեմա-

---

1 "Բանասէր„ անդ՝ էջ 52։ Այստեղ կը նշանակէ հերքեր որ ուրիշ գիտնական մը (Dobschütz ի Թեոլոգին Theol. Literaturzeitung 1900, col. 380) կը ծանուցանէ "առելի կարեւոր երկասիրութիւն մը„, արձանագրութեան բնագիրն առելի մերձաւոր գտնելով անոր հետ՝ զոր հրատարակած են Լինդսէյ եւ Նիքոլսոն՝ Ֆայումի մէկ պրոտոթղթին համեմատ՝ արդէն 1885ին։ Այս վերջինն առիթ պիտի ունենանք յիշելու քիչ մ'ետքը։

2 Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien. Bd. III, Heft I. Wien 1900 4°, pp. 120 + coll. 104. (2 *տախտակով եւ* 63 *պատկերներով։*)

3 Jahreshefte etc. Beiblatt, col. 83–96. Rudolf Heberdey, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesus. *Արձանագրութեան մասը՝* col. 90–96։ *Գրուած է Զմիւռնիայէ։*

4 K. Akademie d. Wiss. in Wien, Anzeiger der phil.-hist. Classe. Nr. V (Sitzung von 7 Febr. 1900), S. 30—40, *արձանագրութեան մասը՝* S. 38–39։

քարը ներկայացուած գրութեամբն ալ, որ պայծառ գաղափար մը կու տայ իրին. եւ երկրորդ յատկապէս արձանագրութիւնն աւելի մեծ նմանահանութեամբ՝ սկզբնագիրն ճիշդ ինչպէս է ներկայացընելով:

Նախ քան բուն խնդրին միջամտելը՝ բաւնք որ այս եւ նման խնդիրները յատկապէս մեզ Հայոց համար բաւ ինքեան անտարբեր են կամ ըլլալու են: Ըլլայ արձանագրութիւնը հին կամ ոչ, ըլլայ Աբգարու թղթակցութիւնը վաւերական կամ կեղծ, ըլլայ Լաբուբնա պատմութիւն կամ վիպասանական աւանդութիւն, այս ամէնը կը վերաբերի բուն եւ կրնանք բսել բացառապէս Ուռհայի եկեղեցւոյ եւ ասորի գրականութեան, շատ շատ Ուռհայի ապդեցութեան ներքեւ եղած շրջակայ հայ դաւառներուն ալ երկրորդաբար: Նախնաբար մեզի հետ գործ չունեցող խնդիր մըն է, որ հայկական եղած է կերպով մ՝այն օրէն՝ երբ Խորենացւոյ հետ արշակունի մ՝բրած ենք Աբգարն, եւ երբ՝ ինչպէս արդէն Լաբուբնայի հայ թարգմանիչն ըրած էր, ասորի աւանդութեան Ուռհայ մեռնող Աղդէն՝ Թադէոս անուան ներքեւ ի Հայս փոխադրած է հայ աւանդութիւնը: Այնպէս որ այս ամէնը մեր պատմութեան անհրաժեշտ մէկ էջը կազմած են դարերէ ի վեր. եւ շատերը հայրենի գրականութեան եւ նաեւ եկեղեցւոյ սրբազան պարտք մը կը համարին նոյնները պաշտպանել ոչ միայն գիտնոց դէմ, որ կարծես ընդ հենդն բոլորովին ուրիշ կը տեսնեն նախնական իրերը, այլ նաեւ Աստուծոյ դէմ, որոնք իրենց աւանդութիւնները մեզի շնորհել չեն ուզեր ի հարկէ: Այս ամէն պատմական, աւանդական եւ վիպական խնդիրներն ու վէճերը մեր ծրագրէն դուրս ըլլալով՝ կը թողունք ուր եւ ինչպէս են, եւ կ՝անցնինք Արձանագրութեան:

2.

Նախ կարեւոր է գիտնալ ճշդիւ թէ ինչ կ'ըսէ Արձանագրութեան բուն պեղողը եւ հրատարակողը: Հերերդէյ համառօտիւ կը նկարագրէ գիւտը եւ կարեւոր տեղեկութիւնները կու տայ. եւ ինքն իրրեւ ականատես շատ հեռի է անոր այն չափազանց նշանակութիւնը տալէն. այլ բնդհակառակն բոլորովին ուղիղ դատած է իրը: Ահա իւր գրածը. Պեղմանց շնորհիւ "առանձին դիւաերէն՝ որոնց մէջ այս անգամ ալ մեծ քանակութեամբ արձանագրութիւններ կան, կը յիշեմ յանուանէ Հռոմայեցւոյ մը գլուխը՝ թերեւս նախաքրիստոնէական ժամանակէն, որ անաղարտ պահուած հանեցինք բիւզանդեան պատէ մը՝ թատրոնէն վեր: Նաւահանգստի փողոցին հիւսիսակողմը գտնուող սալ քամանակի պատ մը աճմոփոբը մայրուր տառերով քանդակուած՝ ունի անվախճ ընդհակդունին ի մէջ Քրիսպոսի եւ Աբգարու եպիսկոպոսի,[1] հետեւեալ ձեւով որ եւ նկերեայ ունեցած յիշին ոգիական է, բայց այլ եւայլ յոսի արքեպիսկոպոսներով եւ ընդհիմարկոնդիներով պատասխան է:" Բնագիրը դնելէն ետքը կը շարունակէ՝ "Աչքի կը զարնէ արձանագրութիւնը դետեղելու կերպը. արձանագիրը կը գրաւնուի սեմոյ վարի երեսը, տուն մանսղին ճիշդ գլխուն վրայ: Յայտնապէս կը տեսնուի որ ինքը նմայական պահպանակ դրուած է (apotropäische Absicht), եւ ասոր համաձայն է այն պարագան որ հոս առնուած է նաեւ վերջաբանական տողն, որ կը խոստանայ պաշտպանութիւն քա-

---

1 "Մատենագրութիւն ու աղբերաց ցուցակ մը տես Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur, I, 533ff. 909, որուն վրայ ուշադրելու է Աբգիպուքս Ոսկիերի պապիրոսներուն երկու խպտի հատակոտորները. (տես J. Krall, Mittheilungen, V, 144ff. Führer, p. 56, 57, Nr. 192, 195.)„ — Ծան. Հերերդէյի:

զաքին (Եդեսիոյ) եւ բնակչաց, որ տակաւին կը պահի Եւսեբեայ քով եւ ապահովապէս ուշ ժամանակի յաւելուած մըն է։[1] *Ի հարկէ բոլորովին անկարելի չէ որ քարը նախնաբար այս տեղւոյ համար գործածուած չըլլայ։ Ասոր կրնար ապացոյց բերուիլ որ առաջին նամակին խորագիրը՝ զոր Եւսեբիոս պահած է եւ մեր արձանագրութիւնը չունի (Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς եւն) եւ կը սպասուէր հոս՝ ինչպէս որ կայ միւսը Տող 7ին մէջ, կրնար կորսուած ըլլալ այնատեն՝ երբ քարին նոյն երեսը կրկին կոփուեցաւ իբրեւ դրան սեմքը։ Սակայն եւ այնպէս այս պարագայիս ալ ճնալու է այն մեկնութիւնը զոր տուինք թէ ինչ նպատակի կը ծառայէր քարը այս վերջին տեղը։„*

Այժմ տեսնենք արձանագրութիւնը։ Առաջեւն չունենալով սկզբնագրին վաւերական նմանահանութիւնը, որ կրնայ տեսնուիլ վերոյիշեալ տեղը, կը դնենք տպագրական տառերով ճշդիւ ինչպէս հոն է։ Ամբողջ 11 տող է, բայց տողերն այնպէս երկայն (— արձանագրութեան երկայնքն է 1·40 մեդր —) որ չենք կրնար ճշդութեամբ պահել. որոշեցինք թուարկելով (1—11) եւ նոր տողով սկսելով։ Քարն երկու կտորի ճեղքուած է ճիշդ տողերուն կէսէն, զոր կը նշանակենք ‖նշանով։ Իւրաքանչիւր կտորն ալ կրկին երկուքի ճեղքուած է, զոր կը ցուցընէ |նշանը։ Ուր այս կտրտուած տեղերը տառ եր պակսած են՝ կը նշանակենք [ ] փակագծով։ Ահա արձանագիրը։

---

1 *"Ըստպէս Թղթերս քանդակուած էին Եդեսիոյ դռներու վրայ (տես Պրոկոպիոս* Bell. Pers. II, 12· *Եւագր. Եկղ. Պատ. II, 27։) Թղթերուս պատճէններ իբրեւ պահպանակ* (Amulett) *վրանին կը կրէին. (տես Վիեննայի* Cod. Vind. Theol. Graec. 315, *Թղ. 59ա—61բ։) Հմմտ.* Lipsius, Die edessenische Abgarsage, p. 4, 16, 21· J. Krall, *նոյն տեղը։„ — Ծան. Հերերդեյի։*

1. † ΑΥΓΑΡΟCΟΥΚΑΜΑΤΟΠΑ[ ]ΧΗCΙΗCΟΥΑΓΑΘΩCΩΤΗΡΙΑΝΑΦΑΝΕΝΤΙΕΝΠΟΛΙΗΕ
‖ ΡΟCΟΛΥΜΩΝΧΕΡΙΝΗΚΟΥCΤΕΜΟΙ | ΤΑΠΕΡΙCΟΥΚΑΙΤΩΝCΩΝΙΑΜΑΤΩΝΩCΑΝΕΥ
2. ΦΑΡΜΑΚΩΝΚΑΙΒΩΤΑΝΩΝΥΠ[]ΟΥΓΙΝΟΜΕΝΩΝΤΥΦΛΟΥCΑΝΑΒΛΕΠΙΝΠΟΙΕΙCΧΩΛΟΥCΠΕ[]
‖ ΠΑΤΙΝΛΕΠΡΟΥCΚΑΘΑΡΙΖΙCΚΑΙΑ | ΚΑΘΑΡΤΑΠΝΕΥΜΑΤΑΚΑΙΔΕΜΟΝΑCΕΚΒΑΛΛΙC
3. ΚΑΙΤΟΥCΜΕΝΜΑΚΡΟΝΟC[ ]ΒΑCΑΝΙΖΟΜΕΝΟΥCΘΕΡΑΠΕΥΕΙΕΚΑΙΝΕΚΡΟΥCΕΓΙΡΙC[ ]
‖ ΑΙΤΑΥΤΑΠΑΝΤΑΑΚΟΥCΑCΠΕΡ | ΙCΟΥΚΑΤΑΝΟΥΝΕΘΕΜΗΝΤΟΕΤΕΡΟΝΤΩΝΔΥΟ
4. ΗΟΤΙCΟΙΕΙΟ$\overline{\text{ΥΣ}}$CΤΟΥ$\overline{\text{ΘΥ}}$ΚΑΙΚ | ΑΤΑΒΑCΕΚΤΟΥΟΥΡΑΝΟΥΠΟΙΕΙCΤΑΥΤΑΗΟΤΙCΟΙΕΙΟΘ[ ]
‖ ΚΑΙΚΑΤΑΒΑCΕΚΤΟΥΟΥΡΑ | ΝΟΥΠΟΙΕΙCΤΑΥΤΑΔΙΑΤΟΥΤΟΓΡΑΨΑC
5. ΕΔΕΗΘΗΝCΟΥCΚΥΛΗΝΑΙΠΡ | ΟCΜΕΚΑΙΤΟΠΑΘΟCΟΕΧΩΘΕΡΑΠΕΥCΑΙΗΚΟΥCΤΕΜΟΙΓΑ[ ]
‖ ΤΙΟΙΗΟΥΔΕΟΙΚΑΤΑΓΟΓΓΥΖΟΥ | CΙΝCΟΥΚΑΙΒΟΥΛΟΝΤΑΙΚΑΚΩCΕCΑΙΠΟΛΙCΔΕΜ[ ]
6. ΕCΤΙΝΜΙΚΡΟΤΑΤΙΚΑΙCΕΜΝΙ | ΗΤΙCΕΞΑΡΚΙΑΜΦΟΤΕΡΟΙC†
7. † ΤΑΑΝΤΙΓΡΑΦ | ΕΝΤΑΠΑΡΑΤΟΥΔΕCΠΟΤΟΥΔΙΑΑΝΑΝΙΟΥΤΑΧΥΔ
‖ ΡΩΜΟΥ
8. † ΜΑΚΑΡΙΟCΟΠΙCΤΕΥCΑCΕ|ΝΕΜΟΙΜΗΕΩΡΑΚΩCΜΕΓΕΓΡΑΠΤΕΓΑΡΠΕΡΙΕΜΟΥ
‖ ΟΙΕΩΡΑΚΟΤΕCΜΕΜΗΠΙCΤΕΥ | CΟΥCΙΝΕΝΕΜΟΙΚΑΙΟΙΜΗΕΩΡΑΚΟΤΕCΜ[ ]
9. ΠΙCΤΕΥCΟΥCΙΝΚΑΙΖΗCΟΝ[ ]ΕΠΕΡΙΔΕΟΥΕΓΡΑΨΑCΜΟΙΕΛΘΙΝΠΡΟCCΕΔΕΟΝΕC[ ]
‖ ΝΠΑΝΤΑΔΙΑΑΠΕCΤΑΛΗΝ | ΠΛΗΡΩΤΑΙΤΑΠΑΝΤΑΚΑΙΜΕΤΑΤΟΠΑΗΡΩ[ ]
10. ΤΑΠΑΝΤΑΑΝΑΛΗΜΦΘΗΝ | ΑΙΠΡΟCΤΟΝΑΠΟCΤΙΛΑΝΤΑΜΕΚΑΙΕΠΙΔΑΝΑΝΑΛΗ
‖ ΜΦΘΩΑΠΟCΤΕΛΛΩΤΙΝ | ΑΤΩΝΜΑΘΗΤΩΝΜΟΥΟCΤΙCΕΙΑCΕΤΑΙCΟΥ
11. ΤΟΠΑΘΟCΚΑΙΖΩΗΝCΟΙΠΑΡΑ | CΧΗΚΑΙΤΟΙCCΥΝCΟΙΩCΙΝΚΑΙΤΗΠΟΛΙΤΗCΗΜΗΔΕΝ
‖ ΑΤΩΝΕΧΘΡΩΝΤΩΝCΩΝΕΞΟΥΗΑΝΤΑΥΤΗCΕΧΙΝΗCΧΙΝΠΟΤΕ †

Արձանագրութիւնը դրինք ամենայն ճշդութեամբ: Միայն տառաձեւերն ի հարկէ յաճախ տարբեր են տպագրէն: Օրինակի համար ω միայն տեղ մը (ἀγαθω տող 1) ω է, միւս բոլոր տեղերը սա ձեւով ա, հայերէն բոլորգիր "ա„ տառի պէս. υ միշտ սա ձեւն ունի Y, տեղ մը միայն (տող 2 πνευματα) եղած է արդէն V. գարձեալ φ տեղ մը (տող 4 γραφας) պարզ խաչաձեւ †, ուրիշ տեղ մը (տող 9 εγραφας) եռաժանուց ձեւով՝ ⊻. կրկին ձեւով է α տառը, եւ շատ ուրիշներ, ի հարկէ ամէնը գլխագիր ձեւով, ամբողջը շատ խնամով քանդակուած:

Արդ այս արձանագրութիւնն է որ այնչափ աղմուկ հանեց, մեր կարծեօք բոլորովին անտեղի: Ուրիշ տեսակէտ մըն է այն՝ զոր կը ծանուցանէ անդղնական թերթը, զոր վերը յիշեցինք եւ զոր յառաջ կը բերէ "Բաղմավէպ„՝ ինչպէս արդէն նոյն փոքր դրուածքին խորագիրը կը յուշընէ: Հոն կը կարդանք "վերոյիշեալ լրագրիս խմբագիրը քննելու յանձներ է այդ նմանահանութիւնը Բրիտանական թանգարանին Ուսուցիչ Մըրրէյի, երբ սա Հռովմայ Հնախօսական ժողովէն դարձեր է: Մըրրէյ անտարակոյս վաւերական եւ յոյժ հետաքրքրական համարեր է այդ արձանագրութիւնը. վասն զի այսու պիտի հաստատուի նաեւ վաւերականութիւն Եդեսիոյ Աբգար թագաւորին եւ Յիսուսի Քրիստոսի թղթակցութեան, զոր կը յիշատակեն Եւսեբիոս եւ մեր Խորենացի: Աստի-քաղդէական տառերով գրուած նամակներն, — որոնց պատճէնն է այս նորագիւտ արձանագրութիւնս, — կանխաւ գտնուած էին քարի մը տակ Իկոնիոն քաղաքէն 84 մղոն հեռու տեղ մը, յամի Տեառն 97: Լրագիրն կը ծանուցանէ եւս որ Աբբէպաս նոյն է Աբբար թագաւորին հետ եւ Քրիստոսի առ սա գրկածն է Փիլիպպոս առաքեալն:„ Բաղմավիպի խմբագիրն իրաւամբ հարցական նշան կը դնէ այս տեղեկու-

թեան ծայրը: Ամբողջն ալ իբր պարզ լրագրի լուր ինքնին արժէք մը չունի. եւ եթէ յիշեցինք՝ սա կէտին համար է որ նախ կ'ըսուի թէ Աբգար եւ Ագբիպպաս նոյն անձն ըլլան: Ձենք գիտեր Մբըրէյ հրատարակած է արդէն իւր կարծիքն, եւ թէ պիտի յաջողի այսպիսի քայլ մը, որ շատ տարակուսական կ'երեւայ: Բայց եթէ ասոր ապացոյց մը պիտի ըլլայ ներկայ արձանագրութիւնը, այն ալ ուր ակնկալութիւն է: Մեզի ծանօթ չէ դարձեալ այն "ասորի-քաղդէական" տառերով գիւտն, որ չգիտենք ինչ տեսակ տառեր պիտի ըլլան, եւ "որոնց պատճէնն" պիտի ըլլայ մեր արձանագրութիւնը: Բայց ներկայ յուշարէնն ոչ մի "ասորի-քաղդէական" բնագիր չ'ենթադրեր. միակ հիմն ունի, այն յոյնարէնը՝ որ ծանօթ է արդէն Եւսեբիոսէն:

Արդէն հրատարակիչն Հեբերդէյ շատ լաւ շեշտած է այս եւ անոր յարակից պարագաները: Նախ արձանագրութիւնն այնպէս հին չէ: Գանուած տուներ կամ պալատը "ուշ ժամանակի" գործ է, ոչ թէ հնագոյն Եփեսոսի շէնքերէն:[1] Երկրորդ՝

---

1 Այս մասին աւելի տեղեկութիւն պիտի ունենանք, երբ հրատարակուին պեղումնց վերջնական արդիւնքն: "Բանասէր" (անդ՝ էջ 51) աւելի տեղեկութիւններ կու տայ՝ իբր վերջաբան իւր գրութեան՝ այսպէս. "Հնագրական տեսակէտով՝ արձանագրութեանս մէջ գործածուած տառերը Ե-րդ դարու մէջ գործածուած ձեւեր կը ներկայացընեն, իսկ չորրորդ եւ ամենակարեւորը՝ Եփեսոսի վերոյիշեալ պողպատ — որուն տառերը գրեթէ գանուած է այս արձանագրութիւնը, նոյնացուած է Ե-րդ դարու վրայ: ... Արձանագրութիւնն օրինակուած է Եւսեբիոսի եկեղ. պատմութեան նախնական օրինակի մը վրայէն, եւ զեռեղուած է հոն իբրեւ հմայք յանուանէ պահպանութիւն արքայական պալատին, ինչպէս կ'ընեն շատ անգամներ խաչ մը կամ թէ ո եւ է սուրբի մը պատկերը քանդակել տալով: Այսպիսի հմայական մտքով գործածուած համանման արձանագրութիւն մըն ալ գտած է վերջերս անգղիացի ուղեւոր մը,

քանդակը սեմի ներսի կողմը դրուած է իբր հմայք, իբր պահպանակ (համայիլ), ճիշդ ինչպէս ձեռագիր ալ կայ նոյնպէս: Անշուշտ վաւերականութեան նշաններ չեն ասոնք. բայց մանաւանդ երբորդ կէտը՝ արձանագրութիւնս չէ եւ չի կրնար մտածուիլ առանց Եւսեբիոսի, որմէ անբաժան է եւ որմէ կախուած է: Արդէն՝ եթէ Եւսեբիոս ատոր չէ խօսած, իրմէ յառաջ չկար թղթերուս յոյն թարգմանութիւն մը: Ահա այս վերջին կէտը կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել:

Աբգարու զոյգն ու թղթակցութիւնս դարերէ վեր ծանօթ է ամէն լեզուաւ եւ պէսպէս խմբագրութեամբ: Եթէ ուզենք մի առ մի յիշել այն ամէն հեղինակներն, որ նոյները պատմած կամ յիշած են, ահագին ցուցակ մը կ'ելլէ:[1] Նուազ պէսպէս չեն նաեւ թղթերուս բնագիրներն այլեւայլ լեզուներով, զարմանալի պարունակութեամբ ի մասնաւորի անոնք որ իբր պահպանակ (հմայք) դրուած են: Ա յսպէս է արաբական մը,[2] որ Քրիստոսի խոստումը այսպէս կը դրէ՝ "Եւ թշնամի եւ բռնաւոր ոչ զօրեսցէ ընդդէմ նորա (Ուռհայի) եւ ոչ ընդդէմ այնր որ կրէ յանձին գայս նուռն" (ولا على حامل هذه الرسالة), եւ կ'աւելցընէ թէ նամակը նոյն կնքով էր, առաջին կնքոյն բնաբանը՝ "Ահա չոգայ ի խաչ կամաւք իմով.» եօթներորդին՝ "Բանն յաւիտենական, յամենայն ժամ, միշտ, ի յաւիտեան», եւ կ'աւարտի յիշելով անձեռագործ

որ խոստացած է հրատարակել գայն» եւն: Վերջինս թերեւս այն "ասորի-քաղդէականն» ըլլայ:

1 Ընդարձակ ցուցակ մը տես Tixeront, les origines de l'Église d'Edesse etc. Paris 1888, p. 20–29. Lipsius, Acta Apostolorum apocrypha, I (Lips. 1891), p. CVI–CX, եւ այլուր:

2 Tixeront, p. 197–9, գՂ· Թրգմ. p. 200–1 հրատարակիչն ու թարգմանիչն է H. Hyvernat.

պատկերը: Ճիշդ նոյնպէս է յունականներէն վիճնայի Թ. 315 պահպանակն, զոր այժմ հրատարակեց Լիպսիուս:[1] Առաջին նամակը քիչ շատ լաւ է. պատասխանն արդէն շատ փոխուած. իսկ Եւսեբեայ աւարտելէն ետքը՝ տակաւին երկար կը շարունակուի հոն, ուր Քրիստոս Տէր մեր կը պատմէ իւր ծնունդն եւն եւն, ուր ի միջի այլոց Տեառն մերոյ բերանը կը դրուի՝ "Եւ մարդ որ կրէ զայս յանձին, եղիցի ազատ յամենայն չար գործոց, եւ ասացէ՝ Այս ի բժշկութիւն եղիցի եւ յանդորր ուրախութիւն. վասն որոյ բանն գրեալ գրեցաւ իմով իսկ ձեռամբ հանդերձ կնքաւ իմով. դրոշմեալ են ի թղթիս եօթն կնքովք՝ †. Ψ. Λ. Ε. Ι. Ρ. Α. Ցիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ եւ որդի Մարեմայ որ կրէ զշունչ յերկուս բնութիւնս ծանուցեալ Աստուած եւ մարդ. իսկ կնքոցն մեկնութիւն այս ինչ է„ եւն եւն: Ձենք ուզեր յիշել շատ ուրիշները:

Հնագոյն բնագիր երեք հատ կը յիշեն միշտ ամէն քննիչք, որոց երկուքն են բոլոր պաշտպաններու բուն խարիսխն ալ: Ամենահինն է Եւսեբիոս († 340, եկեղ. պատ. գրուած իբր 323ին թ. գիրքը.) երկրորդը՝ Լաբուբնա ասորականն, որ իւր արդի ձեւին մէջ Եւսեբիոսէն ուշ է, իբր Դ դարուն վերջերէն, իսկ իւր նախնականն (զոր դիտնականք Acta Edessena կը կոչեն, —) էր ճշդիւ այն գիրքը, որմէ քաղած է Եւսեբիոս՝ "բառ առ բառ„ ինչպէս կ'ըսէ. երրորդն է Խորենացի, զոր շատերն այս խնդրին հետ այնպէս անբաժան եւ իբր համազօր Եւսեբեայ կը յիշեն: Բայց հոս՝ ընդհարուած համար՝ Խորենացի որեւէ ոչ-ի՛ն. ինքը պարզապէս օրինակած է ոչ թէ հայ Լաբուբնան, այլ Եւսե-

---

1 Lipsius, Acta Ap. apocr. I, 279—83. *Ἐπιστολὴ Αὐγάρου τοπάρχου Ἐδέσσης πρὸς τὸν Κύριον* եւն. բայց բաց ի նամակներէն՝ կը պարունակէ նաեւ Աբգարու զրոյցը՝

Բէռւէ եկեղ. պատմութիւնը, եւ այն՝ ոչ թէ ուղղակի, այլ անոր Հայերէն թարգմանութեան համեմատ: Խորենացւոյ միւս մասերը Աբգարու եւն նկատմամբ՝ հոս մենք ի նկատի չենք առնուր:

Արձանագրութիւնն յունարէն ըլլալով՝ նոյն լեզուաւ խմբագրութիւնքն համեմատութեան առնելու է, որոնց ամէնուն հիմն է կրկին Եւսեբիոս: Տեսանք Վիեննայի թ. 315 օրինակը, որ ուշ ժամանակի խմբագրութիւն եւ բոլորովին անպէտք է մեր նպատակին: Նոյնպէս է "Պրակք սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի", զոր հրատարակեց նոյն Լիպսիուս,[1] ուր միայն Աբգարու նամակը պահուած է՝ նոյնպէս այլայլած. Քրիստոսի պատասխանը բառացի չէ հաղորդուած: Ասոնց հետ գործ չունի արձանագրութիւնը: Հաշուէ դուրս են նաեւ բազմաթիւ յոյն մատենագիրներ, որոնք այս իրերը կը պատմեն, Պրոկոպիոս († 565), Եւագր (իբր 593), Ցովհ. Դամասկացի († իբր 760), Գէորգ Սինկելոս (Ը դար) եւ շատ ուրիշներ, որոնք արդէն խնդրոյ ներքեւ եղած ժամանակէն ետքն են: Բայց ի Եւսեբիոսէ կը մնայ միակ բնագիր մը, Էչ-Փայումի պապիրոս մը՝ որմէ հատակոտոր միայն մնացած են: Դ կամ Ե դարէն կ'ըսէ այս չորս հատակոտորներուն հրատարակիչը Լինդսէյ, որ Պոդլէեան գրատունը դանելով զանոնք հրատարակեց 1885ին:[2] Բնագիրն ի հարկէ շատ թերակատար է, զոր Յանաց Նիկոլսոն լրացընել՝ պակասներն Եւսեբիոսէն առնելով.[3] եւ այսպէս հրատարակեց նաեւ Տիքսերոն:[4]

---

1 Lipsius I, 273—8. *Πράξεις τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Θαδδαίου ἑνὸς τῶν ιβ', ըստ Վիեննայի* (Cod. Vind. Hist. Gr. 45, թ—ժ դարէն.) *Պարիսինը* (Bibl. Nat. Gr. 548 ԺԱ դարէն) *ուրիշ խորագիր ունի:*

2 W. M. Lindsay, *ի թերթին* „Athenaeum" 1885, Sept. 5, p. 304.

3 E.—B. Nicholson, *նոյն թերթին մէջ՝* „Athenaeum„ 1885, Nov. 15, p. 506—7.

4 Tixeront, p. 194.

Այս բնագիրն ալ նոյն է Եւսեբեայ հետ, միայն տեղ տեղ փոքր շեղումներով: Յաջորդ համեմատութեան մէջ աչքի առջեւ ունինք այս ալ, զոր "պ„ կը նշանակենք:

Այս ամէնէն կը հետեւի որ մենք արձանագրութենէն ալ ուրիշ բան չէինք սպասեր: Ի հարկէ եթէ վաւերական էր, Ա դարու արձանագիր մը եւն, բոլորովին ուրիշ բնագիր մ'ըլլալու էր քան Եւսեբեայ թարգմանել տուածը, սպասո անվաւերացուցիչ պարագաներէն եւ ընթերցուածներէն. վերջապէս բնագիր մ'որ արժանի ըլլար հարազատ նկատուելու: Բայց արդ ներկայ արձանագրութիւնը ե-ե-ի-ո-ի Ն-ո-փ-մ-ո-Ն-ի-ն է ծայրէ ծայր, միայն շատ յուսեցած, լի է ա-խ-ո-լ-ա-փ-ր-ո-Ն-ի-ն-ն-ե-ր-ո-վ. եւ մէկ երկու բուն ընթերցման տարբերութիւնք ալ աղաւաղման արդիւնք են, ինչպէս վարը պիտի նշանակենք, միակ բացառութեամբ վերջաբան տողին՝ որ ինքնին անվաւերութեան ամենամեծ ապացոյցն է: Յաջորդ համեմատութեան մէջ, որ Արձանագրին ընթերցուածն է, ուղղած ենք սխալագրութիւնքն, ծանօթութեանց մէջ նշանակելով սկզբնագրին գրութիւնքն: Խնամով նշանակուած են Եւսեբեայ եւ Պապիրոսի ընթերցմունք, ուր տարբերութիւն կար առելի կամ պակաս: Իբր թարգմանութիւն կը դնենք Եւսեբեայ հայերէնը, որ թէեւ ասորւոյն վրայէն է՝ բնդհանրապէս ճիշդ կը համընթանայ յունականին:[1] Խորենացի օրինակած է նոյնը. իսկ տարբերութիւնքն նշանակեցինք փակագծի մէջ X համառօտութեամբ: Եւսեբիոսի ալ օրինակաց տարբերութիւնք, զոր նշանակեցինք Լէմմէրի հրատարակութեան[2] համեմատ, կարեւոր են: վասն զի կը ցուցընեն թէ ո՛ր ձեռագրին նման էր քան-

[1] Եւսեբ. կեսարացւոյ պատ. եկեղ. տպ. Վենետ. 1877, էջ 61—2 (մանրագիրը): — Խոր. տպ. Վենետ. 1843:

[2] Eusebii Pamphili Historiae Eccl. libri decem. ed. H. Laemmer, Fasc. I—IV. (Scaphusiae 1869–1872.)

գակողին օրինակը։ Ահա ուրեմն բնագիրն ու համեմատութիւնն, որ ինքնին կը խօսի արդէն։

Արձանագր. = Ցւսևբ. I, 13. *Հայ Ցւսևբ.* = *Խոր. Բ, լա–լը։*

[Խորագիր Եւսեբեայ՝ *Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς γραφείσης ὑπὸ Ἀβγάρου τοπάρχου τῷ Ἰησοῦ, καὶ πεμφθείσης αὐτῷ δι' Ἀνανίου ταχυδρόμου εἰς Ἱεροσόλυμα.*]՝

[Պատճէն հրովարտակին որ գրեալ է յԱբգար արքայէ առ Յիսուս, եւ առաքեաց նմա ի ձեռն Անանիա սուրհանդակի Յերուսաղէմ. Ք՝ թուղթ Աբգարու առ փրկիչն Յիսուս Քրիստոս։]*

[1]‖ *† Ἀΰγαρος*[2] *Οὐκάμα*[3] *τοπά[ρ]χης Ἰησοῦ ἀγαθῷ σωτῆρι*[4] *ἀναφανέντι ἐν πόλει*[5] *Ἱεροσολύμων χαίρειν*[6].

[1]‖ Աբգար Արջամայ (Ք Արշամայ) իշխան աշխարհիս (Ք աշխարհի) առ Յիսուս փրկիչ եւ բարերար որ ե–

---

* Արձանագիրը չունի խորագիրս, զոր Եւսեբիոս կցած է, հաւանօրէն քարին նոր կոփուելուն առեն ինկած, տես վերը։ Կայ միւս խորագիրը, զոր տես տող 7· (Տողերը ‖ կը բաժնենք եւ կը թուարկենք։) Հայոյն "պատճէն հրովարտակին" ըսածն ըստ ասորւոյն հասկընալու է՝ "պատճէն ընդ–ունելոյ։"

1 Վերնագիրս այժմ չկայ Արձանագրութեան մէջ։

2 Արձ. *Ἄΰγαρος* ըստ Եւսեբեայ ձեռագրին Fa, միւսները *Ἄβγαρος*.

3 Բոլոր ձեռագիրք կորանցուցած են ընթերցումս. պահած են Ուփինոսէն զատ՝ միայն Ea եւ P ձեռագիրք աղաւաղ ձեւովս *οὐχ ἅμα*, զոր սրբագրելու է Արձանագրութեան համեմատ *Οὐκάμα*, զոր ունին Հայն եւ Ասորին եւ Լարուբնա։ — Արձանագրութեան պէս պարզ *τοπάρχης* (= Հ "իշխան աշխարհիս") ունի Եւս. ալ, միայն այլեւայլ ձեռագիրք (ACFab եւն) ունին յաւելուածով՝ *τοπάρχης Ἐδέσσης*.

4 Եւս. *ῥυσῶν՝ σωτῆρι ἀγαθῷ* = Հ "փրկիչ եւ բարերար"։

5 Արձ. *πόλι*, որ դէշ սրբագրութիւն է Եւսեբեայ *ἐν τόπῳ* (= Հ "յաշխարհին") գրածին։

6 Արձ. *χέριν*.

"Ηκουσταί[1] μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν ἰαμάτων, ὡς ἄνευ

բեւեցաւ յաշխարհի (X երեւեցար աշխարհի) երու-սաղեմացւոց, ողջոյն: Լուեալ է մեր (X իմ) վասն քո եւ վասն բժշկութեանդ որ լինի (X լինին) ի ձեռս քո առանց

2|| φαρμάκων καὶ βοτανῶν[2] ὑπ[ὸ σ]οῦ γινομένων[3], τυφλοὺς ἀναβλέπειν[4] ποιεῖς, χωλοὺς πε[ρι]πατεῖν[5], λεπροὺς καθαρίζεις[6], καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δαίμονας ἐκβάλλεις[7],

2|| դեղոց եւ արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել եւ կաղաց գնալ, զբորոտս սրբես (X եւ զբորոտս սրբել,) եւ զայս պիղծս եւ զդեւս հանես.

3|| καὶ τοὺς μὲν[8] μακροσ[ίᾳ] βασανιζομένους θεραπεύεις[9], καὶ νεκροὺς ἐγείρεις[10]. [Κ]αὶ ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἕτερον τῶν δύο

3|| եւ որ միանգամ չարչարեալ են ընդ յերկար X) երկար) հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու, եւ զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց,

---

1 Արձ. ἤκουστέ μοι.

2 Արձ. βωτανῶν.

3 Փակագծեալ տեղը Արձ. դուրս ձգած է եւսեբեայ բառերս ὡς γὰρ λόγος (= Հ "պէ որպէս ասէ"), որ անշուշտ նախնական են. հմմտ. Լարուբնա:

4 Արձ. ἀναβλέπιν.

5 Արձ. πε[ρι]πατῖν.

6 Արձ. καθαρίζις. Եւսեբիոս կ'ըսէ καὶ λεπροὺς (= խոր. "է- զբորոտս" եւն) Արձ. չունի այս "եւ", ինչպէս եւ ոչ եւսեբեայ Հայերէնը:

7 Արձ. δέμονας ἐκβάλλις.

8 Այսպէս Արձ. μὲν, եւսեբեայ ձեռագիրք τοὺς ἐν μακροσίᾳ.

9 Արձ. աղաւաղ θεραπεύειε.

10 Այսպէս (ἐγίρις) եւսեբեայ Բոլոր Ձեռագրաց պէս, մինչ ուղղագրին ըլլալու է ἀνεγείρεις, տես Լեմմեր: Ասոնք Արձ. լաւագոյն օրինակ մը չունէր:

4|| ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱς (= υἱὸς) τοῦ θῦ (= θεοῦ)[1] καὶ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα[2], ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ θ[ς][3] καὶ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς τοῦτα[4]. Διὰ τοῦτο[5] γράψας

4|| կամ թէ դու Աստուած իցես՝ իջեալ յերկնից եւ (X չէ "եւ") գործես զայդ. եւ (X չէ "եւ") կամ թէ որպէս Աստուծոյ իցես (X որպէս իցես դու Աստուծոյ) եւ զայդ առնես: Արդ վասն այսորիկ (X այնորիկ)

5|| ἐδεήθην σου σκυλῆναι πρὸς μέ[6], καὶ τὸ πάθος, ὃ ἔχω. θεραπεῦσαι." Ηκουσταί[7] μοι

5|| գրեցի ես առ քեզ (X չէ "առ քեզ")՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատս լիցիս (X

---

1 Այսպէս Արձ. որ ըստ այսմ հոս եւ յաջորդը շատ աղաւաղած է, կը գրէ σοί (= σὺ) εἶ . . . ἐκ (Եւթ. ἀπὸ) οὐρανοῦ եւն.

2 Ամբողջ խօսքը աղաւաղ է այնու որ ոչ թէ հոս, այլ յաջորդ նախադասութեան մէջ ըլլալու էր ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ (որպէս Աստուծոյ), այլ հոս ըստ Եւս. (= Հայ, Լատ. եւն) ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ θεὸς (Աստուած) καὶ καταβὰς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα.

3 Այսինքն ὁ θεὸς.

4 Արձանագիրը բոլորովին չփոթեր է եւ նախընթաց խօսքը ճշդիւ կրկնած. միայն հոն "որպէս Աստուծոյ" դրած ըլլալով՝ հոս հակադրութեան երկրորդ մասը պէտք էր դնել, այսինքն "Աստուած" միայն: Ուղիղն է Եւս. (= Հայ, Լատ. եւն) ἢ υἱὸς εἶ τοῦ θεοῦ ποιῶν ταῦτα. այս չփոթութիւնն եւ վրիպակն ինքնին արձանագրութեան խեղճութիւնը ցուցընելու բաւական է:

5 Եւս. διὰ τοῦτο τοίνυν γράψας եւն (= Հ "արդ վասն այսորիկ", Լատ. եւն:) Հոս կը սկսի Պ. կամ Ֆայումի պապիրոսի հատակոտորն, որ միայն է Եւսեբեայ բայց միայն վերջին տառը հոս պահուած է Տող 1՝ . . . [διὰ τοῦτο τοίνυ]ν եւն.

6 Պ (տող 2) միայն սա բառերը պահած է . . . [. . . σκυλῆναι] πρὸς μὲ.

7 Արձ. այսպէս ἤκουστέ μοι γὰρ ὅτι, Եւս.՝ καὶ γὰρ ἤκουσα ὅτι (= Հ "նաեւ լուայ".) Պ. Տող 3՝ [. . . καὶ γὰρ ἤ]κουσταί μοι ὅτι եւն.

γὰ[ρ ὅ]τι οἱ Ἰουδαῖοι[1] καταγογγύζουσίν σου[2], καὶ βούλονται κακῶσαί σε[3]. Πόλις δέ μ[οι]

լինիցիս) եւ եկեսցես առ իս, եւ բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես։ Նաեւ լուայ զի Հրեայք որոնջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի

[6]‖ ἔστιν[4] μικροτάτη καὶ σεμνὴ, ἥτις ἐξαρκεῖ[5] ἀμφοτέροις. †

[6]‖ փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է մեզ երկոցունցս։

[7]‖ † Τὰ ἀντιγραφέντα παρὰ τοῦ δεσπότου[6] διὰ Ἀνανίου[7] ταχυδρόμου[8].

[7]‖ Պատասխանի հրովարտակին զոր ինչ գրեցաւ է Յիսուսէ (տպ. "Յերուսաղեմէ") ի ձեռն Անանիա սուրհանդակի առ Աբգար իշխան աշխարհի. (X Պատասխանի թղթոյն Աբգարու ...։]

---

1 Արձ. [ὅ]τι οἱ Ἰουδεῖοι, Եւս. ὅτι καὶ Ἰουδαῖοι, պ. անընթեռնլի։

2 Այսպէս Արձ., իսկ Եւս. սովորականը՝ καταγογγύζουσι, καὶ... ուստի չունի σου, բայց ունին նոյնը Արձանագրութեան պէս նաեւ շատ ձեռագիրք, ըստ Լէմմէրի ACFa եւ տպագիրքն UVa.

3 Արձ. բոլորովին ախալագիր՝ κακῶσέ σαι. պ բոլորովին տարբեր ընթերցուած ունի Տող 4՝ [...σου καὶ] διώκουσίν σε (եւ հալածեն զքեզ։)

4 Արձ. π. δέ μ[οι] ἔστιν μικροτάτι καὶ σεμνὶ. Եւս. չըլնուն՝ πόλις δὲ μικροτάτη μοί ἐστι καὶ ..., պ. ըստ երեւութին աւելի նման Արձանագրին՝ Տող 5 [...πόλις δέ μοί ἐσ]τιν σμικροτάτη [καὶ...]

5 Արձ. ἐξαρκι. պ այս տողը (Տ՝ղ 6) անընթեռնլի։

6 Հոս Արձ. տարբեր է παρὰ τοῦ δεσπότου (ի Տիսոնէ) գրելով. Եւս՝ ὑπὸ Ἰεσοῦ (ի Յիսուսէ.) Հայ եւ Խոր. չունին երկուքն ալ. պ ամբողջ խորագիրս (տող 7—8) անընթեռնլի, Նիքոլսոն լրացուցած է ըստ Եւսեբեայ.

7 Այսպէս διὰ Ἀνανίου (Հերերդէյ Ἀνανία) ունին նաեւ Եւսեբեայ ձեռագիրք EaFaH, մնացեալքը Ἀνανία.

8 Ταχυδρόμου բառէն վերջը Եւսեբեայ ձեռագիրք կ'աւելցընեն՝ τοπάρχῃ Ἀβγάρῳ, զոր Լէմմէր կ'ուղղէ τοπάρ-

8 † Μακάριος ὁ[1] πιστεύσας ἐν ἐμοὶ, μὴ ἑωρακώς με. Γέγραπται[2] γὰρ περὶ ἐμοῦ. οἱ ἑωρακότες με μὴ πιστεύσουσιν ἐν ἐμοὶ[3], καὶ οἱ μὴ ἑωρακότες μ[ε][4]

8 Երանի իցէ այնմիկ (X այնմ) որ հաւատայ յիս, իբրեւ ոչ իցէ (X նորա) տեսեալ զիս: Զի գրեալ է վասն իմ այսպէս, զի Որք տեսանիցեն (X տեսանենն) զիս՝ ոչ հաւատացեն յիս, եւ որ ոչն տեսանիցեն զիս (X տեսանեն՝ նոքա)

9 πιστεύσουσιν καὶ ζήσων[ται].[5] Περὶ δὲ οὗ ἔγραψάς μοι ἐλθεῖν[6] πρὸς σέ, δέον ἐσ[τὶν] πάντα,[7] δι' ἃ ἀπεστάλην, πληρῶσαι τὰ

9 հաւատասցեն եւ կեցցեն: Իսկ վասն այսր (X այնր) զի գրեցեր դու առ իս՝ գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել ասա

χου Ἀβγάρου, բան ինքեան երկուքն ալ աւելորդ են: Բայց նոյները տեսած է նաեւ Եւսեբեայ Հայ Թարգմանը՝ "առ Արգար իշխան աշխարհի:„

1 Արձ. համեմատ է Եւսեբեայ EaFbO ձեռագրաց, մինչեր՝ μακάριος εἶ πιστ., իսկ CFa եւ VaX կը կարդան Αβγαρε (Աβգարե), μακάριος եւն. ուստի "Ո՛վ Աբգար, երանի„ եւն: գ (տող 9) ունի [Μακά]ριος εἶ ὅτι ἐπίστευσας ἐν ἐμοὶ μὴ [ἑωρα]κώς με, կամ "Երանի ես հաւատացեր յիս„ եւն:

2 Արձ. γέγραπτε.

3 Եւս. Հայցականով կ'ըսէ՝ τοὺς ἑωρακότας με μὴ πιστεύσειν (AEa եւ U πιστεύειν) ἐν ἐμοὶ (այսպէս ձեռագիրք AEaFbGH եւ U, մինչեր պարզ μοι.)

4 Եւս. καὶ ἵνα (UVa միայն ἵνα, առանց καὶ) οἱ μὴ եւն.

5 Արձ. ζήσοντε. Եւս. (καὶ ἵνα οἱ μὴ ἑωρ.) αὐτοὶ πιστεύσωσι καὶ . . . = Հայ "նոքա հաւատասցեն„ եւն: գ ունի ամբողջն (տող 10–12) այսպէս՝ [γέγραπται] γὰρ περὶ ἐμοῦ ὅτι οἱ ἑωρακότες με οὐ μὴ πιστεύσ[ωσιν ἐ]ν ἐμοὶ, καὶ οἱ μὴ ἑωρακότες με αὐτοὶ [πιστεύσ]ουσιν παὶ ζήσονται, ուստի քիչ տարբեր Եւսեբիոսէ:

6 Արձ. ἐλθῖν. – Եւսեբեայ օրինակք A եւ UX կը կարդան περὶ οὗ δε եւն. մինչեր ըստ Արձ.: գ (տող 12) = Եւս.:

7 Եւս. ἐστὶ.

πάντα[1], καὶ μετὰ τὸ πληρῶ[σαι]

զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես, եւ իբրեւ կատարեցից

10|| τὰ πάντα[2], ἀναληφθῆναι πρὸς τὸν ἀποστείλαντά με[3], καὶ ἐπειδὰν ἀναληφθῶ, ἀποστελῶ[4] τίνα τῶν μαθητῶν μου, ὅστις ἰάσηταί[5] σου

10|| զայսն (X զայս)՝ ապա վերացայց (X համբարձայց) առ այն՝ որ առաքեացն զիս. եւ յորժամ վերացայց (X համբարձայց)՝ առաքեցից քեզ մի (X առաքեցից զմի) յաշակերտաց աստի իմոց, զի

11|| τὸ πάθος, καὶ ζωήν σοι παράσχει[6] καὶ τοῖς σὺν

11|| զցաւս քո բժշկեացէ եւ կեանս տացէ քեզ եւ որ

---

1 Ա յապէս Արձ. πληρῶται եւ ասորական երեւութով մը կրկնելով հոս դարձեալ τὰ πάντα. Եւս. եւ պ (տող 14) δι' ἃ ἀπεστάλην, ἐνταῦθα πληρῶσαι (μέ կ'աւելցընեն Եւսեբեայ շատ օրինակներ, իսկ Ea եւ O չունին μέ պատկերսին պէս) = Հայ "կատարել ասաց" եւն.

2 Եւս. կը կցէ (τὰ πάντα) οὕτως, զոր չունին Արձ. եւ պ (տող 14)։ Հայը՝ "կատարեցից զայս", զոր անշուշտ ուղղելու է "...զայս ամենայն"։

3 Արձ. եւ պ. կը գրեն ուղղագրութեամբ ἀναλημφθῆναι եւն. նոյնպէս քիչ մ'ետքը։ Արձ. կը գրէ ἀποστίλαντα եւն.

4 Արձ. ἐπιδὰν ἀναλημφθῶ (= պ), ἀποστελλῶ τίνα եւն. այսպէս ἀποστέλλω կը գրեն նաեւ Եւսեբեայ ձեռագիրք AEa եւ UX. Իսկ բուն Եւս. եւ պ (տող 16) կը կարդան՝ ἀποστελῶ σοί τινα = Հայ "առաքեցից ի քեզ" եւն։

5 Արձ. այսպէս՝ ὅστις εἰασεταί σου եւն (որ բժըշկեացէ.) Եւս. ἵνα ἰάσηται σου եւն = Հայ "զի զցաւս քո" եւն։ պ. Հաւանօրէն երկուքէն ալ կը շեղէր (տող 17) այսպէս՝ մերձաւորապէս ըստ Նիքոլասնի՝ [ἵνα τὸ πάθος σου] ἰάσηται, καὶ ζωὴν եւն։

6 Արձ. παράσχη. Ճիշդ այս ոչ շատ յարմար παράσχει ձեւն ունի նաեւ Վիեննայի ձեռագիրն Vindob. 315, տես Lipsius, Abgarsage 17 n. եւ Acta. — Եւս. եւ պ. παράσχηται, տես յաջորդը։

σοὶ[1], ὧσιν καὶ τῇ πόλει[2] τῇ σῇ μηδένα τῶν ἐχθρῶν τῶν σῶν ἐξουσίαν[3] ταύτης ἔχειν ἢ σχεῖν[4] ποτέ. †

միանգամ ընդ քեզ են. (X եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեացե։)

Համեմատութեամբս, որ ինքնին պերճախօս է, կրնայինք կնքել մեր գրութիւնը։ Սակայն քանի մը կէտեր աւելի լուսաւորելու համար՝ աւելորդ պիտի չըլլայ առաջիկայ բնագիրներուն մասին քանի մը դիտողութիւններ ընել յաջորդ տողերու մէջ։

3.

Երկրորդական նշանակութիւն ունի հայերէնը, զոր յունարէնին դիմաց դրինք։ Ուշադրութեան արժանի կրնան ըլլալ միայն խորհեացուց ընթերցուածներուն տարբերութիւնները։ Մեծ մասը՝ ինչպէս տեսանք՝ աննշան են, եւ յայտնա-

---

Վերջին մասս ունի Եւս. այսպէս՝ καὶ ζωήν σοι καὶ τοῖς σὺν σοὶ παράσχηται, եւ ասով Ս՝առաքեալ Եւսեբեայ քով նամակը. նոյնպէս Հայը։ Պ. (տող 18) այսչափ միայն ընթեռնլի՝ καὶ ζωὴν κα[ι . . .] παράσχηται, ունենալով յաջորդ տող մ՚ալ, տես վարը։

7 Արձ. πόλι.

8 Արձ. սխալ գրուած ἐξουναν, որուն առաջին N կարդալու է CI.

9 Արձ. ἐχιν η σχιν. Դրինք ἢ σχεῖν Հեբերդէյի հետ. բայց լաւագոյն կը համարինք Հուբերի առաջարկը կարդալ ἢ ἔξειν (տես "Բանասէր„, էջ 52։) — Ամբողջ այս վերջաբանական մասն ալ ունեցած է Պ (տող 19), որմէ սակայն ընթեռնլի են այժմ միայն տառերս՝ [ ] ολε [ ] τῶν [ ], այսինքն πόλει եւ τῶν (ἐχθρῶν)։ Վերջաբանս այլեւայլ ձեւերով ունին ուրիշ յոյն օրինակներ ալ (տես Lipsius, Abgarsage, 17 եւ Acta,) որոնց մասին յետոյ, փոխանակ Արձանագրին ὧσιν (καὶ τῇ πόλι), որ որոշ կը կարգացուի, լաւագոյն էր կարդալ πᾶσιν, καὶ... ինչպէս ունի Վիեննայի թ. 315 յունականը։

պէս ծագած յընթացս ժամանակաց գրչագրէ գրչագիր։[1] Ուղղագոյն են ի հարկէ անոնք որ աւելի համաձայն են Եւսեբեայ հայերէնին։ Խորենացւոյ բուն գրչէն ըլլալու կամ ոչ՝ երաշխաւորութիւն մը չեն տար ասոնք, եւ ոչ ձեռագիրք. բայց թերեւս իրմէ է՝ օրինակի համար՝ այն լեզուական փոփոխութիւնը, զոր կը տեսնենք երկրորդ նամակին վերջը, ուր երկու անգամ ասորաբան "ՀԷՐՈՅՅՅ„ բայը փոխուած է՝ "ՀԱՄԲԱՐՁՅՅՅ„ համաձօրին, նոյնպէս "կեանս տալ„ բացատրութիւնը փոխարինուած "կեանս շնորհել„ ասութեամբ։ Կրնար մտածուիլ որ Խորենացի ուզած ըլլայ Եւսեբեայ հայերէնին ասորաբանութիւնը արբագրել. սակայն յայսմ ալ կը տեսնենք որ բաւական նման բաներ մնացած են անփոփոխ, օրինակի համար "ՆՔՐԻ— ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս„ եւն։ Զինչ եւ իցէ՝ այս ամէնը լոկ լեզուական խնդիրներ են, որ հոս մեզի համար երկրորդական են։ Անցնինք բուն յունականաց՝ Եւսեբեայ, Պապիւրոսին եւ Արձանագրութեան։

Մեր համեմատութիւնն եւ անոր ծանօթութիւնքն աչքէ անցընելով կրնար՝ առաջին հայեցուածքով՝ կարծուիլ որ Արձանագրութիւնը բազմաթիւ շեղումներ ունի Եւսեբիոսէն։ Սակայն ասոնց

---

1 Օրինակի համար Վենետկոյ տպագրութիւնը ունի "առ Ցիսուս ... որ Էրէ-Էցոր„, ծանօթութեան մէջ նշանակելով եթէ երեք օրինակ ունին "երեւեցաւ„, որ ուղղագոյնն է։ Քիչ մ'ետքը երկու օրինակ կ'ըսուի թէ ունին՝ "եւ զայս պիղծս հանել, եւ որ միանգամ չարչարեալ են ընդ երկար հիւանդութեամբք„ եւն. գոնէ վերջինը ("ընդ երկար„) ուղղագոյնն է քան պարզ "երկար„, որ իւր Խորենացւոյ ընթերցուած դրուած է։ Ջուտ դրչական տարբերութիւն է երբ աւելի վարը "Հրեայք պրպռլին զքէն„ խօսքին մէջ մէկ օր. կը կարդայ "... պրպռաւլ են զքէն„։ Խորենացւոյ բնագիրը վերջնականապէս ճշդրտուած չէ ձեռագրաց համեմատութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ։

ամենամեծ մասը բոլորովին անտես ընել կրնայինք· պարզապէս սխալ գրութիւն կամ ուղղագրական պէսպիսութիւնք են, որ բնագրին ընթերցուածոց համար տարբերութիւն մը չեն: Ընթերցման բուն տարբերութիւնք հազիւ քանի մը հատ են, եւ այն՝ բաց ի մէկէն՝ ընդհանրապէս անկարեւոր· մանաւանդ թէ՝ ինչպէս արդէն Հեբերդէյ ուղիղ դատած է, յոռի սրբագրութիւններ: Օրինակի համար ճիշդ սկիզբը (տող 1) նամակը կ'ուղղուի Եւսեբեայ քով առ Ցիսուս "էրկիչ եւ քաղեցար„ (յոյն· σωτῆρι ἀγαθῷ·) եթէ արձանագրութիւնը գոնէ Լաբուբնայի ընթերցուածը տար ("քահիչ բարի„), առուդիւ յարգի ընթերցուած մը կ'ունենայինք, որով գոնէ անվաւերութեան նշան մը պակաս կ'ըլլար: Տակաւին հեթանոս Աբգար չէր կրնար ի հարկէ իւր հարազատ նամակը սկսիլ գուտ քրիստոնէական անուանակոչութեամբ զՔրիստոս "փրկիչ„ աշխարհի կոչելով: Բայց արձանագիրը տարբեր բնագիր չունէր առջեւն, այլ միայն նոյն բառերը շրջուն կարգաւ ("բարերար փրկիչ„, ἀγ. σωτ.) որ ի հարկէ աննշան է:

Ճիշդ հոս յոռի սրբագրութիւն մ'ալ կը գտնենք յարակից: Նամակը կ'ուղղուի Եւսեբեայ քով առ Ցիսուս "որ երեւեցաւ ի Քեղ-ոջ (կամ Յերկրին; ἐν τόπῳ) Երուսաղեմացւոց„ եւն: Τόπος (տեղի, գաւառ) կրնայ յունարէնին մէջ շատ յարմար չըլլալ· բայց ճշդիւ թարգմանութիւն է ասորական նախաբնագրին, զոր հոս պահած է Լաբուբնա, այսինքն ;;2), զոր հայ թարգմանք փոխադրած են "աշխարհին Երուսաղեմացւոց„, ճիշդ ինչպէս Եւսեբեայ ասոր համեմատ յօրինած τόπαρχης յորջորջումը փոխադրած է հայն՝ "Իշխան աշխարհի:„ Արձանագիրը կամ իրեն առջեւ եղած Եւսեբեայ օրինակին գրողը կ'երեւայ թէ ուզած է այս ոչյունական ասութիւնը՝ որ ասորաբանութեան հետք մըն էր, չնչել· եւ ելք մը գտած է նոյնը

փոխելով դիւրաւ, քանի որ Երուսաղէմ *+ալա+* մըն էր. ուստի պարզապէս գրած է "ի *+ալա+*ին (ἐν πόλι) Երուսաղեմացւոց։„ Նոյնն ըրած է նաեւ Լաբուբնայի հայ թարգմանը. (տես վարը։)

Գէշ սրբագրութիւն մ՚ըլլալու է երրորդ տարբերութիւնն ալ։ Եւսեբեայ քով Աբգար կը դրէ թէ լսած է (— ὡς γὰρ λόγος = Հայ "պէս որպէս ասէ„) բորոտները կը սրբէ, հիւանդներ կը բժշկէ Քրիստոս, ուստի իրեն կը դիմէ։ Ասի ստուգիւ նախնական է։ Լաբուբնա ալ գոնէ անուղղակի կը հաստատէ Աբգարի բերան դնելով խօսքը թէ՝ "քանի+ով„ (بكلما) կը բժշկես եւն։ Արձանագիրը բոլորովին դուրս թողուցած է այս բառերը, թերեւս պարզ շփոթութեամբ, թերեւս նաեւ կամաւ իբր աւելորդ։ Յամենայն դէպս բնագիրն ասով աւելի վաւերականութեան դոյն մ՚առած չէ, այլ ընդհակառակն։[1]

---

[1] Բանասիրաց ուշադրութենէ վրիպած չէ խօսքս՝ "Տաս դու *+օրոց* պեռանել եւ *+ալաց* գնալ, պէսպէս որբեւ եւ *ղայս* պէղձ ես՝ դպես հանես, եւ որ միանգամ չարչարեալ են ընդերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու, ես՝ *ղբոես*ալ *յօրօցանես*„։ Պակաս է Եւսեբեայ (եւ Խոր.) քով՝ "հոգերց լռելոյ„, զոր ունի իրաւամբք Լաբուբնա, լիակատար ընելով Ա-Եպոբոնէ խօսքը, (Մատթ. ԺԱ, 5 եւ Ղուկ. Է. 22՝ Պատասխան Յիսուսի՝ Յովհաննու աշակերտաց) թէ "կոյրք տեսանեն, կաղք գնան, բորոտք սրբին, եւ խուլք լսեն, եւ մեռեալք յառնեն„։ Աբգարու ժամանակ ի հարկէ Աւետարանք գրուած չէին, բայց թղթեր յօրինող Ասորւոյն համար այս ալ շնաս չուներ։ Որչափ ալ փոխառութիւնն ակնյայտնի է, եղան պաշտպանք որ նմանութիւն ընդունեցան, բայց ոչ փոխառութիւն Աւետարանէն։ Զինչ եւ իցէ, գոնէ այս պաշտպանները կը յենուին Եւսեբեայ վրայ, ուր հոս անկախութեան երեւոյթ մ՚ունի խօսքը, վասն զի Աբգար է լոյ գիտէ այն ամէնը։ Արձանագրողը գէշ ծառայութիւն մ՚ըրած է պաշտպաններու՝ ջնջելով այն խօսքը։ Իւր օրով ի հարկէ ի լոյ գիտնալու պէտք չկար Քրիստոսի գործքերը, զոր ամէն օր կը լսէր ու կը կարդար, բերնուց ալ գիտնալով Աւետարանը։

Մեծ շփոթութիւն մը կը ցուցընէ Արձանագիրը յաջորդ չորրորդ տարբերութեամբն, որ նախընթացներէն աւելի մեծ է: Աբգար լսելով Յիսուսի զարմանալի գործերը՝ կը գրէ նամակին մէջ (յոյն բնագիրը տես վերը):

ըստ Նես., Հայ. Նոր. եւ Ղաբ.

Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց, կամ թէ դու Աստուած էիր՝ իջեալ յերկինէ ի ծնունդ. եւ կամ թէ Որդի Աստուծոյ էիր ի գալ առնես:

ըստ Արձանագրութեան

Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց, կամ թէ Որդի Աստուծոյ էիր դու ի իջեալ յերկնից ծնունդ, կամ թէ Աստուած էիր դու ի իջեալ յերկնից ծնունդ:

Թողունք այն կէտը, որ Հեթանոս Աբգար լսելով Երուսաղէմ Յիսուսի ըրածները, չէր կրնար՝ անած իւր դիցապաշտ գաղափարներով՝ յանկարծ ինքնաբերաբար այսպիսի գաղափարներ յղանալ թէ նա կամ՝ Հրէից յայտնեալ կրօնից միակ ճշմարիտ "Աստուածն„ էր որ երկինքէն իջած էր, եւ կամ՝ յետոյ քրիստոնէութեան քարոզած հիմնական գաղափարին համեմատ՝ միոյն Աստուծոյ միածին "Որդին Աստուծոյ„ որ "իջեալ յերկնից„ եւն: Հեթանոս մը կրնար՝ իւր գաղափարին համեմատ՝ մտածել որ կամ զարմանագործ հրեայ մարգարէ մըն էր (Համմա. Յիսուս "քՃիշկ բարի„ առ Լաբուբն.), կամ դէմ մը, կամ դէմ-ցուցի մը, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Պօղոսի Առաքելոյ հրաշալի բժշկութեան վրայ ժողովուրդը "բարձին զձայնս իւրեանց լիկաոնարէն եւ ասեն՝ Աստուածք նմանեալ մարդկան իջին առ մեզ, եւ կոչէին զԲառնաբաս՝ Դիոս եւ զՊաւղոս՝ Հերմէս„ եւն. (Գործք Առաք. ԺԴ, 10:) Ա՛յս է գաղափարայ բնական ընթացքը: Ի հարկէ կեղծագիրք այսպիսի բաներու մտադրութիւն ընելու շատ սովոր չեն: Ընչեւիցէ, նաեւ վերջին

Համեմատականը (Գործք ԺԴ, 10) կը ցուցընէ որ Եւսեբիոս իրաւունք ունէր գրելու Հակադրութեան առաջին անդամը՝ "կամ ... Աստուած էջն՝ ինքնին յերկինից է՝ գործեա՛ զայդ„ եւն: Արձանագիրը տակնուվրայ ըրած է բոլորը. իւր ժամանակ՝ երբ քրիստոնէական եկեղեցւոյ ամէն անկիւն զբաղած էին Քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածութեան, մարդկութեան, բնութեանց եւն վէճերով, եւ քանի որ քրիստոնեայ արձանագրողն ի հարկէ գիտէր որ մէկ Թէ Աստուած Հայր, այլ Որդին Աստուծոյ է որ իջած է յերկինից, շատ բնական էր որ փոխէր խօսքը, եւ ճիշդ հակադրութեան առաջին անդամին ըլլար այնուհետեւ "կամ դու Որդի Աստուծոյ էջն՝ ինքնին յերկինից գործեա՛ զայդ„ ճշդիւ քրիստոնէական վարդապետութեան հետեւելով: Բայց քանի որ խօսքը հակադրութիւն մըն էր, պէտք էր երկրորդ անդամ մըն ալ՝ "կամ Աստուած իցես„: Հոս է արդ Արձանագրին շփոթութիւնը, որ՝ մոռնալով կարծես իւր ըրած փոփոխութիւնը՝ օրինակած է իբրեւ հակադրութեան երկրորդ անդամ ե՛ւ-ը-քէ-յ աստղին բառ առ բառ, եւ ասով կինած է սա բառերը "ե՛ւ ինքնին յերկինից գործեա՛ զայդ:„ Կը տեսնուի որ Արձանագիրը շատ աղաւաղած է Եւսեբեայ բնագիրը. եւ դուր է իրմէ Թղթոցս վաւերականութեան ապացոյց մը ապաել:

Առաջին կամ Աբդարու Թղթին ինացեալ մասին մէջ կարեւոր տարբերութիւն մը չկայ, եւ նոյն իսկ դուր կը սպասենք մէկ երկու տեղ աւելի լաւագոյն ընթերցուած մը գտնել, որ կարելի էր: Օրինակի համար "զմեռեալս յարուցանէ„ խօսքին մէջ Եւսեբեայ բոլոր ձեռագիրք կը կարդան νεκροὺς ἐγείρεις. Արդ ἐγείρω կը նշանակէ՝ արթընցընել, ոտք հանել, դրդել, կանգնել, իսկ "յարուցանել„ բառին դիմաց՝ գոնէ քրիստոնէական ժամանակի յունարէնին համեմատ՝ կը սպասուէր աւելի ἀνεγείρω, ինչպէս կը սրբագրէ Լէմմէր: Սակայն ար-

ձանագրին քանդակողն ալ լաւագոյն օրինակ մը չունէր Եւսեբեայ· ինքն ալ տեսած է նոյնը եւ կը քանդակէ իւր ուղղագրութեամբ εγιρις. Միակ լաւագոյն ընթերցուածն է Աբգարու մականունը, զոր Եւսեբեայ ձեռագրաց ամենամեծ մասը չեն պահած, եւ միայն երկուքը աղաւաղ ձեւով οὐχ ἅμα պահած: Հոս արձանագրողը լաւագոյն ընթերցուածը պահած է՝ Οὐχάμα. ի հարկէ ասով անվաւերականութեան նշան մ'աւելի դրած է մեր առջեւ քան Եւսեբեայ միւս օրինակները: Ւման զի վերջապէս թագաւոր մը իւր հարազատ նամակին մէջ չէր կրնար իւր մականունը "Սէ՜՜„, որ գոնէ մասամբ ծաղու անուն մըն էր, չգիտենք նախնաբար ինչու Ասորիներէն իրեն արուած՝ բայց ըստ յետնոց հաւանօրէն հիւանդութեան կամ "սեաւ„ բորոտութեան պատճառաւ,[1] դնել իւր անուան կից: Սակայն այս մականունը ատուգիւ կար

---

1 Գոնէ այս մեկնութիւնը կու տայ յետոյ աւանդութեան զարգացումը: Թղթերը պարզ "հիւանդութեան„ վրայ կը խօսին, նոյնպէս Եւսեբիոս եւ Լաբուբնա, որուն համամատ Ադդէ կը բժշկէ զԱբգար "ի հարուածոյ ցաւոց„: Խորենացի քանի մ'անգամ կը կրկնէ թէ Պարսկաստանէն դարձաւ Աբգար "լրտլր ցաւվ սխտցեալ„ (Բ, իը), իսկ քիչ մ'եառքը (Բ, լ·) "քանզի պատճանեալ էր մարմինն իւր ի լրտլր ցաւոց„ գրելով՝ կ'ակնարկէ թէ բորոտութիւն ըլլալու է այն: Ճշդիւ այսպէս "սխտ բորոտութիւն„ (μέλαινα λέπρα) գիտեն Վիեննայի Թ. 315 ձեռագիրն, զոր յիշեցինք, Կոսմասդին Ծիրանածին, կեդրենոս եւ ուրիշներ: Ընդ հակառակն Պրոկոպիոս, վարք Մարեայ եւ այլք Աբդիւսի հիւանդութիւնը տուած են Աբգարու, որ էր ըստ այսմ "պատուգրոս„ կերեւայ թէ իրաւունք ունի Մաթէս (Matthes, Abgarsage, p. 9) պնդելու որ Աբգարու "Ուկամա„ (Սէ՜՜) մականունէն ծագած է Աբգարու բորոտութեան զրոյցը: Բար-Հեբրէոս յայտնապէս ալ ասով կը մեկնէ անունը, թէեւ ի հակառակին միայն. վասն զի ինքը Աբգարու սովորական կամ "սպիտակ„ բորոտութիւն միայն կու տայ: Հմմտ. Tixeront, p. 47. եւ ուրիշներ:

թղթերուս նախնականին մէջ ալ. եւ չենք կրնար՝ դժուարութենէ ազատելու համար՝ յետամուտ համարիլ։ Լաբուբնա պահած է նոյնը՝ ܠܒܘܒܢܐ; եւ, "Աբգար Ո-կոմա„ (Սեաւ), ինչպէս Եսեբիոս, որուն Οὐχάμα ընթերցուածը կը հաստատէ այժմ Արձանագրութիւնը։ Նոյնը տեսած են թէ՛ Լաբուբնայի հայ թարգմանը եւ թէ՛ Եւսեբեայ թարգմանիչն. երկուքն ալ պահած են նոյնպէս, վերջինը՝ "Աբգար Ուչամայ„, իսկ առաջինը "Արշամայ„, եւ այս է խորենացւոյ քով եղած "Արշամ„։[1] Այս Աբգար պատմական անձ մըն է, եւ է Ուռհայի արքայից հնգետասաներորդն, համանուն Աբգարներուն հինգերորդն, եւ իշխած է ըստ Գուտշմիդի 13—50 Ց. Ք. տարիները,[2] իբր պաշտօնական մա-

---

1 Այս "Արչամ„ եւ "Արշամ„ անուանց առթիւ մեր դիտողութիւնքը տես Zur Abgarsage, 27, 37։ Այժմ ուրիշ մեկնութիւն կու տայ կարիեր, տես մանրամասն իրեն "Աբգարու զրոյցը„, Վիեննա 1897, էջ 49—53։ Շատ կարելի է որ հայ թարգմանը ܐܒܓܪ անուան տեղ ܐܒܓܘ կամ նաեւ ܐܒܓܝ կարդացած էր, ինչպէս կը մեկնէ կարիեր, որով "պարզ ընդօրինակութիւն է բառի մը, զոր թարգմանել չեն ուզած։„ Սակայն միշտ զարմանալի երեւոյթ մը կը մնայ որ երկու թարգմաններ ալ (— եթէ երկու գործքն ալ ճիչ թարգմանչի թարգմանութիւն չըլլայ, զոր սակայն պէտք է տակաւին քննել, —) որոնք ի հարկէ գիտէին "Ուկամա„ բառին նշանակութիւնը, չեն փոխադրած եւ միապես նորանշան ձեւ մը գործածած "Արչամ„ կամ "Արշամ„, որ վերջինս հայ անուն էր տուգիւ եւ այս անուամբ արքայ մ'ալ գոյութիւն ունի. (տես կարիեր, էջ 52)։ — Եթէ պէտք ըլլայ՝ կրնայ ենթադրուիլ որ թարգմանին համար՝ ժողովրդական սուտգաւանութեամբ մը՝ "Արչամ„ անունն ալ "ախոռ„ կը նշանակէր։ Գոնէ նմանահնչիւն հայ բառ կայ նոյն նշանակութեամբ՝ ցանցառ գործածուած, այսինքն՝ "արչն„, (որմէ "արչնաղէս„, "արչնագետ„ = սեւագետ։) ի հարկէ "արչն„ եւ "արչամ„ բուն իրարու հետ գործ չունին։

2 Gutschmid, Die Königsnamen in den apocryphen Apostelgeschichten, ի թերթին „Rheinisches Museum

կանուն ըլլալով "բար-Մանու, կամ "Որդի Մանովայ„՝ ըստ Հայ Թարգմանչին: Ըստ Տակիտեայ (Տար· ԺԲ, 10—14) պարթեւական վէճերուն մասնակից՝ շատ խարդախ ընթացք մ'ունեցաւ Միհրդատայ դէմ, որուն պաշտօնապէս գաշնակցած էր, բայց խաբեց եւ մատնեց անոր թշնամւոյն Գոթարզին, ճիշդ ինչպէս վարուեցաւ նաեւ իր ժամանակակիցն Իզատ Ադիաբենէի իշխանը որ իր Հելենա մօր հետ հրէական կրօնքն ընդգրկեց, որմէ սերած կ'երեւայ Աբգար Ի (108 Ց· Ք· եւն) եւ Աբգարներու նոր հարստութիւնը: Թուն Աբգար Ե կամ Սեաւի մասին՝ բաց ի աւանդութենէն (Լաբուբնայի, Եւսեբեայ եւն) չենք գիտեր ամենեւին քրիստոնէութեան հակամէտ ըլլալը: Մանաւանդ թէ գիտենք որ Աբգարներու արքունիքն հեթանոս էր տակաւին շատ եռքն ալ: Քրիստոնեայ առաջին թագաւորն, որ պատմութենէ ծանօթ է, էր Աբգար Ը (176—213), կ'երեւայ՝ նաեւ իր որդին Մանու Թ (211—216): Աւոլ լմնցաւ Աբգարներու պետութիւնը, 216ին հռոմէական նահանգ մ'ըլլալով:[1] Անոր համար գիտնականք

---

für Philologie", Neue Folge, (1864) XIX, 2, p. 171ff. Գուշիա ճշդրտած է Աբգարներու ժամանակագրութիւնը: Դիտնեսիոս Տելմահար՝ Աբգարու Ե տարիները կը գնէ 9—46 Ց· Ք· — Աբֆոր (= կաղ) անուան մասին տես. Wright ի գրութիւնը ի բառագիրս՝ Dictionary of christ. biogr. I, 5:

1 Աբգարու Ը օրով՝ իբր 201ին եղաւ Ուռհայի այն հռչակաւոր ողողումն եւ "քրիստոնէից տաճարին„ կործանումը, զոր նկարագրած են ժամանակակից հեթանոս դիւանական պաշտօնեայք եւ որուն պատճէնը պահած է "Եդեսական Տարեգիրքն„ (Assemani, B. O. I, 390·) ըստ Ասեմանեայ սոյն յիշատակարանը գրուած է 217ին: Անոր համար է Եւսեբեայ քրոնիկոնին (Հտր. Բ, տպ. Վենետ. 1817, էջ 296, յամի Աբրահամու ՍՄԼԵ) գրածը՝ "Ուռհա[յի] թագաւորեաց Աբգարիոս այր ազնիւ, որպէս Ափրիկանոս պատմէ:„ Ափրիկանոս բարեկամ էր նոյն Աբգարու, ինչպէս կը գտնենք իրեն տրուած գրոցս մէջ՝ Κεστοί c. 29 (տես.

վերջնոցս ժամանակ ծագած կը համարին ընդհանրապէս Աբգարու զրոյցը: Սակայն այս ամէնը կը թողունք մէկդի: Մեզի համար բաւական էր այն որ Արձանագիրն հաստատելով "Ուկամա„ ընթերցուածն՝ ինքնին վկայ մըն է թղթերուս անվաւերականութեան:

Երկրորդ նամակին սկիզբը աչքի կը զարնէ նոյն իսկ վերնագիրը, զոր չէինք կրնար հոս գտնել, եթէ Արձանագրութիւնն Եւսեբիոսէ անկախ եւ առաջիւ Ա դարուն ըլլար: Նամակներուս երկու վերնագիրներն ալ Ե-ԽԲՒԱՅ գործն են, եւ առաջիւ կարեւոր էին: Նախնականին մէջ ապահովապէս չկային, ինչպէս չունի նաեւ Լաբուբնա, որ պատմութեան մէջ հիւսած է զասոնք՝ առանց որեւէ խորագրով կամ վերնագրով բաժնելու զանոնք: Մանաւանդ թէ երկրորդը կամ Քրիստոսի պատասխանը Լաբուբնայի քով եւ՛ նամակ է, այլ բերանացի խօսք. վասն զի "ընկալեալ Յիսուսի զթուղթն ի տան քահանայապետին Հրէից ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Ե՛րդ ե՛ս ասա՛ քեզ զոր ոչ ոք առաքեաց զքեզ առ իա՝ երանի է„ եւն: Ուսաի նամակ չէ, այլ խօսք: Եւ արդէն այսպէս ալ կը ներկայանայ բոլոր բնագիրներուն մէջ: Առաջինը կամ Աբգարու գրածը նամակի ձեւ ունի՝ սկզբան հասցէով ալ՝ "Աբգար Արջամայ... առ Յիսուս... ողջոյն„: Երկրորդը չունի որեւէ սկզբնաձեւ, այլ անմիջապէս կը սկսի "Երանի է„ եւն. այնպէս որ՝

Veterum mathematicorum opera, ed. Thévenot, p. 300ff.) տես Գուտշմիտ՝ անդ: — Ըստ գիտնոյս Աբգարներու հնագոյն հարստութեան վերջինն էր Աբգար Զ բար-Մանու. իսկ նորագոյն ճիւղը կը սկսի՝ Իզատի սերնդէն՝ Աբգար Է (108–115, ԺԹ արքայն Ուռհայի), եւ սերնդակից Մանու Է (121—138, ԻԲ արքայն Ուռհայի), երկուքն ալ "բար-Իզատ„ յորջորջուած: Արդ հնագունէն եւ նորագունէն մէջ, այսինքն Աբգար Զ.էն մինչեւ Աբգար Է՝ 17 տարուան անջրպետ մը կայ (91–108), որ ժամանակ հայ Արշակունիք կ'իշխէին Եդեսիոյ:

եթե Լաբուբնայի քով պատմութեան ընթացքէն եւ Եւսեբեայ քով վերնոթէքն չ'իմացուեր, անորոշ պիտի մնար նամակին գրողն եւ որուն գրուած ըլլալը: Ասոր համար Եւսեբիոս ա-ելց-ց-ած է վերնոթէքնեը, որ անհրաժեշտ էին, առաջնոյն՝ ոչ այնչափ, բայց երկրորդիս՝ բացարձակապէս: Արդ այս վերնագիրներէն առաջինը չունի այժմ Արձանագրութիւնը, հաւանօրէն՝ ինչպէս Հեբերդէյ կ'ենթադրէ՝ քարին կրկին կոփուելու ատեն ինկած ըլլալով. իսկ երկրորդը՝ պահուած է, միայն համառօտուած: Խորենացի միեւնոյն վերնագրէն առած իւր Բ գրոց ԼԲ գլխուն խորագիր շինած է ազատութեամբ եւ յաւելուածով այսպէս՝ "պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս Առաքեալ հրամանաւ փրկչին": Նոյնպիսի ազատութեամբ շարժած է Արձանագիրն կամ իւր օրինակին գրողը՝ վերնագիրն այսպէս գրելով՝ "պատասխանի ի Տէ-ն է ձեռն Անանեայ սուրհանդակի." մինչ Եւսեբեայ գրածն էր՝ "պատասխանի ի Յի-ս-ե ի ձեռն Անանեայ սուրհանդակի ա- Աբգար իշխան" (կամ՝ ինչպէս կ'ուզղէ Լէմմէր՝ "Աբգարու իշխանի". յոյն բնագիրք տես վերը:) Եւսեբեայ հայերէնին խորագիրն, որ այնպէս տարբեր կ'երեւայ, բան ինքեան նոյն բանն է՝ միայն ատորաբան, համեմատ իւր ատորի բնագրին:[1] Զինչ-

---

1 Հայը տես վերը. ատորին Cureton, p. 2 (բնագիր:) Հայերէնին մէջ ատուգիս պարզ գրչի սխալմունք մ'ըլլալու է "որ ինչ գրեցաւ յերուսաղէմ" փոխ. "ի Յերուսաղէմ", զոր կը պահանջէ ատորի բնագիրն ալ: Համմա. նաեւ կարիեր, էջ 79 ծան. 4: Ինչպէս հոն ուղղութեամբ նշանակուած է՝ Եւսեբեայ հայ թարգմանչին երկու անգամ ալ "հրովարտակ" գրելը պարզապէս "նամակ" կամ նամակ նշանակութեամբ է, ինչպէս Ասորին ալ կը ցուցընէ, առաջինը՝ "պատճէն հրովարտակին" = ܦܬܓܡ ܕܣܦܪܐ (պատճէն թղթոյն = ἀντίγραφον ἐπιστολῆς.) աւելի պայծառ երկրորդը, ուր հայը գրած է "պատասխանի հրովարտակին", մինչ Ասորին կ'ըսէ՝ "պատճէն այնպիսի որ գրեցաւ ի Յերուսաղէմ", եւն:

եւիյէ այս վերնագիրն ինքնին կը ցուցընէ որ Արձանագրողն Եւսեբիոսէն զատ օրինակ մը չունի։

Աւելորդ է երկրորդ նամակիս ալ մանր տարբերութիւնները նշանակել հոս կրկին. եղածներն արդէն քանի մը լեզուական պէսպիսութիւնք են։ Արձանագրողն ալ պահած է օրինակի համար անվաւերութեան նոյն նշանը, որ Եւսեբիոսէն ծանօթ էր, ճիշդ առաջին խօսքը, զատ ասորաբան Հայերէնին՝ "Երանի իյէ այնմիկ որ Հաւատայ յիս, իբրեւ ոչ իյէ տեսեալ զիս.„ որ ի Հարկէ Քրիստոսի Տեառն մերոյ խօսքը կ'ակնարկէ (Յովհ. Ի, 29) "Երանի որոց ոչ իյէ տեսեալ եւ Հաւատացեն։„ Իսկ յաջորդը, երբ Յիսուսի բերանը կը դրուի թէ՝ "Զի ՚ի բեթաղէ վասն իմ այսպէս՝ զի Ոչք տեսանիցեն„ եւն, կրնայ ակնարկել՝ ինչպէս գրեթէ ամէն քննիչք կ'ընդունին, հին կտակարանի մէկ խօսքը. (Եսայի, Ջ. 9—10։) Սակայն այս ամէնը ոչինչ է համեմատութեամբ անոր, զոր Արձանագրութեան վերջը կը գտնենք, եւ որ ինքնին անվաւերականութեան ակնյայտնի փաստ մըն է, եւ որ պատմական ալ նշանակութիւն ունեցած է. այն է՝ Եդեսիոյ քաղաքին օրհնութիւնն եւ անոր անկործանելիութեան խոստումը։

Եւսեբիոսի քով Յիսուսի պատասխանը կը լմննայ պարզ խոստմամբ թէ Համբարձմանէ ետքը պիտի խաւրէ աշակերտներէն մին՝ "զի դցաւս քո բժշկեսցէ եւ կեանս տացէ քեզ եւ որ միանդամ ընդ քեզ են.„ ուստի բաց ի բժշկութենէ՝ խոստում քրիստոնէական կրօնիս ծանօթութեան։ Եւսեբիոսի ասորին ալ նոյնպէս կ'ուսարտի, որով նոյնպէս նաեւ Հայը եւ անոր հետեւորդ Խորենացի։ Արդ Արձանագրութիւնը՝ ինչպէս տեսանք, վերջը յաւելուած մ'ունի, որուն մէկ երկու ընթերցուածին վրայ կրնայ խնդիր ըլլալ, բայց է ընդհանրապէս այսպէս՝ "...կեանս շնորհեսցէ քեզ եւ որոնց ընդ քեզ, որոց եւ ⁘⁘⁘ ⁘⁘⁘ ⁘⁘⁘ ⁘⁘⁘ ⁘⁘⁘ ⁘⁘⁘

+ոց Էչհաձոնւ-Ի-ն ոնՒեցէ կամ կալցէ Էրքե+·„ (*յոյն բնագիրը տես վերը*։) *Ինչպէս կը տեսնուի՝ հանդիսական խոսուում մըն է, բայց ոչ մարգարէութիւն մը եւ խոսուում, զոր ասորի կեղծաբան մը Քրիսոսի Տեառն մերոյ բերանը դրած է։ Խնդիր է թէ Եւսեբիոս իւր առջեւն եղած ասորական նախաբնագրին մէջ՝ զոր իրեն համար թարգմանել տուած էր, ասուգիւ չէր գտած այս խօսքը, թէ կար՝ բայց ինքը դիտմամբ դուրս ձգած է։ Խնդիրը յայնմ է որ Եւսեբիոս չունի նոյնը, զոր կը գտնենք արդէն Լաբուբնայի քով։ Արդ անկարելի չէ մտածել որ Եւսեբիոս (— որ Թղթերուս եւ Աբգարի պատմութեան ճշմարտութեանն ու վաւերութեան կը հաւատար եւ ասով իւր գրոց մէջ առած, —)նաեւ երբ կը կարդար նոյնն իւր թարգմանել տուածին մէջ, չէր կրնար նոյնը հարազատ համարիլ, այլ յաւելուած մը նկատելով՝ դուրս թողուցած։ Եւսեբեայ պէս պատմագրի մը անհնար էր հաւատալ Եդեսիոյ անկործանելիութեան խոսուման մը, երբ նոյն իսկ իրմէ քիչ յառաջ դէպքերը ցուցուցած էին անոր ստութիւնը։ Եդեսիա՝ նոյն Եւսեբեայ ծնանելէն* (*ծն. 265*) *կէս դար յառաջ 216ին առնուեցաւ Հռոմայեցիներէն եւ Աբգարներու հարստութիւնը չնչուելով՝ հռոմէական նահանգ եղաւ։ Տիքսըրոն աւելի լաւագոյն կը համարի յիշել Եդեսիոյ հնագոյն առումն ալ, այսինքն 116ին Լուսիոս Քուիետոսի ձեռքով, երբ Եդեսիա բառացի կերպով առնուեցաւ եւ աւերեցաւ, որ տարին ալ կը դնէ Ս· Յերոնիմոս՝ Եւսեբեայ Քրոնիկոնի թարգմանութեան մէջ՝ Միջագետաց հռոմէական նահանգի վերածուիլը*[1]։ *Սակայն ճիշդ այս դէպքերը կրնան ցուցընել նաեւ որ զոյցը դժուարաւ կրնար ծագած ալ բլլալ*

---

1 Տես Tixeront, p. 93 եւ ուրիշներ։ Lusius Quietus*ի ձեռօք Ուռհայի աւերիլը կը պատմէ Քսիփիլինոս* (Xiphilin, LXVIII, 30.)

216էն յառաջ. եւ ասով հաւանական է որ նոյնն Եւսեբեայ գործածած ասորի բնագրին մէջ տակաւին չկար ստուգիւ: Արդէն արժանահաւատ է Եւսեբեայ կրկնելն որ ինքը բառացի կը կրկնէ իւր գաղափարին բաածները: Եդեսիոյ անկործանելիութեան խօսքը յամենայն դէպս Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ մուտք գտած չէր. եւ նոյնն ուշ ժամանակի յաւելուած մըն է ե-սեբիոսէն եփը:

Այս յաւելուածին պատմութիւնը բաւական ալ ծանօթ է, զոր շատ լաւ ուրուագծած է Լիպսիուս[1]: Ցոյն բնագիրներէն երկար ատեն ալ այս յաւելուածը չունէին, զոր կը շեշտէ նաեւ իբր 560ին Պրոկոպիոս, յայտնապէս հաստատելով որ թէեւ Ասորիք կը պնդեն թէ նոյնը Ցիսուսի նամակին մասն է եւ անով ալ մէկտեղ ամբողջ նամակը քանդակած դրած էին Եդեսիոյ դրան վրայ իբր պահպանակ-հմայք, սակայն ինքը չի գտներ նոյն խօսքը բոլոր հին մատենագրաց քով, որ նոյն իրերու մասին կը խօսին[2]: Լիպսիուս իրաւամբ մտադիր կ'ընէ որ Պրոկոպիոսի այս խօսքն այնչափ աւելի արժէք ունի, որչափ նոյն ինքն Պրոկոպիոս է որ կը պատմէ թէ Պարսից Խոսրով Ա արքայն (531—579) զրգռուած Եդեսացւոց իրենց քաղաքին անյաղթելիութեան աւանդութենէն՝ ուզեց գրաւել

---

1 A. Lipsius, die edes. Abgarsage, p. 17–21.

2 Պրոկոպիոսի խօսքն է՝ (Վասն Պարսկ. Պատերազմին, Բ, ԺԲ) "Ասեն եւ զայս յաւելուլ ի վերայ, եթէ Ոչ երբեք անկցի ի ձեռս թշնամեաց (οὐδὲ ἡ πόλις ποτὲ βαρβάροις ἁλώσιμος ἔσται.) Բայց զայս ի պատրաստ բանից ընկնոյն (τῆς ἐπιστολῆς τὸ ἀκροτελεύτιον) որք զայնր ժամանակի զպատմութիւն գրեցին՝ ոչ երբեք ճանաչէին, ի ոչ երբեք չլսէին: Իսկ Եդեսացիք ասեն գտանել նմին ընդ թղթոյն. որպէս արդարեւ եւ զպատճէն թղթոյն գրեալ այնպէս եդեալ են ի հմայս պահպանութեան (ἀντ' ἄλλου τοῦ φυλακτηρίου) ի դրունս քաղաքին:„ Պրոկոպիոս հոս Եւսեբիոսէ զատ ուրիշ մատենագիրներ ալ կ'ակնարկէ:

նոյնը, բայց ատուգիւ չհայհոյեցաւ: Եւագր իւր եկեղ. պատմութեան մէջ (Դ, իէ) կրկնած է Պրոկոպիոսի թէ վերինը եւ թէ այս դէպքը: Սակայն եթէ Պրոկոպ. եւ աւելի եւս Եւագր († 593) քանի մը տարի աւելի ապրէին, կը տեսնէին Եդեսիոյ գրաւումն ալ: Արդէն 609ին գրաւեցին Պարսիկները, 641ին Արաբացիք: Քաղաքին ճնացեալ պատմութիւնը յայտնի է, եւ մեղի հոս անկարեւոր[1]:

Յամենայն դէպս զոյգս Աստուծոյ քով արդէն Դ դարուն վերջերը կազմուած էր: Իբր նոյն ժամանակէն է Լաբուբնայի արդի խմբագրութեան ձեւն, ուր նամակի վերջը նոյնը կը կարդանք, զոր գտած է նաեւ հայ թարգմանն այս ձեւով՝ "Եւ +ոլ+ք +ո օրհնեալ լինի. ոչ եւս ընդոծի պիրեցէ նմա յոխիսեան„ ճշդիւ աստի բնագրին համեմատ:[2] Ինչպէս կը տեսնուի՝ երկու մաս է. նախ պարզ օրհնութիւն, երկրորդը՝ եդեսիոյ աննուաճելիութիւնը: Հնագոյնն է առաջինը, որմէ զարգացած է երկրորդը: Առաջինը ծանօթ է արդէն Եփրեմայ († 378) որ իւր կտակին մէջ կը գրէ՝ "Օրհնեալ +ոլ+ք յորում բնակէքդ ի նմա՝ Ո–հա, մայր իմաստնոց, որ ի կենդանի քերթանոյ Որդւոյն օրհնեցաւ ի յեւն աշակերտին նորա. օրհնո–ւի–ա այս ծառոյն ի նմա ինչ–ես երե–ւոյն

---

1 Խաչակրաց ժամանակ պահ մը արեւմտեան իշխանութիւն տեսաւ Ուռհա, Անտիոքայ իշխանութեան վերաբերելով իւր կոմսութիւն: Բայց արդէն 1144ին Եմադեդին Մոսուլի իշխողը՝ պաշարեց եւ առաւ, բնակիչ ընելով բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդն, եկեղեցիք հիմնայատակ, եւն: Տես վերոյիշեալ գրութիւնքն, յատկապէս Duval, Գուտշմիտ եւն: Համմ. նաեւ Bayer, Historia Osrhoëna et Edessena ex nummis illustrata, Petropoli 1734. Աւեմանեայ գործը՝ յաճախ. Ritter, Erdkunde, XI, 335ff. Wetzer und Welte, Kirchenlexicon (Բ. Տպ.) IV, 122ff եւ անթիւ ուրիշներ:

2 Phillips, The Doctrine of Addai, p. 4 (բնագիր).

Ս՚ըքն։„[1] Եփրեմայ այս խօսքը կը ցուցընէ թէ ինչ դիւրաւ կրնար յիշեալ յաւելուածը կազմուիլ։ Խօսքը պարզ օրհնութեան վրայ է, զոր արդէն նամակին մէջ կրնայինք գտնել, ճիշդ սկիզբն եւ որ Լաբուբայի քով է "Երանի է ւէղ զի հաւատացեր յիս մինչ չեւ տեսեալ քո զիս„, ուստի բուն Աբգարի միայն ուղղուած, բայց վերջը ("բժշկեացէ զքեզ եւ զամենայն ընտանեաց քո„ եւն) արդէն ընդհանրացած[2]։ Եփրեմ գիտէ արդէն որ այս օրհնութիւնը "ճառացէ ընդ մինչեւ երեւեցի Ս՚ուրբն„, այսինքն՝ աշխարհիս կատարածը։ Քայլ մը միայն էր ասկէ Ուռհայի անյաղթելիութիւնը հետեւցընել եւ նոյնը բառերով աւելցընել նամակին վերջն, ինչպէս արդէն Լաբուբնա ըրած է[3]։ Ասկէ առքն արդէն յաճախ է նոյն յաւելուածը տեսնել նաեւ արեւմուտք[4], բայց մանաւանդ ի հարկէ Ասո-

---

1 Ephraemi Opp. ed. Rom. 1743, II, p. 399 (ասորերէն), 235 (յունարէն)։ Տես նաեւ Assem. B. O. I, 141. Թէեւ նախնիք թարգմանած են այս կտակը. բայց առձեռն չունինք նոյնը, ուստի նոր թարգմանեցինք ասորի բնագրէն։

2 Նոյնն արդէն ըսեր են յոյն բնագիրք ալ։ Այսպէս Վիեննայի թ. 315 նամակին սկիզբը կը գրէ՝ "Երանելի ես Աբգար ես՝ որ լուր եդիր, զի հաւատացեր„ եւն։ Տես Lips. Abgars. 18.

3 Թէ ինչ դիւրաւ կրնար այս զարգացումն ըլլալ, կը ցուցընէ նոյն Լաբուբնա, որ Ադդէի բերանը կը դնէ՝ անոր ընդարձակ քարոզին մէջ առ խօսքերը՝ ուղղուած բոլոր եգեսացւոց եւ քաղաքին՝ "Արդ զի վերացեալ է (Քրիստոս) առ Հայր իւր . . , մի ոք ի ձէնջ երկմտիցէ ի խորհուրդս իւր, որպէս զի հաւատասուն կայցէ ա՛ յնէ խոստումն օրհնութիւնն նորա որ առաքեաց ա՛ յնէ թէ երանի է յնէ զի հաւատայցէ յնէ՛ մինչեւ տեսեալ իցէ յնէր զիս, եւ զի այսպէս հաւատայցէք յիս. ւէղաբն՝ յորում բնակեալ է՛ պա՛ ւ, օրհնեալ լիցի եւ նիզահ ի պէրեսյէ պա՛ յատեան„ ճիշտ նոյնպէս ասորի բնագիրը (Phillips, p. 28 բն. եւ թրգմ.)։ Սակայն նաեւ նամակը Լաբուբնայի քով տակաւին կը կարդար՝ "Երանի է ւէղ (Աբգար) զի հաւատացեր„ եւն, տես նաեւ վարը։

4 Լիպսիուս (Abgarsage, 19) կը յիշէ Դարիոս կոմսին

ւոց քով. այսպէս Ցեսու Սիւնակեաց 515*ին եւ Յակոբ Սրճեցի, եւ անթիւ ուրիշներ*[1]։

Բնական է որ նոյնը մնայէր յետոյ նաեւ Ցուն-նաց քով։ Ցիշեցինք որ ծանօթ էր նոյնը Պրոկո-

---

(Comes Darius) *նամակն առ Ս. Օգոստինոս* (epist. 230, Augustini opera, ed. Benedict, II, 635), *ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի՝ "Դարձեալ հրամայեաց զի քաղաք նորա միշտ եւ հանապազ ազատ ի թշնամեաց իցէ„* (iussit insuper eius urbem ab hostibus in perpetuum esse ac semper immunem.)

1 *Ցեսու Սիւնակեաց* (Josua Stylites) *իւր ժամանակագրութեան մէջ՝ զոր հրատարակեց Պ. Մարտէն* (ed. Martin, *ի հաւաքման* Abh. zur Kunde des Morgenlandes, VI, 1, 1876, *դարձեալ* W. Wright, the Chronicle of Joshua the Stylite. Cambridge 1882), *եւ զոր գրած է իբր* 515*ին, կը գրէ՝ "Ոչ կարացին (Պարսիկք) տիրել քաղաքին մերում (Ուռհայի), քանզի եւ ոչ հնար էր եղեռնել խոտոր-ման քրիստոսի զոր խոտոցս Աբգարայ արժայն հաստատեցին, յորժամ ասէ՝ Ես ժողովք ի օրհնել լինի, ես ընդոմ ի՛ փէրեցէք նմա ի յաւիտեան։„ Այս խօսքը տես նաեւ* Assemani, B. O. I, 261· *Ասորի բնագրին մէջ վերջին խօսքը բառ առ բառ նոյն է Լաբուբնայի խօսքին հետ, միայն պակաս է "դարձեալ„* (Հայ՝ "Ով Ես Թշնամի...„)։ — *Յակոբ Սրճեցի* (451—521) *բազմաթիւ գրուածքներ ունի Ուռհայի ու Եդեսիոյ մասին։ Հատ մը՝ "Տոչ Ցեսուն մերոյ Քրիստոսի Վարդապետի ի վերայ Ուռհայէ յորժամ առաքեաց առ Տէրն մեր զի եկեսցէ առ ինքն„՝ հրատարակած է Կիւրըտոն* (Cureton, Anc. syr. doc. p. 107—8 *բն.*, 106—7 *թրգմ.*)։ *Նոյն Կիւրըտոն յիշած էր արդէն* (*անգ՝* p. 154) *Սրճեցւոյ մէկ նամակն, ուր կ'ըսէ "Վասն այնորիկ խոստացաւ Աստուած Աբգարայ թագաւորի եթէ ի վերայ քաղաքիս նորա ոչ փէրեցէք ընդոմ ի յաւիտեան„* (*բացատրութիւն շատ նման Լաբուբնայի։*) *Սրճեցւոյ առ Ուռհայեցիս թուղթը, որմէ շատ ընդարձակ քաղուածքներ կը թարգմանէ Մարտէն* (J.-P. P. Martin, les Origines de l'Égl. d'Edesse, p. 111—118), *ամբողջովին կը դառնայ ձիշդ այս յաւելուածին վրայ։ Ուռհայի կը սպառնար թշնամի բանակ մը, եւ շատերը կը սկսէին վախնալ, որոնք "սակաւահաւատք են„ կ'ըսէ Սրճեցի՝*

պեայ (նոյնպէս Եւադրեայ), որ սակայն չի կրնար ընդունիլ այն խօսքին հարազատութիւնը: Բայց երկար չէր կրնար մնալ նոյնպէս. այլ նոյն ըզոյցն իւր ճամբան ըրած է յոյն գրականութեան մէջն ալ: Ամենալաւ օրինակն է Թադդէի "Պրակքն„ որուն Պարիսի ձեռագիրը տակաւին չունի յաւելուածը, իսկ Վիեննայի օրինակն արդէն աւելցուցեր է ան ալ: Ահա Յիսուսի պատասխանն երկուքին ալ համեմատ,[1] որ բոլորովին աղատ կերպով կ'ըսեն.

Պրակը Թադդէի, ծոգր. Պարիսի.	Պրակը ծոգր. Վիեննայի:
"Երթ եւ աւետարանեա առաքչին քուս. խոչ-ղո-ր-ն-ն ւէղ ե- ւ-ղ-ւէ ւ-ս. զի վասն այսորիկ եկի՝ չարչարել վասն աշխարհի եւ յառնել եւ յարուցանել զնախահարս. եւ յետ համբառնալոյն իմոյ յերկինս՝ առաքեցից քեզ զաշակերտն իմ զԹադդէոս. որ լ-ս-ս-ր-ն-ն զքեզ եւ ս-ս-ն-ր-ն-ն ւէղ յ-ն-ն-ն ճչմրտս-ր-ն-ն՝ ե- ւէղ ե- ւ-ղ-ւէն ւ-ս (ὁδηγήσει... καὶ σὲ καὶ τὴν πόλιν σου.)	Երթ եւ տուր (զպատկերն) առաքչի քուս եւ աւետարանեա նմա զայսոսիկ. խ-ղ-ղ-ր-ն-ն ւէղ ե- ւ-ղ-ւէ ւ-ս (εἰρὴνη σοὶ καὶ τῇ πόλει σου), զի ղ ո- ւ ր-ն-ն-ե-յ պէրե-յ նմ ե-բե+ (πρὸς τὸ μηδένα τῶν ἐχθρῶν κατισχῦσαι αὐτῆς πώποτε.), զի ես վասն այսորիկ եկի յաշխարհ՝ կամեցեալ չարչարել վասն աշխարհի, յառնել եւ յարուցանել զնախահարս:„

Թէեւ կ'ընդունին Քրիսոսթոմի տուած խոստումը, բայց կ'ըսեն կրնայ եղծանիլ նոյնը մեր մեղաց համար: Ասոնց դէմ է ամբողջ գրուածքը, ցուցընելով Թէ անհնար է Աւհայի առնուիլը, խոստումը միշտ կենդանի էր, "Որդին Հօր խօսեցաւ բան մի մեծ, յորժամ ասէ՝ ր-ն-ն ս-ղ պէրե-յ Ա-ս-հայէ: Ոչ է հնար երթալ քանի, որպէս չէ հնար անձրեւի յերկինս ելանել,.. կամ ուրիշ տեղ մը՝ "Այն որ օրհնեաց զհաւատացեալ քաղաքս Աւհայ՝ կարող է պահել է յ-ե-ի-ե-ն նմա եւ մեզ՝ բարեկամացս Քրիսոսթոսի՝ զնոսոսո-ն իւր, զոր եւ մեզ„ եւն եւն: — Անհնար է յիշել բոլոր միւս ասորի աղբիւրները, որոնց ցուցակ մը գրած է՝ Tixeront, p. 23–5.

1 Տես Lipsius, Acta I. 274, եւ Abgarsage, 20.

Ինչպէս կը տեսնուի միեւնոյն բնագրին մէկ ձեռագիրը տակաւին հին ձեւն ունի, միւսն արդէն յաւելուածն ամբողջովին: Աւելի եւս բնական էր որ Վիեննայի Թ. 315 հմայագիրն աւելի ալ ճոխացած ունենար նոյնը: Եւ արդեամբք հոն վերջաբանն է այսպէս՝[1] "Առաքեցիր քեզ զմի յաշակերտաց իմոց Թադէոս անուն, որ զցաւս քո բժշկեսցէ եւ զկեանս յաւիտենական եւ զխաղաղութիւն տեղ է ա-ռնելոյն տոյժ շնորհեսցէ (ζωὴν αἰώνιον καὶ εἰρήνην σοι παρασχήσει καὶ τοῖς σοῖς πᾶσιν.) իսկ վասն տալոյ քո, զորմէ յայտնեցեր ինձ թէ փսքրիկ է, ընդարձակելով ընդարձակեցից զնա եւ ապրեցից քաւական զի ոչ իւիշատակ տոյ պէրեսցէ նմա զինչ ի կատարած յաւիտենից." (πλατύνων πλατυνῶ αὐτὴν καὶ ποιήσω τὸ ἱκανόν, πρὸς τὸ μηδένα τῶν ἐχθρῶν σου κατισχῦσαι αὐτῆς ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος.) Բացատրութեանս կերպը շատ կը նմանի Թոդլէեան ձեռագրին ունեցածին հետ, զոր գործածած է Գրաբէ[2], այսինքն՝ եւ տալոյ տաւ եղիցի քաւական զի ոչ իւիշատակ պէրեսցէ նմա.) (καὶ τῇ πόλει σου γενήσεται τὸ ἱκανόν πρὸς τὸ μηδένα τῶν ἐχθρῶν κατισχῦσαι αὐτῆς.) Յետագայ ժամանակաց մէջ ալ յունական մատենագիրք նոյն յաւելուածը յաճախ ունին:[3]

---

1 Lipsius, Acta, I, 280—1·

2 Grabe, Spicilegium, I, 8·

3 Այսպէս եդեսական անձեռագործ պատկերի պատմութիւնը, որ առաւելաբար կոստանդիանոս Porphyrogenetos կայսեր անունը կը կրէ (Const· Porphyrogenetos, տես Combefis, manipul· rerum Constantinopolitarum, p·81·) այսպէս կեդրենոս (ed. Bonn, p· 310, 313ff·) եւ այլք: Վերջին տեղս կը պատմէ կեդրենոս որ 944ին Ռոմանոս կայսեր եւ Թեոփիլակտոս պատրիարքին օրով Պոլիս բերուեցան մագաղաթեայ առթի "ակբնոփէրտ" թղթոցս եւ պատկերն Քրիստոսի:

Ցոյն բնագիրքն դիտմամբ երկարօրէն յառաջ բերինք, անոր համար որ ընթերցողը կարենայ համեմատել անոնց յաւելուածը մերինին՝ այսինքն արձանագրութեան ընթերցուածին հետ: Կը տեսնուի որ ընդհանուր գաղափարը նոյն, բայց բացատրութեան կերպը բոլորովին այլակերպ է անոնց մէջ, այլակերպ մեր Արձանագրին բացատրութեան կերպն ալ, զոր վերը դրինք: Եւ արդէն այլապէ չէր կրնար ըլլալ: Թղթերը Ցունաց ծանօթացած էին Եւսեբեայ թարգմանութեամբ. բայց այս թարգմանութիւնը չունէր յաւելուածը: Ցետոյ երբ այս կամ այն յոյն գրիչը կ'ուզէր առնուլ այն խօսքն ալ, որ պէսպէս ձեւով կը յածէր արդէն, միակերպ եւ որոշ ձեւ մը պակսելով՝ պէտք էր որ այլաձեւ ըլլար միոյն՝ տարբեր միւսին քով, թէեւ ընդհանուր իմաստը նոյն. մինչ Ասորիք գոնէ որոշ՝ չըսենք պաշտօնական՝ ձեւ մ'ունէին անոր, Լաբուբնայի գրքինը, զոր բառ առ բառ կը կրկնէ օրինակի համար Ցեսու Սիւնակեաց: Մեր Արձանագրին վերջաբանն ալ ըստ այսմ բնական է որ տարբերէր վերոյիշեալ յունականներէն, որոնցմէ արդէն կանուխ ալ է ժամանակաւ: Միակ օրինակն որ ծանօթ է եւ որ գոնէ ժամանակակից ըլլալու է, եթէ ոչ աւելի կանուխ, Էլ-Ֆայումի պապիրոսն է. բայց հոն յաւելուածը՝ թէեւ կոչ ապահովապէս, այժմ միայն երկու աննշան վանկ մնացած է ընթեռնլի, ուստի չենք կրնար համեմատել. (տես վերը:)

Այսչափ բաւ կը համարինք Ցաւելուածին մասին: Մինչեւ հիմայ ըսուածը բաւական էր ցուցընելու որ Արձանագիրը նախ Եւսեբեայ բնագիրը կ'ենթադրէ, զոր առջեւն ունեցած է քանդակողը. երկրորդ՝ Եւսեբիոսէն շատ եփն է քանդակումն, ուր մուտք գտած է յիշեալ Ցունաց ծանօթացը: Այս՝ մասնագրական տեսակէտը: Իսկ վաւերականութեան խնդրոյն տեսակէտով՝ այս յաւելուածն ինքնին բաւական է ցուցընելու թղթոյն անվնասէ ու կեղծ

ըլլալը, ընդունելով ալ որ նոյն յաւելուածին հիմն եղող գրոյցը՝ Ուռհայի անյաղթելիութիւնը՝ նաեւ Գադարէն յառաջ դոյութիւն ունենար: Չենք կրնար ի հարկէ վաւեր ընդունիլ եւ ցեառն մերոյ վերադրել թուղթի մը, որ անհնարին եւ սուտ մարգարէութիւն ու խոստում կը պարունակէ, ըսեն պաշտպանել ուզողներն ինչ որ կ'ուզեն:

Կը մնայ միակ կէտ մը, Եւսեբեայ Թարգմանութեան խնդիրը, զոր պէտք ենք տեսնել:

4.

Թղթոյս Յունական բոլոր բնագիրները՝ ինչպէս տեսանք, ոչ ոքի՛ մը կ'ենթադրեն, եթէ բնագիրը, նաեւ անոնք՝ որ այլաձեւ փոփոխած են բովանդակն, ինչպէս "Պրակք Թովմայի„: Ընձանագրութիւնը՝ բայց ի յաւելուածէն՝ առանց Եւսեբեայ չի կրնար մտածուիլ, ինչպէս վերը տեսանք: Կը մնայ հիմայ տեսնել թէ այս միակ աղբիւրը կամ Եւսեբիոս ուսո՞ւ ունի զանոնք: Խնդիրն այսպէս ընդհանուր առած՝ կը շօշափէ Լաբուբնայի դրքին խնդիրը, զոր չենք ուզեր երկրորդել: Մեզի համար կարեւոր է միայն այն կէտը թէ նամակներուն յառնչէն խմբագրութիւնը, զոր եկեղ. պատմութեան մէջ կը գտնենք, ուսո՞ւ է. հնագոյն թարգմանութիւն մըն է զոր Եւսեբիոս երկրորդած է՝ թէ իրեն ժամանակ եղած:

Եւսեբիոս բաւական որոշ խօսած է այս մասին, եւ այն՝ միեւնոյն գլխուն մէջ քանի մ'անգամ: Նամակներուն ճիշդ սկիզբն՝ իբր նախաբան՝ կը ծանուցանէ թէ ուսո՞ւ ունի զանոնք, հետեւեալ կերպով, զոր նոր թարգմանելով յառաջ կը բերենք՝ դիմացը դնելով աստրաբան հին հայ թարգմանութիւնը:

Հայերէնն Եւսեբեայ = Ասորին :[2]

Ուներս դու քեզ գրով ինձ ասացար որ առեալ լինիս ի մարդոյ ոմն յերկրէ որ են Յունաց հայ քաղաքի, զի յայնմ ժամանակի գայնվայր կայր արքայութիւնն նորա: Անդ է տարած որ կային անդ, զի (= յորս) էր գրեալ ի նոսա ամենայն ինչ որ վիանգամ գործեցաւ յառաջնոց անտի մինչեւ ցԱբգար, նաեւ ոսկ գինքն պահել գրով անդ: Բայց չիք ինչ արգել լսել զնոյն թուղթս, զոր առեալ ես մեր ի գրոց

Եւսեբ. Ա. ժգ. (Նոր թրգմ.)[1]

Ուներս եւ ասացին գրել ինձ վիայոնի, առեալ ի դիւանացն յԵդեսիա, որ յայնժամ թագաւորեալ քաղաքն էր: Արդ ի հասարակաց քարտէս որ անդ, յորս բովանդակին (կան գրեալ) որ ինչ յառաջագոյն եւ մինչեւ ցԱբգար գործեցան, եւ ոսկ գինքն պահել ցայժմ անդ (ἐξ ἐκείνου γεγράφθαι) գոներն պահել: Եւ չէ ինչ աւելորդ զնոյն իսկ գրոց լսել, որ առել են մեզ ի գրոցն (ἀπὸ τῶν ἀρχείων ἡμῖν ἀναληφθεισῶν) եւ նովին բա-

---

1 Նոր թարգմանել հարկ եղաւ Եւսեբեայ յոյն բնագիրը ճշդիւ ցուցընելու համար: Ճարեանի նոր թարգմանութիւնը (Եւս. Եկղ. պատ. Վենետ. 1877)՝ թէեւ յուշարէնէ կ՚ըսուի, գոնէ հոս բաւական կը չեղեր, ճշդիւ նոյն ըլլալով Վ. Ալեքսիոսի լոփն թարգմանութեան հետ: քանի որ խօսքը մեր խնդրոյն համար կարեւոր է՝ աւելորդ չէ գնել հոս յոյն բնագիրը (քան հրատ. Լէմմէրի)՝ ἔχεις καὶ τούτων ἀνάγραπτον τὴν μαρτυρίαν, ἐκ τῶν κατὰ Ἔδεσσαν τοτηνικάδε βασιλευομένην πόλιν γραμματοφυλακείων ληφθεῖσαν. ἐν γοῦν τοῖς αὐτόθι δημοσίοις χάρταις, τοῖς τὰ παλαιὰ καὶ τὰ ἀμφὶ τὸν Ἄβγαρον πραχθέντα περιέχουσι, καὶ ταῦτα εἰσέτι νῦν ἐξ ἐκείνου πεφυλαγμένα εὕρηται. Οὐδὲν δὲ οἷον καὶ αὐτῶν ἐπακοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ τῶν ἀρχείων ἡμῖν ἀναληφθεισῶν, καὶ τόνδε αὐτοῖς ῥήμασιν ἐκ τῆς Σύρων φωνῆς μεταβληθεισῶν τὸν τρόπον.

2 Ասորի բնագիրը տես Cureton, Anc. syr. doc. p. 2 (բնագիր) ճիշդ նոյն հայերէնին հետ, որ այնպէս դէշ չէ՝ ինչպէս կը տեսնուի: Միայն պէտք է ճարեանի հրատարակութեան սխալ կիտագրութիւնն ուղղել, ինչպէս ըսինք, բոլորովին ուղիղ բնագիր մը ստանալու համար:

նէ֊ւ յԱ֊ւր֊ւց Բ֊ր֊ց֊ւ Բ֊ր֊ֆ֊ն֊է֊լ (ἐκ τῆς Σύρων φωνῆς μεταβληθεισῶν) զայս ձեւ օրինակի: Պատճէն„ եւն:

անոյ պէ֊ն֊ն, որ ունին օրինակ զայսր բանից, որ ֆէնէ֊լ ն֊ն (Ա֊. "մեկնեալ„ կամ "թարգմանեալ ե ֆէ„) յԱ֊ւր֊ւց լ֊ղ֊ե է յոյն անդր: Պատճէն„ եւն:

Եւսեբիոս որոշ կը շեշտէ հոս նախ որ ֆր֊֊ր վկայ֊֊ն֊ն մ'ունի առջեւ կամ գրուածք մը, որ Եդեսիոյ դիւանէն էր կամ այնպէս կ'ըսէր ինք իրեն համար. (հմմտ. Լաբուբնա) ուստի առնուած "ի դիւանաց„ (— որ հասարակաց կամ արքունի էր —) եւ որ կը պարունակէր թէ պատմութիւն մը (Թադէի եւ Աբգարու), զոր Եւսեբիոս բառական ընդարձակ կ'ուրուագծէ նոյն գլխուն մէջ, եւ թէ ընդնէրը: Եւսեբիոս անձամբ չէ տեսած Եդեսիոյ դիւանին այն յիշատակարանքն (document), այլ Աբգարու օրով եւ անկէ յառաջ գործուածները դիտէ պահուած մինչեւ իր ժամանակ "անդէ„ (ἐξ ἐκείνου χαμαθεν), այն ֆր֊֊ր վկայ֊֊ն֊ն կամ գրքէն: Այս ալ Ա֊ւր֊ց լ֊ղ֊֊֊ էր: Այս կերպով դիտէ թղթերս Եւսեբիոս. ուստի կրնար ըսել թէ զանոնք ինքը առած է Եդեսիոյ դիւանէն (Հայը որոշ "առեալ է ֆէ„, յոյնն անորոշ), եւ ընդհանուր յոռնգրէնի յիշեալ ասորի գրաւոր վկայութենէն:

Այս ամէնը կը յեղյեղէ Եւսեբիոս նաեւ տակաւին քանի մ'անգամ: Ի հաստատութիւն որ թղթերն ալ պատմութեան հետ կից էին՝ կը յաւելու ճիշդ նամակներուն վերջը ըստ թարգմանութեան ձարեանի՝ "Ընդ նամականւոյս գտան եւ այսոքիկ յԱսորի լեզու„, եւ կը պատմէ Թադէի գալն Յեդեսիա եւն եւն: Յոյն բնագիրն է՝ Ταύταισ δὲ ταῖς ἐπιστολαῖς ἔτι καὶ ταῦτα συνῆπτο τῇ Σύρων φωνῇ (Ընդ թուղթս այսոսիկ կցեալ կային եւ այսոքիկ յԱսորւոց լեզու), զոր հայ թարգմանը քիչ մը զարմանալի կերպով փոխադրած է՝ "Բայց ընդ նոյն թուղթ

[դ] *ասքա եւս ծերչ—ոյ են ի լեզու ասորի.„ ուր գոնէ "դ„՝ զոր փակագծի մէջ առինք, չնչելու է իբր աղաւաղութիւն: Ասորին պայծառ է, եւ հայերէնն ալ կը մեկնուի, եթէ "դ„ չնչելէն ետքը՝ "մերձաւոր են„ համարուի գրուած իբր "չ—ելչալ են, կ՚ըսէ„ եւն իմաստով, ինչպէս կ՚ըսէ Ասորին:*[1] *Ամենէն վերջն ալ՝ Թադէի եւ Աբգարի մասին պատմելէն ետքը, կը կնքէ Եւսեբիոս նոյնը եւ անով իւր Եկեղ. Պատմութեան առաջին գիրքը, կրկնելով դարձեալ՝ "Որք՝ ոչ յանպէտս քան զբան յԱ—որ—ոյ լեզուէն թարգմանեալք՝ ասէն յինէն եղան ի (պաշտաճ) կարգի ժամանակաց (ὃ καὶ οὐκ εἰς ἄχρηστον πρὸς λέξιν ἐκ τῆς Σύρων μεταβληθέντα φωνῆς ἐνταῦθά μοι κατὰ καιρὸν κεῖσθω.) Այս է նաեւ հայերէնին բաածը, թէեւ դարձեալ աղաւաղ ըլլալով՝ առաջին հայեցուածքին նորանշան թարգմանութիւն մը կ՚երեւայ:*[2] *Վերջապէս նաեւ երկրորդ գրքին սկիզբը (Եկեղ. Պատմ. Բ, ա) քանի մը խօսք ըսելով Թադէոսի մասին, կը յիշէ Եւսեբիոս իւր այս գրածները թէ "որպէս սակաւիկ մի յառաջ ցուցաք*

---

1 Տես Cureton, p. 3 բնագիրը: Ասուրյն ܫܡܥ (յաւելեալք, կցեալք) բառն է զոր Հայը "ծերչ—ոյ են„ թարգմանած է:

2 Հայը (= Ա. Cureton, p. 5) կարդալու է այսպէս՝ "Բայց զի ոչ սարաւպարտուց էին (= ܕܫ, այսինքն՝ թարգմանեցան) ասքա՝ ամենայն պարզմօք՝ (նիւթական = ܒܣܡ ܠܐ ܐܬ, բան առ բան) յԱսորւոց անտի ի յոյն, սոփն (տպ. "այս է„) ի ժամանակի իւրեանց եղան սոփ„. (տպ. "անդ:„) Ասով կը նոյնանայ Ասորւոյն հետ, որ սակայն չունի "ասէն„, որ բուն աւելորդ է: Եւսեբեայ խօսքը քիչ մ՚այլ ազգ ալ կրնար թարգմանուիլ, օրինակի համար վերջին մասը՝ ". . . ասէն ինձ պատշաճ թուեցաւ դնել„ կամ նման կերպով. Վալեսիոս կը փոխադրէ՝ Quae non sine fructu, ut opinor, ex Syrorum lingua translata ad verbum hic opportune collocata sunt.

ի գրոցն որ գոռա՜ անք (ὡς ἀπὸ τῆς εὑρεθείσης αὐτόθι γραφῆς μικρῷ πρόσθεν ἐδηλώσαμεν) եւ կ'աւարտէ խօսքովս թէ "Եւ այսքիկ՝ որդեւ ի հնոցն պաղա՜ղինէ՝ ասացան (καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐξ ἀρχαίων ἱστορίας εἰρήσθω) զարձցուք արդ այսուհետեւ յառաջադեղէն գիրս„[1] եւն: Այսչափ Եւսեբիոս:

Ինչպէս քննադատք մտադիր կ'ընեն[2], զուր տեղ չէ որ Եւսեբիոս այնչափ կը յեղյեղէ այս ամէնը, երեք անգամ թէ այն գրաւոր վկայութիւնն եպեսիոյ դիւաններէն էր. երեք անգամ թէ Ասորւոց լեզուէ թարգմանուած է. եւ երկու անգամ թէ բառ առ բառ յառաջ կը բերէ: Վերջին կէտս յատկապէս թղթերուն համար է, ինչպէս նաեւ միւսները: Եւ արդէն եթէ Եւսեբիոս այս ամէնն առած չըլլար իւր գրոց մէջ եւ անով սիեղերահռչակ ըրած, պիտի մնար իբրեւ մին այն անթիւ անվաւեր գրուածքներէն, որոնցմով այնչափ ճոխ է ասորի գրականութիւն, առանց ընդհանուր ամէն դարուց քրիստոնէական գրականութեան վրայ այն ազդեցութիւնն ընելու: Եւսեբիոս է որ թղթերն (ու յարակից քը) ծանօթացուց յոյներէն թարգմանութեամբ, եթէ միայն առած չէ վերոյիշեալ տեղերը, զոր որեւէ կռուան մը չունինք ընդունելու: Այժմ կը մեկնուի նաեւ թէ ինչու նաեւ Արձանագիրն՝ որ իբր թէ Ա դարուն պիտի բլլար եւ վաւերական, ո՜րչ քնոփէր չի գիտեր՝ բայց Եւսեբեայ թարգմանութիւնը միայն, ինչպէս տեսանք. թողունք որ Եւսեբիոսէն ալ նոփն է՝ ընդունած բլլալով հանրածանօթ յաւելուածը:

---

1 Հայ թարգմանն այս տեղերը փոխադրած է՝ "...զի ի գրոց անտի որ գոռա՜ անք՝ ցուցաք յառաջ քան զվտքր մի... եւ սոքա ասացեալ են ի քրի՜ ի պաղա՜ղինանց ա՜ազնոց„, ձեալով միշտ նոյն ասորաբանը:

2 Այս ամէնուն մասին հմմտ. նաեւ Tixeront, p. 82–89, եւ ուրիշներ:

Սակայն Եւսեբիոս [illegible]ը թարգմանած է, թէ թարգմանել տուած։ Ասորի թարգմանութիւնը (— որ պատկառելի հնութիւն մ'ունի եւ ձեռագիր մ'ունինք նոյն իսկ ե դարէն[1] —) եւ անկէ բղխած հայ թարգմանութիւնը շատ աւելի որոշ կերպով զԵւսեբիոս կ'բսեն թարգմանիչ, երբ կը կարդան "զոր ասէալ է ինչ եւ ինկնեալ (ընթցհանեալ)". (տես վերը։) Բայց յոյն բնագիրն այսպէս որոշ չէ. այլ ընդհանուր կերպով կ'բսէ "ողք ասէալ են ինչ (ἡμῖν ἀναληφθέισῶν) եւ ...ընթցհանեալ". ուստի՝ առնուած "ինչ" կամ "վասն ինչ"։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ Եւսեբիոս բացայայտ չի յայտներ թէ ինքն անձամբ թարգմանած ըլլայ, որով նոյնպէս ընդհանուր են այս մասին միւս խօսքերն ալ. (Համմա. "ի գրոց որ ցոյց անդ", "ի հնոյն պատմութենէ", "ոչ յանպէտս ... յԱսորւոց լեզուէ թարգմանեալք" եւն։) Ուստի իրաւունք ունի Տիքսըրօն[2] բսելու որ "քիչ հաւանական է" Եւսեբեայ թարգմանիչ ըլլալը, ապա թէ ոչ աւելի պայծառ բսած կ'ըլլար նոյնը. բայ ստի չենք գիտեր որ կրնար ասորերէնէն այսպէս դիւրութեամբ թարգմանել, քանի որ սեմական լեզուայ՝ այսպէս հեբրայականին՝ շատ քիչ ծանօթութիւն ունէր։[3] Զիարդ եւ իցէ, մեր խնդրոյն համար այնչափ կարեւոր ալ չէ այս կէտը։ Վասն զի խնդիրը յէականս նոյն կը մնայ, ըլլայ թարգմանիչը նոյն ինքն Եւսեբիոս, ըլլայ ինքը լոկ թարգմանել տուողը։ Որոշ է որ իրեն — կամ եթէ կ'ուզուի՝ ընդհանրապէս

---

1 Եկեղ. Պատ. ասորի ձեռագիրն ի Պետրբուրգ գրուած է 462ին, Եւսեբեայ (Theophania, Պաղեստինի վկայից եւն) այլ գրութեանց ձեռագիրը՝ որ Բրիտ թանգարան կը պահուի (Add. 12, 150) գրուած է նոյն իսկ 410ին։ Wright, A short hist. of Syr. Lit. p. 61, եւ այլուր։

2 Tixeront, p. 84, n. 7.

3 Համմա. անդ, եւ Heinichen, Comment. in Eus. Hist. Eccl. p. 25ff; Dictionary of christ. biogr. II, 859ff.

կեսարիոյ Հռչակաւոր մատենադարանին[1] — համար եղած է այն թարգմանութիւնը, զոր "տարապարտուց„ կամ "յանպէտս„ ընել տուած չըլլալու համար՝ առած դրած է իւր գրոց մէջ· (տես վերջին խօսքը:) — Քանի մը խօսք ալ թէ ինչ էր այն "գրաւոր վկայութիւնն„ կամ ասորի մատեանը:

Ասորական այն "գրով վկայութիւնն„ կամ մատեանը, որուն հեղինակը Խորենացի յանուանէ ալ յիշած է իբր "Ղերուբնայ որդի Ափշադարայ դպրի„ (Բ, լգ), երկար աւեն կորսուած էր, մինչեւ 1864ին Կիւրըդոն հրատարակեց մաս մը, իսկ Հ· Ղ· Ալիշան 1868ին ամբողջական հայերէնն եւ անոր գաղղիերէն թարգմանութիւնն, իսկ Փիլլիպս 1876ին առաջին անգամ ամբողջապէս նաեւ ասորին,[2] եւ որ ճշդիւ նոյն կերպարանօք կը ներկայա-

---

1 Tixeront, p· 85—6 n· 4 կը նշանակէ որ կրնայ խօսքն ընդհանրապէս առնուիլ նաեւ այնպէս, եթէ ուզուի, իբր յեականս նոյն մնալով: Կեսարիոյ Պաղեստինացւոց Հռչակաւոր գրատան հիմնադիրն (կամ մեծապէս զարգացնողն) է Ս· Պամֆիլոս վկայ (նահատակուած 309ին), որուն աշակերտն էր Եւսեբիոս ինքն, որուն համար ինքն զինքն "Եւսեբիոս Պամֆիլեայ„ կ'անուանէ: Շատ գործեր անձամբ օրինակած էր մատենադարանին համար Պամֆիլոս, մաս մ'ալ Եւսեբեայ հետ. այսպէս երկուքն միասին յօրինեցին Աստուածաշնչի (Եօթանասնից) նոր խմբագրութիւնն Վեցիկեանի համեմատ. նոյն իսկ բանտին մէջ Եւսեբիոսի հետ յօրինեց ջատագովութիւն մ'Որոգինեայ, եւն: (Համմ. ի միջի այլոց Wetzer u. Welte, Kirchenlexicon, 2· Aufl· IX, 1326—7, եւ այլուր:) Ինքնին կը հասկըցուի թէ ինչպէս Եւսեբիոս՝ այնպէս յարգի "դիւանական„ յիշատակարաններ գտած, եւ այնպիսի թղթեր Աբգարու եւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ՝ զորոնք ի հարկէ հարազատ կը կարծէր, փութացած էր թարգմանութիւն մը հոգալ իրեն կամ՝ որ նոյն է՝ նոյն մատենադարանին համար:

2 Cureton, Anc· syr· doc· p· 5—23 (բն· եւ թրգմ·) — "Ղերուբնա Եդեսացի„ թուղթ Աբգարու եւն· տպ· Երուսաղէմ 1868: — "Լարուբնեայ դիւանագիր դպրի եդեսացւոյ

նայ իբրեւ Եդեսիոյ դիւաններէն քաղուած։[1] Լաբուբնայի մասին անկէ ետքն եղած անթիւ քննութիւնքն ու դրուածքները յիշել եւ այն խնդրով զբաղիլ հոս կարելի ալ չէ, եւ մեզի համար աւելորդ ալ։[2] Բաւական է մեզի այս քննութեանց արդիւնքը. այսինքն՝ արդի Լաբուբնա էապէս այն է, զոր Եւսեբիոս տեսած էր, բայց իւր նախնական ձեւին մէջ (Acta Edessena), մինչ արդի ասորի դրուածքն (— որուն ասորի ձեռագիրն արդէն Զ դարէն է, —) փոփոխեալ է բաւական կամ հնոյն ու նախնականին աւելի կամ նուազ այլայլած նոր խմբագրութիւն մը։ Հնագոյն վկայն է հոս ալ — հոս ի նկատի կ'առնուի յատկապէս թղթերը, — դարձեալ Եւսեբիոս, որ թարգմանած է զանոնք ասորական նախնականէն, մինչ արդի խմբագրութիւնն Եւսեբիոսէն ետքն է, Դ դարու վերջերէն կամ նաեւ Ե դարու սկզբէն։ Այսու հանդերձ կ'արժէ տեսնել թէ հոն ինչ ձեւ ունին թղթերս։

Ասորւոց մէջ, ուր զրուցիս բուն հայրենիքն էր, ի հարկէ անթիւ են մատենագիրներու դրուածք-

---

թուղթ Աբգարու», Վիեննա. 1868, եւ Labubnia, Lettre d'Abgar etc. Venise 1868. — G. Phillips, the Doctrine of Addai etc. Lond. 1876.

1 Հմմտ. յիշատակարանը հայերէնին ալ համեմատ՝ «... գրի եւ դնի ի տունս յիշատակարանաց։ Նոյնպէս եւ յԱւգա քաղաքի Ղբրուընա որդի Սնակայ (ձեռ. «Ընակայ»), որդի Աբշադարայ դպրի թագաւորին գրեաց զամենայն ինչ զոր միանգամ իրք եղեն Ադէի առաքելոյ ... ձեռն արկանելով եւ Աննա (Աս. «Խաննան») հաւատարիմ թագաւորին, եւ եդին ի տան յիշատակարանաց քարտիսից, ուր դնին մատեանք եւ օրէնք արքունականք, եւ ... մուրհակք հաստատութեան, անդր պահին հաստատութեամբ առանց արհամարհանաց։»

2 Նորագոյն գրուածքները տես վերը՝ ուսումնասիրութեանս սկիզբը, հինները՝ մեր Zur Abgarsage, Վիեննա 1890, նաեւ «Հանդէս» 1889, էջ 48։ Շատերն արդէն առիթ եղաւ յիշելու յընթացս գրութեանս։

նեը, որ Աբգարու զրոյցն ու յարակից՝ կը պատմեն կամ կը յիշեն, ակեալով նոյն իսկ Եփրեմէն։[1] Ոմանք յիշուեցան արդէն, ուրիշ շատերը կրնան տեսնուիլ գիտնոց քով յիշուած։[2] Մեզի համար՝ որ միայն թղթերովս կը զբաղինք, կարեւոր է միայն վերջիններս տեսնել իրենց ասորական ձեւին մէջ։ Եւ հոս հնագոյնն է գարձեալ այն՝ որուն նախնականը տեսած էր Եւսեբիոս, այսինքն՝ Լաբուբնայի գրքինը, որ՝ ինչպէս Եւսեբիոս յունական թղթերուն համար՝ նոյնպէս հիմն է թղթերուս բոլոր ասորական օրինակներու եւ խմբագրութեանց։ Հնագոյն բնագիրներէն է նաեւ այն, որ մուծուած է Միջագետաց առաքելոյն Մարեայ վարուց մէջ, որ իբր Ե կամ Զ դարուն գրուած կ'րսուի, համառօտուած խմբագրութեամբ.[3] նոյնպէս համառօտ խմբագրութեամբ կ'րսուի Աբգարու թուղթը, որ Ը դարու ձեռագրի մը մէջ կը գտնուի։[4] Պարիսի մէկ ձեռագիրը՝ գրուած 1264ին՝ կը պարունակէ թղթերս, զոր հրատարակած է Տիքսըրոն։[5] Կրնան շատ ուրիշներն ալ գտնուիլ. բայց մեզի համար բաւական է այսչափն ալ։ Քանի որ Լաբուբնայի գիրքն է հիմը այս ամէնուն, նոյնը կարեւոր էր տեսնել. ուստի կը գնենք յաջորդովս, ի հարկէ ոչ

---

1 Բաց ի կտակի խօսքէն, զոր վերը դրինք, կը յիշուի նաեւ Եփրեմյ Տաղ մը Ուռհայ եկեղեցւոյ վրայ (Ձեռգր. Բրիտ. Թանգ. 17, 141), Wright, Catalogue, II, 359.

2 Ցուցակ մը տես Tixeront, p. 23–5. Lipsius, Acta p. CVII–VIII.

3 Acta S. Maris, հրտ. J. B. Abbeloos Բոլլանդեանց քով՝ „Analecta Bollandiana", IV (1885), p. 43–138. Թղթերս՝ բնագիր եւ լատ. թրգմ. անդ՝ էջ 53–4։

4 Add. 17,218 Բրիտ. Թանգ. Wright, Catal. I, 100. (ասոր բնագիրը չկրցանք Համեմատել։)

5 Bibl. Nat. Anc. fonds 12, fol. 191. Հրատարակուած՝ Tixeront, p. 195–6, որ Լաբուբնայի տարբերութիւնքն ալ նշանակած է։

ասորի բնագրովն՝ որ աւելորդ է, այլ հայերէն թարգմանութեամբն, որ արդէն հաւատարիմ է հոս բնագրին: Եղած քանի մը տարբերութիւնք կը նշանակենք ատոնք: Տիքսըրտոնի հրատարակած բնագիրն՝ որ իբրեւ անկախ դրուած՝ արդէն յատուկ խորագիրներ ալ ունի, տարբերութիւններ կը ցուցընէ, որոնց կարեւորները նոյնպէս կը նշանակենք իբրեւ "պ„ (Պարիսի) ձեռագրի ընթերցմունք, ի հարկէ այնչափ՝ որչափ իմաստի պէսպիսութիւն կը բերէ. զուտ ասորի լեզուի տարբեր ընթերցուածները հոս մեզի համար աւելորդ են: Դիմացը՝ իբրեւ օրինակ համառօտ խմբագրութեան՝ կը դնենք Մարեայ վարուց միջի բնագիրը, ուր նոյնպէս՝ ինչպէս Լաբուբնայի քով՝ պատմութեան մէջ հիւսուած են թղթերս, նոր թարգմանելով ասորի բնագրէն: Ահա այս ասորական թղթերը, որոնց Եւսեբիոսի բնագրէն եղած կարեւոր տարբերութիւնքը ղէֆրով կը նշանակենք:

Լաբուբնա (Հայ = Աս. եւ պ):	*Վարք Մարեայ:*
Գրէ այնուհետեւ թուղթ եւ տայ տանել առ Քրիստոս ի ձեռն Անանիայ հաւատարմի . . . զոր գրեալ էր այսպէս:[1]	*Եւ գրէ նմա թուղթ եւ առաքէ առ նա դեսպանս եւ պատգամաւորս . . . բայց գրէ ի թղթին իւրում այսպէս:*
"Աբգար Արշամայ[2] *առ Յիսուս բժիշկ դեղ,*[3] *որոյ*	*"Աբգար Սեաւ (Ուկամա) իշխան աշխարհի՝ առ*

1 *Պատմուածքի մասին տես պ.՝ իբր անկախ օրինակ՝ խորագիրը մը յօրիներ է՝ "Թուղթ զոր առաքեաց Աբգար արքայ Ուռհայի„ (տող մ՚ալ անընթեռնլի:)*

2 *"Արշամայ„ = Աս. "Ուկամա„ (Սեաւ.) տես վերը: Մարեայ վարքը իբր տիտղոս կը կոչէ Յիսուս, զոր "իշխան աշխարհի„ թարգմանեցինք, պահելով Եւսեբեայ ասորարան հայերէնին ընթերցուածը = τοπάρχης.*

3 *Այսպէս հայը, Աս. եւ պ "բժիշկ բարի„: ընթերցուածս հնագոյն եւ լաւագոյն է քան Եւսեբեայ "դեղ բարի„ քրիստոնէական գաղափարաւ ընթերցուածը, որուն հետեւած է Մարեայ վարքն ալ:*

երեւեալ յերկրի Հրէաստանի ի քաղաքիդ Երուսաղէմ,[1] ողջոյն, Տէր:[2] Լուայ ւան քո եւ ւան բժշկութեանցդ՝ զոր առնես,[3] զի ոչ դեղովք եւ արմատովք բժշկես դու. այլ բան-[4] ովքըս լուսաւորես, զկաղս գնացուցանես,[5] զբորոտս սրբես, ե- խլից փոս լսել,[6] զդեւս հալածես, զմեռեալն յարուցանես, եւ զամենայն չարչարեալս եւ զախտաժէտս բանիւ բժշկես:[7] Եւ իբրեւ լուայ ես պ-ոպէ- ֆեֆոֆե ո+ոնէլէ՝ զոր ո- Յիսուս Փրկիչ, ողջոյն: Լուայ եթէ զբորոտս սրբես, զայս պիղծս հանես եւ զդեւս հալածես: Եւ եդի ի մտի իմում ւան քո եթէ Աստուած ես եւ որդի Աստուծոյ, որ եկիր յաւուղջացուցանել զարարած: Հիւանդութիւն չարաչար է իմ. եւ աղաչեմ զքեզ զի եկեսցես առ իս եւ բժշկեսցես զցաւս զայս: Եւ դարձեալ լուայ ւան քո եթէ Հրեայք քաղաքակիցք քո ("որ ընդ քեզ են")՝ առեան զքեզ եւ

---

1 Հայոյն յաւուկ է՝ որոյ երեւեալ յերկրի (օր. եր. "յերկիրդ") "Հրէաստանի ի քաղաքիդ Երուսաղէմ,, Աս. եւ պ (= Եւս.) միայն "երեւեալ յերկրի երուսաղէմ,, (առս Եւսեբեայ τόπῳ եւն վերը. "ի քաղաքի,, հայերէնին այնպիսի սրբագրութիւն մ'ըլլալու է՝ ինչպէս եր Արձանագրութիւնը:)

2 Հայ ձեռագիրը կը բաժնէ "ողջոյն: Տէր, ո-ոյ,, եւն. բայց ուղղելու է՝ ինչպէս ըսինք՝ Աստուծոյն համեմատ. (Աս = պ ". . . երուսաղէմի, տէր իմ, ողջոյն: Լուայ,, եւն:)

3 "Զոր առնես,, չունին Աս. եւ պ (= Եւս.:)

4 "Այլ բան-, նոյնպէս Աս. եւ պ., իսկ Եւսեբեայ քով էր՝ "դի որպէս ասէ·,, առս վերը. — Աս. բուն է "զկաղս բանաս,, (այսինքն՝ ըստ կուրաց·) հայը լաւ փոխագրեր է "լուսաւորես,,:

5 "Զկաղս գնացուցանես,, = Աս. եւ Եւս., իսկ պ· դուրս ձգած է:

6 "Եւ խլից ասս լսել,, (օր. եր. "լսել ասս,,) ունին Աս. եւ պ ալ· իսկ Եւս. չունի. (առս վերը:)

7 Ամբողջ այս խօսքը հայը ինքնուրոյն կերպով ունի. Աս. եւ պ· այս ձեւով են՝ "Եւ զդեւս (Աս. "զդիս,, պ· "զդեւս,,) եւ զլոանոպս եւ զլոբլոբէլոն (կամ "նեզեալս յայսոց) բանիւ քով բժշկես. նաեւ զմեռեալս յարուցանես:,, Մատթրութեան արժանի է որ Հայը աւելի համեմատ եղեր, ուստի իւր բնագիրը լաւագոյն եր քան արդի առաքականք:

Նէ տո՛ւ,[1] եդիր ի մտի իմում (է՛ հո՛ւպաստ)[2] Թէ Աստուած ես դու որ իջեր յերկինից եւ առնես զայդ, կամ որդի Աստուծոյ որ առնես զայդ ամենայն:[3] Ա՛ւան այնորիկ գրեցի առ քեզ աղաչանս՝[4] գալ քեզ առ իս, դէ երթիր պոփէդ էլ,[5] եւ բժշկեացես զիս ի ցաւոց եւ ի հիւանդութենէ իմմէ, որպէս հո՛ւպաստ է էլ:[6] Եւ զայս եւս լուայ եթէ Հրեայք սրտանջեն զքէն եւ հալածէն զքէն, եւ կամին յարո՛ւանել զքեզ:[7] Քաղաք կամին չար առնել քեզ: Եւ եթէ կամիս, քաղաք մի փոքրիկ է իմ, որ բարի է ինձ եւ քեզ, եւ բաւական երկոցունց, եւ եղիցուք անդ ի հանգստեան:„

---

1 Այսպէս նաեւ Աս. եւ պ. լաւագոյն եւ հնագոյն է Եւսեբեայ՝ "Եւ իբրեւ լուայ վասն քո ղայս ամենայն„, եւն:

2 "Եւ հաւատացի„, փակագծի մէջ առինք. յաւելուած կ'երեւայ հայ գրչի մը. չունին ո՛չ Աս. եւ պ. եւ ո՛չ Եւս.:

3 Ա՛յսպէս ուղղեցինք հայերէնը, ինչպէս կ'ուզեր Աս. եւ պ. եւ Եւս.: Արդի հայերէնն աղաւաղած է եւ կը կարդայ հոս՝ "... Աստուածի ես դու ես որպէս Աստուծոյ որ իջեր յերկինից ես առնես զայդ ամենայն„ Զենք կարծեր որ արդէն հայոյն տեսած ասորի բնագիրն այսպէս աղաւաղած ըլլար:

4 Աս. "գրեցի աղաչեցի ի քէն՝ գալ„, եւն:

5 "Զի երկիր պագից քեզ„, չունի Եւս. եւ իրաւամբ: Ասորականք ալ քիչ մը տարբեր կ'ըսեն, այսինքն՝ "գրեցի աղաչեցի զքեզ՝ գալ առ իս էլ՝ որո՞ւ երթիր պոփանիմ, եւ բժշկեացես„, եւն:

6 Այսպէս հայը. Աս. եւ պ. աւելի նման են Եւսեբեայ՝ "եւ բժշկեացես զցաւս ինձ՝ զոր ունիմ ես:„ — "Որպէս հաւատացի ի քեզ„ ունին հայոյն հետ ասորականք: Եւս. լաւ եւս չունի:

7 Այսպէս հայը՝ քիչ մը տարբեր Ասորականէն, որ վերջինս կ'ըսէ "Հալածեն զքեզ եւ կամին է խօշ հանել զքեզ ես խորհին չարչարել զքեզ„, (= պ:) Ցամենայն դէպս հայը լաւագոյն բնագիր մ'ունէր առջեւը, գոնէ մասամբ, միայն "կորուսանել„, պէտք է համազօր համարիլ "չարչարել„, բացատրութեան, զոր ունի Եւս., որ պարզ կ'ըսէ՝ "սրտանջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ:„

մի է իմ փոքրիկ եւ վայելուչ. եւ բաւական է երկոցունց դէպ բնակիլ ի սմա խաղաղութեամբ։„[1]

Եւ ընկալեալ Յիսուսի դիտուղին ի տան քահանայապետին Հրէից՝ ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Երթ եւ ասա տեառն քումմ՝ որ առաքեաց զքեզ առ իս[2]

“Երանի է ինչ, զի հաւատացեր իմ մինչ չեւ տեսանել ինչ զիս։[3] Զի այսպէս գրեալ է վասն իմ, զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւատան, եւ որք ոչ տեսանեն՝ հաւատասցեն։ Եւ զի գրեցեր դու առ իս՝ գալ ինձ առ քեզ, վասն որոյ առաքեցայ ես յերկինս՝ կատարեալ է ամենայն.[5] այս-

Եկին պատգամաւորքն եւ մնին Երուսաղէմ. . . ։ Բայց ետ նմա պատգամ պատասխանուոյ, գրեալ առ նա ոզկոյն այսպէս՝

“Գրեալ է վասն իմ, եթէ՝ երանի այնոցիկ որք ոչ տեսցեն զիս եւ հաւատասցեն յիս։ Բայց այժմ զգործն նորա՝ որ առաքեացն զիս, պարտ է ինձ կատարել։ Այլ յետ յառնելոյ իմոյ եւ յետ ելանելոյ յերկինս, առաքեցից առ քեզ զմի յաշակերտաց իմոց, որ բժշկեսցէ

---

1 Այսպէս նաեւ Ա. (“վայելուչ„ = դեղեցիկ՝ ըստ Ա. Եւս.։) Եւս. չունի վերջին “բնակել ի սմա խաղաղութեամբ„ խօսքերը։

2 Ասոր տեղ՝ որ Լաբուբնայի պատմութեան մասն է, ուր Հիւսուած են թղթերս (Համմա. Վարք Մարեայ)՝ պարթի ձեռագիրը բնականաբար նոր խորագիր մը չիներ է՝ “Թուղթ պատասխանուոյ զոր առաքեաց Քրիստոս առ Աբգար։„

3 Այսպէս նաեւ Ա.։ Եւս. աւելի ընդհանուր (“երանի իցէ այնմիկ որ . . . նոքա զիս„) ըստ Հայերէնին. յոյնը տես վերը։

4 Ուղղելու է՝ “ոչ հաւատացեն„ = Ա. եւ Եւս.։

5 Ամբողջն ասորական ասութիւն։ Փոխանակ “յայելուչ„ կ'ըսէ Ա. “. . . առաքեցայ ես այդր„։ — “կատարեալ է ամենայն„ ճշդիւ համեմատ է Ասորւոյն Լաբուբնայի, որ կ'ըսէ ամբողջը՝ “այն՝ վասն որոյ առաքեցայ այդր՝ կատարեալ է ոտք եւ վերանամ„ (= պ., որ միայն վերջինը կ'ըսէ “. . . այսր՝ պատրաստեալ է արդ„։) Եւս. “արժան է ինչ կատարել աստ զամենայն„ եւն։ Ուստի Հայն

առ հետեւ վերանամ ես առ Հայր իմ որ առաքեացն զիս: Եւ յորժամ վերացայց առ Հայր,[1] առաքելոյ (որ. եր. "առաքեմ") առ քեզ մի յաշակերտաց իմոց, զի բժշկեսցէ զքեզ ի Տո՛ղովրդո (եր. որ. "Ժողովուրդ") ի՝ որ ընդ քեզ, ի գրեա՛ցէ զնէղ ի լեառն (որ. եր. "ի կեանն") յաւիտենական:[2] Եւ ոչ ոք ոչ օրհնէալ լիցի. զի ընդ ընդ ընդ

Այս համեմատութեամբ կրնանք հնչել մեր դիտողութիւնքն: Ի վերջոյ այս (Լաբուբնայի) ասորի բնագիրն է հիմն բովանդակ ղուկին կամ ուղղակի, կամ անուղղակի Եւսեբեայ ձեռօք. միայն թէ ինքն ալ փոփոխութիւն կրած է արդի ձեւի մէջ, հնագոյնը ճնալով Եւսեբեայ թարգմանութիւնը: Արդի Լաբուբնայի անկէ ունեցած տարբերութիւնքն՝ ինչպէս նշանակեցինք, բաւական բազմաթիւ են. սակայն եթէ լաւ միտ դրուի՝ մեծաւ մասամբ անճահ յաւելուածներ, այսպէս "ղև երկիր պագից քեզ" եւն, որոնց մասին աւելորդ է երկարաբանել:

5.

Մեր ուսումնասիրութեան ցուցուցած արդիւնքն ինքնին յայտնի է: Արձանագրութիւնը նոր բնագիր մը չէ եւ գոյութիւն չունի առանց Եւսեբեայ հոգացած թարգմանութեան, որմէ շատ ետքն ալ պէտք է որ քանդակուած ըլլայ: Ուստի ո՛չ Ա դարու գործ մը կրնայ ըլլալ եւ ո՛չ թղթերուս վաւերականութեան խնդրոյն մէջ կշիռ ունեցող վկայ մը. մանաւանդ թէ իր ծայրի յաւելուածովը վկայ մըն է անվաւերութեան: Եւ արդէն թղթերն ինքնին կեղծագրի մը գործ են: Եւ եթէ երբեք կարելի պիտի ըլլայ ասոնց հարազատութիւնը ցուցընել, թողլով ուրիշ կէտերը՝ նախ պէտք է գտնել բնագիրներ որ ատուգիւ հնագոյն ըլլան Եւսեբիոսէն, ազատ բոլոր անվաւերացուցիչ կէտերէ, վերջապէս բնագիրներ՝ որոնք գոնէ կարելի ըլլան վերագրուելու Տեառն մերոյ: Այս հոդը կը յանձնենք վաւերականութեան պաշտպաններուս. մենք յոյս չունինք ասորի կեղակարծ ղուկացներէն եւ գրուածքներէն Քրիստոսի Տեառն մերոյ հարազատ թուղթ մը հանելու փորձ անգամ ընել:

ձեռագիրը հոս կ'աւարտի, կցելով վերջաբան մը՝ "...նմա յաւիտեան: կոփարիցոս եպոզին, զոր գրեաց Քրիստոս ա- Ընթար արտոյ Ո-ահ տոզտէ:"

Մինչեւ այստեղ խնդիրը զուտ բանասիրական տեսակիտով քննեցինք, տեսակէտ մ՚որ այնչափ պարապաւ կը կրէ ճիշդ այս խնդրին մէջ, ինչպէս վերը յիշեցինք: Միայն զարմանք է որ ճիշդ այս պարապուած նոր բանասիրութիւնը հոս այն եզրակացութեան կը հասցընէ, զոր դարեր յառաջ վճռած են սուրբ Հարք ալ, եւ այն՝ զուտ աստուածաբանական տեսակիտով: Ծանօթ է որ Գեղասիոսի որուած վճիռն անվաւեր հրատարակած է Թղթերս ալ, բացայայտ այսպէս՝ "Թո՛ւղ Յի՛սո՛ւ — Աբգար անվա՛եր. Թո՛ւղ Աբգա՛ր — Յի՛սո՛ւ անվա՛եր:"[1] Անշուշտ Գեղասիոսի վճռաթուղթն՝ որ իբր թէ 494ի Հռոմմայ ժողովոյ մը արձանագրութիւնն է, ինքնին խնդրական է, գոնէ այլեւայլ կարծիքներու եւ վէճերու առիթ տուած. բայց գոնէ կը ցուցընէ թէ Ե դարու վերջերը կամ ամէնէն ուշ Զ դարու սկիզբն ինչ գաղափար ունէր Հռոմմայ եկեղեցական դասն այս թղթոցս վրայ: Շատ օգուտ չունի, երբ՝ օրինակի համար Նիրշլ (որ Գեղասիոսի վճիռը վաւերական կ՚ընդունի), փախստի ճամբայ մը գոնէ ըսելով թէ վճռովս միայն թղթերուս ներշնչեալ չըլլալը վճռուած է կամ Ս. Գրոց կանոնի մաս չըլլալը, ոչ թէ անհաւատութիւնը: Ւսան զի՝ եթէ աստուածաբանական տեսակէտն ամէնէն լաւ շեշտած են Ս. Ջերոնիմոս (in Ezech. 44, 29) *եւ*

---

1 Decretum Gelasii VI, 57–8: „Epistola Jesu ad Abgarum apocrypha. Epistola Abgari ad Jesum apocrypha.“ *Բնագիրը տես* Mansi, VIII, 152· *Գեղասիոսի վճռոյս մասին հմմտ. ի միջի այլոց՝* Hefele, Conciliengeschichte, II (1875), 618–623, *ուր յիշուած են բազմաթիւ գործքեր:*

Ս· Օգոստինոս (contra Faustum. XXVIII, 4, de consensu Evangelistarum I, 7), *բայարձակ վճռելով որ Քրիստոս Տէր մեր երբեք բան մը չէ ըսեր, թէեւ՝ ինչպէս Ասորիք Թղթերու, Գնոստիկեանք եւ Մանիքեցիք յօրինած են "գիրս առ Պետրոս եւ Պաւղոս„: Այսօր ալ կ'արժէ Ս· Օգոստինոսի խօսքը թէ՝ "Եթէ աւանդուած էին Թղթեր* (literae, *գրուածքներ*) *որ նոյն իսկ Քրիստոսի ինքնին կը վերագրուին, ինչպէս կրնար ըլլալ՝ եթէ առաքեալ Իրենն էին, որ չկարգացուէին, չընդունուէին, ամենամեծ ճոխութեամբ չփայլէին Անոր եկեղեցւոյն մէջ„ եւն եւն:*[1] *Թողունք սակայն այս կէտն ալ· քանի որ մեզի համար կարեւոր չէ զբաղիլ այլեւայլ կարելիութիւններով: Որոշ ձեւով բնագիրներ կան առջեւնիս եւ որոշ ձեւով Աբգարեան թղթակցութիւն մը, որոնք քննուելու արժանի էին բանասիրութեան տեսակիտով: Այս էր գլոր յուսանք կատարեցինք ներկայ գրութեամբս:*

Ի վերջոյ աւելորդ չէ կրկնել որ այս ամէնը բուն մեզի Հայոցս չի վերաբերիր: Բայց եւ այնպէս բնական է որ Հայ գրականութեան մէջ ալ ընդարձակ շրջանակ մ'ունենար գլոյցս, եւ այն՝ երկու ձեւովն ալ, յունական եւ ասորական: Արդէն Թղթերուս բնագիրը նոյն կրկին ձեւերով ալ թարգմանուած էր Հայերէնի, յունականը՝ Եւսեբեայ Եկեղ· Պատմութեան, ասորականը՝ Լաբուբնայի թարգմանութեամբ: Կայ երրորդ՝ Հայացեալ ձեւ մ'ալ, այն՝ գլոր Խորենացի կը ներկայացընէ եւ որ բարեբախտաբար Թղթերուս գրուելու եւ խաւրուելու պարագաները միայն կը շօշափէ, իսկ բուն բնաբէրն պահած է ճշդութեամբ՝ Եւսեբեայ Հայ թարգմանութեան համեմատ: Եթէ Հայ գրականութիւնը լիովին պրպտուի, շատ առաջ կրնանք հաւաքել այս ամէն գլոյցներուս, եւ յատկապէս

---

1 Հմմտ. նաեւ Lipsius, Abgarsage, 6 եւ ուրիշներ:

թղթերուս մասին: Հայ պատմագիրք սովորաբար խորենացւոյ կը հետեւին, խառնելով երբեմն ուրիշ աղբիւրներ ալ: Բայց թղթերը՝ որ մեզի համար հոս նշանակութիւն ունին, յաճախ յառաջ չեն բերուած բառացի, այլ միայն ակնարկուած եւ յիշուած: Այսպէս Ցովհ. Կաթուղիկոս, Թովմաս Արծրունի, Սա. Ասողիկ եւ ուրիշներ:[1] Ընդհակառակն լիակատար կը գրէ բնագիրները Ծ դարուն Ուխտանէս՝ հետեւելով խորենացւոյ ընթերցուածին, ուր սակայն քանի մը հետաքրքրական շեղումնք կան:[2] Զենք յիշեր ուրիշները, վասն զի մեր

---

1 Ցովհ. կթղ. գլ. Զ (տպ. Երուս. 1867, էջ 46 եւն.) — Թովմ. Արծր. Ա, գ. (տպ. Պետր. 1887, էջ 46 եւն.) — Ասողիկ. Ա, ե (տպ. Պետր. 1885, էջ 45 եւն.) Մխբ. Ա. եւ ուրիշներ:

2 Ուխտանէս, Ա. լա–լե. (տպ. Վաղարշապատ 1871, էջ 46–55:) Թղթոց տարբերութիւնքն են համեմատութեամբ վերնոյն՝ զոր դրինք (խոր. = Եւս.)՝ "թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն: Աբգար Լամոյն (այսինքն՝ "Աբլամոյն„, Լ եւ Շ, ուղղելի՝ "Արշամոյ„) իշխան աշխարհի, որ երեւեցար յաշխարհիդ . . . լուեալ է իմ . . . բժշկութեանդ զոր առնես ի վերայ հիւանդութեանց առանց . . . եւ զբօրոտս սրբել, եւ զայս պիղծ հանել ի մարդկանէ, եւ որ միանգամ չարչարեալք են ընդ երկար հիւանդութեամբ՝ բժշկես: Դու եւ զմեռեալս . . . դու իցես Աստուած՝ իջեալ յերկնից որ գործես զայդ, եւ կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ եւ զայդ գործես: Ընդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ ինէ . . . աշխատ լինիս . . . եւ ինձէնէ զհիւանդութիւնս . . . Հրեայքդ պրպռանէ են զքէն . . . քաղաք մի փոքրիկ եւ դեղեցիկ է իմ . . . երկոցունց. Իւ ինձնէցուտ ի գուն„ (Հմմտ. Լաբուբնա:) — Ցիսուսի պատասխանը՝ "պատասխանի թղթոյն, զոր գրեաց Թոմաս Առաքեալ Հրամանաւ Փրկչին: Երանի իցե այնմ որ հաւատացեալ չիս, իբր ոչ իցե տեսեալ զիս . . . զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւատացեն չիս, եւ որք ոչ տեսանեն զիս՝ նոքա հաւատացեն եւ կեցցեն: Իսկ վասն այն զի գրեցեր . . . Եւ իբրեւ կատարեցից զայս, ապա համբարձայց . . . եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեացե:„ — Ուսոյ բնագիրը թէեւ խորենացիէն առնուած

նպատակը չէ Աբգարու եւ յարակից զրոյցներու Հայոց մէջ կատարած դերին պատմութիւնը գրել, որ ինքնին յատուկ ուսումնասիրու թեան մ'արժանի նիւթ է: Ցատանանք իբր վերջաբան յիշել երկու գրուածք, որ թարգմանութեան կերպարանօք կը ներկայանան: Առնց մին է "Ցաղագս պաշտօնէից սուրբ եւ աստուածային Ի-ղոյն, զոր գտեալ սրբոց Հարցն յարեւելս յԱղ-ան էէր· եւ թարգմանեցին ի Հայ գիր·„[1] չգիտենք աստուգիւ թարգմանութիւն "աղուանից գրոց„ թէ ոչ: Գոնէ ամբողջը Հայ գրչի կարկատանք մըն է, եւ նպատակը որոշ· այն է՝ "պատճառն սուրբ Ի-ղոյն Եղբ-ոջ սո-ր ո-խին, զոր յետոյ կրկին Հաստատեաց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ„ եւն, եւ զոր՝ ուրիշ գրիչ մը մ'աւելի կ'որոշէ գրելով՝ "Շիշ իւղոյն ի վանէն Տարօնոյ երկիրն Եղէրդէց:„[2] Գրողն այս իւղն արդէն Սինայ լերան վրայ կը գտնէ՝ Մովսիսի մարգարէի գործածած օծման իւղն, նոյնը՝ զոր Մագդաղենացի կը գործածէ, զոր Թադէոս Աբգարու կը բերէ եւն եւն: Մեզի համար հետաքրքրական է այն կերպն, որով Հոս Աբգարու եւ իւղոյն զրուցին մէջ խառնուած է թղթերու զարմանալի համաոտուած ձեւ մը, որ է յաջորդը:[3]

Եւ յորժամ գՀրաշից համբաւն եւ զսքանչելիսն՝ զոր կատարէր Յիսուս որդին Մարիամու,

---

է հոս, շատ տեղ Եւսեբեայ հայերէնին համեմատ է, վասն զի այնպէս էր իւր առջեւ եղած խորենացւոյ օրինակն, որուն տարբերութիւնք՝ ինչպէս ըսինք՝ գրչաց արդիւնք են: — Թղթերս բնագրաւ կը դնէ նաեւ Մխիթար Անեցի (տպ. պետրբ. 1879, էջ 24–5) առնելով խորենացիէն, կամ որպէս "գրէ բաբուեն Մովսէս„:

1 Ձեռգր. մեր Մատ. թ. 257, թղ· 47ա–49 C, տես "Ցուցակ„ 659, ուր պարունակութիւնը յառաջ բերած ենք:

2 "Վասն Տնօրէնութեանցն Քրիստոսի„ գրուածքը՝ թ. 398, թղ· 36ա եւն, տես "Ցուցակ„ 851:

3 թ. 257. թղ· 48ա—բ:

հասանէը առ Աբգար Թագաւորն Հայոց եւ Ասորւոց, առաքեաց առ նա զՀաւասարիմ ծառայս իւր զՀամշագրամ եւ զԱնանիա առաքհանդակս աղաչանաց հրովարտակաւ առ Յիսուս որ ուներ օրինակ զայս:

"Տէր Յիսուս որդի Մարիամու. ահաւասիկ երկու բան եղեալ կամ առաջի իմ, զի կամ դու Աստուած ես եւ կամ որդի Աստուծոյ, ճշմարտապէս հաւատամ. եւ լուեալ է մեր թէ դու երթալոց ես ի չարչարանս խաչի եւ մահու: Այլ ինձ քաղաք մի փոքրիկ լի ամենայն բարեօք եւ յոյժ պաղատէ. եկ զի քնակեսցուք ի միասին, եւ բժշկեա զնա:"

Եւ Յիսուս պատասխանի ետ նոցա թէ ի ճանապարհի եմ, եւ ուղարկեաց նմա թուղթս այսպէս գրեալ՝

"Օրհնեալ ես դու ի հողոյդ Աբգար, ի քո ես հաւատացեալ առանց ի մեր տեսանելոյ: Ես ոչ կարեմ գալ. բայց յետ համբառնալոյն իմոյ յերկինս առաքեցից զմի յաշակերտաց իմոց, զի եկեալ բժշկեսցէ զքեզ:"

Ինչպէս կը տեսնուի, զարմանալի ձեւ մըն է ամբողջը, բայց յատկապէս Եդեսիոյ օրհնութեան բանաձեւը: Նման բան մըն է երկրորդն ալ, այն է ճառերու կամ զրոյցներու այն զարմանալի խառնակոյտը, որ Եպիփանու Հռետորի անուն կը կրէ ճակատը,[1] եւ ուր Աբգարու զրոյցը քանի մ'անգամ շօշափուած է.[2] ի միջի այլոց կայ յատուկ ճառ մ'ալ որուն խորագիրն է "Նորին Եպիփանու յաղագս Պաղեստինէն Տեառն, այսինքն Գաղտագողի' որ ի Տեառնէ տուաւ Աբգարու:"[3] Թղթերը միայն ակնարկուած են հոս. սակայն մոռցուած չէ գոնէ

---

1 Մեր Մաս. Թ. 11, *ընդարձակ տես* "Ցուցակ" 102—7:

2 Անդ՝ ճառ Լ (Թ. 11, էջ 439) "*Իսկ Տէրն ի նմին երեկոյի եկն ի տուն Գամաղիելի վարդապետին, եւ անդ ետ պատասխանի եկելոցն յԱբգար արքայէ*" եւն:

3 Ճառ *կամ Հած. ԺԳ, Թիւ* 11, էջ 735–46· "Ցուցակ" 106:

Ուռհայի օրհնութիւնը, վերնոյն շատ նման ձեւով մը։[1] Իսկ ամբողջ ճառը, ուր զարմանալի բաներ ալ կը կարդանք (— Աբգար եղած է որդի Տիգրանայ, Տիգրան կը շինէ պՈւռհա եւն եւն.) յատկապէս Դասատառակի զրոյցին մասին է, անոր պատմութիւնն, գործած սքանչելիքն եւ նմաններ, որոնք՝ թէեւ կապ ունին մեր քննութեան առած խնդրին հետ, սակայն հոս անտես կ'ընենք՝ ինչպէս ըրինք գայս վայր միւս յարակից զրոյցներն ալ։ Եւ որչա՛փ ընդարձակ է այս զրոյցներուս շրջանը նաեւ Հայոց քով, եթէ նկատի առնունք նաեւ միայն Ցայսմաւուրքները։[2] Առնց մէջ ընդհանրապէս թղթերը կը յիշուին միայն. քիչ անգամ բնագիրները լինա-

---

1 Անդ՝ էջ 738 "Զկնի գրեաց եւ մուրհակս կոչելով եւս զՏերն գալ առ նա մեծաւ պատուով...։ Եւ Տերն ընկալեալ զնոսա առատաձեռնին ողջունիւն, եւ անդէն հրամայեաց թովմայի գրել պատասխանի Աբգար արքայի, եւ օրհնեաց զնա ի՞ւ չ֊աղաչ֊ն իւր Ո֊ւրհայ, եւ ասէ՝ Մի՛ երկեր֊ի՛ ի ինձ֊ամե֊ց ֊ոց, չէ ո՞չ կարօտ֊ն փրկել ֊էզ կամ ֊աղաչ֊է ֊ոգւով կամ առվով, զի ես ընդ քեզ եմ„ եւն։

2 Համմա. Աբգարու պատմութիւնը, որ այլեւայլ ձեւերով կը գտնուին, թղթերովս ("Ցուցակ„, 34) եւ առանց թղթերու (այսպէս՝ թ. 10, թղ· 234, թ. 219, թղ· 194ա, կամ "Ցուցակ„, 70, 561·) ուրիշ պատմութիւն՝ թ. 228, թղ· 121, "Ցուցակ„ 590–1, եւն։ Դասատառակի պամ. բաց ի թ. 219էն, ուր կան թղթերս, կայ բաւական յաճախ. տես "Ցուցակ.„ 26, 566, 896, 898։ Ուրիշ զրոյց մըն է պամ. Անկար պատմուճանին եւ Աբգարու, տես "Ցուցակ„ 48, 747 (թ. 313, թղ· 277բ։) Աբգար եւ Թադէոս նաեւ Աստուածաշնչի Ասորւոց "պեշիտտա„ թարգմանութեան հետ կապուած են երբեմն, տես "Ցուցակ„ 426։ Թամթարերէն մը տես անդ՝ 944։ Բազմաթիւ են վերջապէս այս կարգի պրուածքները, հմմտ. Աբգար, Թադէոս, Ադդէ Ագգէ եւն անուններուն. ("Ցուցակ„ 1051, 1053, 1089 եւն եւն։) Ուրիշ մեծամեծ հաւաքմունք պրպտելով՝ անպատճառ յաջողիլ կրնանք հաւաքել այս ամէն զրոյցներուն, որ Հայոց քով ալ այնպէս սիրելի եւ ժողովրդական դարձած էին։

կատար դրուած են: Բայց հոս ալ երկու տեղ կը գտնենք թղթերուս բնագիրը, բաւական տարբեր խմբագրուած, եւ այն՝ միեւնոյն ոճով երկու բոլորովին տարբեր դրուածքներու մէջ, որոնց մին Աբգարի պատմութիւն է կամ "Յիշատակ է թագաւորին Հայոց եւ Ասորոց Աբգարու„ եւն (Թ. 7, Թղ. 283ա եւն, "Ցուցակ„ 34), միւսը՝ Պատմութիւն Դադդէոսին, "յորում նկարեալ էր Անչափօքն պատկեր նորա (Քրիստոսի)„, նոյն թղթերուին. (Թ. 219, Թղ. 476բ եւն. "Ցուցակ„ 566—7:) Ահա այս բնագիրն՝ համեմատ այս երկուքին, ուր Դադդէոսակի պատմութեան կարեւոր ընթերցուածոց տարբերութիւնք B տառով կը նշանակենք: Երկուքն ալ պատմուածքին մէջ հիւսած են թղթերս, որ են հետեւեալքը:

"Եւ դրեաց առ Յիսուս այսպէս (B եւ գրեաց թուղթս օրինակ զայս:) Աբգար որդի Արջամայ իշխան աշխարհաց առ Յիսուս Փրկիչ եւ բարերար, որ երեւեցար յաշխարհիդ Երուսաղեմացւոց, ողջոյն: Լուեալ իմ վասն քո եւ վասն նշանացդ զոր առնես, զի որպէս ասեն զ'ի ծնէ կոյրս բանաս դու, զբորոտս սրբես, զի զխլից ականջս բանաս, զդեւս պիղծս ի մարդկանէ հալածես, զկաղս գնացուցանես եւ զայլ ախտաժէտս անբժշկելիս բժշկես դու առանց դեղոյ եւ արմատոց, նաեւ զմեռեալս յարուցանես դու. (B նշանացդ՝ զոր առնես դու, զի որպէս ասեն՝ զհիւանդս բժշկես դու, զդեւս հալածես, զկոյրս բանաս, նաեւ զմեռեալս յարուցանես դու: Բ ինչ„ եւն:) Եւ իմ ածեալ զմտաւ զմի յերկուց կամ Աստուած ես դու իջեալ յերկինից եւ գործես զայդ եւ կամ որդի ես Աստուծոյ եւ կատարես զայդ. (B Բ ինչ զմտաւ ածեալ եմ, կամ Աստուած ես դու զի զայդ առնես, եւ կամ որդի Աստուծոյ իջեալ յերկինից որ զաւրութիւնդ կատարես. Քաղաք մի . . .:) Նաեւ լուեալ եթէ Հրեայք եւս տրտնջեն զքէն. քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է երկոցունցս, ազաչեմ զքեզ գալ եւ լինել ընդ մեզ. (B Քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է

իմ. եւ բաւական է մեզ երկոցունց. նա եւ լսել եմ թէ եւ Հրեայք եւս տրտունջ են գքէն. արդ աղաչեմ գքեզ, զի եկեալ բժշկեսցես զիս։„

. . . Եւ հրամայեաց Թումայի (B Թովմայի) գրել պատասխանի Աբգարու այսպէս (B աւրինակ զայս։) Երանի այնմ որ ոչ իցէ տեսեալ զիս (B չէ "զիս„) եւ հաւատասցէ յիս։ Զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Որք տեսանեն զիս (B որք տեսանենն՝ ոչ) ոչ հաւատան յիս, եւ որք ոչն տեսանեն (B ոչ տեսանեն զիս) նոքա հաւատասցեն եւ կեցցեն։ Փոքր ինչ ժամանակ վասն մատակարարութեան իրիք առաքեցայ աստ (B փոքր ինչ ժամանակ եմ աստ.) եւ ապա վերանամ (B վերացայց) առ այն՝ որ առաքեացն զիս։ Եւ յայնժամ (B եւ ապա) զմի յաշակերտաց իմոց առաքեցից առ քեզ, կեանս տալ քեզ եւ որոց ընդ քեզ են. (B . . . առ քեզ, որ եկեալ բժշկեսցէ գքեզ. եւ տացէ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են։)„

Բնագիրքս՝ ինչպէս կը տեսնուի, Եւսեբեայ հայ թարգմանութեան համեմատ են, բայց միայն ըստ էականին. վասն զի ամբողջը բոլորովին այլակերպ եղած է։ Նման ձեւեր եւ ընդհանրապէս տակաւին շատ աւելի ճոխ առատձ կարելի է գտնել հայ մատենագրութեան մէջ։ Բայց մեզի համար բաւական է այսչափն ալ։

Ժ.

ԳԼՈՐԳԸՑ ՊԻՍԻԴԵՍԸՑ ՎԵՑՕՐԵՍԸՑՔ

1.

Ի՞նչ զանդեան իմաստասէր Սարկաւագին ա-նուանի տաղաչափութիւնը, զոր մեր նախնիք փու-թացած էին թարգմանել արդէն բաւական կանուխ, այն գործերէն է որոնք հայ ձեռագրաց մէջ շատ ցանցառ կը գտնուին: Հատակոտոր մը ծանօթ էր վենետկոյ հաւաքման մէջ, ամբողջը կամ գրեթէ ամբողջը — վասն զի տակաւին՝ համեմատութեամբ յոյն բնագրին՝ շատ տողեր թերի կ'երեւան, — կայ միակ ծանօթ օրինակի մը մէջ, այն է Մեծ. Անտո-նեան Հարց ձեռագիրը Կ. Պոլիս: Հատակոտորը շատոնց հրատարակուած էր: Ամբողջին հրատա-րակութեան ալ կրկին փորձեր եղան իբր տասն տարի յառաջ. բայց այնպէս լոկ փորձ մնացին, մին-չեւ այս օրերս ամբողջովին լոյս տեսաւ վենետկոյ Հարց մատենէն, եւ այն՝ ամէն կողմանէ խնամեալ հրատարակութեամբ մը: Ասոր մասին կ'արժէ քանի մը խօսք ըսել, նպատակ ունենալով այնչափ նոր բան մ'ըսելու՝ որչափ ընդհանուր գործին նկատ-մամբ համառօտ եւ ամփոփ տեղեկութիւն մը տա-լու, յուսալով որ ապարդիւն եղած չ'ըլլար այս կամ այն տեսակիտով:

Թէ Պիսիդեայ վեցօրէից հայ թարգմանու-թիւն մը կար, ծանօթ էր շատոնց: Վենետկոյ հա-տակոտորը գործածած է արդէն Հ. Մ. Ալպերեան "Հայկազնեան Բառագրոց„ մէջ, որուն սկիզբն ալ

կամ հեղինակաց ցանկին մէջ կը գրէ[1]*. "Պ՚ենէք· Հապո՚ած քերթուածոց Գէորգեայ Պիսիդեայ յոյն սարկաւագի եւ քարտուղարի յաւուրս Հերակլի կայսեր՝ ի վերայ վեցօրեայ արարչութեան. ի նմին ի տարւոջ արդեօք յեղեալ ի հայ բարբառ արձակ շարադրութեամբ, պահելով քաջ զյունական ոճն ոյզ ընդ հոյակապ հայկաբանութեան: Ի հին ամ՚ենէն եւէն մեծ ոճիմ զայս հապո՚ած ընդ վերնադրովս՝ Պիսիդեայ է պատմի՚ն: Ինչ թէ ամբողջն ի վեր երեւէր„: Ակն ճիշդ կէս դար եառքը հրատարակուեցաւ այս պատառիկն ալ լանամով՝ ինչպէս յետոյ ծանօթացաւ (— վասն զի բուն գրուածքն առանց ստորագրութեան է, —) վաղամեռիկ Հ· Աբէնի Սուքրեան: Ինքը գրած է գեղեցիկ յօդուած մը, որուն նիւթն է "Հելլենաբանութիւն եւ Հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի, դար Զ—Ժ*[2]*„ ի նկատի ունենալով թարգմանութիւնքն Սա· Սիւնեցւոյ եւ այլոց, որոնք "մինչեւ Ժ դարուն վերջը թարգմանուած„ էին: Ահա առանց ցեղէն "իբրեւ յետին եւ պակասաւոր թարգմանութիւն մ՚ալ„ ըլլալով Պիսիդէս, եւ "իբրեւ նախնեաց յիրաւի արժանաւոր պատառիկ մը„ կը դնէ կից նոյնը, իբր 186—7 տող ամբողջը:*[3] *Ձե-*

---

1 Հայկն· Բառգ· (Վենետ· 1836) Ա, 18: Աւելի յառաջ ալ Սոմալեան նշանակած էր հայ թարգմանութեանց ցուցակին մէջ, տես Somal, Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno· Venezia 1825, p· 32.

2 "Բազմավէպ„ 1875, էջ 118–125:

3 Ընդ՝ էջ 122–5: Հրատարակուած են յունականի տողերս՝ 85–109, 149–160, 167–217, 220–32, 242–270, 338–68, 371–3, 379–81, 383–401, 883–91, 896—7: Թարգմանութեան մասին կ՚ըսէ՝ "իբրեւ յետին եւ պակասաւոր թարգմանութիւն մ՚ալ մեր ձեռքը հասածներէն է յոյն սարկաւագի մը վեցօրեայ արարչութեան վրայ գրած ճառերէն մաս մը. այս սարկաւագն՝ Գէորգ Պիսիդացի է դարու

ռապրին մասին հոս բան մը չէ նշանակուած։ Բայց անոր մասին ալ խօսած է նոյն հեղինակն ուրիշ յօդուածի մը մէջ, որ՝ որչափ կը տեսնենք՝ անճաշակութի մատնած է Պիսիդեայ խնդրով զբաղողներուն։ Ա յս յօդուածն է "Ընդհանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դասաստան ընելու։"[1] ուր՝ ի միջի այլոց՝ յատկապէս քննութեան եւ դէմ առ դէմ համեմատութեան առնուած են Պիսիդեայ այն պատառիկները, զորոնք կը գտնենք Վարդանայ Արարածոց խմբագիր մեկնութեան մէջ, եւ ուր կը ծանուցուի թէ Վենետկոյ պատառիկը կը գտնուի Քերականութեան մը ծայրը[2]։ Ա յս երկու կէտին մասին ալ քիչ մ'ետքը. հոս միայն նշանակենք որ Սուքրեան այս վերջին տեղը Վարդանայ քով եղած Պիսիդեայ կտորներուն մասին այնչափ ապահով չէ խօսիր. մինչեւ կարելի կը համարի որ Վարդանայ թարգմանութիւնն ըլլան[3]։ Ա յսչափ Վենետկոյ Հատուկտորը։

անձ մ'է, բայց թարգմանութիւնն չի գիտցուիր երբ եղած է, սակայն ամենայնիւ վերոյիշեալ թարգմանութեանց հելլենաբանութիւնն ունենալով՝ հանդերձ հայկաբանութեամբ, առանց երկբայելու այս ժամանակաց մէջ եղած կը կարծենք. եւ օրինակողն իսկ այսպէս մաս մը ու պակասաւոր գտնելով այս հատուածն՝ գրած էր ի վերնապէրն՝ "Պէսիդեայ է պատմչէն"։ Բուն հեղինակին՝ յոյն քերթողին ուրիշ տաղաչափական գրութեանց մէջ երկարագոյնն է այս գործս՝ 1910 տող չափաւ, որուն միայն 84 տողն է մերն՝ ենթադրելով յունական տողերուն չափովը" եւն։

1 "Բազմավէպ" 1875, էջ 352–7։

2 Վարդանայ Համեմատութիւնք՝ անդ էջ 354–7. Ձեռագրին մասին ըսածը տես քիչ մ'ետքը։

3 Հմմտ. անդ՝ էջ 257 "Յայտնապէս կրնամք ըսել որ Վարդան այնպիսի միտք չէ ունեցած մեզի Պիսիդեայ կտորներն աւանդել, այլ ինչպէս ուրիշ գրոց վկայութիւններն առած էր՝ նոյնպէս Պիսիդեայ գրքէն՝ կամ անձամբ թարգմանած կամ թարգմանածին մէջէն քաղելով՝ երեն պատշաճ դատած վկայութիւնները ժողված է" եւն։

Ամբողջական օրինակին գտնուիլը Հարց Անաստնեանց գրատունը ծանուցած էր 1880ին Նորայր[1]։ Քանի մը տարի ետքը Հ· Գարեգին Նախնեաց թարգմանութեանց շարքին մէջ յիշելով Պիտիդէան, որմէ իբր օրինակ քանի մը տող ալ կը դնէ, կը ծանուցանէր որ նոյն ամբողջականին ընդօրինակութիւն մ'ընդունած ըլլալով՝ վենետկոյ մամլէն շուտով լոյս պիտի տեսնէ գործը· իսկ իբր թարգմանիչ կարելի կը համարէր նաեւ զՅովհաննէս Սարկաւագ[2]։ Յաջորդ տարին արդեամբք Հրատարակութեան ձեռնարկութիւն եղաւ· եւ այն՝ երկու կողմանէ, երկուքն ալ ի վերջոյ թերի մնալով։ Միջազիւղի Անաստնեան Հարց ձեռագրին ընդօրինակութեան համեմատ հրատարակել սկսաւ Հ· Աթա-

---

1 Նորայր, "Հայկական բառաքննութիւն" Կ· Պոլիս, 1880, էջ 61–2։ Նորայր բուն քննութեան առած էր այսաեղ Բարսղի Վեցօրեայն (անդ՝ էջ 61–69), որուն վենետկոյ տպագրութեան սխալ ընթերցմունքը կ'ուղղէ Անաստնեան Հարց ձեռագրին համեմատ, որ "թէ գրողին հմտութեանը եւ թէ մանաւանդ պարունակութեանցը մի քան զմի պատուականութեանը պատճառաւ Անաստնեան Հարց մատենադարանին գլխաւոր զարդերէն մին կրնայ համարուիլ։ Բարսղի Վեցօրեայն, Գրիգորիսի Արշարունեաց քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւնն ընթերցուածոց, եւ քան զամենն աւելի՝ Գէորգայ Պիսիդեսի վեցօրէին ամբողջական թարգմանութիւնն, որոյ մի պատառիկն եւեթ ծանօթ էր մեզ . . . ահաւասիկ ասոնք են ցանկալի տիրոյս անդին գոհարներն" եւն։

2 Հ· Գ· Զարբհ· "Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց", վենետ· 1889, էջ 654–6։ "Թարգմանութեան ժամանակը, կ'ըսուի, յառաջ կ'երեւի քան զՆարեկացւոյ եւ Մագիստրոսի դարը, աւելի համաստասխրին եւ իւր ժամանակացոյ ախորժելով ընծայել, թէպէտ ոմանք ինչուան ի դարու հնութիւն ալ ուզած են տալ։ Բայց եթէ կարծուի աւելի մերձաւոր ժամանակաց Սարկաւագ Ցովհաննու ալ վերագրել, Սարեկի քերթուածոյն աջող եւ ընտիր շարադրութիւն՝ կրնայ այդ կարծիքն ալ արդարացընել։"

նաս Տիրոյեան, որ Պիսիդեայ Թարգմանիչն ալ կը համարէր նոյն իսկ ինքն Սեբէոսնոս Սիւնեցի. բայց հրատարակութիւնը կիսատ մնաց[1], ինչպէս այժմ կը ծանուցանէ "վեհագոյն հրամանաւ... ի կէս ուղւոյ թողեալ զգործն՝ զամն ձիգս ի հեռաւոր սահմանս հայրենեաց„ դառնալով: Ճիշդ նոյն ժամանակ Հ. Դաւիթ Նազարէթեան կը ծանուցանէր Կ. Պոլսոյ երկշաբաթաթերթի մը մէջ[2] որ պիտի սկսի հրատարակել Պիսիդեայ "մեծագին երկասիրութեան ամբողջութիւնը... արդեամբ Մեծ. Անուանիեան Հարց, որք ամենայն կերպ դիւրութիւն եւ ընդունելութիւն ըրին մեզ, ոչ միայն օրինակելով եւ տալով իրենց քով գտնուած Պիսիդեայ հայկական ամբողջ գործը, այլ նաեւ յանձնելով մեզ զձեռագիրն ի քննութիւն եւ հետազօտութիւն„ եւն: Արդեամբք ալ յաջորդ թուով կը գտնենք նախ "Պիսիդեայ իմաստասիրի վարքն եւ իւր Վեցօրեայ գրուածքին հայերէն թարգմանութիւնն եւ ձեռագիրը„, ուր թարգմանիչը կը համարուի Սեբէոս պատմագիրը[3]. եւ ասոր կից արդէն

---

1 "Բազմավէպ„ 1890, էջ 109–110. "Ցաւալի երեւոյթ թարգմանչաց մերոց հելլենասիրից, կ'ըսէ, երեւի յեղեալ եւ սորայս քերթուած ի հայ բարբառ, որում՝ վկայեն ակնյայտնի յատնախառն ոճ լեզուին եւ առմունք իմաստից բառիցն, այլովքն հանդերձ, մինչեւ չթողուլ երկբայութիւն բայց միայն զանուանէ թարգմանչին անծանօթի, զոր ինձ ախորժելի թուի զՍիւնեցին հաւատալ Սեբէոսնոս, զթարգմանիչն Նեմեսեայ եւ Նիւսացւոյն գրոց„: — Բնագրին հրատարակութիւնը տես՝ անդ, էջ 110–111, 144–7 եւ 220–214, ամբողջը տողք 22—335: Բնագրին ներքեւ համեմատութեամբ յոյն սկզբնագրին:

2 "Պատկեր հանդէս կիսամեայ„ Կ. Պոլիս 1890 (Ա. Տարի Թիւ 1՝ Ապրիլ 15), էջ 23–4:

3 "Պատկեր„ անդ՝ թ. 2, էջ 40—3: Ձեռագրին մասին տեղեկութիւնքը քիչ մ'եաքը: Թարգմանութեան համար կ'ըսուի՝ "թարգմանիչն անծանօթ է, բայց հաւանական է զՍեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսն կարծելը, որ ժա-

կը սկսի բնագրին հրատարակութիւնը՝ որ նոյնպէս կիսատ մնաց։[1]

Հրատարակութեան այս կրկին փորձերը գոնէ այն օգուտն ալ ունեցան որ Հայագէտ Տեզա զբաղեցաւ Պիսիդեայ խնդրով, եւ հրատարակեց փոքրիկ բայց գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը՝ նախ Հռոմայ Գիտութեանց Ճեմարանի տեղեկագրոց մէջ[2] *եւ ապա առանձին տետրակով,*[3] *եւ ուր քննութեան ու համեմատութեան կ՚առնուին բաց ի յոյն սկզբնագրէն նաեւ ասւաական թարգմանութիւնն, բայց բուն եւ յատկապէս հայերէնն՝ որչափ ծանօթ էր յիշեալ փորձերուին։ Հայագէտին յայտնած բաղձանքն էր որ լոյս տեսնէ ամբողջական հայ բնագիրը, համեմատութեամբ ընթերցուածոց տարբերութեանց՝ եւ յոյն բնագրին հետ միասին. (էջ 14։) Ա յժմ ահա նոյնը կատարուած է յաջող կերպով։ Հ. Ա. Տիրոյեան իւր հրատարակութեան փորձին ընդհատելէն ճիշդ տասը տարի ետքը՝ կրկին ունենալով նոյն դիւրութիւնը կը հրատարակէ այժմ առանձին հատորով մ՚ամբողջական բնագիրը, դիմացը կամ էջ առ էջ յոյն բնագրի հետ մէկտեղ, եւ ճոխացած ամէն էջ բազմաթիւ ծանօթութիւններով, լուսաբանելով հայ թարգմանութիւնը*[4]։

մանակակից էր Պիսիդեայ, եւ գրած է նաեւ Պոռֆո-ւիւն է Հերմէլ. . . օգտուելով անկուշտ ի Պիսիդեայ։„

1 Ընդ՝ (թ. 2) էջ 43—8 եւ (թ. 7) էջ 153—156, *ամբողջը տողք* 22—279, *ծանօթութեանց մէջ համեմատութեամբ Սուքրեանի հրատարակած օրինակին։*

2 Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche a filologiche. Vol. II, fasc. 5 (1893), p. 277—297. (*Նիստ 21 Մայիսի նոյն տարւոյ։*)

3 E. Teza, Dell' „Essaemero" di Giorgio Piside secondo la antica versione Armena. Nota. Roma 1893. 8° pp. 23։

4 "Վէպօրէայ Գէօրգեայ Պիսիդէայ [illegible]

Համառօտ ներածութենէ կամ կանխաբանէ (էջ 5—11) *մ'եառքը, ուր համառօտիւ տեղեկութիւն կը տրուի յոյն հեղինակին, իւր գործոյն, հայերէնին եւ ներկայ հրատարակութեան հանգամանաց մասին, կը դրուի հայ բնագիրը՝ դիմաց յունարէնը* (էջ 12 – 191), *իբրեւ խորագիր ընտրելով՝ "Վէպ օրհնեալ կամ Աշխարհակազմութիւն Գէորգեայ Պիսիդեայ" յունարէնին հետեւելով (Ἐξαήμερον ἢ Κοσμουργία Γεωργίου τοῦ Πισίδου.) վասն զի Անտոնեան Հարց ձեռագրին մէջ ալ սկիզբը պակսելով՝ այժմ իբր խորագիր կը կարդացուի Սաղմոսի մէկ խօսքը* (Սղմ. ՃԳ, 24) *կամ "Ո՛րպէս զի մեծ են գործք քո:" Յոյն բնագիրը դրուած է Մինի հրատարակութեան համեմատ. բայց ծանօթութեանց մէջ լիովին համեմատուած եւ նշանակուած են նաեւ Հէրքէրի հրատարակութիւնը եւ անոր տարբերութիւնքն, յատկապէս անոնք որ աւելի մերձաւոր են հայոյն ընթերցուածոյ՝ երբ կը շեղէր ասիկայ, պարագայ մը՝ որ շատ յաճախադէպ է:[1] Յոյն բնագիրը չափական ըլլալով որոշ տողերով՝ պէտք էր արձակ հայ թարգմանութիւնն ալ տրամատել տողերու եւ թուարկել: Այս կերպը՝*

տպագրեալ հանդերձ յոյն բնագրա- եւ լատաբանեալ է Հ. Ալիշան Վ. Տէրոյեան". Վենետ. 1900, 8° էջք 191:

1 Պակասութիւն մը կը համարինք որ յաճախ ուր հայն այս կամ այն յոյն ձեռագրին հետ կը նոյնանար, նշանակուած է պարզապէս օրինակ մ'առ Մինի կամ նման ոճով: Լաւագոյն էր ձեռագիրքը նշանակել համառօտութեամբք: Միւս կողմանէ Պիսիդեայ աղբիւրներն ու համեմատականները (Ս. Գիրք, Բարսեղ, Նազիանզացի, Նիւսացի եւն) աւելորդ համարած է իրաւամբ նշանակել մի առ մի, ընթերցողն ուղարկելով միանգամ ընդ միշտ Մինի հրատարակութեան (տես էջ 9:) Այս ամէնը նշանակութիւն ունի Պիսիդեայ բուն գործն ուսումնասիրողին, ոչ հրատարակչին եւ ոչ ալ այժմ մեզի՝ որ հայ թարգմանութիւնն աչքի առջեւ ունինք:

ղոր գործադրած էր արդէն Սուքրեան, սոսկալի յարմար է, եւ կը դիւրինցընէ աշխատասիրողի մը վաստակը՝ նշանակելու այս կամ այն խօսքը։ Բայց սակայն հետեւութեամբ երկու դժուարութիւնք կը ծագէին։ Նախ հայ բնագիրը ներկայ դրից մէջ հաւրիւրաւոր տողեր պակաս ունի, մասամբ անշուշտ այն գաղափարին թերութեամբն՝ որմէ օրինակուած է Միքագիւղի ձեռագիրը, բայց նաեւ շատ մասամբ պարզապէս անկէ որ թարգմանիչն զանոնք գտած չէր իւր յոյն սկզբնագրին մէջ, ուստի եւ ոչ թարգմանած ընդհանրապէս։ Արդ՝ հայն ու յոյնը դէմ առ դէմ դնելով՝ բնական էր որ ամբողջ էջեր պարապ մնային հայերէնին կողմը։ Սակայն տարած է Հրատարակիչն անով որ պակասածները նոր ընդօրինակած է եւ ասով լրացուցած հայերէնին թերի տողերը. բայց հնոյն հետ չխառնուելու համար՝ զատ տեսակ տառերով տպագրած։ Աւելի դժուար էր երկրորդ կէտը։ Հայերէնը մերձաւորապէս մինչեւ կէսը կը համընթանայ սկզբնագրին. ճնացեալ մասին մէջ բոլորովին տակնուվրայ է տողերու կարգն, այնպէս որ անհնար էր յունին դէմ առ դէմ դնել, բայց եթէ վերջնոյս համեմատ դասաւորելով տողերը։ Այսպէս ալ ըրած է Հրատարակիչը, ծանօթութեանց մէջ նշանակելով հայերէնին տողերու կարգը[1]։ Անշուշտ այս ոճն ուղիղ է. եւ անշուշտ իրաւացի ալ կ'երեւայ Հրատարակչին կարծիքը թէ այս խառնակութիւնն յառաջ եկած է հնագոյն դրչութեան ցիր ու ցան թերթերուն տեղափոխութենէն. բայց եւ այնպէս ասով բնականապէս հրատարակութեան վերջին կէսը չի ներկայացներ ճշդիւ Անտոնեան Հարց միակ ձեռագիրը. եւ ասով դարձեալ կ'ենթադրուի որ նախնական հայն ալ լիովին համաձայն էր արդի յոյն բնագիրներուն։ Բայց այս կէսը գոնէ ամէն մասամբ

---

1 Տես ընդարձակ Ծան. 927 տողին (էջ 98–100)

գաւեղով այնչափ ապահով չէ. քանի որ շատ տարբեր էր ապահովապէս հայ թարգմանչին գործածած յոյն օրինակը: Սակայն չ'արժեր այս կէտին վրայ ծանրանալ:

Հայ բնագրին լուսաբանութիւնը ճոխ է եւ ընդհանրապէս յաջողած: Տող առ տող նշանակուած են յունին տարբերութիւնքն, հայ թարգմանչին տարբեր ընթերցուած գտած ըլլալը, ընթերցման շփոթութիւնք ու նիւթական փոխադրութեանց իմաստն ու մեկնութիւնը: Բնականապէս մոռցուած չեն վենետկոյ Հատակոտորին տարբերութիւնք, որոնք՝ ինչպէս նաեւ Վարդանայ տուած քաղուածքներն իրենց տեղը գեղեցուած են: Ընդհանրապէս խնամեալ հրատարակութիւն մըն է, գովութեան արժանի ամէն կողմանէ: Քանի մ'երկրորդական կէտեր գործոյն չարգը չեն կրնար որեւէ կերպով նուազցընել: Ահա այս հրատարակութիւնն է որ առիթ եւ դիւրութիւն տուաւ ներկայ համառօտ գրութեանս:

Գալով Հայերէնի ձեռագրաց՝ զարմանք է որ վենետկոյ Հատակոտորին մասին, որ ամէնէն յառաջ հրատարակուած է, ամէնէն քիչ բան գիտենք որոշ կերպով: Աւգերեան՝ ինչպէս տեսանք կ'ըսէ թէ "ի հին տպչին միւս" կը գտնուի: Այժմ Հրատարակիչը բացայայտ կը յայտարարէ (էջ 5) թէ "Զիք մեր գտեալ պատեհ տեսանելոյ զյիշեալն ի վերոյ ընդ տպչաւն, առ ի ծանօթս տալ զբովանդակութենէ մատենին, զժամանակէ գրութեանն եւն. չգտանեմք եւս զայսցանէ տեղեկութիւն ինչ նաեւ ի յօդուածի ուրեք Հ. Արսենի Սուքրեան„ եւն: Վերջինս այնչափ միայն ճիշդ է որ Սուքրեան ոտուգիւ բան մ'ըսած չէ ձեռագրին մասին իր վերոյիշեալ ա—ջին յօդուածին մէջ՝ Հատակոտորը հրատարակելու առեն: Սակայն Էրնջրդ յօդուածին մէջ՝ որ անծանօթ մնացած է, կը գտնենք գոնէ ընդհանուր տեղեկութիւն մը:

երկու անգամ կը կարդանք որ քերականութեան մըն է ձեռագրին նիւթը, ուր կը գտնուի Պիսիդէս[1]: Սուքրեանի առած տեղեկութիւնն՝ որչափ ալ անբաւական, այնպէս որոշ է որ չենք կրնար սխալմունք մ՚ենթադրել: Բայց արդ առեղծուած կը մնայ մեզի ասոր դէմ ուրիշ տեղեկութիւն մը՝ զոր կը գտնենք վենետկոյ ձեռագրաց առձեռն ցուցակի մը մէջ: Հոս հետեւեալը նշանակուած է՝ "Պնթպեայ պապսթիկ (ծաս ըրմացական է վերայ սսփելոց:) "Ով մշտաշարժ երկնի բնութիւն„ եւն, ձեռագիրը՝ "Տօնական գ, 101—105:„ Հոն քերականութիւն էր ձեռագիրը, հոս՝ Տօնական: Բայց քանի որ միւս պարագաները համաձայն են[2], երկու տեղեկութիւնքն ալ միեւնոյն ձեռագիրը կը նշանակեն ան-

---

1 "Բազմ·„ 1875, էջ 354 Պիսիդես "գտած էինք ձեռագրի մը քերթանութեան վերջը, եւ գործն աւարակեսով մը կը վերջանար, յայտնի նշան որ ամբողջութենէ ինկած ու պակսած էր:„ — Անդ՝ էջ 257 "բայց բուն իսկ ձեռագրին նայելով, նոյն իսկ այդ Պիսիդեայ պատառիկն Թերեւս Սահմանոս Սիւնեցւոյն կամ Դաւթի կամ ուրիշի մը քերականական վարդապետութեան օրինակ գրուած է. վասն զի յետ սաղաչափութեան եւ վանկերու քանակութեան վրայ խօսելու՝ սթելյոթ այս ոտր մը տերևսաֆն, անդիմացեր է վերջն քերթանութեան՝ "գառամանակ Մայրոց, (Մալ գ գիր, եւ սոյն գ. զ եւ գառամանակ.) զի առաջին վանդն այբն լիաձայն է, եւ լոյն կիսաձայն. յերկրորդ վանդն՝ ո սուղ եւ ց կէս, եւ սոքա գառամանակք կոչին.„ եւրը անմիջապէս կը յաւելուն՝ "պնթպեայ է պապսթիկ„, եւ գրեթէ չորս ու կէս էջ բռնած է ձեռագրին մէջ:„

2 Երկուքն ալ պատառիկ, սկսելով նոյն տողով, որ է Տող 85 Պիսիդեայ, մինչ Անանեան օրինակը կը սկսի 32 տողէն՝ "Եկի բերելով քեզ յանապատ արտէ„ եւն: Երկուքին ալ ծաւալը նոյն է, Սուքրեանի քերականութեան մէջ 41/2 էջ, հոս "Տօնական„ Դ, 101—5: Բայց ասոր վենետկոյ հատակոտորը միշտ միակ կը յիշուի՝ որչափ մեզի ծանօթ է: Կամ "Տօնական„ անուանակոչութենէն անկատուկ է, կամ անոր մէջ կը գտնուի քերականութիւնը:

շուշան։ Այս կէտը կը մնայ այլոց բացատրութեան կարօտ։

Ամբողջական օրինակին կամ Անտոնեան Հարց ձեռագրին մասին, զոր Հարեւանցի տեսած ենք առ-թիւ մը, տեղեկութիւն կու տայ Հ. Գ. Նազարէթեան վերոյիշեալ տեղը[1]։ Ձեռագիրը՝ որ նոյն հատաքումը մտնելէն յառաջ սեպհականութիւն էր "Մեսրոպօլսեցի Խալիֆայ Եաղուպեան աղգատոհմին„, թղթեայ է՝ "բայց մագաղաթի նման„ եւ "գրութիւնն ընտիր„։ Գրուած է ՌՃԾ (= 1701) թուին Տիգրանակերտ Պաւղոս գրչէն նօտրգրով, ինչպէս յիշատակարանն ալ կ'ըսէ[2]։ Հնութիւնն ինչպէս կը տեսնուի մեծ բան մը չէ. բայց յարգի է ձեռագիրն իր պարունակութեամբն, ուր երեք վեցօրեայք կան, յատկապէս Բարսղինն՝ ընտրելագոյն օրինակ մը[3], եւ յարգի նաեւ այն կողմանէ որ խնամոտ եւ բանիմաց գրչէ մ'եղած է ընդհանրապէս։ Միայն Պիսիդէս ինքնին բաւական է մեծ յարգ տալու ձեռագրին. առանց ասոր բաց ի Հատակոտորէ մը՝ կորսուած պիտի համարուէր։

---

1 "Պազմէր„ 1890, էջ 40–3։

2 Ճիշդ Պիսիդեայ ծայրը կայ յիշատակարանս՝ "Օրինակեալ է գիրս ի Տիգրանակերտ քաղաքի ձեռամբ Պաւղոսի գրչի ի թուին Հայոց ՌՃԾ (= 1701) յամենեանն Ցուլիսի ի գիր նօտր։„

3 Ձեռագրին "ընդհանուր պարունակութիւնն ըստ իւր ցուցակին„ հետեւեալն է՝ "Ա. Գիրք Վերջաբանից թարգմանեալ ի լատին բարբառոյ ձեռամբ Բարթուղիմէոսի եպիսկոպոսի քաղաքին Մարաղոյ Հռովմայեցւոյ. — Բ. Գիրք Դիտոյ. (նոյնպէս Բարթուղիմէոսի։) — Գ. Գիրք վասն քանին մարմնացելոյ. (նոյնպէս։) — Դ. Ս. Բարսղի Մեհնուրիւն Վերջաբանի սրբոյն Անտոնի. — Ե. Լուծմունք Հարցողաց Բարսղի. — Զ. Պատճառք եւ Լուծմունք պահոց Բարսղին։ — Է. Մեկնութիւն ընթերցուածոց զոր արարեալ է Գրիգորիոս Աբլաբոնեայ քորեպիսկոպոսի. — Ը. Պէնիգեայ էմասոսէրի Վերջաբանի։„ — Բարսղի վեցօրէին մասին հմմտ. Նորայրի վերոյիշեալ գործը։

Այսու հանդերձ բաղձալի է որ ուրիշ օրինակներ ալ երեւան գան, մանաւանդ այնպիսիները՝ որ թերիները լրացընեն։

2.

Գէորգ Պիսիդէս (Γεώργιος ὁ Πισίδης) *կամ Պիսիդացի՝ իւր հայրենեաց Պիսիդիա անուանէն այսպէս կոչուած, Սարկաւագ եւ "աւանդապահ„ Ս· Սոփիա եկեղեցւոյ Կ· Պոլսոյ՝ Հերակլեայ կայսեր օրով* (610—641 Յ· Ք·) *եւ մաերիմ Սերգիոսի Պատրիարքի* (610—638)՝ *որ յետոյ հիմնադիր եղաւ Միակամեայց աղանդին, նշանաւոր տաղաչափներէն է Բիւզանդեան գրականութեան։ Իւր անձին եւ իւր գրութեանց մասին յաճախ գրուած է ի հարկէ, գործոց մեծագոյն մասը յաճախ հրատարակուած եւ քննուած*[1]։ *Գրութիւնքն ըստ կրումբախերի "պարզ ու հասկընալի են, իւր տողերը սահուն եւ մեծ ճշդութեամբ„ տաղաչափուած, այնպէս որ "բիւզանդեան ժամանակի ամենալաւ աշխարհիկ-բանաստեղծն է„, զոր Յոյնք մինչեւ անգամ Եւրիպիդեայ հետ համեմատել կարծած են երբեմն։ Մաս մը պատմական տաղաչափութիւնք են, ինչպէս սա երեքը՝ 1. "Յարշաւանս Հերակլի արքայի ընդդէմ Պարսից·„ (1093 տող·) — 2. "Ի յարձակումն որ եղեւ ի բարբարոսաց եւ ի մերժումն նոցին կամ բացատրութիւն պատերազմին առ պարսպօք Կոստանդնուպոլսոյ ի մէջ Աւարայ եւ քաղաքացեաց·„ (541 տող։) Աւարայ այս յարձակումն է 626ին։ — 3. "Հերակղական* (Ἡρακλιάς) *կամ ի կատարեալ կործանումն Խոսրովայ արքային Պարսից„* (471 տող·) *ներբողեան մը Հերակլի, իբր*

---

1 Մանրամասն տես Krumbacher, Geschichte der Byz. Litteratur· München 1897, p. 709—712· Teza, dell' "Essaemero„ etc. p. 3—10 եւ այլուր, զոր օր· Wetzer u. Welte, Kirchenlexicon (II. Aufl.) V, 1888, p· 337—8, եւն։

628ին գրուած՝ երբ Կ. Պոլիս հասաւ վերջնական յաղթութեան լուրը։ Միւս բազմաթիւ չափական գրուածներէն յիշենք՝ "ի վերայ ընդունայնութեան կենաց„ (262 տող.) Սիրաքայ ոճով, ընծայուած նոյն Սերգիոսի։ — "Ընդդէմ ամբարիշտ Սեւերեայ Անտիոքացւոց„ (726 տող.), վարդապետական նիւթով ընդդէմ հռչակաւոր աղանդաւորին Սեւերոսի. — Տաղ "ի սուրբ յարութիւն Քրիստոսի մերոյ„, իբր 628ին. դարձեալ՝ տաղ Ազատման Խաչի (Պարսից ձեռքէն Հերակղի կայսեր կողմանէ 628ին, տողք 116.), ուղերձ մ'առ նոյն Հերակղ՝ երբ 610ին գփոկաս մերժելով գահ ելաւ. (89 տող.) տաղաչափ մ'առ պատրիկն եւ կուսակալն Բանոս (168 տող.) եւ անթիւ վերտառութիւններ պէսպէս անձերու (ի սուրբս Կաղմաս եւ Դամիանոս, Գր. Նազիանզացի, Նիւսացի, Բարսեղ եւն եւն) եւ նիւթերու վրայ, օրինակի համար՝ Սերգիոսի հիմնած մատենադարանին, Հերակղի շինած մէկ բաղանեաց եւ նմաններ։ Շատ կը գովուի իւր տաղաչափութիւնն "վասն մարդկային կենաց„ (90 տողք) չյիշելով շատ ուրիշներ։ Սակայն իւր ամենամեծ գործն է ճիշդ այն, որոյ հայերէնին մասին է այժմ մեր խօսքը, Պիսիդեայ "Վեցօրեայ կամ Աշխարհաստեղծութիւն„ (Ἑξαήμερον ἢ Κοσμουργία), լի բնապատմական նկարագրութեամբք՝ իր ժամանակին գաղափարաց համեմատ, եւ նաեւ լի պատմական ակնարկներով, մանաւանդ վերջը՝ որոնք սակայն հայերէնին մէջ այժմ շատ կրճատուած են։

Պիսիդեայ այս գործոց մեծագոյն մասին ընտիր հրատարակութիւն մ'ըրած է՝ ներածութեամբ եւ լուսաբանութեամբք՝ Քուերչի, որուն գործը լոյս հանած է անոր մահուանէն ետքը Փոջջինի[1]։ Վերոյիշեալ երեք պատմականներն ի

1 Querci, Opera Georgii Pisidae, Theodesii Diaconi et Corippi Africani Grammatici, ed. Fr. Foggini, Romae 1777.

Հերակլ ասկէ առաջ՝ հանդերձ ներածութեամբն ու ծանօթութեամբք՝ հրատարակած է նաեւ Բեկկեր։[1] *Ամբողջը կրկնած է Միյնը իւր Հռչակաւոր Հայրաբանութեան մէջ։*[2] *Առնցմէ եաքն ալ շատ բան գտնուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ. այսպէս բազմաթիւ տաղեր եւ վերատառութիւններ հրատարակեց Շտեփնըբախ։*[3] *Իրաւացի է Կրումբախէրի յայտնած բաղձանքն՝ այս ամէն հին ու նոր գրութիւնքն ամփոփելու նոր լիակատար հրատարակութեան մը մէջ։ Արձակ միակ գրուածքը՝ ճառ Ս. Անաստասայ վրայ՝ որ Պիսիդեայ կը տրուէր, այժմ կ'ընծայուի Սոփրոնիոսի. (տես Կրումբախէր, էջ* 190)։

Յատկապէս վեցօրեայն, որ հոս մեզի համար կարեւոր է, առաջին անգամ հրատարակած էր Մորել, որ յետոյ յաճախ տպուեցաւ[4]*. նաեւ վեց տարի եաքը հրատարակեց Բրունելլի՝ առանց առաջինը ճանչնալու, եւ այն՝ ձեռագրի մը սխալ խորագրէն խաբուելով կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ անուամբ։*[5] *Քաւերչի ընդունած է Մորելի բնագիրը,*

---

1 J. Bekker, Georgii Pisidae Expeditio Persica, Bellum Avaricum, Heraclias. Bonnae 1836, 8° pp. XLII + 166. (Corpus Scriptorum Hist. Byz.)

2 Migne, Patrologia Series Graeca XCII, 1162–1756.

3 L. Sternbach, Georgii Pisidae Carmina inedita, *ի գիրս* Wiener Studien XIII (1891), 1—63, XIV (1892), p. 51–68. — *Համմա.՝* Sternbach, De Georgio Pisida Nonni sectatore, *ի գիրս՝* Analecta Graeco-latina philologis Vindobonae congregatis obtulerunt collegae Cracovienses et Leopolitani. Krakau 1893, p. 38–54.

4 Hexaemeron, ed. F. Morel, Paris 1584. *դարձեալ՝ Հայդելբերգ* 1596, *միայն լատինականը յաճախ Ս. Հարց գրութեանց Հաւաքմանց մէջ, այսպէս* de la Bigne, Magna Bibliotheca (*տպ. կէօլն* 1618), VII, 256–270, *եւն եւն։*

5 Ed. Brunelli, Roma 1590. *քսա կրումբախէրի*

միայն անոր լատին թարգմանութիւնը չհաւնելով՝ նոր մը հրատարակեց. նոյնը՝ Միյնի քով 1865ին։ Թէեւ միայն տարի մ՚եռքը՝ բայց շատ աւելի լաւ բնագիր մը հրատարակեց Հէրքէր՝ Կղաւդեայ Էլիանոս իր հրատարակութեան մէջ։[1] Ճիշդ այս երկուքը գործածած է՝ ինչպէս ըսինք՝ այժմ Հրատարակիչն ալ, ընտրելով Միյնի բնագիրը՝ բայց լիովին համեմատելով եւ նշանակելով Հէրքէրի տարբերութիւնքն։

Պիսիդեայ գործոյն՝ բաց ի հայերէնէ՝ միակ ուրիշ հին թարգմանութիւն մը ծանօթ է, որ հայերէնին համար ալ նշանակութիւն ունի։ Սլաւական-ռուսական թարգմանութիւնս եղած կ՚ըսուի 1385ին Դեմետրիոս Զոգրաֆէն (Demetrius Zograf) եւ այն՝ հին-սլաւ օրինակի մը վրայէն։ Երկու ձեռագրաց մին արդէն նոյն ԺԴ դարէն է, միւսը ԺԵ դարէն, որոնց համեմատ հրատարակեց նոյնը Շլեսապկին, որ յետոյ ուսումնասիրութիւն մ՚ալ հրատարակեց նոյն գործոյ մասին՝ Մինիատուրութեան թերթին մէջ։[2] Ուրիշ ուսումնասիրութիւն մը

կ՚երեւի Աղեքսանդրացւոյ անուամբ ունին երկու ձեռագիրներ՝ Cod. Paris. 2893 (ԺԶ դարէն) եւ Paris. Bibl. Mazarine 588 (ԺԶ դարէն։) Բիւզանդեան ժամանակագրութիւն մ՚ալ կայ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ տրուած սխալմամբ, եւ Վիեննայի մէկ ձեռագիրը (Cod. Vindob. hist. gr. 124) հատ մ՚ալ Գէորգիոյ Պիսիդեայ եւ կ՚երեւի Մինոյսի անուամբ. (տես Կրումբախեր, 365։) Փոխադարձաբար պինքը կը շփոթեն ամենք Գէորգիոս արքեպիսկոպոսին Նիկոմեդիոյ հետ, որ Փոտեայ կողմնակիցն էր, շփոթելով գրութիւնքն ալ։

1 R. Hercher, Claudii Aeliani Varia historia (Lips. 1866.) II, 603–662։ Բազմաթիւ ուրիշ գրուածքներ տես Կրումբախեր։

2 Schljapkin, Шестодневъ Г. Пизида въ славянорусскомъ переводѣ 1385 года, Petersb. 1882. ի հատաքմանս՝ "Ցիշատակարանք հին ռուսական գրականութեան„

հրատարակած էր արդէն Նիկիտին լուսաւորութեան մինիստրութեան թերթին մէջ։[1] Հայագէտ Տեզա ցուցուց[2] որ այս ալաւականն՝ որ դժբախտաբար մեղի անմատչելի է այժմ, շատ կարեւոր է հայերէնին համար ալ։ Վասն զի երկուքն ալ իրաբու հետ աւելի կը համաձայնին քան արդի ծաղօթ յունարէնին հետ։ Պատճառը յայտնի է. երկուքն ալ ունեցած են յոյն բնագիր մ՚առջեւնին՝ որմէ թարգմանուած են, որ այժմ ծանօթ յոյն ձեռագիրներէն բաւական տարբեր էր։ Արդէն նաեւ վերջինքս այժմ իրարմէ նուազ պէսպիսութիւն չունին. օրինակի համար Հէրքէրի բնագիրը շատ աւելի մերձաւոր է հայերէնին քան Միլնի հրատարակածը, թէեւ յաճախ կան նաեւ հակառակ դէպքեր։[3] Հայոյն գաղափար եղող յոյն օրինակին մերձաւոր մը պակսելով՝ այս պակասը գոնէ

թիւ 32։ — Շլեսպկին գրած է քննութիւն մ՚ալ "Գէորգ Պիսիդէս եւ իր Քերթուածն„ եւն, Մինիստրութեան թերթին մէջ 1890 (Հատոր 269) Յունիս էջ 264–94։

1 Նիկիտին՝ "Դիտողութիւնք Գէորգայ Պիսիդեայ վեցօրէից բնագրին մասին,,, նոյն Մինիստր. թերթին մէջ՝ Journ. Minist. 1888 (Հատոր 255) Յունուար, էջ 1—29։

2 Տես Teza, անդ՝ p. 14–18։ Զենք կրնար կրկնել բազմաթիւ օրինակները։

3 Հարիւրաւոր են օրինակները, զորոնք տես Հրատարակչին ծանօթութեանց մէջ։ Օրինակի համար սա խօսքը (49) "Ըստ դիտանաս գիտութիւնս ձգտեալ ասոյ՝ ըստ Միլնի ըլլալու է "առ ի նպատակն անգր ջիրս ձգտեալ սահմ„, (τὸ πνεῦμα... ἔχω.) բայց Հերքեր ունի ճշդիւ "զանարկութիւնս„ (τὸ νεῦμα), իսկ "ասացից„ առուգիւ չփոթութիւն մըն է ընթերցման՝ ինչպէս Տեզա նշանակած է (փխ. ἔχω սահմ՝ կարդացուած է ἐρῶ ասացից։) Միւս կողմանէ տող 300 տերեւի համար թէ բնութիւնը "քեզի նոր մտաց„ ճշդիւ համաձայն է Միլնի բնագրին (νέας τρίχας φέρει), իսկ Հերքեր "բուսուցանէ մազ„ կ՚ըսե (τρίχας φύει)։ Նման պէսպիսութիւնք անթիւ են։

անուղղակի կրնայ լրացընել պատմականը: Սակայն այս շատ կարեւոր կէտը առիթաւած ենք հոս միայն ակնարկելով անցնիլ:

Հայերէնն ինչպէս այժմ ծանօթ է՝ համեմատելով արդի յոյն բնագրին հետ՝ մեծապէս տարբեր է այլեւայլ կողմանէ, թէ ծաւալով, թէ տողերու կարգաւն եւ թէ իւրաքանչիւր աստուածանց կերպին կամ ընթերցուածներու կողմանէ: Ի հարկէ առնոյ մեծ մաս մը պարզապէս գժբախտ արկածի մը հետեւութիւն է, այսինքն՝ պակասաւորութեան այն գաղափարին՝ որմէ օրինակուած է միակ ամբողջական օրինակն Ընտանեանց:

Նախ աչքի կը զարնէ ծաւալին զգալի պակասութիւնը: Այժմ Հայերէնը հարիւրաւոր տողեր պակաս ունի քան յոյն բնագիրը, թէեւ վերջինս ալ ձեռագրէ ձեռագիր պէսպէս է:[1] Շատ բան աստուգիւ թարգմանչին օրինակին մէջ ալ չկար: Բայց շատ եւ շատ բան ալ պարզապէս ինկած կորսուած է Հայերէնէն, մինչեւ բախտով մը նոր ձեռագիր մը լրացընէ: Պակսած են այժմ գործին ամենակարեւոր մասերը՝ Ներածութիւնը եւ Վերջաբանն, որոնցմէ քանի մը տող միայն մնացած է: Ներածութեան (իբր տող 1—84) իմանալը թերեւս դեռ կարելի բլլայ մեկնել. վասն զի ասոր մեծ մասը՝ մինչեւ տող 50՝ ընծայական է Սերգիոսի կամ Սարգսի Պատրիարքին, որուն մտերիմն էր Պիսիդէս եւ որ տակաւին ուղիղ դաւանութեամբ էր, բայց քիչ մ՚ետքը հիմնադիր եղաւ Միակամեայց աղանդին եւ եկեղեցական ամենամեծ խռովութեանց

---

1 Սուիդաս՝ որուն սիրելական գրքերէն է Պիսիդէս (տես Կրումբախեր, անդ՝ 567) Քերթուածին համար 3000 տող կ՚ըսէ՝ τρισχίλια, զոր Քուէրչի սրբագրած է δισχίλια ἑξήκοντα հազար: Եւ մեր ձեռագրապէս այսպէս է: Միւն ունի 1910 տող (— որուն համեմատ այժմ Հայերէնին հրատարակիչն ալ, —) Հերքեր 1894 միայն: Տես Teza, p. 6 եւ այլուր:

առիթ: Կրնար մտածուիլ որ թարգմանչին կամ որեւէ հին գրչի մը հաճոյ չէր գործոյս անոր ընծայուիլն, ուստի յապաւած ըլլայ: Սակայն այսպէս եղած չերեւար. վասն զի այս ընծայականէն ալ մաս մը ազատած է կորսաեներէն (տող 32—50.) այնպէս որ Աննտոնեան Հարց օրինակը՝ կորնչրնելով սկիզբն ու գործոյն խորագիրն անգամ՝ այժմ կը սկսի 32 տողովս՝ "Եկի բերելով քեզ յանապատս սրտէ՝ Պատուղս մշակեալս ի քոյոյդ ցօղոյ„ եւն: Բայց ատի նոյն պատճառը չկար՝ ներածութեան մաս կէան ալ յապաւելու, ուր Պիտիդէս կը յայտնէ իր դիտաւորութիւնը՝ Պրոկղի եւ Պրոկղեանց դէմ դրելու այս գործը: Ասկէ մնացած են՝ վեց տող սկիզբն (51—56) եւ չորս վերջերէն (77—80), որ գոնէ աղօտ գաղափար մը կու տան հեղինակին նպատակին՝ տողերս ըլլալով՝ "Արդ ով իմաստուն զատարասերմն բանից, Լուր, Պրոկղ... Լռեացեն Պրոկղեք (Πρόκλοι Պրոկղներ) եւ խօսեացին վայրաբնակք:„ Գրիչներն ալ հասկըցած են նոյնը. հոս ձեռագրին լուսանցքի վրայ կարմրագիր նշանակուած է՝ "Գիտելի է թէ առ Պրոկղ ոմն յարատաքին իմաստասիրացն ձկտի„. լեզուէն իսկ յայտնի է որ բաւական հին լուսանցագրութիւն մըն է: Պրոկղի Դիադոխոսի վրայ՝ որուն հայ թարգմանութիւնն ալ կայ, խօսած ենք արդէն:[1] Վենետկոյ Հատակոտորը կը սկսի ներածութենէ եաքը՝ ճիշդ երկնից հատածին առաջին տողէն կամ տող 85՝ "Ո զմշտաշարժ երկնի բնութիւն„ եւն:

Մեծապէս մնասուած է վերջաբանն ալ՝ մաղթանք Հերակղի եւ որդւոյ համար, եւ ի վերջոյ ուղղուած Հերակղի, որմէ միայն սկիզբը մնացած է (տող 1838—58) վերջինն ալ կիսատ մնալով եւ անկէ եաքը կցուելով երկու տող կէսերէն որ բուն

---

[1] "Պատ. Մանր. Ուսումն.„ Ա (Վիեննա 1895), էջ 22—48:

Հերակղի որդւոց համար է, այսինքն (1863—4)՝ "Եւ սրեա զսուր սորա (բն. "սոցա") ընդդէմ նոցա (բն. "բարբարոսաց"), Յորժամ ընդդէմ մեր զայրասցի սուր նոցա," այսպէս անկապ աւարտելով։ Մնացեալ ամբողջ տողերը պակաս են. (1859—62, 1865—1910։)

Բուն մարմնոյն մէջ նախ մինչեւ այն կէտը՝ դրեթէ կէսը՝ ուր Հայը նոյն կարգաւ կ'ընթանայ, կան բազմաթիւ տողեր պակաս. բայց առհասարակ աննշան կրնան համարուիլ, քանի որ նոյնչափ պէսպիսութիւնք ունին յոյն ձեռագիրք ալ, միակ մեծ թերոյթ մ'ըլլալով՝ ուր անշուշտ թուղթ մ'ինկած է։[1] Խնդիրը կը փոխուի երկրորդ կէսին, ուր միակ հայ օրինակը չափազանց մեծ տարբերութիւն կը ցուցընէ տողերու շարքին ու կարգին։ Կարգի աննշան տարբերութիւն՝ առաջին մասն ալ կայ մէկ երկու տեղ.[2] բայց բուն 927 տողէն եառքը բոլորովին տարբեր կարգ ունի Ընտոնեան օրինակը։ Հրատարակիչն՝ ինչպէս ըսինք՝ ուղղեր դրեր է յոյն բնագրին համեմատ, ծանօթութեան մէջ նշանակելով ձեռագրինը, որ բոլորովին խառնակ է։[3] Մենք ալ իրաւացի կը գտնենք Հրատարակչին

---

1 Այս մեծ պակասն է տող 783—838. միւներն են կարգաւ Ներածութենէ եառքը՝ տողք 96, 115, 159, 197 (Հերքեր ալ չունի), 306, 322—5, 464, 493, 516—7, 555, 570—1, 675, 678, 764—5, 850—1, 879—80, 892—5 եւ 907—8։ Շատերն յեղասմուտ են։

2 Այսպէս 401—6 տողերու կարգն է՝ 402, 404—6, 401, 403. տարբեր նոյնպէս տող 479—81 (օր. Ընտոնեանց), 492—7, 1661, եւն։

3 Տես մանրամասն տող 927 ծան. (էջ 98—101։) Գաղափար մը տալու համար յիշենք սկզբան կարգը։ Տող 927էն եառքը կու գան կարգաւ 1009, 1010, 1052—3, 1046—51, 1054—69, 1136—53, 1165—85, 1188—97, 1204—7, եւ այսպէս յառաջ մինչեւ վերջ, այսպէս 1346էն եառքը 928—35, 959—66, եւն եւն։

կարծիքը (տես 927 ծան.) թէ "խառնակութիւն մեծ տեսանի կարգի բանիցն կամ տողիցն պիտի-դեալ, զուցէ և փելափ-խոս-ընդ ցիրս-ցան ընդունիցն ընդդէմ գրչո-ղեանն, յետոյ ուրեմն ի մի հատոր ամփոփելոց, որպէս կարծել տան ինձ զայս նաեւ պահատուր տողն՝ ընդուն- ի-վ ընդ-ոչչ-ի-ն-մբ ուրեք ուրեք, որք նշանակք են թերթից կորուսեալոց։" Արդեամբք ալ այս վերջին կէսը շատ մեծ է պակասներու թիւը, երբեմն ամուսիւ թերթի կամ թղթի մը չափ։[1] Կը տեսնուի որ Հայերէնին գաղափարն՝ որմէ օրինակուած է Անտոնեան Հարց օրինակը, կամ թերեւս անոր ալ գաղափարը՝ չափազանց վնասուած եւ թերթեր ինկած դրչագիր մըն էր։ Սպասելու ենք լաւագոյն օրինակի մը։

Նախ քան այս կէտը թողուլը նշանակենք երկու պարագայ։ Տեղ մ'ուր մեծ թերոյթ կայ՝ այնպիսի երեւոյթ մ'ունի որ մտածել կրնայ տալ թէ արդէն թարգմանիչը կամ զանցառութիւն ըրած է զանոնք թարգմանելու։ Այս պակասն է այն տեղն ուր Պիտիդէս մի առ մի յառաջ կը բերէ անասնոց եւ բուսոց պէսպէս օգտակարութիւնքն։ Հոս առ տողէն եառքը՝ "ձարպ փոկին ծովայնոյ՝ զայսուհին շինուցանէ, որպէս գինոց ցօղ," կը պակսին շատ տողեր (1549—1602), որոնց տեղ առ Համառօտ գեկուցումը կը գտնենք՝ "եւ ե- այլ բազո-մ ինչ յերկրի ե- ի ծով-՝ փո-ո-ն+, եւ զմեծա-

---

1 Այս մեծ թերիներն՝ ուր թուղթ ինկած ըլլալու է, են տողք 1011—29 (նաւակալ ձուկն եւն), 1070—86 (ընդդէմ պօրփիւրի եւն), 1127—1135 (Հոդամագ եւն), 1550—1605 (տես վերը·) 1694—1710 (ուր երեք "օտար" տող։) Միւս մանր պակասները չափազանց շատ են, այսպէս՝ 941—3, 967, 973—6, 1043—4, 1159—60, 1183-4, 1198—1203, 1279—83, 1286—92, 1321—3, 1369—70, 1373—6, 1472 1474—5, 1500—4, 1506—11, 1526, 1545—6, 1665—6, 1675—6, 1684, 1689, 1723, 1749—56, 1776, 1847, եւ ամէնէն մեծ վերջաբանը։

մեծ ախտս բժշկեն„, կցելով եւ պահելով պակասէն միակ տող մ'ալ (1591) "Ընդ որս ոչ անչայեալ՝ զաստուածային օրհնեացես զիշխանութիւն։„ Հրատարակիչը կը դիտէ (տես տող 1548 Ծան.) թէ թարգմանիչն ըլլալու է որ "կամ ոչինչ օգտաւէտ գտեալ, կամ ի վաստակոց խոյս տուեալ դյաջորդ տողն եւս յեղուլ ի հայ„ եւն։ Մենք կարծենք որ ոեւէ գրչի մը գործն ըլլալու է այն, դժուարաւ բուն թարգմանչին, որ այլազգ պիսիդեայ նոյն մտան ածքոլը-վին դուրս ձգելու էր. (համբողջ այս բաժինն է տող 1512—1615 կամ բուն 1651։) Բայց արդ այժմ ալ այս բաժնէն պահուած է բաւական մաս մը, սկիզբը բաւական (տող 1512—48) եւ վերջերէն ալ գոնէ քանի մը տող (1603—7։) — Երկրորդ պարագան աւելի կարեւոր համարելու ենք. այսինքն այն որ տեղ մ'ուր Բոլոր յոյն ձեռագիրք թերակատար են, նոյնպէս է հայերէնն ալ։[1] Նշան է որ հայ թարգմանչին օրինակն ալ հոս տարբեր չէր. թերութիւնն բուտ այսմ շատ հին է։

Այսչափ պակասներու դիմաց քիչ բան կայ հայերէնին մէջ աւելի, որ յոյն այս կամ այն ձեռագրին մէջ չըլլայ. բայց ոմանք կարեւոր են. հատ մը՝ որ կրնայ օգնել թարգմանութեան ժամանակը ճշդրտելու, կը տեսանենք քիչ մ'ետքը։ Հրատա-

---

1 Տես տող 1681, ինչպէս նշանակած է Հրատարակիչն ալ։ Քերականական ձեւերու վրայ է խօսքն՝ ուր հայը կը գրէ "Ապառնի, Ներկայ, Անցեալ, Առանց էիւ (— հոս տող մը թերատ յոյն բնագրէն, ուսոսկ հայն ալ անիմաստ թողուցեր է. —) Անսահման, Գերակատար„ եւն։ Անդադակի յիշենք իրրեւ օրինակ թարգմանութեան որ հոս "Ածանցական„ է այն զոր այժմ Անկատար կը կոչենք (παρατατικὸς). իսկ "Առանց էիւ„ չիսոթ թարգմանութիւն է փխ. "Կատարեալ„ (բայ). յոյնը՝ παρακείμενος առնուած է սովորական իմաստով իր առջեւ՝ քովը դրուած, զետեղուած։

բակիչը գասոնք ընդհանրապէս "օտարք ի յոյն բնագրէ„ կը համարի, եւ մէկ երկուքն ատուգիւ այնպէս կրնան երեւալ: Սակայն նաեւ հոս բսելու ենք որ գոնէ մաս մը թարգմանիչն ապահովապէս գտած էր իւր յոյն օրինակին մէջ, օրինակի համար սա տողերը (տես 403 Ծան.) "Որպէս զի ամենայն խատապարանոց ծառայ՝ Զծառայակից իւր ջնջողքաւել տեսանելով, նախ քան զառնուլն դան բարեկարգ լինել ուսանի:„ Բացատրութեան կերպն արդէն կը ցուցընէ թարգմանուած ըլլալը:[1] Երկրորդ տեղ մը՝ ուր մեծ պակաս կայ ձեռագրին մէջ (պակաս 1694—1710) քանի մը տող կայ նոյնպէս "օտարք ի յոյն բնագրէն„, բայց լեզուն նոյնպէս ատուգիւ հին է. ուսաի եթէ յաւելուած՝ շատ հին է:[2] Ամենէն կարեւորն է երրորդն, ուր (932 տողին կից) ճիշդ 12 տող աւելի ունի Հայերէնն, բայց տողեր՝ որոնք ինչպէս Հրատարակիչն ալ նշանակած է, շատ նման են քիչ մ'առաջն յաջորդող 959—966 տողերուն: Նոյն բնագրին երկու տարբեր թարգմանութիւն կ'երեւան ասոնք, ինչպէս արդէն Պիսիդեայ քով ուրիշ տեղեր ալ կը գտնենք յոյն բնագիրը կրկնուած՝ հայը տարբեր թարգմանուած:[3] Այս ամէնը կը մեկնուի կամ անով որ

---

1 "գառնէ ողջախոհեալ„ այսինքն՝ գիտակցեալ, առվորական յունաբանութիւն է. հմմտ. Ասատուածապանի թարգմանչին գրածը՝ "Ոչ պատուհաս ընդունել է չար, այլ չողջախոհանալն հարուածոն չարագոյն է„, եւ նմաններ. (տես ՀԲ, Բ, 512—13:)

2 Այս խօսքն է (տես 1693) "եւ սպասիսն առ ի պիտութիւն բերելով, զքո երեսդ ցուցանել ոչ կամելով, այլ փոխանակ դնես առաջի զարարածս, որպէս զի ոչ գայցէ էութիւն կարգաւորես:„ "Սպասիս„ տես Սոկրատ Ա, 31, Սպուժեմ՝ անդ եւ այլուր. հմմտ. ՀԲ, Բ, 739—40:

3 Ասոնք բաւական շատ են թուով. տես տող 110—121 (= 232—9·) 1654, 1486 եւ նմաններ: Թարգմանչին պէս պէսպիսութիւն ունի յաճախ բուն բնագիրն ալ, այսպէս

առուգիւ յոյն օրինակն ունէր զանունք կրկնութեամբ եւ քիչ մը տարբեր ձեւերով, որով այնպէս թարգմանած է հայն ալ. կամ եթէ յիշեալ 12 տողերն չկային յոյն օրինակին մէջ՝ առջեւնիս ունինք հայ թարգմանութեան սրբագրութեան կամ նոր խմբագրելու շօշափելի օրինակ մը: Յիշեալ տողերը յետոյ կը տեսնենք. վասն զի Վարդան ալ ունի եւ աւելի նման անոնց: Այժմ շեշտենք որ հայ բնագիրը սրբագրուած կամ փոփոխուած ըլլալու շատ նշաններ ունի:

Նոյն իսկ Վենետկոյ փոքրիկ Հատակոտորը քիչ տարբերութիւն չունի: Զանունք մանրամասն նշանակած ըլլալով Հրատարակիչը՝ պէտք չունինք մի առ մի նշանակել հոս: Արդէն այս քանի մը տողերու մէջ կը գտնենք տարբեր շարադասուած եւ համառօտուած տողեր, նոյնպէս "օտար„ կտոր մը՝ որ չկայ ո՛չ յունին եւ ո՛չ միւս հայ ձեռագրին մէջ:[1] Ընթերցուածոց տարբերութիւնքն ալ աննշան չեն, երբեմն լաւագոյն, ուրիշ տեղ երկուքն ալ յօռի, մինչեւ անգամ սրբագրուածներ կան եւ նմաններ:[2] Քանի մը հատուածոց բաժանումները,

---

տող 108) "կայիք փոխն եւ շարժիք կայ միայ„ եւ (տող 178) "կայիք ներկն եւ կառուցամբ ընթանան„. նոյնպէս յունարէնը:

1 *Տես տող 359 ծան. (տողեր աւելի ի Հատակոտորն.) եւ 369—84 (այլակերպ կարգաւ եւ համառօտուած Հատակոտորն), եւ նմաններ:*

2 *Օրինակի համար տող 168 "կամ հոգեւոցոյնոլ կամ սրագոյն բոց„. Վենետկոյն "հոգի ցոյնոլ„ (= Ցոյն.) իսկ "սրագոյն բոց„ աւելի եւս Ցոյնը πυρίστομον (հրաբերան.) ըստ Հրատարակչին հայը կարգացած կ'երեւայ πυρίτομον. — Տող 126 "Հրաշացեալ ընդ առհասն.„ Հատակոտորն ունի՝ "..ընդ առ հինսն„ (= ἐξέρχεσθαι οἱ πάλαι, իսկ Մին "որպէս մեծ ինչ„,) — Ընդհակառակն տող 177 "Սերովբէքն արտաքս երագութեամբ„ ըստ Ընտոնեանին, Վենետկոյն "անչարժ-ներկոմբ.„ ուղղելի ե՛րկուքն "անշարժ*

զոր ունի Ընտանեան Հարց օրինակը, Վենետկոյն չի ցուցըներ, ինչպէս չունի յունարէնն ալ։[1]

Նոր բնագիր մը գտնել բան այսմ անհրաժեշտ է, թէ պակասները լրացընելու եւ թէ հաստատագոյն հայ թարգմանութիւնը պատկերացընելու համար։ Արդի միակ օրինակը՝ բաց ի վերոյիշեալ պակասութիւններէն՝ կը ցուցընէ նաեւ բազմաթիւ աղաւաղումներ, մինչեւ անգամ ոտանաւոր կացած ասութիւններ որ թարգմանչէն չեն կրնար ըլլալ։[2] Լատագոյն օրինակ մ՚այս ամէնը մաքրելով՝ աւելի հասկընալի բնագիր մը պիտի ընծայէ։ Բայց այս վերջին կէտին համար շատ մեծ ըլլալու չէ մեր ակնկալութիւնը։ Մթին՝ շատ տեղ առանց յունարէնի ասուգիւ անհասկընալի՝ պիտի մնայ միշտ հայերէնը. վասն զի այնպէս ելած է խրթնաբան եւ յունաբան թարգմանչին գրչէն, նիւթական ու տառական թարգմանութիւններու առատութեամբ, շփոթութեամբք ընթերցմանց յոյն օրինակին եւ

երագութեամբ»։ — Որբագրութիւն կը ցուցընէ տող 201 «գլոյս մաքրեալ եւ ինաց-ոյեալ զերեկ (= μελαίνων ἑσπέραν·) որ յունաբան երեւցած է, ուստի սրբագրուած՝ Վենետկոյն «եւ պնաց-ոյեր զերեկ», սրբագրութիւն մ՚որ շատ հին է, արդէն Վարդան նոյնը տեսած է։ Սակայն նոյն թարգմանն ալ ուրիշ տեղ մը (տող 366) գրած է «պնաց-ոյեալ երեկ» տարբեր յոյն բառի դիմաց (σκόπησας·) իսկ Վենետկոյն պահեր է երրորդ տեղ մը (տող 307) «երբեմն թխացուցանէ պղոյնան»՝ հայերէնին յարմար ըլլալով։

1 Այսպէս տող 85 կը սկսի խորագրովս «ՃՂ· ԵՐԻՒԽ». 203՝ «ՃՂ·ՕՓՅ·» 216՝ «ՃՂ·ԱՐՔՓԱՒԱՆ» եւ 241՝ «ՃՂ·ԼՈՈՒՆԻ։»

2 Այսպէս 287 «ԱՅԼ Ի ԳԱՐՈՒՆ ՅԽԽԵ» (մնանէ), անշուշտ՝ ՓԽԽԵ· — 573 «ԶՈՐ . . . Լ պնդէ եւ չիթք լուծանեն·» Հրատարակիչն ուղղած «ՅՈՒՒԼ·» — 608 «ՃՔՈԼ ԻՅԵ» (ՃԵՊԵԱԼ·) — 753 «ԶԻԱՐԴ ՎՔՀՃՓՈՈՆԱՒՒ ՀՈՒԶՈՅՆ ԲՈՆՈՈՐԲՈՅ» (վեհագոյն ահն հոգւոյն բնաւորեաց·) — 1050 «ասիատակ պոյճ·» (ասիատակ լոյս·) — 1204 «ԶՈՐ ՅՈՆՈՆ» (= «ընդյանան, ὄργανον գործարան») — 1822 «ՅՈՂՈՐԲ», 1243 «գնոսա մոբՃաոյնԲ», եւ շատ նմաններ, զորոնք սրբագրած է Հրատ.։

նման պարագաներով: Ասոնք թարգմանութեան որպիսութեան վերաբերելով՝ կ'արժէ գոնէ համառօտիւ տեսնել յաջորդովս:

3.

Թարգմանութիւնը մեծին է ըսինք: Եւ ասի այլեւայլ պատճառներ ունի: Նախ չափազանց մեծ քանակութեամբ կը գտնենք չխոնարհած բնաբերցուածներ, կամ անով որ այնպէս շփոթած էր արդէն այն յոյն օրինակին գրիչը՝ զոր թարգմանիչն առջեւն ունէր. կամ նաեւ ինքը շփոթած է՝ նման բնաբերցուածներն իրարու խառնելով: Հոս չենք հաշուեր այնպիսի շփոթութիւնքն որ արդէն սովորական են ուրիշներուն ալ, ինչպես "առեղծել" եւ "առանալ" իրարու տեղ գործածելը, կամ նման բաներ՝ որ անթիւ են[1]: Հրատարակիչն այս ամէնը

---

1 Այսպէս տող 55 "Որպէս մի մեծ է Աստուծոյ պատուհասն ... ամենագործութիւն" (ձեռագր. "ամենագթածութիւն.") յոյն՝ κτισμάτων πρυτάνης, առեղծուածոց. — տող 217 "Ո՛ որ զՆսկայս զայս զարեգական պատուհաս" (κτίσας πῆχυ.) յունարէն κτῆσις "առացուածք." κτίσις "առեղծուածք." — տող 1060 "ամենակեր մարմին", ուր յոյնն է τὸ παμφάγον στόμα, ուսոի "բերան", հայը յայտնապէս σῶμα (մարմին) կարդացեր է: Բայց հմմտ. 1100 "ամենակեր բերան." ուր յոյնն է χάσμα (խորք, անդունդ.) տես քիչ մ'եառքը նոյն բառը՝ "ձորութիւն": — Տող 1667 "Իմաստութիւն անակնկալեալ", ուր յոյնն է "ակնկալեալ անակնկալեալ" (ἄρχων ἀνάρχως) ինչպես Հրտ. կ'ըսէ շփոթած կ'երեւայ ἀρχὴ (սկիզբն) եւ ἀρχός (իշխան.) բայց արդէն ἄρχω բայը կը նշանակէ՝ 1. սկսիլ, 2. իշխել: — Կամ տող 859 "Հայ առանց ցորենոյ բնակեալ", ուր յոյնն է ἄρτους ... πλάσει (հացս ... ձեւացնելով.) ուսոի՝ ինչպես Հրտ. կ'ըսէ կ'երեւայ կարդացած κλάσει (բեկեալ:) Բայց հայերէն "բեկանել", հացի կրնար ըսուիլ նաեւ նոյն ընդհանուր իմաստով: — Տող 98 "կամ գունդ կիսակատար հեղէ օրինակաւ." յոյնը՝ ἀψίδος δίκην

եւ ընդհանրապէս այն ամէնն ալ՝ զոր յաջորդնեբովս պիտի յիշենք, չէ մոռցած նշանակել եւ լուսաբանել: Մաս մ'ալ անշուշտ կրնայ պարզապէս հայ գրիչներուն շփոթութենանց հետեւութիւն ըլլալ: Գեղեցիկ օրինակ մըն է թէ յունարէնին եւ թէ հայերէնին նմանահնչութեան եւ անկէ ծագած շփոթութեան այս խօսքը (տող 376) Աստեղաց մասին՝ "Եւ բղխոնա ընկալեալ հարկաւորս„· մինչդեռ յոյնն է "կրելով բաղխոնա հարկաւորս„ (προσβολὰς πάσχουσαν, ուստի προσβολὴ ընդդիմահարութիւն, բաղխումն եւն:) Հոս կրնայ ըլլալ որ թարգմանիչը նմանաձեւ προβολὰς կարդացած ըլլայ· (προβολὴ ծագիլ, ձգտում, ուստի "բղխոնա:„) Բայց կրնայ նաեւ պարզապէս հայ գրիչ մը շփոթած ըլլալ "բաղխմունս„ եւ "բղխմունս„ բառերը: Նմաններ բազմաթիւ են[1]:

(գմբեթաձեւ եւն:) Հայագէտ Տեզա կը համարի որ հայը կարդացեր է ἄμπυξ որ առուգիւ կը նշանակէ "հեց„ կամ անուղղ պսակ: Սակայն հայը կրնար շատ լաւ առաջինն ալ այսպէս թարգմանել· արդէն "հեց„ կամ "խեց„ փոխաբերութեամբ իբր կոմպէն ձեւ կրնար գործածուիլ, եւ ճիշդ ἀψὶς բառին դիմաց գործածուած կը գտնենք ուրիշ տեղեր ալ· (տես ՀԲ, Բ, 95:) Թողլ շատ ուրիշները:

1 Օրինակի համար տող 106 Երկինք "պարզի ըստ չոբոլեան ի լայնութիւնն·„ յոյնն է՝ πρὸς τὸ χάσμα τοῦ πλάτους, "ըստ անդնդոցն (կամ խորոցն) լայնութեանն„: Հբտ. կ'առաջարկէ կարդալ "ըստ խորութեանն„, ուստի գրչի մը պարզ շփոթութիւն: Շատ լաւ կրնայ այսպէս ըլլալ· բայց "Ձորութիւն„ ալ կը գտնենք՝ ինչպէս ՀԲ կը մեկնէ իբր "ձեւ ձորոյ, խորք, վիհ„, ճշդիւ = χάσμα, լտ. hiatus. (տես ՀԲ, Բ, 106:) — Տող 697 "Առեալ ժամանակ ոչլոյլոբոլեան՝ չոբինէ՝„ որ իմաստ չունի: Յոյնն է՝ λαβοῦσα καιρὸν ἀλλοιώσεως ἐξαιματώσει, այսինքն՝ "առեալ ժամանակ փոփոխութեան (նիւթոյ, մարսողութեան)՝ արիւն չոբինէ„: Հբտ. կ'առաջարկէ կարդալ "արիւնացուցանէ:„ Ցամենայն դէպս "չարենէ„ գրչի սխալ մը կ'երեւայ· բայց զարմանալի

Սակայն հանելով ալ այսպիսիները՝ կը մնայ տակաւին չափազանց մեծ քանակութիւն մը շփոթ ընթերցուածներու, զորոնք հաւանօրէն թարգմանչին վերագրելու ենք: Ահա քանի մ'օրինակ: Երկնից համար կ'ըսուի թէ (տող 132–3) "մեծ է որպէս Աստուծոյ փոքր աթոռ, կամ գնացս յարուցեալ, որոյ յոգնութիւն ոչ գոյ„ եւն: Բայց Պիսիդէս կ'ըսէ թէ "յարքունի է նախ- է ձերս-ընթաց, որոյ յոգնութիւն ոչ գոյ„ կամ չի վաստուժնար, ուսոի բնագիրն է՝ ἡβᾷ δὲ γηρῶν, զոր Հայ թարգմանը շփոթմամբ կարդացեր է՝ ἧ (կամ) βάδους (գնացս) ἐγείρων (յարուցեալ): — Տող 184 Սերովբէ Ս. Երզնկացւոյ "պատշաճեն պաշտօն, ցուցանելով քարոզ խոկովին որոշմամբ„ եւն. ուր յոյնը կ'ըսէ "ցուցանելով ակն յանդիման որոշմամբ„ եւն. (εὐσύνοπτα, Հայը կարդացեր է՝ εὖ συνάπτα, բարւոք ժողովեալ:) — Տող 194—5 Քրիստոս Տէր մեր "ոչ յաւելուածով շփոթեալ եւ ոչ անջատմամբ, ասէր ընդդէմ, այլ ոչ փոփոխեալ շփոթմամբ:„ Պիսիդէս կ'ըսէ "եւ ոչ անջատմամբ քակտուին կրեալ„ (μὴ διαιρέσει τομὴν παθόντα,) եւ ճիշդ այս "բաժանումն կրեալ„ բառերը շփոթեր է թարգմանը կարդալով τὸ μὲν (որ ասէ) παθόντα (ընդդէմ.) վերջին բառս ալ իւր սովորական իմաստով առնելով: — Տող 315 "Զի մի կեղծէ (Օր. կեց է) ընդունմամբ ջերմութիւնն„ զմիրգս. որուն իմաստն է "զի մի կիզցէ ասպիսիս„ եւն. (φλέξει δραστικῶς.) մեկնութիւնը դիւրին է, վասն զի δράσσω կը նշանակէ "ընդունել„. (մակբայն δραστικῶς ասպիկ, ազդուսպէս եւն, δραστὴρ գործող, ազդու, եւն եւն:) — Տող 747—8 "թէ ղեր-

---

կերպով ճիշդ նոյնը կրկնուած է ուրիշ տեղ մ'ալ, տող 1092 "զերանս իւրեանց ծակեալ՝ յորնէն (յոյն՝ ἠματωμένοις արիւնացեալք) կամին բղխմամբ անուցանեն զտղայն„ եւն: Զնոր յիշեր ուրիշները:

բանիցս խոցէ անյայտից էութեանց կշռօղն.„ ուր Պիսիդէս ճիշդ հակառակը կ'ըսէ՝ "թէ դէռևիղ խօսիցս պարզեսցէ„ եւն. (εἰ τοὺς λαβυρίνθους δὲ τῶν λόγων φράσῃ.) Զարմանալի է "բաւիղ„ բառին տեղ "ռոպ„ գտնել թարգմանուած. իսկ "պարզել„ բառին տեղ հակառակը "խռովել„ պարզ շփոթութիւն է: Թարգմանիչը շփոթեր է φράζω (պարզել, մեկնել, բացատրել եւն) եւ φράσσω (խռովել) բառերը: — Տող 954 "Եւ գայլք գՀող (ուտեն), նապաստակք՝ զընդուռնս, Առիւծ՝ գկապիկս, եւ նոքա՝ զգորոս.„ ուսոտի կապիկները: Բայց Պիսիդէս կ'ըսէ "եւ կոպոփ՝ զգորոս„ կ'ուտեն. (οἱ δὲ κύκνοι.) Հայ թարգմանը շփոթեր է կամ կարդացեր է ἐκεῖνοι (նոքա,) ինչպէս նշանակած էր արդէն Սուքրեան: Թողունք անթիւ ուրիշները:

Մթարուեան բուն պատճառն է թարգմանչին հելլենաբան ոճը, նի-նախան ու պռոխան թարգմանելու ճիգը, ինչպէս արդէն սովորական է մեր բոլոր յունաբաններուն քիչ կամ շատ չափով: Պիսիդէս մեծ յունաբաններէն է. առանց յոյն բնագրի օգնութեան յաճախ հայոյ մ'անհնար է իմաստը հասկընալ, յաճախ նաեւ յունարէնի օգնութեամբ ալ դժուար է մեկնել թէ ինչու այնպէս փոխադրած է[1]: Նիւթական փոխադրու-

---

1 Այս նկատմամբ շատ լաւ կը դրէ Հրատարակիչն (էջ 10) յիշելով Ա. գերեանի կարծիքն որ "Հոյակապ հայկաբանութիւն„ կը գտնէր հոս, թէ "Առելի էր մանաւանդ հայախոս յունաբան-ութիւն, կամ ճշդութագոյն եւս՝ ձուլուած հայկական եւ յունական լեզուաց ի մի, դրոշմելով զյունականն բարբառ հայկական բառիւք. այնպէս զի անհնարին համարիմք անդէտ եղելոց յունարէնի՝ իմանալ զիմաստս հայերէն թարգմանութեանն. զի ոչ կազմութիւն եւեթ բառից ըստ հոլովից եւ խոնարհմանց եւ թուոյ, այլ եւ բովանդակ նախադասութիւնք եւ ողջ պարբերութիւնք՝ են նիւթական իմն հետեւողութիւնք յունական բարբառոյ...: Ցունագիտաց եւս՝ լոկ թարգմանութեամբդ սակաւ ինչ ի բազմաց հասկանալ կարծեմք„ եւն եւն:

թիւնք այնչափ շատ են որ պէտք չկայ ընտրել օրինակներ. իւրաքանչիւր էջ կրնայ առուգիւ քանի մը հատ գտնուիլ: Ահա քանի մը հատը: Տող 268 "ի մի կամ ը-ֆ-փ-ը-ն մարտին„ (= ἓν θέλημα συμπνεούσης τῆς μάχης, համ-ը-նդ մարտին:) — Տող 281 "եւ հնոց կիզող ձայր-ո-ւ-ն:„ Հայու մ'անհնար է գուշակել որ ասիկայ կը նշանակէ՝ ամառան կիզիչ առաջո-ւ-ը. (= τοῦ θέρους μὲν ἡ φλογώδης ἀχρότης.) Արդ θέρος կը նշանակէ՝ «ամառ», եւ անկէ՝ համդ. թարգմանչին համար բաւական էր այս՝ ամէն տեղ "հունձք„ թարգմանելու, օրինակի համար (549—51) "եւ երբեմն դնոսա որպէս վէմ առուցեալ դէռն չորացոյց, իսկ երբեմն եւ համդ (ամառն) արարին կարկտեղէն քարինս„, եւ այլուր յաճախ, ճիշդ ինչպէս ուրիշ յունաբանք ալ ունին[1]: — Տող 287—8 գարուները "ամա-ց-ո-ց-ան-ը-վ զգրտութիւն մղէ„ (= λεληθότως, անգիտաբար, գաղտնի եւն.): Թարգմանչին համար բաւական էր որ նոյն յունարէն բառն ընդունելութիւն անցեալ մըն է λανθάνω (մոռանամ) բային, առանց յատուկ նշանակութեան միտ դնել ուզելու[2]: — Տող 334 "Որպէս զի զառ ի մէնջ արտի համ-ո-ւ-ն ճառագայթ իմանալոյ արեգականն ծագեալ չեռուցանէ„ եւն. այսինքն՝ պնդո-ւ-ն, խոցո-ւ-ն արտի. (ἀμότητα καρδίας, իսկ ἀμότης է "հմուիթիւն„, հում ըլլալը, բայց նաեւ՝ անգթութիւն, առնութիւն, կարծրութիւն, եւն:)

---

1 Նոյնպէս 304 "հնոյ ժամանակ„, այսինքն՝ ամառն. 562 "կարկուտ քարատեսակ է համդ բնակէ բռնութեամբ քարացեալ.„ 575 "Զայս առնէ եւ հնոյ ջերմութիւն„ եւ այլուր յաճախ: Նոյնը միւս ցուներանեերու քով տես ՀԲ, Բ, 124, մինչեւ անգամ տարւոյ եղանակները կոչուած "գարուն, համդ, Աշուն„ եւն:

2 Համմ. նաեւ 358 "Ոչ ը-նդ-ը-ա-ւ ժամանակին„ (= μὴ λαθοῦσα τῷ χρόνῳ, այսինքն՝ մի յանգանդ ժամանակաց է վերայ...) եւ նմաններ: Բայց նոյնպէս տես ՀԲ, Ա, 713—4:

Բայց նոյնն ունին ուրիշներն ալ։[1] — Տող 409 "Ա–ա–ղ–ի–ե–վ զմեզս երկիւղիւ„, որուն իմաստն է՝ "Երկիւղիւ –ր–ջ–ե–ա–լ զմեզ„. (յոյնը՝ *ὁδοστατῶν δὲ τὴν ἁμαρτίαν φόβῳ.*) Յունարէն *ὁδοστατέω* կը նշանակէ՝ ճամբան բռնել, արգիլել, *ὁδοστάτης* ճամբան բռնող, ճամբան պահող, բայց նաեւ ասկէ՝ *ր–բ–ան–ի–ա–լ* եւ *յ–ո–դ–ի–ա–ր*, ուստի "–ա–ղ–ի„։ Ասկէ հայը դրեթէ ամէն տեղ "աւազակել„ փոխադրած է, նաեւ ուր բոլորովին անյարմար էր, ինչպէս արդէն կը գտնենք ուրիշ յունաբաններու քով ալ։[2] — Տող 584 "Իսկ եթէ ոք ունիցի միտս սրաշարժս եւ հոգի –ա–ր (Որ· "սուրբ„) առ ի քա–ա–լ քան„, այսինքն՝ "ի ճի–ա–ն–ի–ա–ն խօսիցն„ (*εἰς ἀνάπτυξιν λόγου.*) Յունարէն *ἀνάπτυξις* է առաւել՝ "քա–ա–լ„, քակել, բայց նաեւ՝ ճի–ա–ն, պարզաբանութիւն եւայլն։

Ասոնք անթիւ են, որոնց մէջ կայ մեծ քանակութիւն մ'ալ որոնք Հայու մ'անհասկնալի պիտի մնան առանց յունարէն բնագրին համեմատութեան։ Շարք մը կայ դժուարիմաց թարգմանութեանց, նորանշան փոխադրութեանց եւ նմաններու, մասամբ անկէ որ հայ թարգմանն ուզած է նիւթականօրէն պահել ճոռոմաբան բնագիրն բացատրութիւնքն[3], մասամբ շփոթելով բնագրին

---

1 Տես նաեւ Ծովհ· Բ, 4 եւն (ՀԲ, Բ, 104։)

2 Համմա. 1008 կէտք "–ա–ղ–ի–ե–ցին զնաւս„· (= *ἀδοστατήσει . . . τὰ σκάφη.*) 1010 "ով առնէ զձուկն փոքրիկ նաւակալ *(τὸν ναυκράτην)* ընթացից ծովուց –ա–ղ–ի ճանապարհի„, ուր յունարէնն է "ընդդիմակաց„ (*ἀντιστάτην*, հայն անշուշտ կարդացեր է *ὁδοστάτην.*) 769 "գաղանի աւազակ„ եւ նմաններ։ Ուրիշ յունաբաններէն համմա. Կլիմաքոսի խօսքը "Անափառութիւն մինչեւ ի վախճան –ա–ղ–ի–ե–ն–ի–ա–ն„· (տես ՀԲ, Ա, 388։)

3 Անթիւ ուրիշներէն յիշենք միայն 741 "բանիւք պատմել զաստուածային ճէն (= *τὸν θεῖον γνόφον* խաւարն) իմաստն է՝ "զաստուածային ֆաղանիս, խորհուրդս„ եւն —

իմաստը, մինչեւ անգամ յատուկ անուններըը իբր պարզ բառեր թարգմանելով։ Պիսիդէս կարկաի մասին Արիստոտելի կարծիքը յիշելէնետքը կը սկսի ընդդիմախօսել բացագանչութեամբ՝ (567) "Ո՛չ ձո-ղովդ դիւրաւ գայթակղելի ալեաց„, որմէ հայ մը դժուարու կը հասկրնայ Պիսիդեայ բառը։ Ցոյն հեղինակը փիլիսոփայական բացատրութիւն մ'ուզած է գործածել, զոր այժմ կը բացատրենք "Ո՛ դիւրագթելի ալիք ճա-ա-բա-ո-ղե-ա-նց.„ (ὦ συλλογισμῶν εὐόλισθα κύματα, ուստի syllogisme. պատճառաբանութիւն։) Հրատարակիչն իրաւամբ նշանակած էր թէ հայ թարգմանն այս բառը շփոթեր է σύλλογος (ձողով) բառին հետ։ — Անյարմար է (669) խօսքս "Ածեցուցանէ զմարմինն նո-ր-ֆելոց գործարանաց„, ուր իմաստն է տղոց մասին՝ "անկարգ-ցեալ գործարանաց„ (τῶν ἀνήβων ὀργάνων.) որ սակայն կրնայ մեկնուիլ[1]։ Բայց բոլո-

---

525–6 "Որ զանթեայ ճանապարհ խոտորես, ընդ-ոչ-ցեալ գվերին բեր-ան է վայր., (= ἀναστρέφων δὲ τὴν ἄνω φορὰν κάτω, շանթի վերին ընթացքը վար դարձընելով.) — 769–71 "դարձեալ խորհրդոցս գաղտնի աւազակն, հոգեգողն (= ψυχοκλέπτης), ապականիչ սրտի, խաւարային ամբարձումն (τοῦ σκότους ἔπαρσις, հպարտութիւն, ամբարտաւանութիւն խաւարային), առաջին վիշապն„ եւն։ — 910 "տեսանելով... ընդ վարդի (βαφὴν ὁδόν գոյն վարդի) ...ծանիցէ ընդ-ոյն հլուխն„ (τῆς βαφῆς τὸν ἐργάτην, ներկողն գունոյ.) — 1046 "Ո՞վ զդեցուցանէ գկրիա հանդերձ խեցեղէն, եւ զակար մարմինն յօրինել ցո-ցանէ ի ներս ի քան բերմամբ,, այսինքն՝ ընդ յարկաւ (պատենիւ) իրրեւ ի տան շրջելով. — 1125 "Ընդ-ոյնաձեւքին ագռաւու բերանով„ եւն (τῆς μακρογήρου τῆς κορώνης.) — 1627 "Եւ զնարդ տերեւ՝ զպատրաստս է ա-հել պատուղն՝ գկրկա արկեալ պահէ„ (τὰς ἑτοίμους εἰς ὄψιν, "զպատուղս որ պատրաստ են ի հոսել.„ թարփիլ եւն.) Անթիւ ուրիշներըը չենք կրնար յիշել։

1 Վասն զի ἄνηβος է՝ անզարգացած, արբունք չհասած. իսկ ἀνηβάσκω բայը՝ ա-ոյֆանալ, կրկին պատանեկու-

բովին անհատականալի է՝ (672) *"եւ ղեկոյ-ղին-ն զարդարէ փոլոյս-ս·„ որուն իմաստն է՝ թէ երեսը կը զարդարէ դեռաբոյս մօրուօք, զոր պիսիդէս նմանցուցած է "դալարի„· (καὶ τὴν πρόσοψιν ὡραΐζει τῇ χλόῃ.) Հայոյն սխալմունքն է բուն "երեսք„ բառը "տեսութիւն„ թարգմանելը՝: Ուրիշ բազմաթիւ նմանները թողլով՝ յիշենք միակ օրինակ մ'ալ, այսինքն* (1113—4)՝ *"Ո՞վ հաւանեցոյց զմեծաձայն հաւն ի ներքոյ յարկին ձայնս-ցնել (Օր. "ժամացուցյլ„) զբուս-ս խոլնելն:„ Հայ մը չի կրնար հասկընալ, եթէ նաեւ բանք թէ խօսքն Ա.քաղաղի մասին է: "ժամացուցել„ անսովոր է՝ բայց կրնայ մեկնուիլ (ὡρολογεῖν, որմէ արդի horloge, "ժամացոյց„ բառը·) բայց "բարուք խորհել„ նիւթական եւ անճիշդ փոխադրութիւն է վրս. "գիւղեր„:[2] — Թէ առատ են բացարձակ սեռականներ[3], յոնդաբանութիւններ, նորանշան առումներ հայ բառերու[4] եւ նմաններ, տեսլորդ է անգամ նշանա-

---

թեան՝ արբունքի գառնալ, երիտասարդանալ, ուստի "նորոգիլ՝„

1 Առջ ձիշդ հակառակը Սիւնեցի Նեմեսիոսի թարգմանութեան մէջ "երես-ս„ կը թարգմանէ փոսոկեան տեղ· տես "Մատ. Մանր Ուսումն.„ Ն, էջ 19:

2 Ցոյն է փոխաբերութեամբ՝ ὡρολογεῖν τὴν εὐφρόνην, որ եթէ նիւթական ալ թարգմանուէր՝ պիտի ըլլար "ժամացուցել գիշերուհուդն„ կամ նման: Ինչպէս Հրատարակիչը կը նշանակէ՝ "Ցոյնք քերթողաբար գիշերն կոչեն երբեմն խորհրդոսս (= εὐφρόνη), զոր նիւթապէս ըստ բառիցն յեղեալ է թարգմանչին՝ թէպէտ անճշդօրէն՝ ի հայ լեզու, փս. ասելոյ՝ ի գիշերի նշանակել կամ ազդել ժամու„:

3 Օրինակ՝ 655—6 "Եւ զիարդ անկե զհրաբերձ սիրան (τὴν πυρώδη καρδίαν, յաճախ). ֆյֆոֆոն ալ քնոսութեյոյ է նմա„ (= σπινθῆρος μηδενὸς πεφυκότος,) եւ չատ ուրիշներ:

4 Շատ բան յիշեցինք արդէն: Ահա քանի մ'ուրիշ օրինակ ալ՝ Տող 387 ծովու մասին՝ "անտոսոֆ բախմամբ հոգ-

կել, այնչափ սովորական են: Շատանանք յիշելով միայն սա խօսքը (477) "Եւ շահի զանձինս նաւապաշտացն (πλουτοπράτης) եւ որք առնուլն կամին՝ երկնավճառէ„ (οὐρανοπράτης.)

Զենք կրնար անցնիլ առանց յիշելու այն երեւոյթն ալ, զոր քանի մ'անգամ կը տեսանենք, մարդկան անունները թարգմանել իբրեւ պարզ բառ: Հատ մը կը գտնենք ճիշդ ակիղէն (տող 128) այսպէս՝ "Առաւպելս իմն առեղծին քանդագործել աշխատութեամբ.„ ուր ըլլալու էր "որպէս Ապոլոնոյ աշխատութեամբ„ (ὡς Ἀτλαντικοῖς πόνοις.) ակնարկելով Ատլասայ զոյգը:[1] Մանեայ առնուան թարգմանութիւնը կրնայ մեկնուիլ. քանի

մոյ բոլորովիմբ զնա ամբոխեալ.„ յոյն՝ ταῖς ἀτάκταις προσβολαῖς τῶν ὀευμάτων, "անկարգ բախմամբք հոսանաց„ եւն, ուր ἄτακτος կը նշանակէ բուն "անկարգ„, եւ ասկէ ինչպէս հայերէնն ալ՝ փոխաբերութեամբ՝ առատակ, ուստի "անառակ„: Ի հարկ է "անառակ„ հոդին անհնար է հայերէնին մէջ: — Տող 459 "Պատճառս ձեւացուցանես զահն„ = τῇ δοκήσει σχηματίζεις τὸν φόβον այսինքն "զահ երեւոյն կերպարանես զերկիւղ„, ի կեղծս երեւեցուցանես եւն. "մտածու„ անասովոր ձեւ մըն է եւ անասովոր իմաստով. — 687 "եւ ջիղս եւ ջրախտանիւնս ոսկրեղէնս հիւսու„ (= σύμπηξιν ὀστώδη, ոսկրեղէն հիւսուածս.) — 1738 "եւ բացից զփականս՝ պետրոս գոլով ոչեղէնս„, այսինքն՝ պետրոս չերացեալ (Πέτρος ὢν πεπλασμένος, ձեւացուած, կեղծեալ, fictif.) "Ստեղծեալ„, հայերէնին մէջ այս իմաստով անասովոր է, բայց թարգմանն ուրիշ տեղեր ալ նոյնպէս գործածած է, մինչեւ անգամ երբ կը գրէ (տող 1339) "որպէս բանաստեղծին իմաստասիրաց թուեցաւ„, չի հասկընար բուն բանաստեղծ կամ պուետ, այլ "գիրեղէս յօրինողս„ (τῶν πλασμάτων.) Թողունք շատ ուրիշները:

1 Յայտնապէս ἀτλαντικός բառէ տեղ կարդացեր է πλανητικός կամ նման բան մը, հմմտ. πλανάω (անկէ πλανητεύω եւն) մոլորիլ, խաբուիլ, փոխաբերաբար՝ "բանդագուշել.„ ասկէ πλανητής մոլորակ, եւն:

որ Պիսիդես ալ բառախաղ մ'ըրած էր անով։[1] *Բայց բոլորովին զարմանալի է հետեւեալը* (տող 591) "*Այլ ասա այժմ հաստատուն նմանութեան եւ զաշակերտս հաւանեցո*„։ *Թարգմանիչն ինքնին հասկըցած չէ թէ ինչ պիտի նշանակէ։ Իմաստն է՝ "Այլ հուսկ ուրեմն ասա զՍոփրոնիսկոսին* (Արիստոտէլ), *ոչ զՊղատոն, եւ զաշակերտն հաւանեցո*„ *եւն։* (ἀλλ' εἰπέ λοιπὸν τῷ Σταγειρίτῃ, Πλάτωνι.) *Ուստի Ստագիրացին եղած է "հաստատուն*„, *իսկ Պղատոն՝ "նմանութիւն*„։[2] *Աւելի լաւ օրինակ մը պէտք չկայ վիճաբանել. բայց կնքելու համար ահա ուրիշ կարգի օրինակ մ'ալ, այսինքն՝* (1538—9) "*Եւ անպատուղ մարենեացին ոստք ջնաջաւնս բուսուցանեն քթիչի*։„ *Հայ մը պիտի հասկրնար թէ այլեւայլ բժիշկներ կը բուսցընեն ոստերը, որ ի հարկէ Պիսիդեայ մտքէն չէր կրնար անցնիլ։ Ինչը կ'ըսէ* Ἀποικίλους φύουσι τοὺς Ἱπποκράτους (Հերքեր Ἱπποκράτας), *այսինքն՝ զՊոլը* (Բեղբոյս) *բուսուցանեն ղՀիպոկրատեայ*„, *ակնարկելով՝ ինչպէս Հրաստարատիչը լաւ նշանակած է՝ Գաղենոսի եւ Հիպոկրատեայ "Պոլը*„ *կամ Անխառն* (ἁπλᾶ եւն) *կոչուած դեղերը։ Թարգմանն* ἀποικίλους (Անխառն) *բառը*

---

1 *Հմմտ. տող* 1394 "*Զիաւրդ Մուխթէսէր մելի բան* (τοῦ Μάνεντος ἐμμανὴς λόγος) *կատաղեալ ընդդէմ մեր*„ *եւն։ Հմմտ.* 1441 "*Զայս ասացաք առ Մուխթնոփոսն մոլեգնութիւն*„. (πρὸς Μάνεντα τὸν μεμηνότα, ընդդէմ մոլեգնելոյն Մանեայ։)

2 *Հաւանական մեկնութիւնը կու տայ Հրատ.* "*Թարգմանչին գյատուկ անուանդ վրիպակաւ ընթերցեալ թուի իբր հասարակ բառս, զորս համարիմ լինել* σταθερότης (*Հաստատութիւն*) *եւ* πλαστόν (*Ձեւակերպեալ նմանութիւն*)„ *Ուրիշ տեղ մ'ուր "Ստագիրացի*„ *պիտի կրկնուէր, դուրս ձգուած կը գտնենք անունը.* (*տես տող* 544։) — "*Պղատոն*„ *անունը չիսթմամբ "Ճշմարտութիւն*„ *թարգմանած տեսանք ուրիշ տեղ մ'ալ, տես "Մատ. Մանր. Ուսումն.*„ Ա, *էջ* 20 (*Նեմեսիոս*)։

կարդալով տաւի մ'անուշադրութեամբ՝ ποικίλους (“գանազան„) եւ իմաստասէր արդէն չհասկընալով՝ չէր գիտեր թէ ինչ ընէ “Հիպպոկրատէս„ անունը: Ելաք գտած է պարզ “Բժիշկ„ դրելով, թողլով ընթերցողին որ իմաստ մը հանէ անկէ՝ եթէ կրնայ: Եւ ատուգիւ շատերը կ'երեւան աշխատած՝ հայ պիսիդեայ մտութիւնքը պարզելու: Բազմաթիւ են ներմուծուած մեկնաբանութիւններ, որոնք մեծ մասամբ անշուշտ լուսանցագրութիւններ են՝ այժմ մարմնոյ մէջ մտած, մասամբ թերեւս նոյն իսկ թարգմանչէն իսկ ըլլալով[1]:

---

1 Օրինակի համար՝ տող 842 “Առնուցու աստուածային օրգանոն գոչեցաւն. (θεῖον ὄργανον.) թարգմանն անշուշտ միայն “օրկանոն„ գրած էր, միւսը՝ մեկնութիւն է կամ լուսանցագրութիւն. հմմտ. 930 “Ո՞վ թեքեաց զբերանս հաւուց զօրէն օրգանոնէ (ὀργάνου δίκην.) 1204 “Զո՞ր օրգանոն (ձեռգր. “զո՞ր կանոն„) աստացեալ ունի մժեղ„ եւն: — Տող 854 “Հարցե զնիղոս գեաւ եւ յարիւն դարձուսցե„ (յոյն միայն Νεῖλος, “գետ„ մեկնութիւն՝ յաւելուած է:) Այս մեկնութեանց մաս մ'արդէն վարդան ալ տեսած է. այսպէս՝ 932 “Ուստի առեալ կատովլեպան, որ կոչի վայրոհայեաց, հրաբերձ բերան„, ինչպես ունի վարդան ալ (տես 959 Ծան.) “կատովփլեպան թռչուն է, որ կոչի վայրոհայեաց, զհուր բերանոյն յերկիր առաքէ„ եւն. իսկ յոյն բնագիրն է “Ուստի ընչէ կատովլեպան (κατώβλεψ) բնաւորեալ հրեղէն շունչ ընդ անդունդն„: Ցոյն բառն տուգիւ՝ մասանց բաժանելով՝ “վայրահայեաց„ կը նշանակէ: Տող 983 “Իսկ այլ հաւ իմն բնաւորեալ, որոմ անուն է Տրոխիլոս, սա կերակրի„

Լեզուի մասին աւելորդ է երկարաբանել. արդէն նախընթացները կը ցուցընեն բաւականապէս որ մեծ հեղինակաբան է թարգմանիչն, որ սակայն կ'ապրէր այն ժամանակ երբ հին գրաւոր հայ լեզուն տակաւին բաւական առոյգ էր եւ կենդանի: Աչքի կը զարնեն յատկապէս այն բազմաթիւ բառակազմութիւնք, որոնք ընդհանրապէս յունարէնին համեմատ կազմուած են, որ արդէն լի է ճոռոմ դարձուածներով եւ այլաբանութեամբք[1], բայց երբեմն նաեւ բոլորովին ինքնայատուկ ոճով, եւ ցանցառ են միւս յունաբաններու քով: Անսովոր է օրինակի համար (տող 314) "Որպէս զի խառնեսցի... որ ի նոսա պարբո-ղնեանցն ծայրութիւն", որուն իմաստը կը հասկընանք միայն յունարէնին բաղդատու-

---

(ὕλλος) զերկակեցիկ գազանն կրկոդիղոս ապականեալ", ուր յոյնը չունի "կրոկոդիղος" (ինչպէս ուղղելու է ընթերցուածը՝ այժմ "կոկորդիլος.") որ բան այսմ լուսանցագիր մեկնութիւն է միեւնոյն ակնարկութեանս բնագրին: Վարդան դիտէ նոյն մեկնութիւնը՝ "իրրեւ զհիւղոս փոքրիկ, որ գտեալ ի քուն գկոկորդիլոս գազանն, մտանէ եւ ուտէ զամենայն փորոտիան":

1 Շատ օրինակներ տեսանք արդէն: Ուրիշներէն յիշուին՝ 271 "Օդոտել" (ἀερόστημον.) – 274 "պէտառս հրոյ" (μίτους.) – 341 "Անցուցանել զկենցաղոյս սէտն սոխլա-" եւն. — 243 "ինքնախոցուխ" (= ζωπυρώσας) հմմտ. 164 "խարուկելով զօդս" (πυρῶν.) նոյն՝ 276, 375 եւն. — 338 "Զորեքերիվորեան որպէս կառաց դէր" (τετράπωλον ... ἅρματος θέσιν.) – 366 "գեղեցկատեսիլ առագ Լոսոքեր (φωσφόρον, Արուսեակ) ... հլու երինըկոց" ուղղելի "երինըկոց" = ἐργάτην διπλοδρόμον, իբր արուսեակ եւ դիշերավար.) – 707 "Նեղս գործէ զսեղեանցն մուտս, չրեփոյոյս" (κοχλοειδεῖς խխունջաձեւս) առնէ գդրունս որպէս զի պատշաճաբար (κατ' εἰρμὸν ի բան միոջէ, կարգաւ) առհեսցին ի ներքս ճայթմունքն" եւն. 920 "ոմ զինեաց գկիսարոնն փշովք եւ բուսոյց ընդ նմին սուրս ինքնաբուխ. նեալս" (αὐτοχάλκευτα.) եւն. եւն:

թեամբ, այսինքն՝ ποιοτήτων ἀχρότης, (չափաւորութիւն, չափազանցութիւն:) "պարզութիւնք„ այս իմաստով՝ թէեւ խառելի չէ, բայց անսովոր է, եւ բուն արմատը "պարար, պարզ՚„ եւն ուրիշ բան կը նշանակէ: — "ինքնիշխան„ կամ "անձնիշխան„ բառին տեղ կը գտնենք ուրիշ բացատրութիւն մը՝ (տող 348) "եւ ոչինչ զմեզ անձնիշխ տեսանել„.(καὶ μηθὲν ἡμᾶς αὐτοδέσποτον βλέπειν, եւ մի՛ զմեզ առ անձնիշխանս ունիցիմք.) ուստի ճիշդ յունարէնին համեմատ կազմուած. որ սակայն ուրիշ տեղ ալ կը գտնուի: (Ոսկեր. Ցովհ. Ա, ժա, տես ՀԲ:) — Ամէն հայերբ կը կարդար (տող 115) "ունի զպնդութիւն վրա՚„՝ պիտի հասկընար թէ առաքինի վարք մ՚ունէր: Բայց հոս եւ այլուր թարգմանը "վարք„ բառին տարբեր իմաստ տուած է. ("վրա՚„ բայի այլեւայլ նշանակութիւններէն առած.) հոս աստեղաց մասին է յոյնը՝ τὸ σφίγμα τῶν χυλισμάτων (հոլովմանց, ըստ լմանց, նոյնը՝ տող 235 "հոլվի„:) Քիչ մը վերը (տող 111) նոյնպէս աստեղաց համար "զայե-զարժո-ւթի-ն վրա՚„ կը նշանակէ "համաշարժութիւն ընդոյնց„. (τὸ συγκίνημα τῶν ἐλασμάτων.)նոյնպէս ուրիշ տեղեր, զոր օր. տող 236: — Տող 695 "գքարշողական յիւս ուղղէ„ (τόνους լար.) իսկ քիչ մ՚եաքը (754) կը կարդանք "անյայտից պեռողբոբո-ւի-ն ի յիւս„, ուր յոյնը կ՚ըսէ ուսումնական բառով "տեսողական անցս„ (ὀπτικοὺς πόρους.) ինչպէս Հրատարակիչը կը նշանակէ՝նոյն πόρος (անցք եւն) բառը ուրիշ տեղ թարգմանուած է "-մբ-րէ„ (տող 674, 714), "-նց+„ (տող 709, 729, 732) եւ վերոյիշեալ տեղը "յիւ+„: Վերջին բառս բուն ուրիշ բան կը նշանակէ. (տես ՀԲ, Բ, 157:) Չենք կրնար յիշել շատ ուրիշները:

Դարձեալ շատ բան անշուշտ սխալ դրչութիւն է, գոնէ խնդրական: Օրինակի համար (տող

56) "իմաստուն ամենաբանութեան„ անկարելի չ'ե-
բեւար, բայց անշուշտ ուղղելի է "ամենատես-
նի„՝ յունարէնին համեմատ կազմուած. (σοφὴ
παντουργία, տիեզերագործութիւն եւն:) Զնոր
դիտեր սուրբ Թարգմանչին գրչէն է թէ լոկ ա-
զաւաղութիւն, երբ արեգական համար կ'ըսուի՝
(231) "է հասարակաց ջերմատուին„, գոնէ վե-
նետկոյ Հատակատարին համեմատ. վասն զի Անտո-
նեանց օրինակին ունի "ամենաջերմատուին„, որ ա-
պահովապէս աղաւաղ է: Ցոյնն է ἐργεπείχτης
(գործավար, շարժիչ ի գործ). գուցէ Թարգմանը
չիմթեր էր ἐπείχτης (տեսուչ գործոց, գործավար)
եւ χτίστης ("սաստող„ եւն:) Ձեռագրաց "գիտաց„
եւ "գործ„ եւ վերջնոյս հետ "Աստուած„ (պա-
տուով գրուած) շիմթելը կը յուշընէ որ երկաթա-
գիր գաղափարէ մ'օրինակուած են կամ ուղղակի
կամ իրենց օրինակը:

Ընդհանրապէս խնդրական ընթերցուածներ
շատ բազմաթիւ են, օրինակի համար բայերու նո-
րաշնան ձեւեր՝ որոնք գժուարաւ կրնան Թարգման-
չին ըլլալ:[1] Շատ բան խնդրական կայ նաեւ բաղ-

---

1 Ա յապէս 276 "խարուկեալ եւանդէն„ (φθαρτικῶς ὑποβρύσῃ բորբոքեալ ἡπατι·„) անսովոր է "եւանդիմ„, բայէ մ'այս ձեւը: — 687 "շարախաւութիւնս ոսկրեղէնս հե-
ռաւ„ (πλέκει, դիմէ, հիւսէ,) ուսաի "հիւսուլ„ բայ մ'որ հայերէնի անծանօթ է. բայց թերեւս կարգալու է "հինաւ„ ("հինուլ·„) երկաթագրի մէջ ս եւ ն դիւրաւ կրնային շփո-
թուիլ, — 1808 "ի հոգեղէն բեռնէն ոչ ձանրէ„, այսինքն "...բեռանէ ...ծանրանայ„, եւ շատ ուրիշներ: Սուրբ Թարգմանիչը գրած է՝ որչափ ալ յունարան ըլլայ՝ 1095 "գիտով ձնէցեալոց„, 1150 "ձնիցելոյն·„, 1195 "ձիճի՝ ոտոյ-
նանէ„ (σκώληξ ὑφαίνει, որդն ոստայնանկէ՝ նիւթէ·) 1466 "գիտէ որոշել եւ ըստեղ ներմամբն„ (զատանել) եւ ու-
րիշներ: Համմ. նաեւ ձեւերս՝ 274 "պատմաճանս հինեալ անկանի·„ 285 "գաղջութեամբ զգրատութիւն ապահովեցո-
ցանէ„ (ἡρέμα τρέφει մղմիւ տաճէ, յապահովի պահէ·)

մանիւ նորանոր բառերուն մէջ։ Վասն զի Պիսիդեայ թարգմանութիւնս որ իւր ամէն հելլենաբանութեամբ եւ մթարութեամբ հանդերձ առոյգ ու կենդանի հայ լեզու մը կը ցուցընէ, առատութեամբ ունի ընտիր բայատարութիւններ, յանգյատ բառեր եւ նմաններ[1], *շարք մ'ալ բոլորովին նոր*

1639 "եւ փրկեսցէ հաստ զհաստ հոսմամբ.„ 1651 "թէ ցրուութեամբ մոխիր ամենայն քար„ եւն եւն։

1 Ինչպէս յունաբանութիւնք ու խրթնաբանութիւնք, նոյնպէս առանք չատ առատ են, այնպէս որ դժուար է ընտրելագոյնները ընտրել իրրեւ օրինակ։ Համմա. ի միջի անթիւ այլոց՝ 394 "զանամբելի աղուէսիւն ի խորոց դիպչոտ.„ — 399 ջուր կամ ալիք "անդրէն յինքն յորոյոտել անկանի.„ — 458 "թուլացուցանես զնեան՝ ընթել զլար միայն.„ Համմա. 464 "փախիցե ի վիրոյ նետին թաւիեցելոյ.„ (τῆς βολῆς κινουμένης.) — 495 "հիւծիչքն անդամոց խաղաւարտք.„ — 651 "թուլացուցանէ զլեզու է չրջել դէտն կոընդոյ լինել խօսէց փորձարանին„ (նոյն՝ Փիլոն, Նիւսացի եւն, տես ՀԲ, Ա, 1106։) — 780 "չողոմել թուեցեալ՝ ի խաճանել ճեպելով„ չանց. — 868 "ի փոպ վիմին մտեալ„. (Համմա. ԵԼՔ, ԼԳ, 22 "ծերպ„ վիմին.) — 927 եւն "անդեղէք, (ἀντιφάρμακον.) — 990 "մագլամբք փորէ„ (κνήθει.) — 1065 "եւ փնդրէն զնա յարեւու.„ — 1226 "Իբրեւ զհաց խորովեալ ոչանչելոցն.„ — 1535 "Խիժ եղեւնափայտի զբոր քերէ„ եւն։ Դարձեալ՝ 534 "Եւ ոչ դարձեալ մղէղեալ կարկաւին զբոց„ (τεφρῶν.) Համմա. 1119 "զճերութիւն արմատ հաւոյն (φοίνικος) հրով ի հրոյ գերեզմանի մղեզեալ զճերն„ (τεφρώσας, աճիւնացուցեալ, տես ՀԲ, Բ, 286։) — 564 "իսկ ձմեռն ցրտութեան ի վերայ հասեալ ընդչնել դնելով ի ներքս„ եւն. (տես ՀԲ, Ա, 794։) — 1102—3 փորահատ "պէտքն իմասութեամբ զդպրոցականսն (τὰς κόγχας) յորժամ յիւրեանց խեցեղէն պէտն (ἐν ὀστρέοις) ամփոփին„ եւն։ — 1425—6 "մինչ կամեսցի չինել տուն եւ ոմն հարկանել (σφῆνα πήξας պնդել զսեպ, պորոտաքարը)՝ գնդատնեւ ձեղուանն պնդէլ, ինքն միայն գիտէ զպինդոն„ (նոյն՝ τὸ σφίγμα), եւ լուծանէ միայն„ եւն. Համմա. քիչ մը վարը 1431 փոխաբերութեամբ՝ "ի բաց հանելով զոռնն զՀոգեկան„ (τὸν σφῆνα τὸν

բառերու եւ բառակազմութեանց, որոնց գոնէ ոմանք ապահով չեն։ Անա քանի մ՚օրինակ։ Տող 241 արեգական համար կ՚ըսուի թէ "Զաշխարհ՝ ի շեղելն իւրում՝ փոխէ։" (յոյնն է καταφλέγειν –յրել, տոչորել։) որ բուն հնոց քով՝ լափել, ծախել ապառել՝ իմաստով կը գործածուի, բայց յունաբանից քով ("Առ Որս", պիտ.) նոյնպէս բոցակիզել իմաստով. (տես ՀԲ, Բ. 926։) Անկէ առած է Լամբրոնացի, տես քիչ մ՚եաքը։ — Ցանցառ բայց նոյնպէս հին ընտիր բառ է (տող 345)՝ "խանգարումն առաքեսցէ եւ խռկեսցէ (Վենետ. "խանգարեալ խռկեսցէ") զտեսութիւն", այսինքն՝ տեսարանը շփոթէ. (ταράξῃ τὴν θέαν.) Նոյն բառն ունին Առակք եւ Ոսկեր. (տես ՀԲ, Ա, 986։) — Ընդհակառակն շատ խնդրական է (տող 437)՝ "զտումարս ձեռնագրաց փոփոխէ," ուր յոյնն է՝ τόμους δὲ σαθροῖ (ջնջէ, եղծանէ։) Հրատարակիչը կ՚առաջարկէ կարդալ "խոխոխէ", որ կարելի է, ինչպէս նաեւ նմանաձեւ "խոխոխէ", երկուքն ալ հին բառեր. (տես ՀԲ, Ա, 931։) — Շատ խնդրական է յաջորդ խօսքը (տող 480)՝ "Զոր ոչ խեփոյս–ցին հնդկականքն սուզանք, այլ կենցաղոյս փխոխ վշտագնութիւնք"։ Հրատարակիչն իրաւամբ կը նշանակէ որ "գլխակաժ" ապաւաղութիւն մ՚ըլլալու է, եւ ինքը կ՚առաջարկէ կարդալ "յեղխ–ոխ կամ լխոխ, իբր՝ արկածալիր." (յոյնը՝ αἱ πενιχραὶ τοῦ βίου περιστάσεις թշուառ արկածք կենաց.) Նոր ձեռագրի մը պէտք կայ ուղղելու համար այս տեղը։ Իսկ բուն "խեփոյսցանել" որ նոյնպէս խնդրական է, ուրիշ տեղեր ալ կրկնուած

ψυχοκράτην.) եւ 1439 "պնդէ զոն (τὸν σφῆνα πήξας)՝ իբր զի ոչ եւս լուծցի", եւն։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ ամէն տեղ որշ ձեւով կ՚երեւայ "ոռն" բառ մը՝ իբր պորտաքարի, գմբեթի միջնակէտի իմաստով։ Բայց "ոռն" կարդալու է եւ նոյն է "ոռոն" (սեպ) բառին հետ՝ առ Ագաթ., Ցիշատակք Գուրիայ եւն. (տես նաեւ ՀԲ։)

է "խեփոցեալ" (անցեալը:)[1] Անշուշտ մեկնելու է Հրատարակչին հետ իբր "խեփորացուցին" եւ "խեփոցեալ", կրկին բայի ձեւեր "խեփոր" (պատեան խեցեմորթներու, խեցի) բառէն, զոր ունին վանական եւ վարդան ալ. (տես ՀԲ, Ա. 942:) Խօսքը մարգարտի վրայ է, "զոր ոչ խեփորացուցին հնդկական ծփանք" (οὓς οὐκ ἀποστράκωσαν Ἰνδικοὶ σάλοι.) Ընաիր թարգմանիչ մը Ոսկեբերանի (Մեկն. Ես.) թարգմանած է "Հուր զոսկի հալէ եւ զկաւ խեցեցոցանէ.. (տես ՀԲ, Ա 941:) Խեփորի տեղ բուն հայ բառն է "խեչի:" — Ձենք գիտեր ինչպէս ուղղելու է (տող 491) "Զխելք ոչ[2], կարմիրս, իբրեւ զևարոյկ վառեալս." յունարէնն է στιχτούς (պիտակախայտ, խայտաբղետ:) — Տող 504 "Եւ մեզ նխոնի զօրէն ուսուցչի." յունարէնն է՝ ἡμᾶς δὲ νύττει συμφορᾷ διδασχάλῳ, այսինքն՝ "Եւ խրատէ (մտրակել, խարազանել) զմեզ թշուառութեամբ իբրեւ ուսուցչաւ:" Կրնար կարծուիլ թէ "խոնի" էր թարգմանչին գրածը. բայց "նխոթել" կրնայ շատ լաւ ըլլալ: Նոյն բառը՝ թէեւ անգամ մը միայն՝ կը գտնենք գործածուած՝ Եւս. Եկղ. Պատ. (Զ, խբ, տպ. Վենետ. 503) "Իսաւնա ցուպ մի մեծ եւ եհար նխոնի զորովային եւ զգանձակ նորա եւ անդէն սատակեաց." (տես նաեւ ՀԲ, Բ, 427:) Ինչպէս կը տեսնուի՝ իմաստի փոքրիկ տարբերութիւն մը կայ. Եւսեբեայ քով "նխոթ" հարկանելն է ճշդիւ մեր արդի լեզուի "խոնել." Պիսիդեայ քով՝ "խթել:" — Տող 970. "Ամենայն երիվար դողայ ի բոռոյ[2], կնի՞ն երկեցուցեալ փախուցանէ զցուլ." (οἴστρῳ

---

1 Հմմտ. 483 "թեթեւագնի. սակայն խեփոցեալը," (πλὴν ἀποκρότους ὅλους ἱππότροχον գլխովին:)

2 "Բոռ" մեզի լաւագոյն կ'երեւայ. յոյնն է՝ ἵππος σειρομάστιγα τρέμει, զոր Հրատ. կը համարի "առն ի խոտոլեն", ինչպէս կը նշանակեն արդեամբք բարդ բառիս անջատ մասերը: Թարգմանն անշուշտ ուրիշ բառ մը տեսած էր հոս:

δὲ φεύγει ταῦρος եւն։) "կնիւն„ բնդհանրապէս բոյս է՝ ճիլ· հոս իբրեւ խայթիչ ձիապիծակ (οἶστρος, oestrus շանաճանճ.) եւ ճիշդ այս իմաստով կը գրէ կալլիսթենէս "Ձիապիճակքն եւ կնիւնն„ (ՀԲ, Ա, 1104 կը համարի փոխառեալ յոյն բառ՝ χυναίος.) — Տող 1240 "ի ներքուստ կուսէ բլշանալ մբարոցն„ (ἀμβλῦναι πόρους, խնուլ անցից։) "Ամբարոց„ իբր անցք տեսանք արդէն, եւ այլեւայլ ձեւերով ալ կ'երեւայ. (714 "ամբարոց„, 694 "ամբարիչ„.) իսկ "բլշանալ„ սովորաբար աչաց համար կը գործածուի (բթանալ, ազօտանալ, եւն, տես ՀԲ, Ա, 492։) Պիսիդեայ քով ուրիշ տեղ մ'ալ կը կարդանք (տող 1525)՝ "Եւ այլ քար ղշանթիան բլշոյ-ոյանէ. (τοὺς χεραυνοὺς ..ἀμβλύνει.) — Անսովոր բառ է (տող 1531)՝ "Աղանո-ը խափանէ զարիւնաթոյրն հեղմունս„, զոր Հրաւտարակիչը կը համարի "ազգ ինչ դունաւոր կաւոյ„ եւ յատկապէս Հայկ- նշանակութեամբ գործածուած։ Զոյնն է εἴργει δὲ βῶλος αἱματόπτυστον χύσιν (խափանէ գեղձն զարիւնաղո-ն հեղմունս.) βῶλος է՝ հողակոշտ, գեղձն. πηλὸς կաւ։ — Տող 1635 "պ-բո-նակ մղնայէ- նուրբ ձգեալ յար„ նման համար։ Հրատարակիչը կ'առաջարկէ ընթեռնուլ "պ-բո-պակ մղնայէ-„ ("պ-բո-պակ„ եւ "մղն„՝ թաղանթ.) յուներէնն է՝ ὑμὴν φλογώδης (պարուսատակ բոցավառ.) ուստի ասով Հայն նոյն ὑμὴν յոյն բառին դիմաց կրկին համանիշ դրած ըլլայ։ Զիարդ եւ իցէ՝ բառական է այսչափն ալ, Պիսիդեայ բնագրին մանրամասն ուսումնասիրութիւնը չըլլալով մեր նպատակը։

Պիսիդեայ Հայ թարգմանչին լեզուն խիստ յուներան է, ինչպէս տեսանք, բայց նաեւ տակաւին կենդանի եւ առոյգ գրաւոր լեզու մը։ Կրնար ըսպասուիլ որ բազմաթիւ գիտնական բառեր եւ եղծներ՝ որոնք այնչափ առատութեամբ կը գտնուին Պիսիդեայ յոյն բնագրին մէջ, հայացած գտնուէին Հայ

թարգմանութեան մէջ ալ։ Բայց այս կողմանէ աղքատ է հայերէնը։ Նախ շատ տեղեր՝ ուր այսպիսեայ առատութիւն մը կը սպասուէր, այժմ պակաս են. (օրինակի համար տող 1550 – 1603։) Ուրիշ տեղեր ընդհանրապէս գիտնական եղբներու անորոշութիւն մը կը տեսնուի հայերէնին մէջ։ Համեմատելու է միայն Ումանն ընթացիկ (տող 611 – 31) եւ Քերականականաց մասը (տող 1670 եւն,) համոզուելու համար որ առաւգիւ ընդհանուր եւ անորոշ բառերու շարք մը գործածած է հայը։ Միակ օրինակ մը կը բաւէ ցուցընելու այս կէտը, այսինքն (տող 841) "զԼուկիանոսն երկոսն գտեալ եւ զէպիքուրոսն ասացէ.„ ուր յունարէնն է τὸν σφυγμὸν εὑρὼν, τὴν διάγνωσιν φράσοι, այսինքն՝ բժիշկը ըստ իրեն գտնելով իւր diagnose կ'ըսէ։ Ուրիշ կարգի օրինակ մ'ալ բերելու համար՝ յիշենք առ խօսքը (տող 633) "Եւ այսպէս ապա որպէս ի ազիատութեան զձանուցեալն իւր առցէ ի տեսութիւն։„ Անհնար է որ հայ մը գիտնար թէ հոս անորոշ "զձանուցեալն իւր„ թարգմանութիւն է Սոկրատայ հռչակաւոր վճռին՝ "Ծանիր զքեզ.„ (յոյն՝ τὸ γνῶθι σαυτὸν, "զԾանիրն զքեզ„ եւն։) Ուրիշ տեղեր յոյն առութիւնքն թարգմանելով կամ՝ ուր անհնար էր՝ պարզապէս յոյն բառն հայերէնին մէջ առնելով ելք մը գտած է թարգմանը[1], ինչպէս բռած է արդէն մեր թարգմանչաց մեծագոյն մասը մը։

---

1 Այլեւայլ օրինակներ տեսանք արդէն։ Համմա. դարձեալ թարգմանութիւններէն՝ 1049 "ոչ անկեաց ի յայծոյնն կոչեցելոյ ճաճանչէ„ (τῷ διαυγεῖ λαμπύρῳ. Հբր. λαμπυρὶς կը համարի՝ կայծոռիկ, լտ. cicindela.) Համմա. վերջին բառն իբր ածական՝ 137 "զոդ կկեալ կկոցաւ (κλωσθέντα κερκίδι) ոքանչելեաւ, հեղեալ, ճաճանչէ (διαυγῆ) եւ նուրբ հոսմամբ„ եւն. որմէ կը տեսնուի որ "ճաճանչէ„ վերն ալ զուտ ածական է, իսկ λαμπυρὶς է "կայծակն„՝ թէեւ առութեան կերպը հակառակը կը ցուցընէր։ — 1054 "Ո՞վ եղ իմաստ է հրաշինան կոչեցեալս„ (τοῖς πυρεκγόνοις.) — 1009

թարգմանութեանս որպիսութեան, հելլենաբան խրթնութեան եւ ընդհանրապէս լեզուի մասին մինչեւ հիմայ բսուածը բաւական համարելով, մեր համառօտ ուսումնասիրութիւնը կնքելու համար կը մնայ տեսնել կէտ մ՚ալ, այն է՝ թարգմանիչը կամ թարգմանութեան ժամանակն եւ իր դիրքը այլեւայլ հայ հեղինակներու հանդէպ: Ասոր մասին յաջորդիվ:

4.

Պիսիդեայ հայ թարգմանութեան ժամանակին եւ թարգմանչին մասին պէտք են կարծիքները, ինչպէս կը տեսնուի անոնցմէ՝ զոր վերը մի առ մի յառաջ բերինք: Ազգերեան կը մտածէր թէ արդեօք հայն ալ նոյն է դարուն՝ երբ գրեց Պիսիդէս՝ թարգմանուած ըլլայ: Սուքրեան ընդհանուր կերպով հելլենաբանից կարգը դասելով իրաւամբ զՊիսիդէս, եւ այն կարգի գրեանքն "մինչեւ Ժ դարուն վերջը թարգմանուած„ ըլլալով, նոյնը է — Ժ դարերուն կը դնէ ընդհանրապէս, աւելի մէտ երեւնալով վերջին ժամանակին՝ "իբրեւ յեփն եւ պատկառաւոր թարգմանութիւն„ նկատելով զայն, քանի որ Հատակատորը միայն ծանօթ էր իրեն: Հրատարակիչը՝ Հ· Ա· Տիրոյեան՝ Ը դարուն կը դնէ,

---

"Ձուկն նաւակալ„ եւ նմաններ, զոր արդէն ուրիշներն ալ ունին: Փոխադրութիւններէն 978 "Հիւղոս„ (ὕλλος), 955 "ասկամունի„ (ἀσκαμμωνία), 932 "կատովլեպս„ (κατώβλεψ), 911 "վաղսամ„ (որոյ մասին՝ տես նաեւ յետոյ·) 1053 "սալամանդր„ (σαλαμάνδρα) եւ նմաններ, որոնց ոմանք՝ ինչպէս վերջինս՝ արդէն ուրիշներուն քով ալ կը գտնուին: — Կ՚արժէ յիշել 1098 "Ո°վ բանայ զբերան ֆորահաոաոցն՝ փոխանակ առաւերի, աքանչելի իմն գործեալ երկայն աէգս„ եւն. յորն է τῶν πελεκάνων, ուստի հոս "ֆորահաո„ թարգմանուած է այն՝ որուն սովորական եւ ընտիր հայ բառն է "հաոլոն:„

եւ թարգմանիչը յանուանէ կը նշանակէ զՍ. Սի-նէցի, ոչ միայն իւր առաջին փորձին սկիզբը, այլ նաեւ այժմ՝ ամբողջական հրատարակութեան առաեն[1]: Նոյնպիսի կամ բուն աւելի ալ հնութիւն կու տայ Հ. Գ. Նապարէթեան, թարգմանիչը համարելով՝ զՍԷքէօ, որ Սիւնեցիէն քիչ մը յառաջ է, յենլով այն կէտին թէ Սեբէոս իւր Պատմագրութեան համար գործածած ըլլալու է զՊիսիդէս ալ: Հ. Գ. Զարբհ. յիշելով պէսպէս կարծիքները՝ անկարելի չի համարիր ընդունիլ որ Յովհ. Սարկաւագ ալ կրնայ ըլլալ թարգմանը:

Ա յաչափ կարծեաց մէջ դժուար է վերջնականապէս որոշել թէ արդեօք ընդհանրապէս եւ ո՛րն է բուն թարգմանը: Թերեւս այս ամէնէն եւ ո՛չ մին: Սեբէոս՝ օրինակի համար՝ գրեթէ անհնար է ընդունիլ իբր թարգման Հելլենախօս Պիսիդեայ, ինչպէս իւր Պատմութեան լեզուն իսկ կը վկայէ:

---

1 Տես էջ 9. "Սուղ ինչ եւ զհայ թարգմանութենէն ասասցուք: Անճանօթ է թարգմանիչն, այլ ծանօթ ժամանակն՝ յոճոյ թարգմանութեանն: Ի վերոյիշեալ Պոփէր ամաագրի՝ Սեբէոսի ընծայի թարգմանութիւնդ, այլ առանց ինչ հաւանեցուցիչ պատճառաց, բայց միայն գուցե զի հանգոյն Սեբէոսի նաեւ Պիսիդէս գրեաց քերթողաբար զարշաւանաց Հերակլեայ կայսեր: Այլ որ միանգամ յայն արկցե զգանազանութիւն հայերէն լեզուի նորին ի ամանէ՝ ոչ ինչ երկբայիմ եթէ անհիմն գացե գկարծիսն: Մեր առաջի արարեալ էր ի Բոլմվիկէ (ԽԸ, 109) զՍէ-նէցին Սոփէոնաս՝ զթարգմանիչն Նեմեսեայ, եւ յայս կարծիս հաստատեալ կամք նաեւ այժմիկ, հայելով ի մերձաւորութիւն յունարան ոճոյ երկոցունց թարգմանութեանցն, այլ եւ ի վրիպակ փոխաբերութիւնս ինչ յունական բառից ոմանց՝ համանման յեղելոց ի հայ յերկոսին եւս գրութիւնսն: Եղեն եւս որք զանուն Սարկաւագայ վարդապետի հաճեցան յօգել ընդ թարգմանութեան վեցօրէից ("Պատենադարան Հայկ. Թրգմ.", էջ 655, տպ. 1889 վենետ.), որպէս եւ այլք՝ որք մինչեւ ցեօթներորդ դար վերածեալ իմն հանին զայն" եւն:

Ընդունելով ալ թէ Սերէոս գործածած բլլայ Պիսիդէսի տաղերն իբր աղբիւր, — կէտ մը՝ որ տակաւին քննուելու եւ ապացուցանելու է, եւ որ մեզի գոնէ խնդրական կ՚երեւայ, — բաւական չէ այս՝ գինքը թարգմանիչ ալ համարելու Վեցօրէից։ Նոյնն ըսելու ենք Սարկաւագի համար ալ, զոր թարգմանն անհնար է համարիլ նոյն իսկ անոր որ Պիսիդէս ապահովապէս թարգմանուած էր Սարկաւագի ժամանակէն շատ յառաջ։

Բայց ի այն ընդհանուր ժամանակէն՝ զոր Աւգբեան կը նշանակէ եւ որ ապահով է (Է—Ը դար), կը մնայ միայն Հրատարակչին կարծիքը՝ Ա. Սիւնեցի համարիլ թարգման Պիսիդեայ, որ ըստ այսմ Ը դարու առաջին կիսուն բլլալու էր՝ ինչպէս Սիւնեցւոյ միւս թարգմանութիւնքն Նեմեսեայ, Դիոնեսիոսի, Պարապմանց գրոց եւն։ Եթէ անպատճառ որոշ թարգման մը նշանակել կ՚ուզենք, առաւել ամենէն յարմարն է Սիւնեցի, ճիշդ նոյնպէս խիստ հելլենաբան իր թարգմանութեամբքն ինչպէս է Պիսիդեսի հայերէնը։ Բայց առաւելութիւն չունինք, թէ առաւել Սիւնեցի է թարգմանն եւ ոչ ուրիշ հելլենաբան մը, որոնց թիւն այնչափ ահմանափակ չէ։ Պիտոյից գրոց թարգմանական մասերը նուազ հելլենախօս չեն, եթէ ոչ աւելի։ Սակրատայ թարգմանութիւնը կատարելապէս յոյն բնագրին հետեւողութիւն է, չհաշուելով ուրիշները։ Ը դարուն Մագիստրոս նաեւ իր ինքնագիր նամականիները նուազ յունաբան լեզուով չէ գրած, եթէ ոչ աւելի ալ խրթին։ Հելլենաբանութիւնն բնդարձակ շրջան մըն է մեր դրականութեան, ուր բազմաթիւ գրիչներ եւ թարգմաններ գործած են, եւ անշուշտ շատեր ալ՝ որոնց անունն իսկ չէ հաղորդած մեզի ժամանակը։ Սիւնեցւոյ թարգմանութիւնքն ծանօթ են այն բարեբախտ պարագայովն որ պահուած են անոնց յիշատակարանքն, եւ այս պարագայն նպաստած է որ հայ մատենագիրք ալ

պանոնք կը յիշեն յանուանէ։ Սիւնեցւոյ թարգմանութեանց մէջ՝ որչափ մեզի ծանօթ է՝ չի յիշուիր Պիսիդէս. եւ որ՝ եթէ երբեք ունեցած է թարգմանչէն յիշատակարան մը, շատոնց ինկած կորսուած ըլլալու է՝ վերջին ընդարձակ մասին հետ որ կը պակսի։ Իւր թարգմանիչը կրնայ Սիւնեցին ըլլալ, բայց նոյն դիւրութեամբ նաեւ ուրիշ մը, որ մեզի անծանօթ կը մնայ։

Ա.յս կէտը՝ թէ Սիւնեցի՞է թարգմանը թէ ոչ, կարելի է ըստ ինքեան վճռել, եթէ Սիւնեցւոյ թարգմանութեանց հելլենաբան եզականութիւնք համեմատուին Պիսիդեայ առանձնայատկութեանց հետ։ Վասն զի որչափ ալ հելլենաբանիկ յունարէն լեզուն առհասարակ նոյն յատկութիւնքն ունենայ, իւրաքանչիւրը սորիօրէն հետեւած ըլլալով միեւնոյն յոյն լեզուի ամէն կազմութեանց, ինքնուրոյն կազմութիւններ՝ այս կամ այն թարգմանչին յատուկ ձեւեր՝ չեն կրնար պակսիլ, եւ չեն պակսիր։ Համեմատութեան առնելու է ըստ այսմ ոչ այնչափ ընդհանուր գծերն՝ որ նոյն են բոլոր յունաբանից քով, եւ՝ իբր պարզ բառամիեղք՝ անոնց շրջանէն դուրս ալ ազդած են եւ նաեւ այսօրս մեր արդի լեզուի մէջ թողուցած բառակազմութեանց մեծ միեղք մը (— արդի լեզուի ալ գիտնական եղբներու մեծագոյն մասը, —) որչափ առանձնայատկութիւնքն անհատ թարգմանչաց[1]։ Ասոնց նոյնութիւնը կրնայ միեւնոյն թարգմանչին գրչէն

---

1 Օրինակներ յիշել գրեթէ անհնար է, այնչափ յաճախ են յունաձեւ ասութիւնք որ հաւասարապէս միւս յունաբաններուն քով ալ կան։ Բազմաթիւ բառեր արդէն նշանակեցինք ալ վերն իւրաքանչիւր տեղը՝ մասնաւորիչ ընելով Հ֊Ր, ուր կրնան օրինակներ տեսնուիլ։ Բայց ահա հոս ալ քանի մ՚օրինակ։ Պիսիդ. 338 "Ճորբեբրիվորբեան„ (τετράπωλον . . .) կառք„ ամենեւին կապ պէտք չկայ որ ունենայ Պրոկղի թարգմանչին հետ որ կը գրէ՝ "Աբիոս եւ Փոսիոս եւ Նեստորիոս եւ Մակեդոն Ճորբեբրիվորբեան

բլլալը յուշընել, հակառակը՝ տարբեր թարգմանիչներ։ Դժբախտաբար հոս ո՛չ տեղւոյ անձկութիւնն եւ ո՛չ ուսումնասիրութեանս անձուկ շրջանակը կը ներեն մեզի քննութեան առնուլ Սիւնեցւոյ բազմաթիւ թարգմանութիւնքն եւ համեմատել Պիսիդեայ հետ։ Այս կէտը կը թողունք այլոց քննութեան։

(τέτριππος) կառքն սատանայի» (տես ՀԲ, Բ, 578)։ — Պիսիդ. 191 "մի դեմ եւ ապստամբութիւն մի» (θεαρχία). Հարկ չկայ նոյն թարգմանչէն ըլլալ, երբ կը կարդանք "Մի կարծեսցուք եւ աթոռս նուիրեցնես ապստամբութեան» կամ "գերագոյնն էութեամբ Աստուածպետութիւն» այսինքն՝ Աստուած, եւ նմաններ առ Դիոնիսիոսի, որմէ Մատթիսարոս, Շնորհալի եւն. (տես ՀԲ, Ա, 333)— Ընդհակառակն Պիսիդ. 889 "գերապետութեան» ուրիշ իմաստով կը գործածուի (ἐξοχὴ = "գերազանցութեան», տես ՀԲ, Ա, 542)։ Պիսիդէս ամէն տեղ "տեսութիւն» եւ յարակից ուղիղ կը թարգմանէ. սխալած է յայնմ որ մինչեւ անգամ πρόσοψις (երես, դէմք) թարգմանած է "գերութիւն» (տող 672), ինչպէս վերը նշանակեցինք։ Սիւնեցի կամ Նեմեսեայ թարգմանն ընդհակառակն միշտ ὄψις (տեսութիւն) բառի տեղ կը թարգմանէ "երես.» (տես "Մատ. Մանր Ուսումն.» Ա, 19)։ Այն տեղ նշանակուած լեզուի առանձնայատկութիւնք Նեմեսիոսի (այսպէս "անյն» = ψυχὴ հոգի եւն) ընդհանրապէս չենք գտներ Պիսիդեայ քով. օրինակի համար "ծայրը արեւութիւն», որուն տեղ Պիսիդէս յօրինած է՝ ինչպէս նշանակեցինք "պարարութիւնը» (տես վերը) եւ անթիւ ուրիշները։ Աչքի կը զարնէ միայն "պղտոն» անուան երկուքին մէջ ալ սխալմամբ թարգմանուիլը. բայց նաեւ հոս նոյն չէ սխալմունքը։ Նեմեսիոս թարգմանած է "ճշմարտութիւն» (տես անդ՝ Ա, 20), Պիսիդէս՝ "անճանութիւն»։ Այս ամէնը կարծենք թարգմանչի նոյնութիւն չի ցուցներ. բայց խնդիրը հիմնովին վճռելու համար՝ անհրաժեշտ է աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը։

Թարգմանութեան ժամանակը ճշդելու համար ապահով կռուան մը չենք դներ բուն թարգմանութեան մէջ, թէեւ կան մէկ երկու նշանաւոր պարագաներ։ Ուշ ժամանակ կարծես կ'ուզեն ցուցընել այլեւայլ ընթերցուածները, օրինակի համար յետնագոյն ժամանակի յատնարէնին հնչման համեմատ սա ուղղագրութիւնը "Նիղոս„ (Νεῖλος, հնոց՝ Նեղոս. տող 854) կամ "Գաղինոս„ (Γαληνὸς, տող 944) եւ նմաններ, եթէ միայն ապահով ըլլային այս ընթերցուածները։ Բայց ասոնք նման տառադարձութիւններ միշտ ապահով նշան չեն յետնագոյն ժամանակի մը։ Չենք կրնար մոռանալ նշանակել նաեւ սա ընթերցուածն (տող 911) "Եւ ով ոք ի հոտ վըղոամոյ„ եւն, որ "առ անորոշ գրութեանն ընթեռնլի է նաեւ վըղոամոյ„, միանգամ միշտ յետնագոյն դրոշմով ձեւ մը՝ "բաղսամ„ կամ բուն հնոց "քաղսամն„, յետնոց "քալսամն„ փոխառեալ բառին. (εἰς ὄσφρησιν . . . βαλσάμου, ուստի β = վ։)[1] Ստագիւ յետնագոյն ձեւ մըն է նաեւ (տող 1293)՝ "Ո՞ր սովորութիւն տայ որդանն ոչ ըշմոփոխի (σχώληκα Σηρικῶν) մանել զպայծառամանան նիւթս„։ Մեր հնոց ստուգիւ բոլորովին անծանօթ է "ապրիշում„ պարսիկ բառը, որուն տեղ կը գործածեն "Ղոտս„ փոխառութիւնը. եւ Բուզանդայ "ապրշո՜մ„՝ որ կը կապուէր վերնոյն հետ, բոլորովին ուրիշ բան է. յետինք միայն փոխառած են "ապրշում„, ինչպէս նաեւ "շերամ„[2]։ Այս կէտը ստուգիւ մտադրութեան արժանի է։

---

1 "Բաղսամն„ արդէն Ե դարէն (Ագաթ., Բարսեղ, Ոսկեբ. տես Հբ. Ա, 429։) — "Բալսամն„ խոր. Աշխ. եւ այլուր՝ ըստ Հիւբշմանի (Hübschmann, Gramm. I, 263) արաբերէնէ փոխառեալ ձեւով է։ Նոյնպես յետնոց քով կայ "ապրսամ„ ձեւը. (տես Հբ, Ա, 280։)

2 Բուզանդայ (Գ, ժԹ) գրածը "նժոյգս ոսկիվարաւանդ ապրշմանէ„ չի նշանակեր "իբր ապրսում, ապրիշում„, ինչպէս կը մեկնէ Հբ (Ա, 279) այլ բոլորովին ու-

ժամանակը ճշդրտելու կրնայ նպաստել նաեւ հայ թարգմանութեան վերջին տողը (տող 1858։) պիսիդէս հոս կը մաղթէ Հերակղի եւ իր որդւոյ համար՝ "Աճեցո զիշխանութիւն սորա քոյովդ երկիւղիւ, զայս ունելով հաւատարիմ յաղթանակ. երկրորդ յաղթութեան արժանաւորիլ ի վերայ թշնամեաց, եւ զայլս անյայտ բարբարոս ի հո-ր պ-ոբել„ եւն։ Վերջին "ի հուր գատել„ բառերն արդէն չկան այժմ հայերէնին մէջ՝ յարակից բոլոր վերջաբանով (տող 1859—1910·) բայց ասոր տեղ կ'աւարտի հայն այսպէս՝ "Եւ զայլս անյայտ բարբարոսս ե- զհ-ֆ-ր-ցի- ե-ս խ-ր-ոբել ընդ ոտիւ-որ։„ Հրատարակիչն իրաւամբք կը նշանակէ որ "ի պարսգային ժամանակին սրանեղեալ թարգմանն, կամ գուցէ այլ ոք ի նախկին գաղափարողաց անտի, յաւելու զըղձականն ի սրտին ի հայումն„։ Եթէ "հագարացիք„ անձուկ մտօք առնուիք՝ կրնայ նպաստել ժամանակը ճշդրտելու, յիշելով օրինակի համար Բուղայի օրերը կամ նոյն ժամանակները։ Միայն թէ հոս ալ կրնան խնդիրներ ելլել։ Թարգմանչէն է այն թէ որեւէ հին գրչէ մը, կամ նոյն իսկ մի գուցէ արդէն յոյն օրինակէն՝ զոր հայն առ-

---

րիշ բառ է ուրիշ իմաստով, ինչպէս Հիւբշման ալ կը նշանակէ (Gramm. I, 107, 244, 515։) Հնոց գործածածն է "Ֆ-ֆ-ֆ-„ (μέταξα) փոխառութիւնն արդէն ե դարէն (Ա-կեր., Ագաթ., Բարսեղ, եւն, տես նաեւ ՀԲ, Բ, 253) եւ անկէ այլեւայլ ածանցներ։ "Շէրա-„ դիտէ Բարսեղ ալ, բայց իբր որդոյն անուն (Վեց. Ը, տպ. Վենետ. էջ 157) գրելով "յայնմ ձեռնոյ որ կոչի շէրա-, որ է ՝Երպատաբեր„ եւն. Հմմտ. նոյն Բարսղի գրածը "Բոմբիւլոս (βομβύλιος) նիւթիչ է մեսաքսոյն կերպասոյ„ եւն. (տես նաեւ ՀԲ, Ա, 1092, Բ, 476։) Ինչպէս ատենցմէ եւ շատ ուրիշներէն կը տեսնուի՝ նախնիք "կերպաս„ ալ նոյն իմաստով կը գործածեն։ Իսկ "ապրիշում„ յետնոց քով միայն կայ. ՀԲ (Ա, 279) կը յիշէ կաղանկատուացի, Նարեկացի եւ Գանձարան։

ջեան ունէր։ Պիսիդէս ինքնին անշուշտ չէր կրնար Հագարացիքն այս ոճով յիշել։ Բայց իրմէ քիչ մ՚ետքն յոյն գաղափարողները նուազ պատճառ չունէին նոյնպիսի մաղթանք մը ներմուծելու քան նոյն իսկ Հայք՝ իրենց չափովը։ Եւ կարծես այսպէս եղած ըլլալու է, մաղթանքը նաեւ յաւելուածին մէջ հերակլի եւ իր յաջորդաց ուղղուած ըլլալով՝ "եւ զՀագարացիս եւս խրատել ընդ ոտիւ ոտի„։ Բուն հայ մը վերջին բառերը կցելու պատճառ մ՚ունենալու չէր։ Թողունք այն պարագայն ալ որ "Հագարացիք„ անյատուկ ոճով կը կոչէին Հայք ուրիշ ազգերն ալ. եւ այս՝ աւելի ուշ ժամանակ մը կրնայ ցուցընել նոյն յաւելուածին ներմուծուելուն։

Այսպէս կամ այնպէս դոնէ մերձաւորապէս ծանօթ են այն դարերն՝ որմէ յառաջ եւ որմէ ետքը չէ հայ թարգմանութիւնը, դարքն Է—Ը։ Պիսիդէս Է դարուն սկիզբը գրած է, իբր 628ին։ Հայ թարգմանութիւնն ամենէն կանուխ նոյն դարուն վերջերէն կրնար ըլլալ. բայց ըստ երեւութին քիչ մ՚աւելի ուշ ըլլալու է։ Տեսանք որ շատ տարբեր յոյն օրինակ մ՚ունէր հայն իր առջեւ, երբ թարգմանել սկսաւ. օրինակ մ՚որ արդի ծանօթ յոյն օրինակներէն շատ կը շեղէր՝ մերձենալով աւելի անոր՝ որ ալաւ թարգմանն ալ գտած էր Ը-Դ դարուն։ Այս ամէնը, եւ յատկապէս նմանահնչիւն ընթերցմանց շատ մը շփոթութիւնք, որոնց մաս մ՚ալ բուն յոյն օրինակին մէջ արդէն այնպէս կը գտնուէին, կը ցուցընէ որ Պիսիդեայ գրելէն վեր բաւական ժամանակ անցած էր, եւ սկզբնադիրը ձեռագիր գրութեանց բնական ընթացքն ունեցած՝ շեղելով ձեռագրէ ձեռագիր, կրելով սրբագրութիւններ եւ նմաններ։ Ամենէն քիչ դոնէ դար մը դնելով այս ամենուն մինչեւ Հայերէնի թարգմանուիլն, ամէն կանուխ հասած կ՚ըլլանք Ստ. Սիւնեցւոյ օրերը՝ Ը դարուն սկիզբները։

Միւս կողմանէ հայերէնն ապահովապէս գոյութիւն ունէր ի դարուն, երբ արդէն կը գտնենք որ ծանօթ է հայ մատենագրայ։ Ուստի թարգմանութեան համար կը մնան իրը Ը—Թ դարերը, զոր աւելի եւս ամփոփել եւ ճշդրտել չենք կրնար առայժմ։ Բայց անշուշտ անկարելի պիտի չըլլայ աւելի ալ ճշդրտել, եթէ ոչ բախտով մը նոր ձեռագրի մը գտնուելովն՝ որ պահած ըլլայ յիշատակարան մը, գոնէ ուսումնասիրելով Ը—Թ դարուց հայ գրականութիւնն, ուր անշուշտ կարելի պիտի ըլլայ գտնել հայ Պիսիդեայ ծանօթութեան եւ գործածութեան հետքեր։ Ի դարէն եւ անկէ ետքը բաւական առատ են այս հետքերը, նոյն իսկ աչքի առջեւ ունենալով միայն ՀԲ (Հայկազն· Բառգիրք), ուր նշանակուած են Պիսիդեայ Պատառուկին ատութիւնքն եւ անոր համեմատականք միւս հայ մատենագրայ քով։ Կը շեշտենք՝ յաջորդ քանի մը համեմատութիւնք միայն պատահաբար մեր աչքին հանդիպած են յիշեալ տեղը, եւ միայն՝ վենետկեայ Հատակոտորին կը վերաբերին։ Ամբողջականն այժմ հրատարակուած ըլլալով՝ համեմատաբար դիւրին է անոր համեմատականքը փնտռել բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ, ձեռնարկ մը՝ զոր ուրիշներու թողուլ ստիպուած ենք։

Ուսումնասիրուած են միայն Վարդանայ Համեմատականքն, եւ այն՝ Սուքրեանի երկրորդ յօդուածին մէջ, զոր վերը նշանակեցինք[1]։ Վարդան Ատտուածաշնչի իւր Մեկնութիւնը յօրինած է քաղելով Բարսղէ, Փիլոնէ, Ատտուածաբանէ, Կիւրղէ, Եղիշէէ եւ ուրիշներէն, որոնց անուանքն ալ ստուգաբար նշանակուած են լուսանցքի վրայ համառօտութեամբ[2]։ Բաւական տեղ կը գտնենք նաեւ

---

1 Տես յատկապէս "Բզ.,, 1875, էջ 254–57։

2 Տես նաեւ մեր Մատ. Թ. 229, զոր մանրամասն նկարագրած ենք՝ "Ցուցակ,, 592–96։ Պիսիդէս ալ նշա-

"Պէ-էք" համառօտութեամբ, եւ ատուգիւ Պիսիդէսի կոչմունք են այն տեղերն՝ աւելի կամ նուազ ազատութեամբ յառաջ բերուած։ Զատնք մի առ մի յառաջ բերած է Սուքրեան եւ համեմատած, զորոնք կրկնած է այժմ Հրատարակիչն ալ ծանօթութեանց մէջ[1]։ Բայց երբ Սուքրեան միակ օրինակ մը գործածելով՝ բաւական տարբեր կը գտնէր վարդանայ ընթերցուածները, Հրատարակիչն այժմ կը նշանակէ վարդանայ չորս ձեռագրաց ընթերցուածները, որով շատ տարբերութիւնք կը վերցուին, վարդանայ ձեռագրաց միոյն կամ միւսին յատուկ ըլլալով, եւ ոչ Պիսիդեայ այն օրինակին՝ զոր վարդան գործածած էր։ Ա յս չորս ձեռագիրքն են վենետկոյ Մատենադարանի օրինակները, որոնց երկուքը՝ թ. 999 (A) եւ թ. 155 (B) բոլորգիր են, եւ երկուքը՝ թ. 503 (C) եւ թ. 552 (D) նօտրգիր են։ Ցաջորդուիլս կը դնենք Պիսիդեայ եւ վարդանայ այս համեմատականքը դէմ առ դէմ, միանգամայն իբրեւ օրինակ Պիսիդեայ հայերէնին։ Բախտով մ'ատնք այնպիսի կտորներ են, ուր Պիսիդեայ հայերէնն առոյգ լեզու մը կը ցուցընէ, համեմատաբար աւելի ազատ հելլենաբան խրթին դարձուածներէ։ Բնագրին հետ մանրամասն համեմատութիւնը տես Հրատարակչին քով։

նակուած է հոն քանի մ'անգամ։ Մեր ձեռագրին ընթերցուածքը կը նշանակենք V համառօտութեամբ։

1 Տես Ծանօթութիւնք տողերուս՝ 85, 221, 254, 263, 945–47, 950–59, 977, 983, 1035 եւ 1320։ — Ցաջորդ համեմատութեանց մէջ վարդանայ տեղերը զետեղուած են Պիսիդեայ տողերուն կարգաւ. վասն զի վարդան յաճախ յետեւառաջութիւններ ըրած է՝ քաղելու առեն։ Մեր ձեռագիրը թ. 229 այս կարգաւ ունի. Թղ. 13ա "Պէ-էք-Ով մշտաշարժ . . . որ կառոյցն զնա„ (= Պիս. 85–89, 95, 97–102, 108–9, 125–27, 132–34։) — Թղ. 17ա "Պէ-. "Որ զամենայն արար ոչ կարօտի յարհգականէ տալ զլոյս լուսոյն (= հմմտ. Պիս. 246 "Ոչ իբր թէ կարօտ գոլով լուսոյ

պիսիդէս:

Ո զմշտաշարժ երկնի բնութիւն[1]
Գնդաձեւ իմաստնագործ ձեղուանցն,
Բարձրութեամբ լայնացեալ, եւ այսքան հաստիւք
Խարիսխ եղեալ[2], յոչնչի կառուցեալ
Որպէս խորան զգունդն ձգեաց···:

Նախահայեաց սրատեսութեամբ ոմն ասաց
Ըստ աղօտաբար ակնարկութեան տեսութեանն[3],
Կամ գունդ կիսակուռ՝ հեցի օրինակաւն՝
Բարձրացեալ ի վեր կոյս եւ կորացեալ[4]:
Կամ ըստ նմին ի վայր բերմանն.
Յանծանօթաբար շարժութեանցն
Ի ներքուստ կուսէ այլ երեւի թաքուցեալ···:
Կայիւք փախչի[5] եւ շարժիւք կայ ծնայ,
Կայս զշարժութիւնն ունի անճառաբար···:
Ոչինչ է սորա չափ՝ բայց անչափութիւն···:
Քանզի մեծ է՝ որպէս Աստուծոյ փոքր աթոռ,
Կամ գնացս յարուցեալ, որոյ յոգնութիւն ոչ գոյ,
Մինչեւ գալարեսցէ՝ որ կառոյցն զնա՝ բան···:

Ո՞ որ զկայս զայս զարեգակն ստացաւ···:
Զհասարակաց ակն, զգեղեցիկն բիբ,
Զամենայնի կերակրիչն հուր[6], յորժամ ի ներքոյ
երկրի է՝ գիշեր·

օտարի„ եւն), այլ զի գեղեցիկ դնիցե կարգս, զկոնաւն արար մեծի ջահին (= պիս· 248–51·) Զարեգակն ասեմ··· զմուտն գիշերոյ· (= պիս· 217, 220–22·) Որպէս զի լիցի տոցա նշուլիցն ··· զսերմանեացն տղայս· (= պիս· 255–57·) ի տանս յայսմիկ ··· ընդդիմանեցուկ· (= պիս· 263–65՝) — Թղ· 20բ· "պիս· Ինձ մաքրէ զաղաս··· եւ ոչ ախտանայ„ (= պիս· 945–58՝) Վերջինս շատ աղաւաղ ընթերցուածներով է մեր ձեռագիրը (V)՝ Միւսները՝ որչափ կը տեսանենք՝ մեր ձեռագիրը չէ որոշած "պիս·„ լուսանցանշով՝

1 Վ ենէտ· (Հատակատորն հրտ· Սուքրեանի) "Ով մշտաշարժ երկնի բնութեան՝„

2 Վ ենէտ· "սարիսխ„՝ որ անցած է նաեւ Վարդանայ AC ձեռագրաց՝ "սարսխեալ„՝ ՋՒ ալ (Բ, 700) դրած է "Սարիսխ„ բառ մը իբր համազօր "խարիսխ„ բառին· եւ բաց ի պիսիդեայ այս տեղէն կը յիշէ "պտ· Վրոց„ երկու անգամ, եւ նոյնպէս "Ցօնական„ երկու անգամ "սարիսխ„ ձեւը

վարդան:

85 Ո՛վ *մշտաշարժ երկնի բնութիւն* (DV բնութի՛ւն) *գնդաձեւ իմաստնագործ ձեզուանն, ըստ բարձրութեան եւ խորութեան լայնացեալ հաստիւք* (D անհասիւք, A եւ CV անհաստիւք,) *խարսխեալ* (AC սարսխեալ յոչինչի, B խաարսխեալ յոչնչէ), *յոչնչի կառուցեալ.*

95 *Նախահայեաց* (B զոր նախահայեաց) *ոմն ասաց ընդ աղօտ տեսեալ՝ գունդ կիսակտուր հեցի* (D ը֊ս. խեցի) *օրինակաւ, ի ներքուստ կուսէ այլ երեւի թագուցեալ.* (AC այլ եւ ի թաքուցեալ C ը֊ս. Գունդ կիսակտուր հեցի. Կայիւք փախչի յեդեալ կիսին շարժական բնութիւն։)

108 *Կայիւք փախչի եւ շարժիւք կայ եւ մնայ:*

125 *Ոչինչ է սորա չափ, բայց անչափութիւն.*
Մեծին Աստուծոյ՝ փոքրիկ աթոռ.
Կ.նալով (V աթոռ գոլով) *ոչ դադարէ, մինչեւ գալարեսցէ բան՝ որ կառոյց զնա.* (D գալարեսցէ զվրանն, B եւ ը֊ս. եւ գալարեսցէ զնա բանն։)

217 *Զարեգակն ասեմ*
զհասարակաց ակն, զգեղեցիկ բիբն (A զհասարակ ակն, D զհասարակաց գեղեցիկ բիբն.) *զամենակերակրիչն հուր* (BV զամենակերակրիչ հուրն),

---

գործած։ Տես նոյն տեղը։ Ձենք գիտեր ի՞նչ կապ ունի այս ամէնն իրարու հետ, ուր միեւնոյն սխալագիր ձեւը կը տեսնուի։

3 Վ ենետ. "...ակնարկութեանն տեսութեան։,,

4 Հոս "կորացեալ,, (κυρτουμένην) *ունին ուղղութեամբ բոլոր ձեռագիրք. իսկ քիչ մ՚եւթը* (տող 105) "ի վեր ամբառնայ եւ խոթանայ ի վայր,, (= βαθύνεται κάτω) *ունի Վ ենետ. դարձեալ "խոթանայ ի վայր։,,*

5 Վ ենետ. "կայիւք չոքչէ (փխ. "փախչի,, = φεύγει) *եւ շարժիւք կայ մնայ։,, Հմմտ. տող* 178 *եւ վերը։*

6 Այսպես Անտոնեանց օրինակը. իսկ Վ ենետ. "չոքենաիբոլիչն հոր,, (= τὸ πάντροφον), *զոր արդէն տեսած է Վարդան, եւ այն ըլլալու է թարգմանչին գրածն ալ։ Նոյն բառն ունին նաեւ Աստուածաշունչ գիրք՝ Իմաստ. Ժ.Զ,* 25. (*տես նաեւ Հբ., Ա., 62։*)

պիսիդէս:

Իակ գեր ի վերոյ[1] քան զերկիրս՝ մշակ տուընջեան . . . :

Այլ որպէս զի կարգ դնել ատացուածոցս
Գեղեցիկ կարեաց եւ իմաստուն իշխանութեան:
Զոհ լինել կարօտ ջահին՝
Զխոնաւաբոյր պաշտպանութիւնան ածել ի ներքս[2]. . :
Որպէս զի լեցի խառնուածն ինչ՝ որպէս յամուանութեան
Եւ լծակցեալ՝ առ ի ծնանել երկոցունց
Գեղեցիկ ծնունդս ցուցցէ զսերմանելոցն տղայս[3] . . . :
Որպէս զի աշխարհս այս՝ որպէս տուն մեծ՝[4]
Անխախուտ ցուցցի, չորից սեանց օրինակաւ .
Առեալ ի ներքուստ հաստատութիւն ընդդիմանեցուկ . . . :
Ո՞ր Գաղինոս զբազէիցն մաքրէ զախտս
Դառն տերեւով եղինգի,
Զշամանդաղ տեսանելեացն նուաւ արբեալ:
Եւ ինձ զարիւն այծի վայրենւոյ
Ըմպէ ախտացեալ, եւ մաքրէ զախտն:
Դալար տերեւով կաղնւոյ մաղձադեղով
Ուղտ փսխէ զմաղաս այրեցած:
Իակ զդալար սէզ կերեալ շան՝
Զգայռի զախտ սեաւ մաղձոյ.
Եւ գայլք զհող, նապաստակք՝ զընդունս,
Առիւծ՝ զկապիկս, եւ նոխ՝ զդրտս[5].
Իակ նոխազք զանամոքելի ախամուներին

---

1 "Գեր ի վերոյ քան զերկիրս" ունի ուղղութեամբ վեներ. (ὑπὲρ δὲ τὴν γῆν.) իակ Անա. օրինակը սխալմամբ՝ "Իակ գիշեր է վերոյ քան զերկիրս" եւն:

2 Վարդանայ այս նշանաւոր ընթերցման մասին կ'ըսէ Սուքրեան ("Բզմ·" 1875, էջ 256) "Թէ որ համարինք Վարդանայ յոյն բնագրէն անմիջապէս թարգմանած ըլլալուն փաստ մը գտնել, ահա զյոյն τὴν μὲν οὖσαν լսած բնագրին Զոհ լինել՝ կարգացած կ'ըլլայ τὴν μὲν ὑγρὰν եւ թարգմանած պիտանաւն:" Սակայն պէտք չկայ ամենեւին այսպիսի մեկնութեան, եւ Վարդան ոչ թէ յոյն բնագրէն գիտէ զՊիսիդէս, այլ հայերենէն, ինչպէս արդէն համեմատութիւնք կը ցուցընեն: Վարդանայ "պիտանաւն արբ կարօտ" (փխ. "զոհ լինել կարօտ," եւն) պարզապէս սխալ դրչութիւն է, շփոթմամբ Պիսիդեայ յաջորդ տողին "պիտանաւաբոյր պաշտ-

վարդան:

զմշակն տուընջեան (D զմշտակն) եւ զմուտն դիշերոյ:

248 *Ալլ զի գեղեցիկս գնիցէ կարգս, զհանուն ուրոյ կարօտ (V չունի "կարօտ") մեծի ջահին:*[5]

255 *Որպէս զի լիցի սոցա նշուլիցն խառնուածն ինչ, որպէս յամուռանութեան (D ամուանութեան,) ծնանել եւ անուցանել զսերմանեացն տղայս:*

263 *Ի տանս յայսմիկ՝ կառուցեալ ի չորից սեանց ի ներքուստ հաստատութեան ընդդիմանեցուկ:*

944 *Բազէ զշամանդաղ աչացն սրբէ*
դառն տերեւով եղեգի, (նայնպէս եւ ծիծառն զխաւարեալ ակն ծագուցն, տե՛ս 1318:)
Ինձ՝ դալար կեղեւով կաղնոյ մաքրէ զախտս, եւ
զարիւն վայրենի այծի (AC ընձու. V տես վարը.)
ուղտ զայրեցած մաղձն փսխէ գոնգեղ ուտելով.
շուն՝ դալար սէզ ուտելով՝ ընկենու զսեաւ մաղձն.

գայլք հող ուտելով, եւ նապաստակք զընդունս,
առիւծ զկապիկ, եւ նոքա զգորտս.
նոխազ զասկամն (D լ՛՛՛. զասկամոլ),
եւ արագիլ ուտէ զօձս եւ ոչ ախտանայ:

պանութիւնան,, եւն բառը գրելով նախընթաց տողին մէջ: Կրնայ խնդրական ըլլալ թէ ինքը Վարդան ըսած է չփոթութիւնս թէ իւր գործոյն հնագոյն գրիչ մը: Ցամենայն դէպս արդի բոլոր ձեռագիրք միապէս պահած են նոյն չփոթուած ընթերցուածը:

3 *Այսպէս օր. Անտ., իսկ Վ՛ենետ.՝ "եւ լծակցեալ ի ծնանել երկոցունց գեղեցիկ ծնունդս, զսերմանցն տղայս առեալ զլուսինն (Անտ. "առեալ լուսնի,,) ջերմ փեսայ,, եւն:*

4 *Վ՛ենետ. "...էբրէ՛ զտուն մի մեծ,, եւն:*

5 *Սուքրեան (անդ՛ էջ 257) "Ե՛ նոքա՝ յոյն է՛ ի՛ բոպէ, այս երկու բառէն նման գրութենէն խաբուելով կամ թարգման կամ Վարդան,, Ուղիղն է առաջինը: Վարդան պարզ օրինակած է նոյն սխալմունքն, զոր չէր կրնար ալ իմանալ, բայց միայն եթէ յոյն բնագիրը համեմատէր: Բայց*

Պիսիդէս:

Կերեալ՝ ի բաց թքանեն զահալութիւն.
Եւ առանց Ակղեպեայ՝ ազաթեալ աստուածոյ՝
Արագիլ ուտէ զօձս, եւ ոչ ախտանայ:
Ուստի՞ շնչէ Կաստովղէպան՝ բնաւորեալ
Հրեղէն շունչ ընդ ռընգունն
Եւ ի խոնարհ զհոսումն բոցոյն շրջէ...:

Եւ փոքրիկն հիւղոս զերկակեցիկ[2] գազանն
Կրոկոդիղոս՝ ապականէ, կուտորեալ զաղիան.
Քանզի ի քուն գոլով՝ բաց ունի զբերանն.
Ուտէ զաղիան, եւ որպէս ընդ խողովակ՝
Ընդ նմոյն տեղին
Արտաքս ելանէ ողջ:
Իսկ այլ հաւ իմն բնաւորեալ (որում անուն է տրոքիղոս.)[3]
Սա կերակրի ի միացեալ
Մսոյ՝ յատամունս գազանին.
Եւ ցուցանելով զդուխս սրտի բարեկամի,
Ի սեղանոյն կերակրոյ պատկառեալ,
Յորժամ զհիւղոսն մերձ տեսանէ՝
Ճչէ, եւ թեւօքն բախէ.
Եւ մագլամիքն քորէ, եւ նախ քան զապանումն
Քարոզ կենաց լինի սատակմանն.
Եւ յանդիմանէ զսեղանոցն բարեկամս,
Որք ոչն մարտակից լինին՝ ի նեղութեան բարեկամաց իւրեանց...:

ինքը յոյն բնագիրը չունէր առջեւ, այլ հայերէնը: — Ս. յս ամբողջ մասը (944–58) շատ աղաւաղ ունի V կամ մեր ձեռագիրն, այսպէս՝ "պէս. Ինձ մարդ զաղաս արեամբ վայրենի այծի, ուղտն զայրեցած փսխէ գնդեղ ուտելով, շուն դալար սեզ կերեալ՝ ընկենու զսեաւ մաղձն, գայլք հող, նապաստակ բնֆնունս, առիւծ գկապիկ, եւ նոքա զգորտս, նոխազ զասկամն, եւ արագիլ ուտէ զօձս եւ ոչ ախտանայ:"

1 Հոս ինչպէս կը տեսնուի չկայ "Վայրահայեաց" մեկնաբանութիւնը. բայց կայ ուրիշ տեղ մը՝ տող 932, ուր պիսիդեայ հայերէնը մուծած է 11 տողեր, որ կը սկսին՝ "Ուստի՞ առեալ կաստովղեպան, որ ի՞ւր Վայրահայեաց, հրաբերձ բերան, առաքէ զոգին ի շունչ ապականիչ, ցերկիր կոյս բանայ զբերան իւր եւ հայի ի խոնարհ: Եւ ի վայր

վարդան:

959 կատովփիլոսն (AC կատովփլայսն, D կատովայսն) *թռչուն է, որ ՚ոչի վայրհայեաց՝, զհուր բերանոյն յերկիր առաքէ, զի մի՛ վնասեսցէ զոք ի կենդանեաց:*

977 Եւ են որք խորամանկութիւնս ունին, իբրեւ զհիւղոսն փոքրիկ, որ գտեալ ի քուն զկոկորդիլոս (A զկրոկոդիլոս) գազանն, մտանէ եւ ուտէ զամենայն փորոտիան, եւ ընդ նմոյ տեղն ի դուրս ելանէ:

983 Եւ հաւն տրոքոս կերակրի ի մոյ՝ որ ինայ յատամունսն հիւղոսին, եւ բարեկամութիւն կալեալ ընդ նմա՝ ճչէ, եւ թեւահանեալ (B թեւահասեալ) փարի, եւ մագլօքն քորէ, յամթ՝ որոց մռռանան զսեղան սիրելեացն:

հայելովն՝ չափաւորէ զվնասն,, եւն: Վարդան այս տողերը տեսած է:

2 Հրտ. սրբագրած է իրաւամբ "զերկակեցիկ գազանն,, Օրինակն էր "զերկակեսիկ,,: Ցոյնն է՝ ὑγροχέρσῳ θηρίῳ, բառական "խոնաւացամաք,,՝ նոյն իմաստով, այսինքն՝ երկակենցաղ:

3 Ցաւելուածս լուսանցագրութիւն մըն է հայերենին. յունարէնն որեւէ անուն չունի հոս: Հայ լուսանցագիրը փխրենէն գիտէր "հաւուն,, անունը. (տես ՀԲ, Բ, 898:) Վարդան առնելով այս ալ՝ ինչպես միւսները՝ թէեւ "արոքոս աղաւաղ ձեւով, կը ցուցընէ որ իւր գործածած պիսիդեայ օրինակն արդէն շատ հին գաղափարէ մըն էր, երբ հայ բնագիրը յաւելուածներն ընդունած էր եւ սրբագրուած:

Պիսիդէս:

1030 *Ո՛վ ուսուցանէ զաւակս առնել օձաձկանն, (որ կոչի էնքեղիս.)*[1]
Անարգանդ գոլով, առանց սերման,
Ցիւր ի կողից՝
Չհատուածան սերմանեալ ի տղմի,
Բուսուցանէ զաւակս օտար ծննդեամբ:
1035 *Եւ կողամայր*[2] *լինի ծովային:*
Եւ ոչ խօսելով՝ աւանդէ բնութեամբ
Թէ ոչինչ յանցեաւ Մովսէս զասելն՝
Կող լինել ղազգիս գողացեալ[3]*...:*
1318 *Աւասի՛ առնէ ծիծառն՝ ոչ երեւելով*
Աչաց երեքօրեայ՝ աչս,
1320 *Դալարի ինչ չփեալ ընդ բիբն*[4]*...:*

Այս համեմատութեանց մասին հարկ չկայ երկար դիտողութիւններ ընել: Վարդան գործածած է ուղղակի հայ թարգմանութիւնը, ոչ թէ բնագիրը, որ արդէն ինքնին հաւանական չէր, իւր բոլոր միւս աղբիւրներն ալ հայերէն թարգմանութիւնքն ըլլալով: Մէկ երկու տեղ որ ուղղակի յոյն բնագրէ մը թարգմանութեան կարծիք առած էին Սուքրեանի, այժմ բոլորովին կը մեկնուին, եւ ճիշդ հակառակը կը ցուցընեն: Վարդան պահած է մինչեւ անգամ սխալ կամ շփոթեալ թարգմանութիւնքն, ինչպէս "նոթա (փխ. "կարասպք") զգորտս" եւն: Իրեն ինքնայատուկ երեւցած "զհոնաւն ոչոր

---

1 Նշանաւոր է յաւելուածս անով որ լուսանցագիրը յոյն բնագիրը համեմատած ըլլալու է, ուր կը գտնէր τὴν ἔγχελυν, զոր թարգմանն "օձաձուկ" փոխադրած էր պարզապէս: Բայց լուսանցագիրը կրնար նաեւ Բարսղէն դիտնալ նոյնը. (տես ՀԲ, Ա, 660 "ենքեղիս,") Վարդանայ "անքիլոս" նոյնպէս աղաւաղ է:

2 Շփոթութիւն մըն է՝ եթէ ոչ գրչաց աղաւաղութիւն՝ Վարդանայ ըսելը թէ "անքիլոս, որ կոչի կողամայր," իբր առեալ մ'անուն ենքեղիսի. մինչ Պիսիդես այլաբանութեամբ ըսած է թէ նոյն օձաձուկն անարգանդ ըլլալով եւ կողէն միայն ծնանելով "կողմայր լինի (= πλευρομήτρα γίνεται) ծովային," եւն, ինչպէս նշանակած էր արդէն Սուքրեան (անդ՝ էջ 257:)

Վարդան:

1030 *Զուկն անքիլոս* (B *աքիւլոս*, C *անքիւլոս*), *որ կոչի Խոլոմայր*[2], *որովայնս ոչ ունելով, բայց միայն գլուխս եւ մերկ կողերս, ուստի կոտորատեալ* (D *կոտրատեալ*, B *կոտորեալ*) *անկէ եւ առնէ զաւակս: Որեմն հաւատոի է* (B *հաւատալի է*) *կին ի կողէն Ադամայ ստեղծեալ . . .:*[3]

1318 (*Բազէ զշամանդաղ աչացն սրբէ . . . եղեգի, տե՛ս* 944) *նոյնպէս եւ ծիծառն զխաւարեալ ակն ձագուցն:*[4]

կարօտ մեծի Ջահինն, ուշ թէ յոյն բնագիր մը կ'ենթադրէ. այլ ընդհակառակն խառնակութիւն մըն է հայերէնին կրկին տողերուն՝ (250) *"Զոճն արար կարօտ Ջահին* (251) *ղեռնաւորաբար պաշտպանութիւնան"* եւն: *Վերջին բարդ բառն է որ լուծուած է "ղեռնաւն արար" բառերուն: Վարդան մինչեւ անգամ արդէն սրբագրեալ եւ լուսանցագրութիւններ ունեցող հայ օրինակ մը տեսած էր. իրեն քով կը գտնենք հայոյն լուսանցագիր-յաւելուածները՝ "կատուվղեպս որ կուգի վայրահայեաց", "Հաւ... որոմ անուն է պրոփղոս.", "օձաձկանն որ կուգի ենթեղե", ինչպէս արդէն նշանակեցինք: Իր օրով հայ-*

---

3 Պիսիդեայ հայ թարգմանն չփոթութիւն մ'ըրած է դրելով եւայլ համար "կող լինել զազգիս գողացեալ", ուր յոյնն է՝ *πλευρὰν γενέσθαι τοῦ βίου* (Ուխն *τοῦ γένους* = հայ) *λοχεύτριαν*, այսինքն՝ "կող լինել կենաց (Ուխ՝ ղազգէս) ծննդական", թարգմանը չփոթած է *λοχεύω* (ծնանիլ եւն) եւ *λοχάω* (գործն գործել, նեղել, որմէ անշուշտ "գողանալ".) Օրինակն ալ հոս աղաւաղ է՝ կարդալով "... զազգիս գալոյ", Վարդան իմաստը միայն առեր է "կին ի կողէն Ադամայ ստեղծեալ",

4 Վարդանայ քով այս խօսքը բուն վերն էր, կից ուրիշ խօսքի մը, տես 944: Այն տեղ մեր օրինակը կամ V չունի այս ամբողջը, ինչպէս նշանակեցինք, ակսելով 947 տողով:

երէնն բան այսմ արդէն բաւական մաշուած էր դարերու ընթացքովը։ Միւս կողմանէ Վարդանայ նպատակը չէր Պիսիդեայ բնագիրը մեզի պահել, այլ միայն իւր նպատակին յարմար գործածել· ուստի ազատութեամբ վարուած է, յաճախ քաղելով միայն, առանց բնագրին կարգն ալ ամէն տեղ պահելու։ Այլապէս չէ վարուած արդէն միւս բնադիրներուն հետ ալ, զորոնք նոյնպէս գործածած է։

Վարդանէն յառաջ Ն· Լամբրոնացի ալ յաճախ գործածած է զՊիսիդէս, աչքի առջեւ ունենալով՝ ինչպէս ըսինք՝ նաեւ միայն Վենետկոյ Հատակոտորին համեմատականքն։ Միակ օրինակ մը բաւական է ապացուցանելու այս կէտը։ Պիսիդեայ աս խօսքը (տող 242—3) "Ո՛ր զաղօտ Լհն լուսնի յարեգական հրափայլութենէ կենդանախաւարուկեալ„՝ յառաջ կը բերէ Լամբրոնացի Սաղմոսի Մեկնութեան մէջ այսպէս՝ "Այլ եւ լ֊ոլն, զոր ազօտ Լհն անօրինեալ արարիչն, յօրէգական փայլմանէ կենդանախաւարուկեալ„[1] եւն. (տես ՀԲ, Ա, 1085։) Ասի արդէն բաւական է, թողլով նաեւ ուրիշները[2]։

---

1 "կենդանախաւարուկել„ սովորական է, տես ՀԲ՝ անդ։ Կ'արժէ սակայն յիշել Դիոնեսեայ աս խօսքը՝ "Եռանդնել զնոսա եւ կենդանախրոխել ի նմանն կոյս ջերմութիւն„ (տես ՀԲ, Ա, 662), որ կը յիշեցընէ՝ բաց ի ներկայ խօսքէս՝ Պիսիդեայ տող 276 "Զի մի զուցէ ջերմութիւնն խորոխել եռանդէ„ (այսինքն՝ կիզցէ, ինչպէս նշանակեցինք։) "Հրափայլութեան„ համար հմմտ. "կայծակն հրափայլութեան։ Մաթէոս. Ի֊Դ· — Քարինք եւ երկաթ ի ծննդականութիւն հրափայլութեան. խոսր·„ (տես ՀԲ, Բ, 140։) թէ Մագիստրոս եւ թէ խոսրով Անձեւացի կրնան Պիսիդեայ հայերէնէն օգտուած ըլլալ։

2 Հմմտ. Պիս. 95 "նախահայեաց արտաքսութեամբ ոմն ասաց„ եւն, եւ "Զղջումն երեւեցուցանէր՝ որում անմարթ է հետեւել նախահայեաց բնութեանն. Լմբ. հմբ. — "Զայն փառքն որ յետ լինելութեան ունելոց էր ի սոցանէ՝ նախահայեցութեամբն ետես. Լմբ. Սղմ·„ (տես ՀԲ, Բ, 390։) Նոյնը նաեւ Նարեկացի, տես վերը. — Պիսիդ· 241 "Զաշ-

Նոյնպէս միայն Հատակոտորէն դատելով՝ Նարեկացի ալ յաճախ կը գործածէ դՊիսիդէս[1], ինչպէս նաեւ իւր ազգականն Անանիա Նարեկացի[2]։ Հատակոտորէն դուրս ալ եթէ համեմատուի ամբողջը՝ չենք տարակուսիր՝ շատ առատ պիտի գըտնուին համեմատականներ ոչ միայն յիշեալ հեղի-

---

խարհ ի չեզելն խրում փաղաղէրք = Լամբրոնացի Մեկն. Սղմ. "Զալիսարհ ամենայն արքիքոն փոլովք„ (տես ՀԲ, Բ, 925–26։) Ցես անդ նոյն բառին ուրիշ օրինակները քիչ մը տարբեր իմաստով ալ, ինչպէս նշանակեցինք։ Ցիշենք սակայն՝ "Զօրէն հրոյ մուեալ փաղաղէր զբոլոր բնութիւն պէտ·„ (ՀԲ, անդ։) Անորոշ "պիտառութիւն„ չի թողուր քննել թէ կապ ունի ասի Պիսիդեայ հետ։

1 Հմմտ. "Նախահայեացդ աչօք նկատեալ զպատժապարտիս չարագործութիւն՝ եւ յօրինեցեր, նորին ժԸ·„ (ՀԲ, Բ, 390, տես պիս. 95·) — "Որ ընդոսոխն պատուէր, նար· Լն·„ (տես ՀԲ, Բ, 260 = պիս. 366 "Լուսաբեր ծանուցեալ եւ մեծացուցեալ կերեկ„, որոյ մասին վերը խօսեցանք։) — Պիսիդ· 182 "Եւ ընդոսոխն (τὸ τρωφεγγὲς) արբութեանն երգս·„ = "Խոսոսովանեցուք ընդոսոխն անբաւութիւն„ Նար· Ցովեփ· "Ըստ գոյութեան մի, եւ ըստ անձնաւորութեան՝ ընդոսոխն„ Շնորհալի Մեկն. թղթոց կմզ·, ուստի Ս· Երրորդութեան մասին Պիսիդեայ հետեւելով, ոչ Եպիփանու՝ որ կ'ըսէ "Ո՛վ կուսական աշխատանակ երկբլուսեան„ Ս· Կուսին համար· (տես ՀԲ, Ա, 680։) Նարեկացի ուրիշ ձեւով մ'ալ կրկնած է՝ "Համապատուն կցորդութեանց ... ընդոսոխեանն զուգակցութեանց„ եւն· (տես ՀԲ, Ա, 661։) — Պիսիդեայ 298 ըսածը "Թափի սերեւն ընդոսոխ ծոխլոյ մաղ„ կը յիշեցընէ ճշդիւ Նարեկացւոյ "ընդոսոխոտ է մաղ„ գրածը՝ Մեկն· Երգ· (տես ՀԲ, Բ, 188։) Մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը շատ բան յերեւան պիտի հանէ անշուշտ։

2 Պիսիդ· 87 "Ով մշտաշարժ երկնի բնութիւն, գնդաձեւ իմաստնագործ ձեղուանն, բարձրութեամբ լայնացեալ եւ այսքան հաստութ խարիսխ եդեալ„ եւն։ Հմմտ. ասոր հետ "Անխափան եւ անարգելն հրամանն հաստիչ հաստատեալ ի պարզուածս ընդոյնէլոն յարկին· Անան· Եկեղ·„ այսինքն Անանիա Նարեկացի ճառ Եկեղեցւոյ· (տես ՀԲ Բ, 54։)

նակներու քով, այլ նաեւ ուրիշներու՝ այսպէս Գ· Մագիստրոսի եւ այլոց, որոնցմէ այժմ քիչ բան համեմատելի նշանակած է ՀԲ[1], որ փոքրիկ պատառիկ մը միայն կրնար գործածել իւր հաւաքման: Եւ թերեւս՝ ինչպէս ըսինք՝ հնագոյն գրութեանց մէջ ալ հետքեր գտնելով, կարելի էլլայ Պիսիդեայ հայ թարգմանութեան ժամանակն աւելի ճշդրտել քան որչափ այժմ կրնանք, երբ գոնէ Ը եւ Թ դարերու մէջ անորոշ ծիւալ ստիպուած ենք:

Ա յս ամէնը թողլով այլոց՝ որ աւելի պարապ եւ յարմարութիւն ունենան, կը կնքենք հոս մեր ուսումնասիրութիւնն, որ արդէն մեր ծրագրած մատենախօսական շրջանէն ալ անդին անցաւ եւ երկարեցաւ աւելի՝ քան որչափ կը բաղձայինք:

---

1 Մէկ երկու բան տես վերը: Համմա. նաեւ "ի հոսից բլրաձեւ կոհակաց· Մոփ· Իթ·,, (տես Պիսիդ· 214· "հոսք,, = ροή· ՀԲ, Բ, 120:) Մագիստրոս՝ որ այնպէս համուտ է բոլոր յունախօս գրականութեան, շատ լաւ ծանօթ էլլալու էր Պիսիդեայ, կէտ մ'որ արժանի է յատուկ ուսումնասիրութեան: — Ուրիշներէն համմա. Պիսիդ· 341 "կառավարելով ժամանակս եօթն շրջագայիւք աւուրց շուրջընթացիւք, անցուցանելով գկենցաղոյս սեռն առեղաւ սովորականաւ եւ անուաւ անցուցանելով,, եւն: Ասոր հետ համմա. "կեանք աշխարհիս հոլովման անուոյ նման է, որ իբրեւ զսեռն սայլի շրջի շորիւք յեզանակօք· Տօնակաւ,, (ՀԲ· Բ· 708:) — "Առեղ,, բառին համար (յոյնը ὄχημα, ՀԲ մեկնէ ուղղութեամբ՝ կառաց քեղի·) համմա. "ի Ցառեղէն առեալ շարժումն կուբծն սայլին· Նոբել· Տոչ·,, "ի սաստիկ շրջագայութենէ սայլիցն բազում անգամ եւ առեղք փայտիցն վառմամբ հրոյ հրդեհին· Թոմմ· Ընդրառնէ Ա, Թ·,, (տես ՀԲ, Ա, 302:) Ուրծրունուոյ խօսքը կը ցուցընէ որ ինքն "առեղ,, կը գործածէ լիսեռին բարձերուն իմաստով, որոնք կը բորբոքին:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլէր. Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25

Բ. Մէձէվիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական գարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—

Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ազաթանգեղոս աո Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25

Դ. Դամանտիոս Տաճի Արեւելեան հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85

Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—

Զ. Ալպէր Տըվէք եւ Գ. Փհան, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—

Է. Մաո Նիկ., Ամանաային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Մոսիբիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25

Ը. Գաբիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ տպագրութեան: Հտր. Ա. 1794–1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232: Ֆր 2.50

Ժ. Կոնիբիի Փր. Կ., Քննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ց. Վ. Տաշեան: 1893: 8՝ Երես՝ Լ+92: Քր. 1.25

ԺԱ. Դովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զընկատիպ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Քր. 4.50

ԺԲ. Խաչաթեան Դ., Զենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Քր. 1.—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիէգիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:) 1894: 8° Երես՝ 103: Քր. 2.—

ԺԴ. Գաբրիէլ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հատ. Բ. կամ Ցաւելուած: Թրգմ. Հ. Ց. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Քր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Ց. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպշման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլման Կ., Ցունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշման, Հայկական Ցատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Քր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Ցակովբոս Վ., Մատենագրական մնանք ուսումնասիրութիւնք: Հատ. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիադոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Քր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Ցակովբոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք Հայագէտ Պ. Փէթմէզի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Քր. 2.50

ԺԸ. Տիդեան Կ., Սեւ ծովու ռուսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Քր. 2.—

ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8° Երես՝ Թ+352: Քր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Ցակովբոս Վ., "Վարդապետութիւն առաքելոց„ անվաւերական կանոնաց մատեանը. Թուղթ Ցակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թադէի: 1896: 8՝ Երես՝ Թ+442: Քր. 6.—

ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազօտութիւն: Մաս Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիէգիկճեան: 1896: 8՝ Երես՝ Լ+62: Փր. 1.—

ԻԲ. Կապրիէր Ա., Աբգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Փր. 1.50

ԻԳ. Յովհաննեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ամիսօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մաս Ա. Ամիսօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Փր. 4.—

ԻԴ. Յովհաննեան Հ.Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ամիսօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Փր. 3.—

ԻԵ. Գէյգէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Փր. 1.50

ԻԶ. Մէձէվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: 8° էջ Լ+123: Փր. 1.25

ԻԷ. Խաչատեան Գ., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրներէ մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Փր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 գնկատիպ պատկերով): 1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Փր. 2.50

ԻԹ. Դաղթաշեան Յ., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրներէ ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ: Փր. 2.50

Լ. Մանդեանց Լ., Հայերէն քարբառախօսութիւն: Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8° Երես՝ Լ+26: Փր. —.50

ԼԱ. Քօսեան Հ. Ե., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—

ԼԲ. Քօսեան Հ. Ե., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50

ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825. (1 գնկատիպ:) 1899: 8°. Երես՝ Լ+558: Ֆր. 5.—

ԼԴ. Դազանճեան Ե., Նուռկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը: 1899: 8° Երես՝ Լ+124: Ֆր. 1.—

ԼԵ. Կարինեան Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխարհագրին տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: Ֆր. —.75

ԼԶ. Տաշեան Հ. Ե., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50

ԼԷ. Տաշեան Հ. Ե., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է–Ժ. Խրկաւ եւ իւր իմաստութիւնն, Ագաթեղոս եւ իւր Ցորդորականք առ Ցուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱՐԱՆ